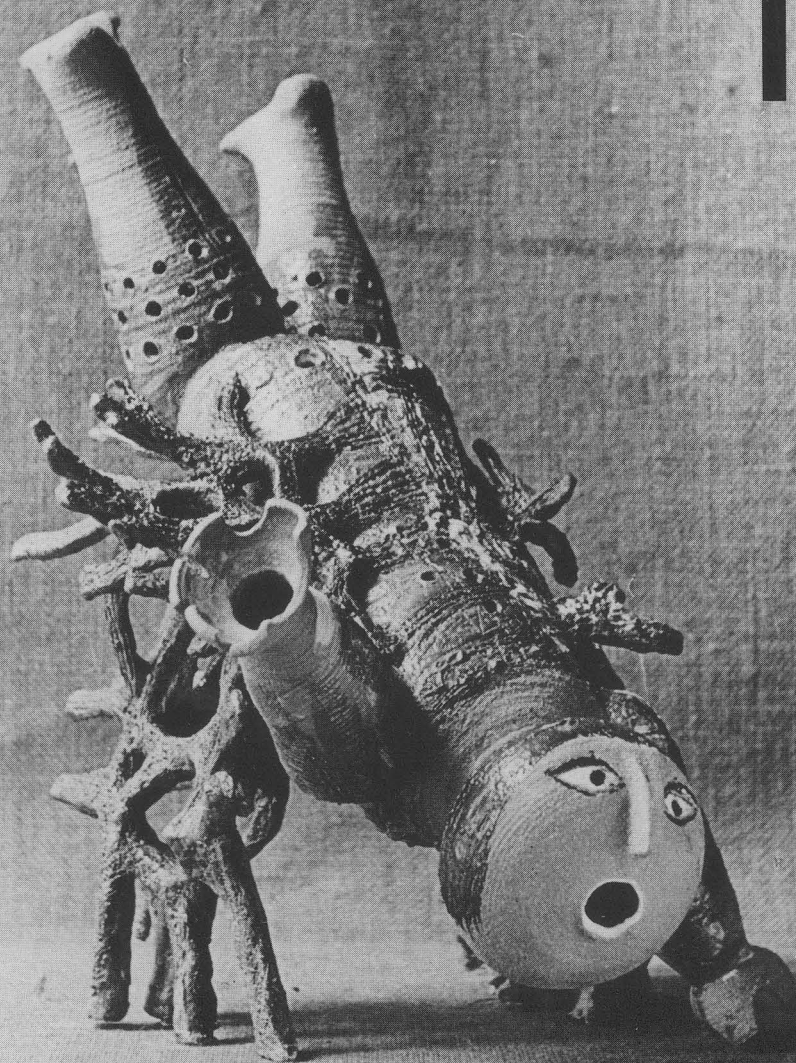

В. ДОМОНТОВИЧ

II

В. ДОМОНТОВИЧ

В. ДОМОНТОВИЧ

ПРОЗА

ТРИ ТОМИ

Редакція й супровідна стаття
Юрія Шевельова

Том другий

РОМАНИ КУЛІША
БЕЗ ҐРУНТУ

diasporiana.org.ua

СУЧАСНІСТЬ
1989

БІБЛІОТЕКА ПРОЛОГУ І СУЧАСНОСТІ Ч. 179

Обкладинка Ярослави Геруляк (фотографія
Володимира Грицина)

Керівник технічної редакції Іван Кошелівець
Технічна редакція Юрія Маївського
Безкислотний папір

РОМАНИ КУЛІША

V. Domontovych

WORKS

Volume II

Edited and Introduced by George Y. Shevelov

SUČASNIST — 1989

All rights reserved.

Copyright © Sučasnist

Library of Congress Catalog Card Number: 88-50978

ISBN 3-89278-009-9 (Vol. II)

ISBN 3-89278-011-0 (Vol. I, II, III)

Printed on acid-free paper.

ВСТУПНІ УВАГИ

— Необхідно, — казав Куліш, — повертатись іноді до первісної дикости.

Романтик, прихильник Руссо й проповідник руссоїстичної доктрини, Куліш проголошував необхідність повороту до «початків», до «джерел», до «первісности». Цю проповідь руссоїзму він сполучав з проповіддю хуторянства. Куліш казав про потребу для поета тікати до природи, і ці втечі з міста в самоту природнього життя були для нього втечами в хутірське життя. Хутірське життя Куліш робить джерелом «всех поэтических движений сердца», воно, — запевняє Куліш, — вираз найістотніших потреб поетової душі.

Основа його наукових та літературних студій, як каже сам Куліш, «была чистая любовь к человеку, к его простой сельской жизни» (Записки о Южной Руси, т. 1, 234). Головна теза Кулішевої ідеології це є твердження, що «простий люд варт, щоб ми його образу подобилися». Кулішеве народництво чи, краще сказати, народницьке його хуторянство було сантиментальною, згідно з смаками того часу, та моралістичною проповіддю правдивого серця: «ніяка наука такого правдивого серця не дасть, як у нашого доброго селянина або хуторянина».

Ця Кулішева філософія хуторянського життя, його своєрідна хуторянська рецепція руссоїзму має подвійний сенс і на подвійній основі ґрунтується: з одного боку її обумовлено загальним характером та відмінами

українського громадського життя й руху 50 років, а з другого — клясовою приналежністю та особистими умовами Кулішевого життя.

Проповідь хutorянства як панації від усіх лих міського життя (русифіковане централістичне місто протиставлено селу, що зберігає *традиції* національного життя) надзвичайно характерна для Куліша та для українських, після-Кирило-Методіївських народницьких суспільних настроїв дрібнопомісної та буржуазної інтелігенції.

Навряд, щоб в історії романтизму й романтичного світогляду ми стріли в будь-кого іншого отаке своєрідне, як у Куліша, хutorянське засвоєння теми втечі, пустині, відмовлення й природи. Ці ідеї Куліш стилізує в дусі 50 років, вони робляться наскрізь просякнуті манірою мислення українця з тієї доби, дрібного поміщика, що стоїть на межі міського різночинства, вже зв'язаний з містом, тільки ж разом не остаточно розірвав з селом та землею.

На 50 роки припадає початок розвитку буржуазії, міського життя, торговельного й промислового капіталу. Гарячкова мрія про «мільйон» захоплює не тільки крамарів та промисловців, ба й різночинську інтелігенцію.

Радикал і лідер різночинського руху, що найкраще репрезентує 50 роки, надто першу половину 50 років, Некрасов з'єднував у собі разом, з одного боку, народницький різночинський радикалізм, а з другого — прагнення капіталу. Так само й Куліш, напіврізночинець, напівдрібномаєтковий дворянин — з підозрілим, правда, дворянством — швидше виходець з заможного козацтва, що перед ним лежав шлях міського різночинства, ніж «потомственный дворянин», Куліш культивував у собі переконання певного народовця і вкупі мрія про незалежний у 100.000 капітал.

Мрія про хутір на Лубенщині, ідеалізація дрібномаєткового «хutorянського» побуту в глухому степу

були висновком з матеріальних обставин, наслідком неможливості здійснити великовласницьку мрію про стотисячний капітал, про становище буржуа-рантьє, що переховує гроші в банку.

«У селянській країні місія буржуазії, — зазначає В.Коряк ("Українська література"), — зробити з селянства свій резервуар, урятувати його для буржуазної цивілізації, організувати потужну фермерську верству, яка постачає сили міській буржуазії».

Отже й Куліш підносить голос за дрібну та середню буржуазію, за дрібномаєткову шляхту, за заможне куркулівське селянство, за хutorян та хutorянство. Молода буржуазія українська, мавши проти себе ворожу їй дворянську фєвдальну клясу, брала на себе оборону селянства.* «Інтелігенти — соціальним станом, вчителі, літератори, учені — фахом, панки — соціальним походженням (за винятком Т.Шевченка та З.Посяди), братчики, — як каже З.Гуревич про учасників Кирило-Методіївського братства, — були ідеологами, виразниками громадських інтересів сільської дрібної буржуазії».**

* Селянство, переходячи процес буржуазного переродження, відокремлювало заможну буржуазну верхівку, що, нагромаджуючи капітали, поповнювала своїми вихідцями клясу торговельної та промислової буржуазії. Вже цього одного вистачало на те, щоб «турбуватись» за селянство, щоб узяти на себе політичну оборону його інтересів. До цього долучався ще й момент боротьби української буржуазії супроти русифікаційних впливів царського державного апарату та конкуренції руського капіталу. Українське селянство, що не піддавалось русифікації, цупко трималось своєї рідної мови; його буржуазна куркулівська верхівка, що жадібно нагромаджувала капітал, могла правити за добру опору в боротьбі української буржуазії за національне самовизначення українського дрібного та середнього капіталу (П.Христюк. Домарксівська доба в освітленні Квітчиної творчості. Квітка-Основ'яненко. Збірник. Харків 1929, ст.6).

** Молода Україна. ДВУ. 1928, ст. 110.

Усі Кулішеві міркування про матеріальну обумовленість хуторної мрії викладено в листі до Мик. Дан. Білозерського.

— Тут, на хуторі Зарозі, — писав Куліш з 26 червня року 1853 до Білозерського, — ми матимемо незалежний кусок хліба. Отако я повинен віддавати перевагу холодному розрахунку. Я повинен зійти до смиренного хліборобського хутора й радіти, що могу їсти власні вареники й пити власні наливки.

Куліш у даному разі являє дуже цікавий тип, що ним відзначається певний етап в історії економічних та господарчих стосунків на Україні. Перед нас дрібно-земельний дрібний поміщик-хуторянин, що шукає заробітків і матеріальної підтримки в Петербурзі, в *місті*. Це було типове явище для 40-50 років і листи Кулішеві рр. 1853-1854 досить виразно освітлюють цей момент: місто стає за джерело для капіталу, що його поміщики вкладають у свій маєток.

До 40 років поміщики їхали до міста більше для розваги, аніж з практичною метою. На контракти привозили зайві вільні гроші й купували здебільшого предмети розкоші, те, чого не можна було виробити в себе на селі. Місто залежало від позаміської ренти, воно було надбудовою над поміщицьким сільським господарством, адміністративним центром. За 40 а надто за 50 років становище різко змінюється. Натуральне господарство не забезпечує поміщика: сільське господарство потребує субвенцій, а цих субвенцій доводиться шукати зовні, в місті, що рівнобіжно з тим, як розвивавсь торговельний капітал, ставало тепер економічно міцніше від села. Куліш із своїми спробами господарювати на хуторі, здобуваючи потрібні для господарства гроші в місті, працюючи в місті як журналіст і літератор, дає нам чудовий приклад «субвенційної» залежності села від міста.

— Ми, — писав Куліш в одному з листів із Петербургу 30 січня 1854 р., — улаштували грошові свої справи

досить добре, так що буде чим господарювати в своєму хуторі. Тому що ми переважно за цим їздили в Петербург, то, почувши, що в гаманці досить копійки — вирішили їхати зимовою дорогою.

Дрібнопомісне хуторське господарювання, даючи деяку можливість існувати, не давало можливості розгорнутись, не сприяло накопиченню капіталу. Воно було безперспективне. Отже й Куліш оцінює його як «чепуху», як «смерть заживо».

— Місяця два я займався хуторською господарчою «чепухою», — писав Куліш у серпневому листі року 1855.

Куліш належав до тих багатьох дрібних землевласників, що їх уже не задовольняли давні господарчі форми натурального дрібнопомісного землеволодіння і що вони шукали життєвих засобів, продаючи не продукти праці своїх кріпаків, а свою власну роботу «за шматок хліба». Велике місто тягнуло до себе.

К. Маркс змальовує в «Комуністичному маніфесті» цей процес урбанізації суспільного життя на зламі від фєвдального ладу до буржуазного. Він пише: «Буржуазія підпорядкувала село пануванню міста. Вона викликала до життя величезні міста, великою мірою збільшила міське населення супроти сільського і звільнила, таким чином, значну частину населення від ідіотизму сільського життя. І поруч з цією підлеглістю села місту вона поставила варварські та напівварварські країни в залежність від цивілізованих, селянські народи — від буржуазних, схід — від заходу. Буржуазія все більш і більш знищує дрібність майна, населення й засобів виробництва. Вона згустила населення, централізувала засоби виробництва й концентрувала власність у небагатьох руках. Необхідним наслідком цього була політична централізація» (Комуністичний маніфест, 1929, стор. 24-25).

Цей самий процес буржуазного переродження фєвдальної країни з значним запізненням відбувався і в Росії. В кріпацько-дворянській самодержавній мико-

лаївській Росії селянська Україна поволі, але втягалась в коло нових буржуазних взаємин.

На прикладі Куліша з надзвичайною яскравістю можна бачити, як Куліш, дрібнопомісний землевласник, увесь час вагається між апологією «власних вареників» дрібного хутора та ролею власника друкарні, що закупає машини в Берліні.

Кулішева фраза: «Я не бачу іншого способу підтримати себе в матеріальному відношенні, як повернутись до Петербургу й продавати свій час за шматок хліба», — типова фраза дрібного поміщика-хуторянина, що володіє десятком кріпаків та сотнею десятин землі. У цій фразі чудово змальовано ту економічну ситуацію, що склалася була тоді не для самого Куліша. Але для переїзду з хутора до міста, що його вимагали економічні обставини, не було відповідних політичних умов. Для Куліша переїзд був би можливий тільки тоді, коли б у зв'язку з ліберальними, реформістськими повіями пом'якшала цензура і він мав би можливість розгорнути в столиці свою журналістську й видавничу діяльність.

Ліберальні реформи робилися в 50 роках життявою необхідністю. Суспільство економічно перероджувалося, перебудовувалося, а політична структура держави найменшою мірою не відповідала цьому процесові. Історія економічної життєвої боротьби Куліша виразно ілюструє цей процес, ще мало досліджений у працях наших соціологів та економістів. У нас більшою мірою досліджено історію селянської реформи та економічні підвалини відповідної політичної програми, але, власне кажучи, нічого не зроблено, щоб дослідити економічні фактори, що в обставинах озлиднення дрібнопомісної шляхти та розвитку різночинства стимулювали політичну необхідність ліберальних реформ.

Катастрофа року 1847, заслання в Тулу приголомшили Куліша, вибили його з колії.

Роки після повороту з тульського заслання — роки невизначености, сумніву й вагань. Куліш не знає, що

йому робити, за що взятись, де оселитись, якій справі віддатись: він, як кажуть, ні в сих, ні в тих.

— Человек, соскочивший с рельсов, — визначає він сам себе.

Він увесь час почуває себе під вражінням катастрофи року 1847: людина без власного ім'я, під постійним поліцейним доглядом.

— Ой, лихо, всім так прийшлося, як тому Палієві в Сибіру. Зледащав же я, понурий, стареньким здаюся, — писав він 29/II-62 О. О. Навроцькому.

Дворянство було віддано під догляд поліції, — зазначає М. Н. Покровський («Русская История», т. IV).

Характеризуючи миколаївську Росію, Покровський цитує Кюстіна, що був здивований з дисциплінованості російського суспільства. «В Росії, — писав Кюстін, — деспотизм працює завжди з математичною точністю, і в наслідок цієї останньої послідовности являється остаточне пригноблення. Обурюєшся, бачивши всю суворість цієї невідхильної політики. Але тремтіти, не значить зневажати: не зневажають того, кого бояться». За Миколи I людина мусила жити поглядами державця. Ясно, що в такій обставі не було місця для незалежної й активної політичної думки.

Роки повного мовчання й важкої приголомшености зробили своє діло. Тютчевський заповіт мовчання («Молчи, скривайся и тай и мысли, и мечты свои») виріс на ґрунті цих громадсько-політичних «безперспективних перспектив». Насмілитись перервати мовчання, скинути з себе ланцюги приголомшености було не легко, та й чи зумів Куліш їх колись остаточо скинути?!

Старий лад гнів, розкладався й смердів. Не було чим дихати від трупного смороду.

— Ще ніколи, — писав Куліш в одному з листів р. 1857, — наше суспільство так не відчувало тягару й гидоти мертвого трупа, що його воно тягає на плечах своїх. Навіть за часів Гоголя задушливий сморід

розкладу старих основ не відчувався такою страшною мірою. Прийдешнє сучасного покоління жажливе.

Події 1847 року зліквідували Кулішеву політичну активність. Громадські несприятливі обставини, поліцейський режим миколаївського уряду не сприяли, надто в першій половині 50 років, розвиткові будь-яких політичних ідеологій. Ліквідаторство, недовіра до революційної ініціативи мас визначили напрямом громадських концепцій того часу.

«Н. Г. Чернишевський, — пише Плеханов, — розраховував на народню ініціативу ні в Росії, ні в Заході... Це була доба розчарувань, що прийшли за руйнацією сподіванок, пов'язаних з рухом року 1848. Це доба, що відзначається тимчасовою, але повною пригніченістю західноєвропейського робітничого класу» (Н. Г. Чернишевський. СПб. 1910, ст. 44, 285).

Тільки поволі переживалося ці настрої аполітичного ліквідаторства й надто м'якого й гнучкого опортунізму; хоч, треба визнати, вражіння р. 1847 були в Кулішеві такі міцні, що заперечити остаточно своє ліквідаторство, аполітизм і опортунізм він ніколи не міг. Згадаймо остаточно й назавжди «зліквідованих» — Гулака, Оп. Марковича та інших Кирило-Методіївців, які вже ніколи не звільнились од почуття пригноблення. Їх назавжди було викинено з копії.

Доба 50 років — доба «лишних людей», що не почувають соціального ґрунту під ногами. Віра Аксакова в своєму щоденнику занотує:

— Ми незадоволені, ми відчуваємо прикрість, але ми паралізовані. Можливо, що ця безсилість походить від того, що ми, як справедливо гадають, одірвані від народу, що до народу й не доходять причини нашого обурення. А без народу яка може бути сила в окремих особах і навіть верствах?

Це надзвичайно влучна оцінка тодішньої соціальної і політичної ситуації; в руках опозиціонерів 50-60 років, до якої б групи вони не належали, не було жодної

реальної сили, що на ню вони могли б спертися в своїх антиурядових тенденціях.

М. Н. Покровський виразно з'ясував цю асоціальність політично-громадських позицій того часу. Він пише: «В руках декабристів була реальна сила, за допомогою якої вони сподівались досягнути своєї мети, — цією силою було військо. В руках Чернишевського та його гуртка жодної реальної сили не було, — тут то й була ахіллесова п'ята російського демократизму шестидесятих років. Про робітників ніхто й не гадав: суспільне значіння пролетаріату зрозуміли в Росії, та й то не всі; тільки згодом, років на п'ятнадцять пізніше. Спробували дійти до селян, але на допомогу самих селян можна було розраховувати тільки в більш-менш віддаленому прийдешньому».*

* Русская история, т. IV, 1925, ст. 150-151. Свідомість одірваності від народу була й у Куліша. «Ми, — писав він в "Епілозі до «Чорної Ради», — мало знаємо народ; ми тримаємо себе в стороні від нього, ніяк не належачи до його суспільства». Ці застереження Кулішеві треба мати на увазі, оцінюючи народництво 50 років. Про тему «одрізненості» від «простого люду „українського“» див. також у «Передньому слові до громади». Хата, 1860, стор. XIII.

Селянська теорія Кулішева — руссоїстична: він підходить до українського селянина як до того «ідеального дикуна», що його проповідували Руссо, Шатобріан, німецький романтизм, утопічний соціалізм тощо, — як до ідеальної людини, що зберегла свою природність, простоту, близькість до первісних праджерел і лишилася не зіпсованою від штучної цивілізації.

Для Куліша селянин не «чорноробочий пахарь», а втілення людини в її абстрактному ідеальному значінні: «человек в полном значении этого слова». Він розглядає селянина поза категоріями соціальних та економічних взаємин, тобто свою селянську науку тлумачить не як соціально-економічну теорію, а як філософсько-етичну доктрину. Його народництво — моралістичне, витворене під безпосереднім вражінням Квітки.

Селянство в народницькій, романтичній доктрині слов'янофілів та українофілів 50 років було ідеологічною категорією, ланкою в філософській системі, аргументом, що ним обґрунтовували й на нього посилювались слов'янофіли, висловлюючи

Коли в 60 роках бракувало соціального ґрунту, то що говорити за п'ятдесяті?! Брак реальних активних соціальних сил повинен був обумовити розвиток відповідних ірреалістичних, асоціальних і пасивних теорій, де політичну акцію було б замінено на моральні й етичні абстракції, де б центр ваги було перенесено з мас на окрему людину, з акції на інтелект, з буття на думку. Свідомість безсилости й параліжу примушувала деформувати свої прагнення.

Непевність економічного становища, постійні хитання між містом і селом, між Петербургом і Україною, невиразність соціальної приналежності, — дрібний поміщик, дрібний буржуа, буржуазний інтелігент, — визначили таку ж невиразність ідеологічної лінії Кулішевої.

— Сили общественной, — писав Куліш у листі з 30 березня р. 1857, — тепер немає.

— Дика ще наша сторона, — пише він в іншому листі, — що та пуца віковична. Ще чи не вперше цюкнула сокира. Багато, багато діла! і туга хватає за серце чоловіка, що луна йде пуцею од його цюкання. Ой хто в лісі, обізвися! Не багато обізветься людей, шумить, гуде дика природа!

Громадської української думки в 50 роках не було зовсім; були самітні одиниці. Тут джерела тих особливостей громадської роботи, що дивують і дивували нас у Куліша. Тут причина й коріння Кулішевої громадської неврівноважності, його асинтетичності.

Переводячи громадську роботу, Куліш працював

свої групі соціально-політичні розрахунки. Народ був опозиційним протиставленням певних дворянських груп тій ненародній ненаціональній «німецькій» урядовій бюрократії, що захопила в свої руки державний апарат. Народницька ідеологія слов'янофілів в 50 років була клясовою негачією миколаївського державного режиму, що одсовував дані групи од участі в урядовому й державному житті.

сам. Він сам у дикій пуці, піонер з важкою сокирою, — таке образне самоуявлення Кулішеве. Миколаївська епоха — це роки лункої та пустої тиші навколо рідких та небагатьох борців з самодержавством. Це епоха, коли носії нових відносин, борючися, наштотувалися на глухе, почасти індиферентне громадянство, почасти на громадянство, що з остраху приховалося. Ця політична й громадська індиферентність базується на тій економічній депресії, що так характерна для 20-30 років і яку російська економіка почала переборювати тільки в 40 роках, що, звичайно, не могло ще цілком виявитися в політичному житті Росії 40 років (З. Гуревич, 95).

Куліш не відчуває своєї залежності від суспільства, від громадського попиту на ідеї. Навпаки, він переконаний, що на ідеї, які він вихолав і виплевав у середині себе, якраз жодного попиту з боку суспільства й немає. Він пропагує ідеї супроти суспільства, виступаючи проти суспільства. Розрив з суспільством був умовою успіху тих ідей, що їх він проповідував.

— Усе перемоскалилося; рідного краю ніхто не знає й ціни йому не зложить (30/III-57).

Української громадськості немає, її треба створити. Попри всі свої антигромадські звички, Куліш більше, ніж хтось інший, зробив у 50-60 роках для того, щоб створити українську громадськість.

Улюблена Кулішева думка, що її він не раз повторює, це думка про смуток і скорботу праведних і про викуплення людства через страждання пророків, що мають проректи людству вищі «Божі» істини.

В цій атмосфері одірваності, де бракувало громадськості, розвивалася свідомість безґрунтовності, незв'язності, безглуздя.

П. О. Плетньов казав Кулішеві, що всі його сподіванки на національне відродження України — «безглузді».

Куліш не заперечував цього. Так! Те, за що він змагається, безглузде, але саме через це він і бореться.

Хай живе безглуздя, бо в ньому живе зерно величнього прийдешнього. Те, що зараз здається безглуздим, воно здійсниться через 10, 15, 100 років: безглузде тепер опанує згодом всевіт.

— Ви, — писав Куліш до Плетньова 3 квітня 1857, — маєте цілковиту рацію, кажучи, що мої наміри безглузді. Коли б вони не були такі, то їх і не було б зовсім! Чи багато з того, що я хочу зробити, пощастить здійснити, це знає сам Бог; але загубивши віру в необхідність моїх робіт, життя так само загубило б для мене всю привабливість.

Не суспільство стимулює Куліша, а він намагається стимулювати суспільство. Він утворює громадську опінію, розбуркує національну свідомість, іде супроти тих, що втратили свідомість себе як нації, а тому, йдучи проти, *всулєрєч*, його світогляд є певною мірою те, чого нема, абстракція, утопія, романтична мрія.

Для Куліша з українського суспільства була фікція, не даність, а завданість. Від перших років своєї діяльності він знав, що для того, щоб громадську думку створити, щоб стати національним трибуном, для цього йому треба йти проти денационалізованого суспільства, розірвати з ним. Тут є *громадська* логіка Кулішевих *антигромадських* позицій.

Розрив з суспільством — провідна лінія суспільної акції Кулішевої.

— С обществом, к которому мы принадлежим, — писав Куліш в листі з 8 квітня р. 1853, — мы разлучены огромным неравенством состояній, мест, возгядов на вещи.

Звідсіля й ота Кулішева «байронічна» самота, поза метра, зневажливе ставлення до оточення. Він рвав з сучасністю, щоб творити прийдешнє.

В.Коряк («Українська література», 1928) визначає Куліша як організатора та першого ідеолога буржуазної української літератури. Куліш виступив у цій ролі ще за часів кріпацтва, тобто в ті часи, коли буржуазія

українська тільки починала виростати, оформлялись в певну клясу, диференціюватись і відмежовуватись, конструювати свою ідеологію й політичну програму.

Початкова доба початкових оформлень, неостаточна диференційованість, приналежність Куліша до «середньої кляси», — все це обумовило недостатню чіткість соціально-політичних поглядів Куліша, його вагання, ухили, політичне та ідеологічне угодовство.

Кулішеві було заборонено друкуватись. Він мусів писати анонімно або під псевдонімом «Микола М.».

Ім'я Миколи Макаровича було для Куліша тим шифром, що під ним він ховався від уважного зору «милостивого благодетеля» Леонтія Васильовича Дубельта, начальника III Відділу.

Куліш ховався під шифром не тільки з своїм авторством, але й з думками своїми. Зважаючи на цензурні заборони й перешкоди, йому доводилося погоджувати свої писання з вимогами офіційної благонадійності. Всі його твори — шифровані й псевдонімні. Для Кулішевих творів властивий розрив між замислом, справжніми намірами автора й виконанням, між зовнішньою тенденцією твору й внутрішнім розумом фактів. Куліш силувавсь писати в офіційному дусі, щоб офіційною благонадійністю прикрити й покрити, врятувати неблагонадійну двозначність фактів, що він їх малює.

Псевдонім як спосіб літературної творчості, маскування як певний спосіб художнього стилю характеризують творчу маніру нашого письменника.

У прикровенній, підцензурній, тій, що ми її тепер знаємо, редакції історичний роман Кулішів з доби «смутного времени» «Олексій Однорог» це — «українські легітимісти 300 років назад», це нібито певна спроба довести миколаївському урядові, що українці і в завірюхах революційної хуртовини лишаються вірними синами «престола и отечества» і в своєму вірноподданстві

ніколи не зрадять законного «Бориса» задля самозваного «Дмитра».

Звичка до компромісів, опортуністичне пристосування до політичної ситуації, постійне писання листів і прохань до III Відділу, до Орлова й Дубельта, цей стиль навмисних і натягнуто-перебільшених упевнень у своїй благонадійності позначився й на Кулішевій творчості.

«Офіційно» головний герой Кулішевого роману, боярич Олексій — легітиміст, прихильник царя Бориса, «неофіційно» — тому спричинилися події, випадок, зовнішні причини й незалежні від героя й автора обставини, — він не тільки опиняється в таборі у самозванця, а ще й рятує «Димитрія» від небезпеки. Куліш зробив усе, щоб з'ясувати для цензури появу Однорога в бунтівників простим випадком і тим захистити себе від можливих закидів та обвинувачень у неблагонадійності. Наміри в Куліша найкращі. Що ж він може зробити, коли події були такі неблагонадійні? Куліш шифрує зраду Олексія Однорога. Зрада Однорога шифрована й псевдонімна, як псевдонімний сам автор.

З розриву між тенденцією й подіями Куліш робив для себе не тільки спосіб захиститися від цензури, але й спосіб творчості. В основі його творчості, як і в основі творчості кожного романтика, лежить розлад між замислом і виконанням, між мрією і дійсністю, між особою і середовищем, думка про невітленість мрії й недосяжність Далекої й Невідомої.

Уже критик «Москвитянина» Б. Алмазов свого часу підкреслив, що для автора «Истории Ульяны Терентьевны» і «Якова Яковича» властивий оцей розрив між замислом та виконанням.

— Это, — писав критик про Кулішеві повісті, — прекрасные мечты и образы человека, который еще не научился облекать их в соответствующую форму.

Та Б. Алмазов помилявся, коли гадав, що ця «недокінченість» і «невтіленість» є авторова хиба, що

джерела розриву між наміром та здійсненням можна пояснити саме невмінням та письменницькою недосвідченістю молодого автора.

Невітленість, половинчатість та нерішучість, розрив між замислом та здійсненням, мрією й життям є найхарактерніша й найвідмінніша риса художньої творчості Куліша, його соціально-політичної ідеології, його особи.

Це його стиль!

Куліш такий самий в своїх вчинках, в своїх коханнях, в своїх творах і в своїх соціальних орієнтаціях.

Куліш свідомо культивує «невтіленість», «розлад» і «розрив». Як в «Олексії Однорозі» абож «Якові Яковичі», так і в своїх взаєминах з Лесею Милорадовичівною, Глібовою, Марко Вовчок, Рентель він свідомо культивує «невтіленість» і «розрив». Він свідомо йшов на те, щоб ствердити розлад між прагненням і втіленням цих мрійних прагнень в певних образах, в дійсності, в особах: неможливість здійснити мрію про любов.

Розрив між тенденцією і здійсненням це не тільки формальний момент у Куліша, не тільки композиційний спосіб. Способом розриву, *десинтезації* (Куліш людина «без синтезу») користувався Куліш скрізь і завжди. Спосіб розладу між замислом та виконанням був спосіб його літературного й соціального мислення.

Що цей розлад Куліш цілком собі усвідомив і, усвідомивши, ствердив як неминучий мистецький висновок із зовнішніх громадсько-політичних обставин того часу, про це ми якнайкраще довідуємося з власного Кулішевого листа до М. Д. Білозерського. Куліш писав про свій роман «Олексій Однорог»:

— Не раджу Вам читати його в друковій, коли Ви хочете читати справжній твір автора. Може можна буде переслати Вам власноручний рукопис... Що робити, коли автор безсилый змагатись з егоїстичним духом свого віку.

У ці ліквідаторські роки після катастрофи р. 1847

Куліш з визнанням власної «безсилости» виразно ставав на шлях ліквідаторства й ліквідаторської опортуністичної погоджености.

Гніт царського самодержавства, що рішуче розгромило перші паростки українського національного руху, Кирило-Методіївське братство, кволість початкових етапів розвитку української буржуазії обумовили вагання Кулішеві, нечіткість його ідеологічних спрямовань, непослідовність його поглядів і нерішучість його вчинків.

Протест проти реакційної політики миколаївського уряду, що його важкий гніт аж надто гостро відчував на собі Куліш, перебуваючи під доглядом поліції, цей протест набуває в Куліша не так політичних рис, як морально-філософських. Невдоволення з політичного ладу лишається в Куліша «культурницьким», «ідеалістичним», «аполітичним», «боротьбою за слово». Куліш ухилиється в моралізаторське культурництво, що служить, — як зазначає Плеханов, — «ідеальним» виходом з того становища, з якого не можна вийти шляхом «реальним».

Політична програма Кулішевого українофільства це — проповідь боротьби за слово, моралізаторська проповідь «правдивого серця», ідея «хуторянства», компромістичне вагання між містом і селом, — це анемічні думки, нетривкі позиції, сумнівні оцінки.

З моралістичною проповіддю «добра» й «добрости», просвітником виступає Куліш і в своїх романах. Культурництво — основний тон його взаємин з жінками. Як у сфері політичної акції він обмежується «боротьбою за слово», «проповіддю слова», так само і в коханні він обмежується листуванням з коханою жінкою, «словами», уникаючи зустрічі, побачення, рішучих, остаточних кроків. Він утримується здійснити кохання: він шукає «ідеальних» виходів з кожної романічної ситуації, дарма, що шлях «реального» кохання зовсім не був би для нього неможливий.

Його кохання це — моралізаторство й менторство, культурницьке «просвітництво». На всіх романах Кулішевих виразно позначилася ця його тенденція «просвіщати» кохану жінку.

Ми звикли вірити в фікцію «я», в фікцію індивідуального й індивідуальности, підтримувати в собі і в інших ілюзію особи й особистого. Тимчасом, «я» тільки функція суспільства й класи, політичних обставин, економічних умов, тільки частина й частка загального соціально-виробничого процесу.

Про кохання говорять як про інтимну справу людини, про замкнену ізольованість любовних переживань, про внутрішню зосередженість почуттів.

Поети звичайно описують любовне переживання в його космічній абстрактності, в його абсолютній піднесеній незалежності.

Поети творили ілюзію кохання, як ілюзію абсолютного почуття. Насправді можна було б говорити тільки про соціальну обумовленість і соціальну умовність любовного інстинкту. Кохання не є індивідуалістичне переживання. Переживання індивідуума, — воно є соціально обумовлене почуття; так само як і *біологічно* статевий потяг не є індивідуалістичне переживання, воно є прояв родового інстинкту, — отже заперечення індивідуальної самостверджености.

Кохання є соціальне почуття. Воно деформується під впливом суспільних взаємин, класової ідеології, смаків, мистецьких ілюзій. Досить переглянути історію Кулішевих кохань, познайомитись з його інтимним листуванням, щоб переконатись у цьому. Стиль Кулішевого кохання — функція соціальної чинности.

Гніт суворого миколаївського режиму тяжить над Кулішем не тільки в сфері його мистецької й політичної діяльности, але й у сфері його індивідуальних настроїв і переживань. Не тільки в своїх ідеологічних переконаннях, але і в своїх найінтимніших переживаннях, в своїх романах він «детермінований», «невільний», «обумовле-

ний» «функціональний», він цілком у владі соціально-політичної депресії.

Усі Кулішеві романи — абстрактні, вигадані, деформовані, ідеалістичні.

Куліш звик ховатись не тільки з своїми політичними поглядами, але й з любовними мріями. Він звик їх змінювати, затушковувати, ніколи одверто й до кінця їх не висловлюючи.

Історія Кулішевих романів це — історія спроб заховати свої думки, деформувати свої прагнення, зробити свої любовні визнання «льояльними» й «моральними». Як у своїх політичних поглядах Куліш ухиляється в моралізаторство, «просвітництво», в проповідь «слова», так само і в своїх любовних пригодах. Його кохання — його менторство й моралізаторство, вияв його «євангелістичного просвітительства», прощого месіянства. Він свідомий своєї безсилости здійснити свою любовну мрію.

Політична забороненість, соціальна депресія, громадське банкрутство, творча примушеність, необхідність ховатись за псевдонімом, друкуватись incognito, — такий Куліш скрізь і завжди.

Як у своїй творчості він мусів вважати на цензурні заборони, мусів погоджувати свої писання з вимогами офіційної благонадійности, — такий він був і в своїх романах. Він не звик їти навпростець. Він звик обминати й погоджувати. Усі Кулішеві романи — зважені, погоджені; усі вони компромісні й опортуністичні.

Він погоджує з вимогами офіційної благонадійности розмови з Леонтієм Васильовичем, як і розмови з Лесею Милорадовичівною.

«Погодженість» — друга натура Кулішева.

З. Гуревич у книзі про Кирило-Методіївців «Молода Україна» (Х.1928) каже про «обмеженість, половинчатість та нерішучість, що лежить на соціальної фізіономії Кирило-Методіївців». Перегляньте любовне листування Кулішеве: на його взаєминах з жінками, на

його найінтимніших поривах і рухах серця лежить прикмета тієї самої обмежености, половинчатости й нерішучости. Куліш вагається не тільки в своїх соціально-політичних орієнтаціях і поглядах, але і в своїх закоханостях. Він опортуніст в романах і в громадському житті. Ліквідаторство й ліквідаторські тенденції виразно позначилися на його діяльності як лідера українського громадського руху, вони ж визначають і інтимний бік його життя.

Куліш — романтик!.. Г.В.Плеханов у своїй статті «Мистецтво й громадське життя», аналізуючи окремі факти з російської та французької романтичної літератури, визначає соціальну природу цієї літературної течії, як таку, що в її основі лежить «розлад між митцями та громадським середовищем, що їх оточує».

Це вихідне твердження плехановське треба мати на увазі завжди, досліджуючи Кулішеву творчість, ідеологію й життя. Ми казали, що для Кулішевих творів властивий розрив між замислом, справжніми намірами авторовими і виконанням, між зовнішньою тенденцією й внутрішнім сенсом фактів. Цей самий розлад ми спостерігаємо і в романах Куліша. Він ніколи не наважується одверто заявити про свої бажання, про свою хіть, одверто проявити свою змисловість: розкрити себе, розкрити жінку. При зустрічах з жінками він лишається «безчуживенним», він одягає маску офіційної благонадійности.

— Під моєю сумною поверховністю страшенна глибина душевна огнем неугасимим палала! — пише Куліш в листі до Лесі Милорадовичівни з 22 лютого року 1859.

Оця протилежність «поверховности» й «душевної глибини», оцей розлад між зовнішнім виглядом і внутрішньою приголомшеною пристрасстю — такий був Куліш і ця двоїстість, суперечливість, несталість кидалися в вічі при першому знайомстві з ним.

Палкий і разом з тим стриманий, пристрасний і

методичний, подібний на пастора чи навчителя, людина формул, замкнений у вироблених формулах!.. У Кулішеві вражало це поєднання палкої натури з менторством і педантичним провінціалізмом.

— Людина він палка, — описує Куліша Віра Аксакова, — але він замкнув себе в якийсь методизм способів («приемов»), навіть розмови й почасти думки. В ньому багато вчительських способів і якийсь старовинний методизм, тимчасом як під цим чути пристрасну натуру, що її, проте, як здається, перемагає досить міцний характер.

— Чудний чоловік цей Куліш, — каже в іншому місці Віра Аксакова, — що за плутанина в нього в голові різних понять, а в душі різних прагнень.

Людина мінливих поглядів, хистких настроїв, розбіжних і некоординованих, Куліш мав надзвичайно вражливу, рухливу й імпульсивну вдачу.*

Він доводив до крайніх границь логічну нитку свого настрою, не рахуючися ні з чим і, тимчасом, під якимсь випадковим вражінням здібний був від усього відмовитись і замкнутись в собі.

Історія Кулішевих романів це й є історія захоплення і зречень, поривів і здержаности, палкої пристрасти і німотного мовчання. Він кохав, але він не знав щастя здійсненого почуття.

* М. Грушевський. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчости. «Україна» 1927, кн. I-II.

Романи Куліша з Милорадовичівною, Марком Вовчком, Глібовою, Ганною Рентель, — ті Кулішеві романи, що про них ми маємо певні відомості, припадають на другу половину 50 і на початок 60 років, на час від року 1856 до року 1862.

Кулішеві було вже тоді 38-43 роки... Отже, його романи — це романи зрілої, літньої людини, якій уже під сорок і за сорок, яка в своїй громадській і літературній діяльності переживає розквіт творчих можливостей, здійснює найкращі прагнення й найприродніші мрії молодих літ, стверджує своє соціальне призначення, але в інтимному, особистому житті гостро і гірко починає відчувати сердечну зів'ялість, хандрливу втому, дражливу й знервовану байдужість.

Усе в житті, в почуттях, в пізнаннях здається пізнаним, відчутим і нецікавим; усі думки продуманими, усі книжки прочитаними. Дні минають за днями все непомітніше, одноманітніше й швидше. Життєва путь стомлює, як проста путь без цілі: порожня просторинь, безкрай обрій, блискучо відполірована площина без тіней, бездоганна геометрична конструкція. Картон, лак, дерево, вапна, скло.

До кохання примішується почуття гіркоти, навмисности, примушености, надто гіркої гіркоти, тієї гіркоти, що викликає підозру в щирості й отруює почуття. Серце спустошено, почуття озлидено. Почуття не так переживається, як конструюється, з безпосереднього переживання обертаючись в логічну схему. І що гіркіш відчуту цю спустошеність серця і порожнечу душі, то пристрасніш сподіванка знайти оновлення в молодому дівочому коханні!..

В своєму самотньому чернечому кабінеті, заваленому інкунабулами, Фавст, упевнившись в суєтній нікчемності пізнань, мріє про Маргариту, про живе життя серця; але в полоні попільного тліну зотліли почуття, і кохання дівчини він купує, продавши душу дияволі.

Отак-о й на всіх «фавстівських» Кулішевих романах лежать прикмети трагічного й похмурого, нерадісного й тяжкого безочаровання, прикмети зневір'я, сумніву, хитань, спустошености, втоми, непевности, зотлілих оксамитів і вицвілих саєтів, осінніх скарг, вечірніх життєвих присмерків.

Людина плекає в собі ілюзорну й сумнівну сподіванку заперечити те, що єсть, і відновити, що вже давно вицвіло й спорохніло.

Після Севастопільської катастрофи й смерті Миколи І, коли політична й громадська обстановка набули сприятливих форм і з Куліша була знята заборона друкуватись, він на початку року 1856 (лютий) переїхав до Петербургу й там оселився, енергійну літературну й видавничу діяльність розвинувши.

Розвинути свою діяльність Куліш зміг у тій мірі, в якій він одержував з України грошову допомогу від великих землевласників-поміщиків, переважно Тарновського й Галаґана. Користуючись з цієї допомоги, Куліш видав «Записки о Южной Руси», «Чорну Раду», «Проповіді» Гречулевича, «Граматку» й інше, всі ті книжки, що їх видання означає перші етапи й досягнення в історії українського громадського руху 50 років.*

* Про цю допомогу згадується в «Жизні Куліша». «На другу зиму [тобто 1855-1856] переїхав [Куліш] у Київ. Там приголубили його земляки. Покійний Тарновський Вас. Вас. пообіцяв йому кредит на всі його видання... З Києва переїхав Куліш іще раз

Почуваючи під ногами певний матеріальний ґрунт, сподіваючись на дальші політичні й цензурні полегшення, Куліш годі тоді складати пляни господарювання на хуторі, на що протягом останніх трьох-чотирьох років він скерував усі свої надії й усі свої життєві розрахунки.

Тепер, за кращих громадських обставин, він на деякий час кидає проголошувати як панацею од усіх суспільних і особистих зол «ідею хуторянства», що до неї він завсїгди повертався, коли скрутні зовнішні умови не давали підстав розраховувати на будь-що ліпше.

Тепер оселяється він у великому місті і замість того, щоб копатись у власному садку в Зарозі, садовити на хуторі липи, яблуні й вишні, сіяти гречку й жито, купувати волів і сваритись з кріпаками, дбає про організацію друкарні, купівлю машин, налагодження збуту виданих книжок, утворення українського культурного ринку й широкого культурного споживання.

Фраза, сказана в Кулішевому листі 2 серпня 1856 р.:

— Тепер мене прив'язано матеріально й морально до Петербургу, а душа моя прагне на Україну за поетичною поживою! — надзвичайно влучно виявляє відношення Куліша до України після того, як він осівся в Петербурзі.

Він свідомий, що його теперішній зв'язок з Україною — зв'язок суто-естетичний. Він не відчуває матеріальної залежності від «хутора Зарогу»: він економічно залежить од Петербургу, зв'язок же з хутором не виходить для нього за рамці «незаінтересованої насолоди». Перебування в Єсмані, Мотронівці, Зарозі, Черкасах,

[лютий 1856] у столицю й напечатав "Записки о Южной Руси", потім "Проповеди на малорусском языке", поперероблювавши їх з першого видання Гречулевича, а другу половину наново написавши; потім напечатав переклад "Чорної Ради" з епілогом у журналі "Русская беседа", а ориґінал слідом за тим особно. Все, що не у журналах, було друковано коштом Вас. Вас. Тарновського» (Правда 1868, ст. 312).

Качанівці, Линовиці, Сокиринця і т. д. — це тільки джерела поетичних надхнень.

— Самотній працівник! — казав про себе Куліш в одному з листів своїх.

Куліш працював з ентузіазмом.

Він був великий працівник, бездоганний робітник.

Він міг робити по 14 годин на добу, він працював над силу, згинаючи над столом своє тіло, створене жити на свіжому повітрі, на хуторі серед лісів і степів. Перевантажуючи себе працею, він працював без спочинку й перерв, він з'єднував у собі упертість фанатичного писака з безкорисною працездатністю, вартою великих учених, і з інстинктивною ретельністю бджоли чи майстра.

Час у Куліша був розподілений, як у старого німця.

Він видавав твори й листи Гоголя й до нього щодня носили 3-4 аркуші корект із друкарень; разом з тим він друкував «Чорну Раду» українською мовою та другий том «Записок о Южной Руси». «Русская беседа» надсилала йому коректи «Чорної Ради» російською мовою; до того ж він улаштував власну друкарню, готував до друку дві книжки, що ними мала дебютувати його друкарня, укладав величезний збірник народніх пісень, клопотався з'єднати в один два словники української мови, переробляв написаний у Тулі роман «Шукачі щастя», вів величезне листування, розсилав передплатникам свої видання, возився з небожем Гоголя Трушковським, що збожеволів, готувався до подорожі по Європі, помічав у різних книгах місця, що їх для нього випикувано, мусів ходити по впливових особах в цензурних справах та інше, та інше...

Робота, робота й робота!..

Дзвінки, листоноші, одвідувачі, посланці, метушня, вогкі шпальти корект, папери на конторці, на столі, на стільцях, на вікні, гори паперів на шафі, на полицях, купи рукописів, громаддя видрукованих аркушів і зброшурованих книжок.

Коли б у добі було не 24 години, а 36 і 48, то для кожної хвилини цього подвоєного дня, потроєної ночі найшлася б праця і разом турботна думка, що для праці бракує часу.

Та попри всю Кулішеву енергію, напружену ентузіастичну діяльність і він знав тягар кімнатної замкненої самотности, втому, відчай, ледарство, нудьгу, той прикрий настрій ніякової й тяжкої розгублености, коли бажана праця здається прикрим примусом і небажаним обов'язком, а всі люди навколо нього нищими й низькими дурнями, людцями, що псують йому життя своїм безглуздом втручанням.

Вищою з приступних життьових утіх здавалась йому можливість: нічого не роблячи, лежати в блаженній півдрімоті на канапі.

— У мене, — казав Куліш про себе, — безодня хохлацького ледарства, і полежати на боці, нічого не роблячи, для мене найвітшніша з насолод.

Він каже про вихор, що мете його:

— Тіла мого не стає на ту кипучу роботу, котра вихором душу мою сюди і туди мете, не нездужаю я, ходжу я, розмовляю я, діло роблю я, а щодня мене убуває, убуває. Тепер зосталось од мене тільки подобіє, що був колись чоловік!

— Сидю за працею, — розповідав Куліш, про себе, — і томлюсь, як на панщині. Та години, віддані праці з примусу, хоч як вони не прикри, можна назвати щасливими супроти тих годин, котрих я не знаю куди дівати: не читається, не пишеться; дома нудно, вийти з дому сумно.

Він скаржиться на сум і самоту, повторюючи рядки поета:

Под бурями судьбы жестокой
Увял лавровый мой венец,
Живу печальный, одинокий
И жду, придет ли мой конец!..

— Небагато, — казав про себе Куліш, — небагато проводять таке самотнє життя, як я, і небагато так сумують...

Він говорить про свою меланхолію, нудьгу, нервову перевтому, самоту, моральну ізольованість, постійні безпричинні хвилювання, мізантропічне почуття порожнечі, незадоволеність і відчай.

Це не сплін, не той урочистий і поважний петербурзький сплін, позичений у англійців, імпозантний і комфортабельний, аристократичний сплін в амфіладах просторих кімнат, літургія нудьги, нудьги речей, а звичайна безсила «інтелігентська» виснаженість від праці, коли все в середині людини ніби випито, ніби висмоктано: настрої скаженого пса, позіхання устриці, тінь тіні, маркотне марення мари...

Куліш тікав від самого себе.

— Одне почуття в мене єсть, — признавався Куліш, — тікати, але куди — не знаю. Я б тікав навіть від самого себе, тому що душа моя складається з дисгармонії, що мене самого катує.

Тікання, самота, прагнення степів і лісу, скарги, жалість, нарікання — ось головні риси тодішніх Кулішевих настроїв.

Тікати... Цей мотив знайшов собі глибокий вияв у Гетевому «Фавсті»:

Ein unbegreiflich holdes Sehnen
Trieb mich durch Wald und Wiesen hinzugehn,
Und unter Tausend heißen Tränen
Fühlt' ich mir eine Welt erstehn.

2

При перших прикметах душевної зів'ялости Куліша охопила тривога, сумніви й вагання.

Обертаючись назад і оглядаючи минулі роки, він із жалем впевнявся, що життя його було вбоге, злиденне й нерадісне.

Життя своє він пройшов не під згуки флейт і не з келехом, повним вина, в саду, насиченому ароматами квітів і прохолодами втіх. Не флейти і не троянди квітчали його суворе й віддане безупинній праці життя. Непохильна свідомість обов'язку керувала ним.

За коректами, перекладами, рукописами, книжками він не помітив, як минула його безлюбна молодість.

Він скаржився на гіпохондрію і казав про себе:

— В Петербурзі я відчував велику знемогу, відчував себе стариком!

Ці гіпохондричні й меланхолійні настрої, підказані складними внутрішніми переживаннями, пригнічували Куліша й підготовляли ґрунт для тієї душевної кризи, що не тільки загрожувала наприкінці 50 років порушити внутрішню його рівновагу, але й зовсім вибити з колії звичайної його діяльності.

Йому здавалось, що він марно загубив свій час, що він нічого не зробив, щоб здійснити свої надії, і життя своє він прожив без користі й досягнень, а мета ще безнадійно далека, хоч сил уже стає все менше й менше. Він пише про «загублений даремно час», про передчуття близької «отставки из жизни».

Року 1856, наближаючись до 40 років життя, він уперше відчув, що молодість відходить, що роки минають і що в життєвих буденних турботах і піклуваннях не все ще взято, що можна було від життя взяти. Він відчував, що на бенкет буття він прийшов як стороння особа, як непрошений гість, що його обминули на тому бенкеті, і, стомлений ранньою втомою, ще не дійшовши до вечора свого життя, він похапливо поспішає випити все, що лишилося недопите.

Салдат і вождь, пророк неслави, звитяжець у боротьбі з собою, він переміг себе і не переміг життя, — чи зробив він будь-що?

Він приніс в офіру Україні, нації, поневоленому селянству себе, своє життя, свою особисту долю. Мучаючись, він пройшов по цій мученицькій землі, але чи

не безплідна була ця офіра, чи не даремні були його сподіванки? Він важив на терезах життя свої офіри й недосягнене щастя і, схоплений нудьгою, з гірким сумом впевнявся, підбиваючи підсумки, що він ще не жив...

— Не жив і не кохав!..

— Убога жизнь не задовольнила моєї згаги кохання!..

— Треба поспішати, бо чи ж багато цього в мене віку, що стоїть на межі із пониклою старістю?!

З такими настроями їхав тридцятисемилітній Куліш улітку року 1856 на Україну.

З одного боку — вбоге життя, близька старість, а з другого — незадоволена, ненасичена згага життя й кохання, — незахована зовсім сподіванка, що, може, і «на его закат печальный блеснет любовь улыбкою прощальной».

Ще раз і, може, в останній раз.

Через друк першого тому «Записок о Южной Руси» Куліш затримався був у Петербурзі до середини липня.

14 червня 1856 він писав до Києва Оп. Марковичу:

— Я може скінчу друком 1 том Записок о Южной Руси через місяць. Тоді поїду в Москву, там трохи загаюсь, а до Тарновських надїду хіба після Паликопи.

Так само в тих же числах червня писав Куліш до М. Грабовського:

— Первый том скінчиться друком через місяць. Тоді я, вхопивши оберемок книжок, махну на Україну і зараз, не гаявши часу, прибуду до Вас у Александрівку і попривожу Вам тацю і кошик з того мельхіору і всяку всячину, котрої бажали, коли то все познаходжу.

Тільки в двадцятих числах липня Куліш нарешті рушив через Москву на Україну. З Москви він писав до своєї дружини, що лишилася на літо в Петербурзі:

«Москва. 1856 липня 24. Милый друг Сашуню! Доїхав я до Москви гаразд, але майже не спав і тому дуже змучився, так що на себе не подібний. Тому я й не наважився йти до фотографа. Почуваю, що мені тут

спочити нема від чого, бо я повинен весь час рухатись і турбуватись, а думки літають геть по всьому світу. Та коли побачу, що не зовсім скидаюсь на мару, то замовлю свій портрет і доручу комусь узяти його й одіслати до Петербургу, а може й сам фотограф це зробить».

Дорога відсвіжила Куліша, зміцнила, заспокоїла й розважила.

— Дорога мене зміцнила! Тепер знов прокинулася в тілі й душі якась юнацька бадьорість — може ненадовго і, може, в останній раз? Не багато років попрохав би я в Господа (коли б був з Ним знайомий особисто, а не через ошуканців-попів), аби тільки ці роки були насичені почуттям, думкою і ділом!

Од листа до дружини, писаного з дороги, в Єсмані, станції під Глуховом, 2 серпня р. 1856, віє зовсім іншим настроєм, ніж той, що його повний був отой-о цитований попереду московський лист. Тут зникають неврастенічні «фобії», які завжди з'являлись у Куліша в хвилини перевтоми й розпачу.

Тепер Куліш почуває себе дужим, спокійним і врівноваженим.

— Милый друг Сашуню! — звертався він до дружини. — Слава Богу я здужаю і, не дивлячись на затримки на станціях через розгон коней, спокійний. Мене цікавлять знов мої праці. Коли б я їх виконав, я міг би вмерти без каяття, що згаяв даремно час. Не турбуйся, що я не зробив для тебе портрета в Москві. Сподіваюсь випросити у матусі [Мотрони Білозерської, Кулішевої тещі] московський дагеротип, з якого виріжу своє обличчя, вставляю в медальйон і надішлю до тебе. З цією метою я купив у Тулі цінну коробку пряників, щоб піддобритись. А від Грабовського надішлю тобі юнацького мого зображення.

— Виїжджаючи до України, почуваю якесь піднесення, якого давно не відчував. Іноді я зовсім переставав був любити батьківщину, і це було в момент занепаду моральних сил. Тепер я люблю її знов, не дивлячись на

все погане, що в ній є. Та досить про це. Будь спокійна щодо мого здоров'я: повернись до тебе молодцем. Усією душею твій П. Куліш.

Маршрут літньої мандрівки року 1856 був звичайний для Куліша: з Петербургу, через Москву й Тулу, спочатку до Мик. Дан. Білозерського в хутір Миколаїв (3-го серпня),* а потім у Мотронівку. З Мотронівки, де він прожив декілька днів, Куліш поїхав у Линовицю, щоб одвідати там графа Сергія де-Бальмена, який тоді малював ілюстрації до Кулішевої «Орисі». Від де-Бальмена він поїхав до Тарновського й Галагана, потім на Лубенщину, на хутір Заріг, а звідтіля, через Черкаси, на Чигиринщину в Олександрівку до Грабовського, і тоді, заїхавши й погостювавши в Києві, Куліш повернувся назад до Петербургу.

На Україну Куліш їхав не тільки для того, щоб спочити, але й разом з тим, щоб набратись поетичних вражень, свіжого запасу творчих спостережень. Куліш мав намір «усюди повештаться, усячини наслухаться, доброго розуму набраться».

Він їхав на Україну з певною сподіванкою, що йому пощастить натрапити на якусь хорошу дівчину, на просту й щирю хуторянку, і що тепер, відчувши знов у

* Мик. Дан. Білозерський — брат у других Олександри Михайлівни, дружини Кулішевої, близький приятель Гоголя, що знав його ще з ліцейських років і листувався з ним протягом 30-40 років. Спомини Білозерського про Гоголя й листи до нього Гоголя надруковані в «Записках жизни Гоголя» (СПб. 1856, ст. 100-102, 179-181, 304-306, 333). Борзенський поміщик, він був повітовим суддею в 40 роках і цікавився археологією, літописами, етнографією. У нього була колекція старовинних українських костюмів. Куліш познайомився з М. Д. року 1842 (Про це див. в нашій статті: «Шевченко, Куліш, М. Білозерський — їхні перші стрічі», «Україна» 1925, кн. 1, ст. 43-44. В цій статті помилково зазначено, що Мик. Дан. — дядько Вас. Мих. Білозерського; як сказано вище, він брат у других). Віктор і Микола, що згадуються у Кулішевому листі, — брати Олександри Михайлівни, дружини Куліша.

собі юнацьку бадьорість і мужність, він з радістю зуміє розкрити перед собою дорогоцінні таємниці дівочої душі, високого й ясного кохання.

В Петербурзі він не жив, і серце його було там таке самотнє!.. На Україні він хотів бути щасливим: пізнати радощі, найчистіші радощі життя, пережити такі щасливі дні, які Бог зберігає для своїх святих. Тут, тільки тут і тепер, відчує він себе самого і все те молоде щастя, що приступне людині, ті прості радощі серця, що квітнуть в ньому самому.

Літо 1856 року Куліш прожив, їздячи від одного поміщика до другого.

— Життя моє циганське, — писав Куліш, — вештаюсь по селам та й годі (14/VIII-56).

— Так оце, — писав він 24/VII-56 В. В. Тарновському, — помандрую світ-за-очима по всій Україні, щоб обернуть собі на добрий пожиток останок літа і початок осені. А то, як прийдеться часом писать про земляків на чужині, то, забувшись, які вони єсть, удерем таких троянців, що всяке одцурається.

Турбуючись, щоб, писавши про земляків, які вони єсть, не наробити пародійних, антиреалістичних помилок,* щоб, подібно Котляревському, не удрати з земляків «троянців», не ухилитись у гротеск, Куліш, проте, свої виучування обмежив тим, що він міг бачити, перебуваючи в панських маєтках.

* Та характеристика, що її дає Куліш в «Основі» котляревщині, значною мірою може бути використана й для характеристики умов літературної діяльності самого Куліша... «Котляревщина, — писав Куліш в „Основі“, — отражается до сих пор во многих, по-видимому, совершенно независимых произведениях украинской словесности». Причину цього Куліш бачить як «в удалении от народа, обуславливаемомем нашим воспитанием, и городскою, по большей части, столичною жизнью, но также и в требовании вкуса той части общества, которую составляют первые и самые влиятельные наши читатели... Наше читающее общество украинское сосредото-

— Ранком ходили з панночкою до церкви, щоб подивитися на народ.

Це є метода його народницьких спостережень 1856 року: пішовши з панночкою, подивитися на народ у церкві!

Хоч як змагався Куліш проти «котляревщини» в літературі, хоч як він од неї відмежовувався, але від його способу вивчати народ дхне отією самою, так йому зневажною котляревщиною. Характеризуючи Котляревського й котляревщину, визначаючи її соціальну природу, Куліш говорить про матеріальну залежність українського письменника від поміщиків, від заможного панства.

— Ми, — каже Куліш, — звертаємо увагу читачів на голий факт. Котляревський був прийнятий як гість в домах князя Куракіна, князя Лобанова-Ростовського, князя Репніна, графа Кочубея, графа Ламберта і генерала Белухи-Кохановського.*

Але й сам Куліш знайомиться з народом як гість графів де-Бальменів, в обставинах і умовах, що в них він опинився, як панський приятель. І для Куліша лишається в силі вказівка на той же «голий факт», що й для Котляревського: «ранком ходили з панночкою до церкви, щоб подивитися на народ». Знайомство з

точивається большею частию в столицах... Деятели украинской словесности постоянно окружены особенною, не совсем здоровою атмосферою критических суждений, которая и не может не отражаться на их произведениях» (Обзор украинской словесности; «Основа» 1861, I, ст. 249-250).

* Обзор украинской словесности. «Основа» 1861, січень, ст. 250. Літературна року 1856 діяльність Кулішева, значною мірою, також зобов'язана меценатству поміщиків. Куліш не зміг розірвати умов тодішнього часу, і в 50 роках, як і раніш, можливості будувати українську літературу ґрунтувались на базі матеріальної допомоги від поміщиків. Змінилися багато де в чому зовнішні прояви й форми цього меценатства, але основа лишилась незмінна.

селянами року 1856 Куліш обмежував прогулянками на село для розваги та випадковими зустрічами й побаченнями.

Правда, в листі до Плетньова, писаному згодом, уже в грудні, Куліш, докладно описуючи своє літнє перебування на Україні, зазначає, що він, окрім прогулянок з панночкою й читання творів, що зворушували серця поселян, робив також спроби «ходити в народ» і згадує навіть за перешкоди від поліції.

Він пише:

— Пробивав штовхатись між мужиками, та вічно натрапляв на поліцію, котора нічого не хоче бачити й знати, окрім злочинних намірів, бо добрі діла не приносять їй жадної користи.

Ми не знаємо, що саме, який певний факт має на увазі Куліш у цьому разі і за яке непорозуміння з поліцією він згадує. Можливо, що в цій фразі є трохи од *licentiae poeticae* і трохи вільне коментування події, що справді не виходила за добродійні межі «добрих діл». В кожному разі, окрім цього уривка, в нас для 1856 року занадто мало матеріялу, щоб говорити за тодішні спроби Куліша ходити в народ.* Головну увагу в своїх листах з України Куліш віддає не соціальним темам, а особистим почуванням, враженням од природи, приємності спочинку, уважному вивченню дівочої душі, ідиліям ніжної чутливості.

Його тягли до себе рухливі ніжні губи й свіжі живі щокі, він мріяв заглиблюватись в дивний сенс дівочої розмови, не чуючи навіть слів, що їх вона казатиме.

* В. І. Шенрок, описуючи перебування Куліша на Україні влітку р. 1856, так каже про Куліша й його тодішні настрої: «Пленяла его и роскошная украинская природа, но сердце его сжималось при виде бедности крестьянского населения... его удручало печальное зрелище бедствующего народа»: Киевская старина 1901, т. 73, 353. Це справедливо, але потребує певних обмежень, бо «печальное зрелище бедствующего народа» було влітку 1856 р. предметом тільки випадкових спостережень Куліша.

Досі він жив життям сухим, відокремленим і темним, тепер він відчує щось нечуване, — щось подібне до того, що нагадуватиме погляд коханої, коли її очі стріваються з очима коханого.

— Що нашому серцеві світ без кохання? — запитує Куліш.

Найбільше сподобалося Кулішеві перебування в де-Бальменів, в маєткові де-Бальменів Линовиці, де він і прожив більшу частину своїх канікул.

Але в полоні попільного тліну книжок і пізнань, що остогидли Фавстові й стомили його, Фавст досягає Маргарити тільки з допомогою Мефістофеля!..

Отже й на всіх Кулішевих, таких типово-«фавстівських» романах лежить прикмета мефістофелівського трагічного зневір'я, сумніву, вагань, непевности, душевної спустошености, втоми, осінніх барв і суму.

Душу продано дияволу. Є ілюзії кохання, але кохання немає.

3

У центрі уваги серпневих листів Куліша — Маня де-Бальмен. Він її описує так, як Вертер у Гете описує свою Лютту.

Маня де-Бальмен захопила Куліша своєю простою, молодістю, м'якістю, своїм умом, господарністю, душевним спокоєм, діяльною, повною життя, вдачею.

Молода й хороша! Така мила, така проста й природня!

Кулішеві надзвичайно сподобалась ця дівчинка з засмаленими руками в блянжовому простенькому довгому вбранні, якого вона ще не призвичаїлась носити.

— Чудесна дівчина! — каже Куліш про Маню де-Бальмен.

Йому подобався її вигляд, тон, поведження. Він милувався з її чорнобривої молодости, сміливої,

жвавої свіжости. Усе в ній було таке тихе, гармонійне й прозоро-ясне.

Він гуляє з нею, катається на човні, ходить по селу й саду, просиджує з нею довго вночі коло ставка при місячному сяйві, слухає її сміх, її розмови про курей, коров, про господарчі дрібниці, про себе, батьків, селян.

Ніколи ще Куліш не був такий щасливий, ніколи ще не сприймав природи, аж до камінця, аж до травинки, повніш і глибше. Природа розкрилася йому в усій пишновеличності золота й синяви.

Чи думав Куліш, їхавши до Линовиці, що звідсіля так близько до неба, що в Линовиці, мов у раю? А Маня, як та Орися, має то там, то сям по господі і всю господу скрашає: у неї ані хвилини не минає без діяльної любови, без праці, і все ж її веселість, її душевна легкість при цьому не кидають її.

Дома тішить малу дитину, свого малого братика, одвідує хорих селян, миє й шиє, грає на фортеп'яні, підрублює хусточки для Куліша. Він умовляється з нею, що вона поїде для нього чумацьку сорочку, гаптовану шовками. А сам переписує для неї «невольницькі» вірші Шевченкові.

— 11-го серпня 1856. Приїхав я в Линовицю о 8-й годині ранку, а може, й трохи раніше. Підїжджаючи до воріт, я побачив на ганкові якогось чоловіка, що здався мені спочатку Жемчужниковим, а потім я роздивився в ньому лакея. Цей юнак, вважаючи зустрінути гостя за справу для себе сторонню, пішов повільними кроками геть до бокового флігеля. Двір навколо обсаджено білими акаціями і розкішною рябиною; посередині — квітник. Йду до вітальні — нікого; до залі — нікого. Ходжу по залі, чую в сусідній кімнаті голоси, але до мене ніхто не виходить. Я пішов у сад, але й там нема нікого. Став сяє пишновелично між густими деревами, квітники красуються мальвами та жоржинами; американський льон блищить між інших квітів, як золото, але нема

нікого. Йду мовчазними алеями, доходжу до фруктового саду, бачу солом'яний курінь, але і в курені порожньо, як і скрізь. Іду до городів — і на городах нікого не видко.

— Довго ходив я по саду і нарешті зайшов в альтанку, де стоїть спокійне крісло; сів і чекаю, чи не прокинеться якийнебудь рух у цьому зачарованому царстві.

— До цього часу я бачив у ньому тільки флегматичного лакея, та якусь жіночу постать у вікні, що стояла, нахилившись і затуливши обличчя рушником. Нарешті являється хтось і кличе мене пити чай. Я вже догадався, що графа немає вдома.

— Графиня прийняла мене дуже ласкаво. З нею сиділа бабуся — тітка та Серьожа, той самий, що при звістці про несподівану смерть панотця сказав:

Чернец, страдалец молодой,
Окончил век свой безотрадный.

— Маня з'явилась трохи згодом в простому блянжовому вбранні, сяючи молодістю й веселістю.

— Годували за цим сніданком двох молодих дроф, що багато ручніші від гиндичат і бігають за людьми по саду.

— Після чаю пішов я з Манею по саду, вона мені все показала й розповіла, так що за короткий час коло моїх понять про Линовицю швидко поширилося. Чудесна дівчина, і ані тіні в ній аристократизму, і при цьому все згармонійовано між природою й вихованням. Іншому вона здалась би зовсім невихованою дівчиною; але, щоб невихована дівчина поводитись так природньо, так просто й мило, треба бути з нею довго знайомим, треба було б привичаїти її до себе. У Мані погляд на людину встановило виховання: вона дуже добре розуміє себе й іншого, і тому їй привичаюватись до гостя не треба — тримається з ним першого дня так само, як поводитиметься й за рік.

— Мені було приємно знайти в селі сільську панночку в кращому значінні слова. Вона не бережеться сонця й майже не носить рукавичок. Через це руки в неї так засмалились, як у жадної міської жінки. Вона не побоялась вийти до гостя в приношених черевиках, так само, як і мати її не передяглася задля мого приїзду в новеньке вбрання. На Серьожі все затаскане і ясно каже про те, як він проводить свій час: а він проводить свій час у тому, що лазить на дерева й бігає скрізь, де можна тільки бігати.

— Графиня надзвичайно проста й натуральна в усьому жінка. Чудовий у неї синочок — той, що народився в Києві: товстий, як на малюнках Рафаеля, і веселий. Вона сама його годує і каже, що це звільнило її від хворобливості фізичної й моральної. Вона дуже гарна господиня, сама влаштовує за допомогою теслярів меблі, тобто дає малюнки, розповідає, як що зробити та інше.

— Побачили ми на ставу човна (я повертаюсь знов до прогулянки з Манею по саду), і Маня визвалася веслувати, але я сказав, що вмю теж гребти і керувати. Серьожа одержав дозвіл кататись із нами. Маня одягла старі пальові рукавички, підперезалась кінцями блянжової з вишиваною габою мантильї і взяла друге весло. Ми плавали по всьому ставу, виходили на острівки, де посаджено мальви й жоржини.

— Нарешті причалили до селянської левади, обдивилися її всю, пройшли й по капусті і по всьому городу, при чому Серьожа вигукував різні українські фрази абож, улізши на тин, кричав: «Тікайте, плигатиму!»

— Потім пройшли через мужичий двір на вулицю села. Тут Маня показувала на зв'язки капустяних листів, що сохнуть під хатами і дуже їй подобаються, і на різні мальовничі подробиці селянських осель.

— Село все порожнє — працюють у полі. Ми бачили зрідка тільки дітей та жінок.

— Усі діти знають Маню і поводяться з нею, як з родичкою, а не з панночкою. Одного разу, коли Маня набрала з собою яблук, діти кинулись на неї з такою несамовитістю, що звалили її й почали хапати яблука. Вона сіла на яблука і, щоб розігнати натовп, почала кидати їх в різні сторони, в чому й успіла.

— Ми обійшли все село. Серьожа забігав до різних дворів і гуляв з хлопчиками. Одного разу його довго не було видно, і ми не знали, куди він подівся, повернулись й почали шукати його, — як от він нам назустріч, весело стрибаючи: в одній руці дві варені картоплини, а в другій конопляне насіння, і це він їв з такою приємністю, ніби ніколи не їв смачнішого.

— Були й коло церкви, сходили й на дзвіницю і повернулись, обігнувши всю садибу й оглянувши все дочиста.

Подібні жанрові сценки, як оцей випадок з яблуками, зворушували серце Кулішеве своєю ідилічною декоративністю.

В Куліші було багато сантиментальности, багато від Квітки, від сантиментальних ідилій Квітчиних чутливих повістей. Отже й селянство Куліш до певної міри відчував за стилем і сюжетами Квітчиних творів. Саме тоді, р. 1856, він писав церковні казання українською мовою. Скориставшись із нагоди, він читав їх селянам.

— Я читав перші аркуші українським поселянам, і сльози їх були для мене нагородою, — писав Куліш (4/XII 1856).

Куліш ставив собі завданням «трогать до сльоз» серця поселян! Це була метода й маніра тодішньої народницької пропаганди. Чутливому зворушенню надавали переваги перед іншими способами агітації.

— Маня так забризкалась водою в човні за допомогою, розуміється, Серьожі, і так замазала свою довгу сукню, якої носити ще не вміє, що мусіла тоді ж передягнутись.

— Графиня показувала мені свою роботу: вона

малює олійними фарбами, як справжній митець. Я показав їй портрети Аксакова, що я їх був узяв навмисне з цією метою, і вона так захопилась фотографією, що я їй подарував Аксакова. Вона прийняла подарунок з приємністю.

— Обідали. Після обіду швачки співали українських пісень — дуже гарно.

— О п'ятій годині я поїхав, і через те, що графа чекали ще за декілька днів з Києва, а Тарновський теж невідомо коли повернеться до Качанівки, паперів же моїх туди не привезено і шинелі від Сенчила не прислано, то я вирішив їхати сам до Києва.

Останній абзац цього листа з 11 серпня описує короточасне перебування Куліша в Києві, де він одвідав Хильчевського, Каменецького й інших і потім, заїхавши в Березову Рудку до Закревських, повернувся до де-Бальменів.

1856 серпня 14. Линовиця

«Тепер, моя кохана Сашуню, поведу річ про своє життя дальше. Життя моє циганське: вештаюсь по селам та й годі. Заїхали у Березову Рудку до Закревських. Добрі люди, тільки скучно. Сад гарний, будинки хороші строяться, хутко будуть скінчені, хоч би й царю в них жить; а жить у них буде скучно. Ночували там, а на другий день вернулись у Линовицю. Вїжджаємо в двір, аж на рундуці стоїть Юзефович; ідучи до Галагана, заїхав сюди. Такий ввічливий, що й Господи! сказано — Юзефович. Підмовляв мене їхати до Галагана. Я й поїхав би, та там якийсь празник, і буде багато панів, дуксрібляників, так нехай їм цур!

«Оце ж уже прийнялись ми за рисунки! Орісі не довів Сергій до кінця — то Жемчужник ізбрехав; так тепер знов за неї прийнявся. Цілий день морочивсь, та

ще не скомпонував дівчат під кручею; а гарні будуть дівчата!

«Я весь день прогуляв. Ранком ходили з панночкою до церкви, щоб подивиться на линовицький народ. Мізерний народ! усюди по Україні переводиться нінащо. А був би народ гарний, коли б доля йому лучча.

«Потім читав де що попало; а обоє рисували: той картинки, а пані — узори. Показувала мені усякі шиття, що понаготовляла для своєї дочки. Не буде і в царівни кращих. Синкові тому, що в Києві родивсь, пошила чумацьку сорочку з мережками; а Мані готує увесь костюм, од черевиків до стрічок, український.

«А Маня, як та Орися, має то там, то сям по господі і всю господу скрашає. Молоде й хороше, а як розпитаєшся, то і воно не без біди зросло: то зуби болять, то в грудях або в боку коле. Невже ж на всій Україні немає такої дівчини, щоб була сама краса очам, а серцю віха? Мабуть, що нема. Бідна жизнь на землі чоловіка: тільки хіба розумом зрозумієш і душею почуєш, а очима не побачиш ніякого совершенства!

«А все таки сонце сідало в Линовиці, мов у раю, у воді дерево грало, наче шовки та саєти; гуси кричать і плещуть серед ставу; тихо — як у Бога на небі; а сонце все позолотило, і кожне з нас здалось серед зеленої садовини мов на картині. Аж ось і ніч із своїм мороком, із своїм невідомим шелестом, із зорями на небі, з дівочими піснями по селу... Коли б тільки не було на серці туги, то хвалив би Господа милосердного, дивлячись на Його дива, та й годі. А то горе, що душа — наче птиця без крил: хоче піднятись над землею, а туга до землі й пригнітає.

«Добрі люди оці де-Бальмени! Може й нема вже кращих по моєму смаку; а все ще мало, щоб душу наповнить: душа, знай, чогось бажає і, знай, кудись жадає, а куди не обернеться — усюди буде гірше, ніж у Линовиці. Тим то я дожидаюсь, поки пришлють за мною коні з Качанівки (а до Качанівки верст із півсотні), а сам собі думаю: нехай забариться мій лист через Юзефо-

вича: пучче не буде мені ніде, бо другої Линовиці, мабуть, і на світі немає!

«Оце ж до тебе листи часто, моє серце Сашуню, а як загаюсь, то не сумуй, бо може случаю не буде на пошту абощо, може в якому переїзді буду абощо. Не сумуй, моє серденько!

Твій»

Спокій огорнув Кулішеву душу, і він дає найприхильніші оцінки своїм знайомим. «"Добрі люди" — За-кревські! "Добрі люди" оці Де-Бальмени!» Він не хотів би й нікуди від'їжджати від них. Тут він знайшов артистичну атмосферу, фарби, полотно й пензлі.

Сергій де-Бальмен малював саме ілюстрації до Кулішевої «Ориси», і Куліш проявляв великий інтерес до цієї справи.* Виникало питання про те, щоб ілюструвати також і «Чорну Раду». Малювання йшло під акомпаньямент гри на фортеп'яно абож дівочого співу за п'яльцями.

Музика й малювання поєднувались із спогляданням природи. Соняшні заходи ще не шокірували тоді нікого, і Куліш, захоплюючись вечірнім сонцем, не боявся здатись людиною відсталою.

Згідно з смаками доби й Кулішеві листи з України носять переважно пейзажний характер. Тематика його листів — це осяйний став, осінні квіти на кльомбах, мальви й жоржини на острівках великого ставу, блискуче золото американського льону, пишна рябина й акація, гра шовку й саєту від дерев, що відбиваються в воді, ручні дрофи, гусячий плюскіт, а далі: мороки ночі, невідомі шелести, зоряне небо, дівочі пісні на селі.

* «Де-Бальмен рисує ілюстрації для "Ориси". Деякі дуже гарні. Я в його забрав усі композиції, це вже на твій пай» (29/VIII-1856. Линовиця. До дружини). «Сергей Петрович рисует с энтузиазмом» (27/VIII року 1856. До Н. В. Тарновської).

Епістолярний стиль Куліша відбивав особливості загальної літературної маніри.*

Описи природи доповнюються описами характерів і побутових подробиць. У серпневих листах Куліша занотовано багато цікавих рис поміщицького побуту середини минулого століття. У нас на Україні нема книги, подібної до праці Луї Мегрона «Романтизм и нравы»; і коли, може, важко було б підібрати подібний український побутово-романтичний матеріал, який зумів скупчити в своїй книзі Мегрон, то в кожному разі в листах Куліша ми знаходимо тонкі й художньо-виписані сторінки, що освітлюють тодішніх людей, їхні дні, речі, розмови, кімнати, вишивки й мережки, ранкову каву, прогулянки по саду, садові алеї, блянжові вбрання, лагідну пані, пухке немовлятко в чумацькій сорочці, дівчат за п'яльцями.

Але в центрі Кулішевої уваги в увесь час його перебування в де-Бальменів лишається 17-літня дочка господаря, Маня де-Бальмен.

З любовною ласкавістю, з легким і прозорим почуттям придивляється Куліш до молоді дівчини. В ній знайшов він ситцевеньку й рожеву, молоду й радісну милу простоту. Вона для нього «сільська панночка в

* 50 роки були [роками] збільшеного інтересу до описів природи та пейзажів. На описи природи дивились як на необхідну належну частину кожного роману, а пейзаж кількісно й якісно конкурував на художніх виставках із жанром. Пейзаж цинився як самоціль, і гра світу, сріблясте тремтіння ранкового повітря вабили художника своїми технічними труднощами. Каро й Теньєр були модні художники. Куліш сам малював. Він умів захоплюватись «грою ліній, тонів і фарб». Коли в 40 роках він мріяв переїхати до Петербургу, Академія мистецтв була не з останніх аргументів за переїзд (Лист до Плетньова 5/V-1845). Як і Шевченко, Куліш у 40 роках хитався між пензлем і пером. Переїхавши до Петербургу, він збирався відвідувати Академію мистецтв. «Може, — гадав Куліш, — мистецтво, до якого я з малих років мав пристрасть, пішло бо мені на користь, і пензель мій сказав би згодом більше про Україну, як перо» (Лист до Юзефовича, 23/XI-1843).

кращому значінні слова»: нове втілення образу Гетевої Льотти, пушкінської Тетяни. «Таке молоде і хороше»!..

Кулішеві сподобалося, що в її вихованні відчувається дух старосвітської господарности, гармонійне поєднання природи і виховання.

Говорячи про Маню де-Бальмен, Куліш зберігає смаки, що їх він виніс із дрібнопомісного середовища, смаки ошадности й господарчої дбайливости. Йому приємно, що дівчина не боїться сонця, ходить без рукавичок, що в неї засмалені руки, що вміє вона бути натуральною й щирою. Йому приємно, що панночка насмілилася вийти до нього в ненових черевиках, що вона по хазяйству бігає, шити вміє, ледаче полотно од хорошого розпізнає, за дитиною подивиться й бавить її. Музику змінює вона на підрублювання хусток, фортеп'яно й музичні Маєрберові п'єси на голку з ниткою. Куліш радий стежити у великопомісному побуті риси простого побуту доброї селянської родини.

— От так живи! що й розум, і вся наука, і простота, — радив Куліш.

15 серпня 1856. Линовиця

«Ранком пив кофе внизу, бо живу нагорі, на антресолях. Пані все зо мною розмовляє про життя на світі тощо. Дуже розумна людина!

«Перед обідом приїхали євреї з крамом. Їм проміняли стару мідяну утвар на полотно, а я купив собі за 7 р. дюжину батистових хусточок. Пані мені вибрала і сторгувала. Тямуща вона дуже в таких речах і каже, що батистовий платок переносить полотняного, бо тії біляться не знать яким способом. Тут Маня виявила й собі хазяйську струнку, розпізнаючи ледаче полотно од хорошого. Мати всіма силами навчає простого розуму свою дочку, щоб знала не одні тії гами, що беруть на фортеп'яно. Вона в неї й по хазяйству бігає, і дитину тішить, і мить і шить уміє.

«Любо мені, що ця пані, котора в Києві здавалась

мені трохи ніби гордою, тепер щодальш стає простішою й щирою. Усячину мені звіряє, чого б я й не сподівався, і радиться зо мною, наче з яким старим чоловіком. Бачивши од людей собі шанобу, і сам себе більш починаю шанувати, а то все почуваєшся блазнем і не ймеш сам собі віри.

«Орися виходить на Божий світ, щодальш, то все краще. Сергій упивсь у свою роботу, і вже в йому заграла та струна, що змалку брала гору над іншими, — струна артистична. Тепер уже розмовляємо і про "Чорну Раду", як би її ілюструвати. Я засадив за рисунок і Маню, і сам узяв дещо дряпаль сепією з етюдів, а пані мене навчає. Тим часом дівчата за п'яльцями виспівують своїх пісень. Пані то з малою дитиною няньчиться, котору сама годує, то інше щонебудь, то узори дівчатам компонує, а тут же й чоловікові у його ілюстрації раду дає. Що треба, то й сама, взявши кисточку, підправить, бо вона у пейзажі заткне його за пояс...

«Маня учила, чи промовляла Маєрбера; мати дещо розтолковувала оддалеки. Якже переграла все, тоді:

— А візьми лишень, Маню, хусточки пообрублюй.

«Це, бач, мої, і так просто взялась Маня до роботи, наче яка Маруся в добрій козачки за сорочку для наймита.

— От так живи! що й розум, і всяка наука, й простота».

Захоплений цим артистичним оточенням, Куліш ладен сказати життю оптимістичне: «так!»

— Ні, таки на світі багато дечого є хорошого, а між хорошим Линовиця не послідує.

— Гарно сей день прожив я, спасибі Богу! — каже Куліш і, віддаючись переживанням тихих серпневих вечорів, відтворюючи ритми вечірнього спокою в ритмах Шевченкового вірша, додає:

— Лягаючи спати, промовляв собі на пам'ять Перебендині вірші, у котрих намальована вечірня пора, почута тихою душею. Ти ще не знаєш їх; ось вони:

Садок вишневий коло хати;
Хрущі над вишнями гудуть;
Плугатарі з плугами йдуть;
Співають, ідучи, дівчата,
А матері вечерять ждуть.

Сім'я вечеря коло хати;
Вечірня зіронька встає;
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх,
Сама заснула коло їх...
Затихло все, тільки дівчата
Та соловейко не затих.

— Що за вечір сьогодні був! Що за вода в саду!
Вияснилась, як скло, і все в їй, до послідньої биліни,
оддалось як у дзеркалі. Коли б, Господи, — зідхає Куліш,
— так на душі було тихо!

Гостювання в гр. де-Бальменів насичено атмосферою Шевченкових віршів. Вражіння од сільської природи єднається з вражінням од поезій Шевченкових. Кожен новий день, що його перебуває Куліш у де-Бальменів, приносить із собою нову думку про поета.

Заглибившись у сільський спокій, віддавшись цілком спогляданню спокою, Куліш раз-у-раз згадує про Маню де-Бальмен, вивчає її, аналізує її переживання, занотовує її настрої, що їх він зумів викликати в неї своїми розмовами.

В листі з 29 серпня 1856 Куліш докладно оповідає за свої вражіння від Мані де-Бальмен.

— Маня все та ж: ходить до церкви, одвідує хорих селян, гуляє зі мною по саду й по селу при місяці, розповідає за пригоди з курками й різними тваринами, прокидається зі сходом сонця «до корів», няньчить маленького брата і без перерви сміється, знаючи, що це їй до лица.

Та Куліш надто серйозний і надто методичний, щоб думати про жарти й флірт! Замість фліртувати, він вивчає дівчину. Він використовує нагоду для уважних спостережень. Він експериментує. До дівчини він підходив, як експериментатор, як дослідник.

Так він ставився до всіх жінок, що з ними йому траплялося зустрічатись у житті, так само він поставився і до Мані де-Бальмен.

...Місяць, ніч, став! Вода в ставу тремтить місячним золотим сяйвом, і в темних тінях за ставом на селі чути дівочі співи.

Він і вона!

Куліш і 16-літня дівчинка!

— Вчора я довго сидів з нею над водою при сяйві місяця і розмовляв про різні речі. Вона ще зовсім не розвинена, та на душі в неї так тихо, як у дитини. Хотілося б мені вгадати її прийдешнє! Мені здається, що попри всю свою простоту й добродушність, вона стане згодом хитрою й нещирою жінкою, почне пускати пиль у вічі, використає всі свої ресурси, щоб досягнути будь-якого становища в суспільстві, і вийде з неї така звичайна жінка, яких ми бачимо на кожному кроці. Цю думку я ґрунтую на різних обставинах життя і на рівності її вдачі щодо пристрастей. Вона нічим не зацікавилася досі; ніщо в природі чи в світі мистецтв не справило на неї великого вражіння. Нема в неї елементу поетичного, що один виносить нас на поверхню з безодні життєвої пошлости. Тому без допомоги якоїнебудь міцної душі, що ввійшла б з нею в щільні стосунки, вона невідмінно поступиться перед плином життя, що її оточує. І, тому, нічого буде взяти від Мані, окрім прекрасного образу загиблих надій.

Цей останній абзац — надзвичайно характеристичний для Куліша!

Здавалося б, що за претенсійне ставлення до простенької 16-літньої дівчинки, яких «сильних вражінь» треба шукати від неї, про який «елемент поетичний»

треба говорити? Для чого перебільшувати, здавалось, надії, щоб потім говорити про їх загибель? Але такий був літературний стиль епохи: тут і «погибшие надежды», і «уступка окружающей жизни», і «бездна житейской пошлости», «сильные души», і т. і., т. і. Звичайнісінькі літературні трафарети, що, перенесені в життя, здаються ненатуральними й фалшивими.

Ми не маємо підстав сумніватись у щирості Куліша, але ледве чи можна знайти ще одного письменника з таким педагогічним і моралізаторським нахилом. Мріючи про простоту, він проте сам ніколи не вмів бути простим. Варт йому було стрінуги гарненьку дівчинку й просидіти з нею декілька годин увечорі при місяці на березі ставка, як він починає вірити в своє призначення врятувати цю дівчину від пошлости оточення, допомогти їй зберегти «прекрасний образ здійснених надій».

Це ж він і є та «міцна душа», що його покликано врятувати 16-літніх дівчат од пошлости оточення... Куліш інакше й не уявляє своїх стосунків з дівчиною чи жінкою, як тільки щоб «урятувати» й «виховувати». Його еротика — педагогічна. З нього був педагог не тільки у взаєминах з Манею де-Бальмен, Рентель, але навіть і з Марком Вовчком та Глібовою.

— Приємно, — каже Куліш, — поливати рослини, що тільки розвиваються й обіцяють квіти й плоди. Передчуваючи близькість своєї відставки з життя, я нахожув втіху в тому, що за мою участь життя розквітло розкішніш.

Мала цілковиту рацію В. С. Аксакова, коли писала про Куліша:

— В ньому багато вчительських способів і якийсь старовинний методизм в висловах, манірі й навіть в думках, а тимчасом чувається пристрасна натура.

В дівчині Куліш шукає не загального ліризму; він хоче, щоб душа дівчини бриніла, як пісня, щоб *дівчина*

згучала, щоб у ліричному напруженні вона задзвеніла срібним дзвоном блакитної далечини. Ліризм, поетичність, незнана незвичайність — ось ті вимоги, що їх звертає Куліш до дівчини.

Новий галас, радощі, розмови й суперечки вніс із собою Левко Жемчужніков, натура художня, легка й артистична, «з шампанським в крові», завсіди радісний і піднесений, близький приятель Куліша й друг дому в де-Бальменів.

Великорос з походження, він був захоплений Україною, її природою, яку він малював, її піснями й казками, які він збирав і записував, романтикою минулого й екзотикою садків і білих хат. Вірші свого двоюрідного брата, Олексія Толстого «Ты знаешь край, где все обильем дышет», він міг проказувати, як своє credo.

Приїхав він до де-Бальменів тоді ж, 15 серпня.

— Так собі забавляємось і гуторимо про Левка, що де то він сновигає,— описував Куліш у тому ж листі появу приятеля, — коли ж дзвінок телень-телень — він і вродивсь у Линовиці. Ледащо! Розіпсів зовсім за це літо. Багацько б тобі розказав про його дурний розум, та вже нехай колись, як побачимось... Втомившись у дорозі, рано одійшов він спати.

Другого дня, спеціально щоб побачити Куліша, приїхав до де-Бальменів молодий Василь Тарновський. Характеристика «молодого Василька, козака лейстрового», «благого юноши», прекрасно гармонує з описом Мані де-Бальмен.

Перша половина листа 16 серпня така ж ідилічна й ясна, як і попередні листи з Линовиці. Але розмова за обідом вносить нові нотки, і в листах Кулішевих, що до того часу були віддані пейзажним спогляданням, «вечорам, відчутим тихою душею», читанню Шевченкових віршів і т.і., накреслюється нова тема: «тема страстей». «Но всюду страсти роковые!..»

«16 серпня, 1856. Ранок такий, як і вчора, тільки, знаючи, що Сергій до 11 години ходитиме по хазяйству, і я зоставсь у своїй кімнаті; тут і кофе пив. Спустившись униз, розмовляв то з одним, то з другим, як ось у двері шасть молодий Васильок, козак лейстровий! Приїхало, сподіваючись мене застать. Люба дитино! От ходили по саду, побалакали. Тоді Маня і просить у мене переписать невольницький вірш, що списав Тарас, сидячи в неволі. Написав він їх 13, — дуже гарні! ну, звісно, я сам узявся до писання. Ото засів, тут же серед залі, та й переписав їй у альбом, що подарував лейстровий козак. А вона мені рубила хусточки.

«Малеча [Вас. Тарновський — син] зове її своєю Марусею. От тобі й добре було б, якби й поділивсь із нею своїм достатком, оженившись. Тоді б носила, які схотіла, плахти, кунтуші й кораблики, переміняючи їх хоч щодня. А що як? Через чотири годи їй буде 20, а йому 22 годи. Любо мені, як хто жениться змолоду! а то чи весело буде глядіть на чорнобриву Маню в руках у сивого діда?

— Гарно пройшов ранок до самого обіду. Мені здалось, що якби привик я до Линовиці, то от тут би нехай у залі поставили стіл із моїми бумагами, — я б і писав серед людського гомону та сміху. Сергій рисував Орису. Левко збивав його з пуття, бо в самого в голові завірюха. Пані направляла і шептала мені, що поки Левко тут — Сергій нічого з Орисею не вradить. За обідом була велика пря за страсті людські. Левко стояв на тому, що треба піддаваться страстям, аби без обиди людської; Сергій йому поперечив. І я піддержував Сергія, дарма що поступую на світі ледви не так, як і Левко. Отже поперечивши, не кривив я душею, бо душа моя завсігди силкується по-божому і по-святому.

— Гарно пройшла година чи дві після обід... О, Боже мій милий! чому б людям не быть щасливими, коли їм ніщо не псує щастя? Отже ні: отії страсті, про которі Левко розмовляв за обідом, і тут підривають зелені береги і роблять із них страшенні кручі. Повів він мене

наверх і почав розказувати свою історію, од першого завітання в Линовицю, аж до цього дня. А пані ще перше його дещо мені розказала. Так і вийшла говірка, та й негарна, — така, що оце б узяв та й летів не знаць куди, одвернувши голову. Не буду писати нічого через пошту, а колись розкажу. Побачиш сама тоді що.

— Нема в світі правди, не зискать! Що ж Маня? Маня мені здається ангелом без крил серед калюжі. О, Господи! пошли цьому ангелові крила!

«Скоро вже поїдемо з Линовиці з малечєю... Кланяється тобі у сую самую минуту Левко і цілує ручку. Подарував тобі усі ложки і тарілочки, бо вже Горошина не купує і хазяйства не заводить. Ти їх получиш незабаром через пошту.

«17 серпня. Ранком то гуляв то що. Договорився з Манею, щоб пошила мені чумацьку сорочку, таку, як у Левка, гаптовану шовками. А до сорочки добуду ще шапку-кучму. От тоді нехай мене зніме Бергнер для тебе! Коли б ще усі добрі запустить. От би чумаком приїхав до тебе!..

«Чого передо мною одкриваються тайни людської? Мені хочеться любити людей ширим серцем; чого ж вони такі мізерні у своїх учинках? Чи вже трудно держаться на такій висоті, як ми з тобою? Мабуть, що й така висота не для всякого по силах... Гірко на світі жить, не люблячи людей. Коли б же Бог дав любити їх, знаючи все їх мізерство душевне!.. Опівдні виїхали ми з Линовиці. У мене нила душа, що наше прощання було якесь холодне; так, ніби знали вони, що в мене нема вже тії шаноби, тії щирости до їх, котра ще вчора сповняла моє серце».

«Ти знаєш, — писав Куліш 3 вересня 1856 до дружини, — що жив я днів зо два чи що у де-Бальмена. Знаєш і те, що Левко зняв у мене з очей луду, іншими вони мені тепер показалися, цебто, бач, старі. А молоденька Маня процвітає квіткою, та Бог знає, чи нема і в неї перед очима правдивого добра. Знаючи тепер, яка нещирість, яка хисткість і омана в душах її

батька й матері (найбільш у матері), я зробивсь до їх іще прихильніший: чи не получчають вони од моєї добрости. У обман я не дамсь і, попустивши їм кривить против мене душею, сам буду робити шире добро для їх. Перве добро моє буде теє, що передам їм усякі книжки до науки дітей. Росте в їх три сини; може з тих синів люди будуть, так нехай користуються моїми книжками. Може й назад не вернуть, та Бог з ними, аби хоч одна душа здобувала розуму через моє добро. Тут же й Маня дещо попрочитує, то все таки кріпше стоятиме на своїм місці, а може придбає щонебудь у голові і на користь своїм діткам. Так от передаю я де-Бальменам свою скриню з книжками од Тарновських. Там їх ніхто читати не буде, бо й дома нема нікого, а тут старший хлопчик розумний: нехай набирається розуму. Тим часом я з де-Бальменом буду держати себе так, ніби нічогісінько в моїй душі против його не одмінилось, тільки не всю правду йому звирятиму».

До цього листа потрібні коментарі. Не все лишається тут ясним, і важко й необережно було б ставити крапки над і там, де таке підкреслення може стати за перебільшення й тим обумовити аберацию уяви.

Коли, посилаючись на вищенаведений лист з 16 серпня, можна припустити, що справа йде про роман з дівчиною-кріпачкою де-Бальменів, який зав'язався у Жемчужнікова в Линовиці, то деякі фрази з листів, писаних 17 серпня й 3 вересня, натякують на якусь нібито фалшиву нещирість у відношеннях де-Бальменів до Куліша. Запевняючи, що він буде робити шире добро для де-Бальменів, говорячи: «Моя добрість!», Куліш обвинувачує де-Бальменів, що ті «кривлять проти нього душею».

Яка реальна цінність цього обвинувачення? Важко відтворити лінію реальної фактичності там, де ми маємо справу з особою, що всіх людей розцінює, посилаючись на свою доброзичливу благість.

Ті дані, що були в нашому розпорядженні, не дають підстав сказати, що саме примусило Куліша розчаруватись у де-Бальменах, але тут варт зупинитися на одній рисі, що завсігди помітна була в Кулішеві й дуже різко виявилась в отому протиставленні «морального себе» «неморальним де-Бальменам». Листи 1856 року дають багато матеріалів для визначення цієї моралізаторської риси в Кулішовому характері.

Листи року 1856, що в них Куліш описує своє перебування в серпні й вересні на Україні, збереглися майже всі. У Куліша було багато вільного часу, і він повільно й докладно день за днем, година за годиною описує як зовнішні свої вражіння, пригоди, зустрічі й розмови, так і внутрішні свої переживання, настрої й почуття.

Листування з дружиною р. 1856 набувало характеру детального записування всіх щоденних подій; листи в своїй докладній повноті й інтимній щирості, з багатьма автохарактеристиками й самовизначеннями обертаються в сторінки з щоденника. Про свої листи завсігди Куліш казав, що в них подано ввесь його життєпис, але тільки серпневі листи 1856 року, сполучені до купи, мають цінність щоденника з усіма особливостями, щоденникові властивими.

Як відомо, Куліш писав щоденник року 1846. Поруч з цим щоденником треба поставити листи «щоденникового типу» року 1856.

Порівнюючи щоденник року 1846 з цими щоденникового типу листами року 1856, ми повинні визнати, що вони майже не відрізняються між собою. Візьміть будь-яку сторінку, писану в 40-их роках і порівняйте її з рядками, датованими 17 серпнем 1856, ви побачите, що, не зважаючи на десятилітній термін, моралістична манера Куліша лишилася незмінна. Він той же моралізатор, людина, упевнена в бездоганності своєї моральної вдачі.

Фраза: «чи вже трудно держаться хоч на такій висоті, як ми з тобою? Мабуть, що й така висота не для всякого по силах...», — ця фраза типова як для 50, так і для 40 років. Куліш був завсіди високої думки про користь, яку він приносить ближнім, про чистоту свого серця й про чистоту свою як письменника.

Він ніколи не був ворог розпливчастих фраз і загальних місць, коли в ці фрази був вкладений ідеалістичний зміст. Він любив високі слова, філософічні афоризми й сентенції і з охотою випишував їх у своїх листах, як от приміром у листі до Н. В. Тарновської:

— Доброта и благость души спасает наше сердце от многих мук, и потому поставим их целью жизни, а все прочее пускай будет только их условными формами.

Абож у листі до дружини 12/1-1857:

— Роблю я добро, шануючи себе самого, бережусь лихого діла... Треба угождати тільки Богові, а Бог говорить нам через наше серце. Хто серце своє очистить од усякої скверни, той зробить його храмом Божим, і з його тільки благість і милосердіє.

Він не зупинявся, коли говорив про себе: «Душа моя завсігди силкується по-божому і по-святому» (16/VIII 1856); не затримував пера, писавши про «свою жизнь, вечно устремленную к пользе ближних» (25/XII-1856 Плетньову).

— Чого нудить світом, — звертається Куліш до дружини, — знаючи, що добро єсть на світі? Єсть воно і в моему серці, а серце моє — твоє навіки (11/1-1857).

Він ладен говорити за мораль і за себе публічно, при всіх, з усією голосною одвертістю, з наголосами на особливо чутливих словах і з інтонаційними підкреслюваннями.

Ця моралізаторська манера Кулішева уже в 50 р. здавалась декому старомодним педантичним провінціалізмом. Для нас вона потребує спеціальних пояснень.

Ми знаємо, що Куліш був літератор, журналіст, людина громадської акції, громадського призначення,

що він умів змагатись у житті за певні громадські ідеали і користуватись при тому з усіх засобів, що з них реальні обставини давали можливість скористатись. І хоч він ніколи людиною своєкорисною не був, але й Франціском Ассізьким теж не прагнув бути. Хоч аскетичне чернецтво й не було за провідну мету його життя, але проте всім своїм вчинкам і всій своїй літературній діяльності він завсігди намагався надати прикмет своєрідного «євангелізованого просвітительства». Як ми бачили, навіть у свої звичайні відношення до звичайних людей він намагався внести отее «моралізаторське просвітительство», ствердити свою християнську гідність.

Важка, непроста людина!

Від його добродійства дхне тверезістю, розміркованістю й навмисністю.

Куліш не любив Лева Толстого, а тим часом у них багато спільного. Їх євангелізоване просвітительство, їх пуританський моралізм — вияв однієї доби, коли в моді було писати про «благородные стремления», «сочувствие всему прекрасному», про «силу любви, которую в душу каждого вложило провидение», абож про закон, що є в серці кожного, робити добро. Для обох письменників, так неподібних один до одного, властива та сама холоднувата розсудливість. Їх проповідь добра — робота розуму, тенденція, моралістичний утилітаризм.*

* «Важно отметить, что в нем [Толстом] потребность любви и добра была не чисто естественного происхождения, как он утверждал обо всех людях, а отчасти возбуждена рассуждением. В 1859 году, в письме к гр. А. А. Толстой, он свидетельствовал, что это убеждение — что жить надо для других — сложилось у него в результате двухлетней мучительной и вместе радостной душевной работы на Кавказе, т. е. в 1851-2 гг., и что она навсегда останется его убеждением. И тут же он дает свое обоснование этому догмату: жить надо для других — "чтобы быть счастливым вечно". Эта утилитарная

Куліш вірив у непорушність моралі, в її абсолютне значіння. Він вірив у мораль, чутливість і сльози. І ніколи сумніву не мав в моральності своїх вчинків. Вихований на сантименталістах, він не ухилився од того, щоб проповідувати мораль, чутливість і сльози скрізь, де траплявся для того щасливий випадок і де згоджувалися його слухати.

Викликати чутливі сльози, — в цій приємності Куліш ніколи не міг собі відмовити.

Людина холоднувата й стримана, Куліш був тієї думки, що зворушеність серця є необхідна й головна риса в людині, що намагається бути культурною: письменником, істориком чи просто людиною громадською.

Куліш і Толстой у своїх сердечних взаєминах з жінками — надзвичайно подібні. Листуючись з Валерією Арсеньевою (рік 1856-57), Толстой намагається перевищувати її, передати їй свої погляди на родинне й громадське життя. Його листи повні повчальних вказівок, педагогічних порад, моральних нотацій. Він намагається керувати життям дівчини. Він ставиться до неї швидше як учитель до учениці, ніж як закоханий до нареченої.

В одному з листів своїх Лев Толстой пише:

— Я знов викладаю («преподаю»), та що робити, я не розумію без цього взаємин із людиною, яку кохаю. І мені тоді викладаєте, і я цьому радію дуже, коли ви праві. В цьому то й є кохання. Не в тому, щоб у «пупунчика» цілувати руки (і вимовити гидко)...

В другому листі з 12 грудня 1856 Толстой до неї ж пише:

апология добра, вполне рассудочная, повторяется многократно и в его повестях, и в других его писаниях, начиная с 1852 года... И он искренно силится так жить: "По доброму делу в день — и довольно" (запись в дневнике 1857 года)». (М. Гершензон. Л. Н. Толстой в 1855-62 гг. «Мечта и мысль Тургенева», 1919, ст. 144).

— Ви сердитесь, що я тільки й умію читати нотації. Ну, отже бачите, я вам пишу мої думки про те, як жити, про те, як я розумію добро, і таке інше — це все думки і почуття найдорожчі для мене, що я їх пишу ледве не з сльозами на очах (вірте цьому), а для вас це нотації й нудьга.

Кохати й навчати це було те саме.

Таке ставлення Толстого до Арсенєвої, таке саме ставлення Куліша до Мані де-Бальмен і до Милорадовичівни, з якою він познайомився тоді ж у серпні р. 1856 в Качанівці. Їхнє кохання — *просвітительське*. Просвіщати дівчину — мета й виправдання кохання.

4

З Линовиці від де-Бальменів Куліш поїхав у Качанівку до Тарновських. Тут, у Качанівці, він знайшов відповідну аудиторію, що охоче слухала його моралізаторські й сентиментально-ідилічні навчання.

Як Л. Толстой негативно ставився до Жорж-Занда, так не любив Жорж-Занда й Куліш. Хоч качанівське товариство і вважало Жорж-Занда за найкращого письменника, але Куліш мав сміливість протиставити Жорж-Зандові Квітку та його «Марусю».

В Качанівці Куліш — метр. Він проповідує себе, проголошуючи як гасло ім'я Квітки. Квітчина «Маруся» служить йому засобом викликати сльози й зворушити чутливість тих щирих сердець, що, не зважаючи на модний жорж-зандизм, ще знаходилися в принадній владі сентиментальних традицій.

«Приїхали в Качанівку, — розповідає Куліш у листі з 20 серпня, — у восьмому часу ввечері. Тут був Юзефович, брат його, сестра хазяйки, сестра хазяїна, їх дочки та ще сторонніх з десяток, так що всіх з сім'єю душ 30. Це ж іще мала компанія. Був тут і Гогів батько [М. Маркевич, історик і етнограф]. От зараз та давай обніматься та цілуваться тощо. Почали де про що

розмовляти. А потім забравсь із старим Василем у куточок і розмовляли про своє. Тим часом панночки поодягались у християнську одягу і прийшли нібито просить старого на весілля. Гарні панночки; високі й чорнобриві, тільки деякі недавно з інституту, то поприморювані. А знаємо дурний розум, то й дома живучи, не здолають поправиться. Ну, Бог з ними.

«На другий день, це вже буде 18 августа (а вчора я розговоривсь, то це виходить 19, а куди дівавсь день — не знаю), забавлялись на ганку балаканням, а потім прочитав я мирянам, котрі старші, дві проповіді. Зраділи дуже, почувши здорове слово. От і розохотились іще чогонебудь послухать, та й натрапили на "Марусю" Основ'яненкову.

«Просять мене прочитати, бо рідко хто читав її, а декотрі й не чували, що то за "Маруся". Ну, добре! Почав я читати і розділив читанку на троє, зупиняючись у таких місцях, де слідє подумати і окинуть одним поглядом усе, що чоловік чув.

«Щирим землякам дуже прийшлась по смаку перва часть; нещирим — так собі, а панночки, позаморювані в інституті, аж не здолали до кінця дослухати — устали й вийшли до другої хати, щоб сказати, що це нісенітниця і що George Sand пише лучче од Основ'яненка.

«Дарма! Сідаємо обідати; після обід ідемо трьома возками гулять по полю (панночки сами правлять конем, крутяться, пустують як діти); вертаємось додому і ввечері знов за читанку.

«Читаю аж доти, поки Маруся попрощалась із Василем на кладовищі. Панночки кріпляться, слухаючи, а далі одна не втерпіла — закрилась платочком, а там друга, третя, — і всяке почуло, що хватає за саме серце. Як зупинивсь, — почали всі в один голос хвалити "Марусю". Двоє було воєнних, один на милицях, бо пулі з обох ніг йому повиймали, і тії хвалять, дарма, що один з них німець. Постій же думаю, ще не так вас розбере! Якже почав читати остаток, то інституточки роззревлись,

як телята, а там і чоловіки почали сльози втирати, старий Василь заховавсь за колони, а Юзефович давай підсміюваться над дамами, а у самого сльозі по щоках течуть, бо нема душі такої, котрій би Маруся не доводилась би родичкою; в кого жінка, в кого дочка єсть на неї схожа, а інший любить дівчину так щиро, як Василь, а інша любить так, як Маруся козака: то обізветься та любов і кохання з самого дна серця, і на місто Марусі стане всякому перед очима та душа, котра до його святії, нікому більш не говорені речі промовляла, і сьози заллють йому очі. Щодо мене, то я всіма силами старавсь, читаючи, об тобі споминать, тільки моє старання мені не помагало. Маруся говорила в мене твоім голосом, і не раз мені треба було зупинитись і закритись книжкою. Все таки я видержав, поки все почало плакати, а вже як лились кругом мене сльози, тоді вже стало не змогу. Сашуню! я свого серця сам не знаю...» (20/VII-1856).

З Сокиринець же всі гуртом їздили в Лебединець, де Галаган збудував собі будинок в українському стилі.

Внесення національного елемента в будівництво, як і взагалі в побут, «проблема національного побуту» дуже цікавила тодішнє суспільство, і для історика українського громадського руху мають певне значіння ті думки, що їх висловлює з того приводу Куліш.

В листі з 21/VIII-1856 читаємо:

«Їздили — я, Галаган, Жемчужников і Вася Тарновський в Лебединець (20 верстов від Сокиринець), де збудовано будинок український. Підїхавши до нього, відчуваєш у душі легкість, нібито скинув ярмо нав'язаної нам навмисне цивілізації. Простота й багатство давно вже перестали в нас поєднуватись одна з одним. Смак до чужоземного пригнітив усе, що властиве нашому сільському життю, і панські будинки між мужичими такі

ж чужоземці, як і пани між народом. Будинок Галагана — перший і дуже вдалий крок, щоб примирити дві ворожі верстви в зовнішній формі. Подивимось, як то буде внутрішнє примирення».

Наведений лист дає нам багато для з'ясування Кулішевої ідеології тих часів.

Вихідна теза в Куліша — негативна оцінка цивілізації. «Цивілізація» то є ярмо, нав'язане насильством ззовні; вона є елемент пригноблення, прикмета економічного зиску й соціального розшарування, вона чужа «своєнародному», неприродна, й їй бракує простоти. «Простота» властива тільки сільському життю. Розвиток «своєнародного» повинен призвести до примирення двох ворожих верств, поєднати простоту й заможність, усунути протилежність панського й мужичого, звільнити від прихильности до всього чужого. В цьому полягає завдання націоналізації життя та різних його проявів. Внесення національного елемента в зовнішні форми життя — то крок до примирення двох верств, що призведе й до дальшого, внутрішнього примирення.

Думки, що їх висловив Куліш у наведеному листі, знайшли собі вираз і розвиток в основних твердженнях статті Жемчужникова: «Из записной книжки 1856 г.», надрукованій в «Основі» р. 1861. Ідея нації як ідея особи, місцевих умов і потреб, *couleur local*, ідея своєрідности як ідея традиції, наслідування старовини, історизму, отже ідея нації як ідея ствердження простого й народнього, простонародньо-селянського і як негативізація цивілізації, негативізація чужоземних впливів і залежности, отже ідея самозамкненого буття народу, нації в собі, — ось ідеологічна схема «народности», що її проповідував Куліш і під його безпосереднім впливом Л. Жемчужников.

Як від дівчини Куліш вимагає простоти, природности, близькости до народнього життя, засмалених рук, вміння відрізнити гарне полотно від ледачого,

пошити й вишити сорочку, так і в усьому іншому він шукає простоти.

— Мені потрібні колискові пісні, — каже Вертер у Гете. — Я їх знайшов в усій повноті в Гомері. Як часто заспокоюю я ними свою схвильовану кров, бож нема нічого хиткішого й несталішого, як моє серце.

— Місто — неприємне, але природа поза ним — невимовно чудесна!

— Місцеві простолюдини вже знають мене й люблять.

Ці нотатки правлять для Гете за інтродукцію, що ними він підготовлює виклад історії кохання Вертерового й Лютти.

Як бачимо, Куліш у своїх шуканнях співзвучного дівочого серця обертається в сфері типових Вертерових, романтично-сентиментальних настроїв, але розвинених і ускладнених: природа, простий люд, село, тікання з міста, народня пісня...

Отоді в Тарновських, повернувшись із Сокиринців від Галагана до Качанівки, Куліш зазнайомився з двома калюжинськими панночками Милорадовичівнами.

У листі до дружини з 29 серпня р. 1856 Куліш писав:

— У Тарновських прожив я, вернувшись із Сокиринців, днів зо два. Приїхали туди дві панночки Милорадовичівни, котрих застав я в Сокиринцях. Гарнії панночки! Знають рідну мову й співають рідних пісень. Познакомивсь я з ними добре і, здається, надовго, бо душі щирі й прості. Старша обіщала положити на ноти всі пісні, які знає; а музикантка вона дуже добра. Гаг* знає їх, розпитай, то побачиш, як буде хвалить.

* Андрій Миколайович Маркевич, добрий знайомий Кулішів, син відомого історика України Миколи Маркевича.

Калюжинці — невеличке село в 30 верстах від Прилуки в надзвичайно гарній мальовничій місцевості. Калюжинці майже зливаються (дві верстви) із Сокиринцями, родовим маєтком Галаганів, центром українофільського лівобережного панства.

Хто тільки з українських письменників середини XIX століття не бував у Григорія Галагана в Сокиринцях, як і в Тарновських у Качанівці? Колись Шевченко в повісті «Музикант» з великим захопленням згадував про цю частину Прилуччини, а Куліш чи не тут шукав собі, разом з етнографічними матеріялами, і ліричних емоцій для першої збірки «Досвітки»?

І от саме тут, у цьому куті Прилуччини, у безпосередньому сусідстві своїх гарних знайомих і свояків Галаганів, жили дрібні поміщики Милорадовичі. У родині одного з них, Григорія Івановича Милорадовича (1800-1868), Куліш звернув увагу на двох дівчат Олександрю та Марію. Григорій Іванович Милорадович був типовим дрібномаєтковим поміщиком; він мав тільки 88 «душ» кріпацьких і майже все життя поневірявся армійським офіцером.*

Олександра Милорадовичівна головою стояла вище від звичайної поміщицької панночки середини XIX ст. Напівукраїнка, напівфранцуженка, — мати її була француженка з Швейцарії: Куліш двічі в своїх листах згадує Швайцарію як «рідну країну» Олександри Григорівни, — вона сполучувала в собі властивості українки й вдачу француженки.

Прегарна блискуча красуня, ставна й граціозна Олександра Григорівна замолоду дуже веселу, життєрадісну вдачу мала і визначалася своєю добротою і веселістю. «Божественною красою», «гарною дівчиною», «панною між паннами» і всякими іншими го-

* Ол. Дорошкевич. Куліш і Милорадовичівна. Київ, «Слово», 1927, ст. 7-119.

лубливими епітетами визначає Куліш степову вроду калюжинської панночки.*

Від матері вона перейняла барвисте шумування, жваву рухливість, блискучу й тонку гру мінливого настрою, деяку експансивність, рішучість, сміливість. Від матері ж вона перейняла й свої чудові вокальні здібності, — вона грала на арфі й мала видатний голос, рідке своєю красою й силою драматичне сопрано. З великим захопленням виконувала вона численні українські пісні.

Уже літньою жінкою, 55-56-ти років, вона ще співала й співала добре. Марко Лукич Кропивницький розповідав, що українські пісні вона співала знаменито.

5

Отже в Качанівці у Тарновського 22-23 серпня року 1856 Куліш познайомився з цією Милорадовичівною: таке ще свіже, таке молоде!.. Погостювавши днів зо два в Качанівці, Куліш повернувся до Линовиці, але в де-Бальменів здалось йому нудно, як нудно було і в Сокиринцях і в Качанівці. Панське порожнє життя йому не подобалось і стомлювало.

— В Линовиці, — казав Куліш, — жить не хочеться, в Сокиринцях тяжко й нудно, а в Качанівці також порожнеча життя й нудьга.

Куліша стомлювала офіційна й натягнена церемонність панського життя, умовність випадкових у своїй етикетній завченості слів і фраз, що в їх одягали пани-господарі своє до нього як до гостя ставлення.

— На мене, — казав він, — і ласкавість, і уваги справляють прикре вражіння. В усьому я бачу випадковість і умовність і нічому не надаю ціни! — так розуміє Куліш своє відношення до великого панства, в оточенні якого він перебував улітку року 1856.

*Ол. Дорошкевич.

— Галаган розумна людина, та його вдача надто суха, і я швидко почав нудьгувати в його товаристві. Мати й дружина його добрі люди; але треба багато часу, щоб до них звикнути і не бачити в їх увазі якоїсь офіційності.

— Земляки навели на мене сум! — описує Куліш те, що він виніс із зустрічів з панами. — Прожив я по декілька днів в декількох родинах і впевнився, що в жадній із них немає справжнього щастя (Плетньову, 4/XII-1856).

Нудно, важко й порожньо! Нудно у Закревських, нудно в де-Бальменів, нудно в Галаганів, нудно в Тарновських!..

Од формули Котляревського: «Добрі люди полтавці» Куліш, придивившись, переходить до гоголівської гіпохондричної фрази: «Нудно на цьому світі, панове!» Тільки Жемчужников, що з ним Куліш не розлучався в своїх мандрівках, заспокоював його і простою своєю прихильністю більше від усіх задовольняв Куліша.

— Я все сумую, — писав Куліш у листі з 21 серпня, — усе серце чогось ние, і не можу заспокоїтись для якоїсь праці.

Наближалась осінь, жовкло листя. У глибині душі зростали сумніви й розчарування. Хололи ранки. Поля стояли порожні й голі. Перепадали дощі. Душа нудьгувала в самотній неулаштованості.

Кулішеві хотілося б піти геть від людей у самоту і, віддавшись цій осінній самоті, у ній заспокоїти свою стомлену стурбованість і невизначні поривання.

Дні минали біляві, хмарні й байдужі. Із спорожнілих ланів віяли вітри, по-осінньому вже холодні й вогкі.

Хотілося тепла й затишку.

— Хотілося б прожити десь у самоті, де ніщо не справляло б на мене негативного вражіння і де б душа моя озирнулась навколо себе і привела до ладу свої справи.

Цей настрій визначив маршрут дальших мандрівок Куліша.

Куліш відчув, що він для панів-поміщиків, а вони для нього — не «свої люди».

Залежачи матеріально від поміщиків, що субсидювали його видавничу діяльність, Куліш намагається зберегти свою особисту незалежність. Із спроби налагодити приятельські з панами стосунки не вийшло нічого; на «приживальщика» у «добрих людей» Куліш не був придатний.

Хоч і в 50 роках українські книжки могли видаватись тільки в міру поміщицького меценатства, як і за часів Котляревського, але особисті стосунки з «меценатами» у Куліша були не ті, що в Котляревського. Куліш «Оди князя Куракіна» не писатиме і, використовуючи грошову допомогу від поміщиків, розраховуватиме на інше середовище. Бож, кінець-кінцем, він мріє про організацію не «поміщицько-панської» літератури, а літератури «народницької»: для народу й через народ! Меценатство поміщиків — тільки засіб для інших цілей і прагнень.

Кулішеві не сиділось у Линовиці, де вдруге Куліш був 27-28 серпня, і хоч він, як умовились були, мусів чекати там Л. Жемчужнікова з фургоном, але, не діждавшись свого приятеля, Куліш рушив звідти в Пирятин, а з Пирятини — на свій хутір Заріг (Баївщину).

— Скучно зробилося мені в Линовиці, дарма що Маня гарна й любезна дівчина. Поспішив я звідти, не дождавшись і Левка з фургоном. У Пирятині ночував і на другий день обідав у Любіцина, отставного штатного смотрителя, вихователя Тарновських. Гарний дідусь! Дав мені своїх коней; і я приїхав до Бабушки. Бабушка здорова, тільки не бережеться і простуджується.

«Бабушка», сусідка-поміщиця, мати М. Т. Симонова-Номиса, доглядала «по сусідству» за Кулішевим хутором.

Ночуючи й обідаючи в старій Симонихи, Куліш навідувався на свій хутір.

— В Баївщині все на місці! Я з Корнієм переважив пашню і віддав Бабушці за теперішніми цінами. Поз-

найомився з священником. Був у церкві. Гарний священник. Він співучень М. Т. Симонова з Переяславської семінарії, Григорій Верховський. Я подарував йому декілька книжок, інші лишив читати, пожертвував 10 кр. на пасіку, а його дружині віддав дещо з твоїх речей для дітей і на перший ужиток. Попада дуже пристойна жінка (3/IX-1856).

Не збираючись в скорому часі повторити свою невдачу спробу (рік 1854) осісти на хуторі й вести там своє власне господарство, Куліш скористався з свого приїзду до Зарогу, щоб ліквідувати все, що там було від минулих років: продати хліб, скласти книжки, позамикати все й позачиняти, перевести кріпаків з хутора назад до Мотронівки, залишивши в Зарозі тільки одну родину, щоб стерегти садибу.

Хутір його більше не цікавить: він йому більш не потрібний. Він радий, що зміг утекти від «мерзості мелкопоместного хозяйства в глухой степи». Тепер він чекає тільки Левка Жемчужнікова, щоб кинути назавсідги свій хутір і рушити в дальшу мандрівку.

— Сашуню, серденько! Пишу до тебе з Зарога, а пошлю письмо з Черкас. Отже й знай, що я вже за Дніпром. Левка ще нема. Я вже впоравсь і піджидаю його. Усе зробив допаду. Хліб торішній попродав; прядиво переважив; усе поприбирав і позамикав. У Семена діти ростуть. Аннушина дитина одужала і доганяє Якіма. Я одішлю Аннушку в Мотронівку, а Уляну оддам на волю: коли їй любо служити у М. В. [Симонової], то нехай служить; а не любо, то з Богом. М. В. не хвалить її: лукава і крадлива така, що нічого з нею не врадить; та і всіх «кухнян» навчає супротив пані. Тим то й байдуже їй, чи піде од неї Уляна, чи зостанеться. Багато дерев на темній алеї посохло. Лишилися самі клени. Я наказав посадити знов. Коло будинку липи теж посохли. Волоські горіхи такожде. Але маленьких декілька лишилось. Проклятуца [кішка] здужає, але її син зник. Пізнала мене, коли я її покликав і пестилась до

мене з курняванням. Позаростали стежки і доріжки травою зеленою, ой де ходили і говорили, серденько, з тобою... Приїхав Жемчужников, і ми завтра рано їдемо в його фургоні. Обіймаю тебе любою душею. Твій. Вересня 4 [1856].

Деякі подробиці про своє перебування в Зарозі переказував Куліш згодом у пізнішому своєму листі до П. О. Плетньова.

— Був я на Україні, — розповідає Куліш за свої літні мандрівки, — спочив трохи після тяжких своїх праць, посвіжішав в садах українських, надихався «утренней прохладой и вешним запахом лугов», про що міські мешканці мають поняття тільки з книжок та з мізерних німецьких галяв, стрижених і ледве чи не голених. Між іншим улаштував я всякі справи, побачився з своїми телятами, що зробились бичками, з жереб'ятами, що скидаються тепер на дорослих коней, з кішкою, яка була така шляхетна, що могла їсти тільки кісточки дичини, курчат та голубів, а тепер живе, ловлячи мишей та горобців. Уклав я в скрині свої книжки, від яких чекав надто багато добра в самоті від людей і з якими тепер не знаю, куди подітись. Відпустив я всіх своїх рабів та рабинь туди, звідкіля їх було переселено [з Мотронівки] на мій хутір. Лишив сторожем тільки одного сімейного блазня, давши йому такі пільги й вигоди, за які нечувано під сонцем.

Ліквідаційний лист! Над Зарогом-Баївщиною поставлено хреста. Епопею хуторянського життя й хуторянського господарювання скінчено. Господарство ліквідовано, кріпаків повернено до Мотронівки. Книжки забито в скрині.

Року 1856 був нарешті доведений до кінця той «хуторянський» епізод у Кулішовому житті, що почався року 1852 після розриву з некрасовським «Современником» з такими рожевими надіями й таким ідеологічним піднесенням. З спокійним серцем виїздив Куліш із свого хутора. У нього нема ані жалю, ані турбот.

Тепер він ладен остаточно визнати, що віддатись «дрібним піклуванням сільського життя» або заритись в «канцелярських паперах» це для нього значило б засудити себе на смерть: «поховати себе». Ні урядова служба, ні хутірське господарство — не його це призначення.

— Я, — каже він, — не міг винести ні того, ні того.

Так над цілою низкою довголітніх зусиль, змагань, праці, настирливости, надій і розчарувань Куліш нарешті пише велике «Ні».

Він прагне інших шляхів, певний, що інші чекають його можливості.

Дочекавшись у Баївщині Лева Жемчужникова, Куліш із приятелем на конях Марії Василівни Симонової рушили до Черкас, щоб звідтіля завітати в Олександрівку до Грабовського. З Черкас, де вони зупинилися на деякий час, Куліш, скориставшись із нагоди, одіслав листа до дружини.

— Черкаси. 1856, вересня 7. Кохане серденько! Послано тобі листи з Пирятина та з Лубень, тобто з Зарога. З Черкас теж послано тобі вже листа. До Черкас дала нам коней М. В. [Симонова]. Ми виїхали після обіді тому захопили більшу половину ночі. На Дніпрових долинах при місяці стояв де-не-де білий туман, чайки злітали й скиглили над нами; в тумані щось гуркотіло. Місяць високо сяяв у небі. Ми досить потомились, йшовши пісками, щоб коням було легше. Проводир наш, Дорош з Чернобаїв, розповів нам сумну історію свого життя. Йому 24 роки. Одружився він з розпорядження економії. Накинули жінку. З п'ятьох дітей лишилося в нього одне, а тих пани задавили, тобто не дали змоги вигодувати. Хилюсь, куди хилять. Цілком забитий нуждою й горем чоловік. Єврей його протегував і умовив за 23 к. ср[іблом] в проводарі, але ми дали йому карбованця з чимсь. В Черкасах узяв подорожню до Кром, щоб потім уже не клопотатись. Жемчужников теж узяв. Виморили нас безглуздими формальностями.

У Грабовського Куліш прожив із Жемчужниковим щось трохи менше тижня, а потім виїхав до Києва. Ще з Олександрівки Куліш писав 11 вересня до дружини:

— Пиши до мене тепер на ім'я В. В. Тарновського у Київ, бо я скоро там буду і загаюсь над книжками геть то. Треба дещо попрочитувати і пописати, бо за всі ці часи далекі й перо держать у руках одвик. Жить буду я в Тарновських та виглядати, чи не їхатиме який кур'єр, щоб причепитися фаетоном до його подорожньої та й махнуть у Москву. Діла я небагато тут зробив, а в здоров'ї поправивсь, і на душі стало спокійніш. Тепер тільки й клопоту в мене, щоб набратись у свої книжечки всякої всячини до великої праці, котору маю в Бога надію сполнить в чужих землях. Набрал книжок і в Грабовського; дещо і в Києві. Коли б тільки, Господи, душа була спокійна.

У Києві Куліш затримався день на 10-12 не так через наукові справи свої, як дожидаючи, поки йому з крелевецького ярмарку привезуть кожуха. З цим кожухом він дуже клопотався й не наважувався без нього рушити в дорогу.

28 вересня 1856 Куліш був уже в Москві, а за декілька днів і в Петербурзі, щоб цілком, з головою увійти в роботу:

— Ніколи, мовляв, борщу хлебнути, ніколи усмак заснути.

Канікули скінчились: труди — Петербургові, спочинки — Україні.

6

Друга половина 50 років в особистому житті Куліша був критичний час, коли в його родинних взаєминах сталася глибока розколина.

Дев'ятилітній шлюб з Олександрою Михайлівною Білозерською остогид і приївся. В буденній мізерній метушні звичайних господарчих клопотів кохання до

дружини розтануло й непомітно зникло. Почуття охолело, здрібніло, загубилося в хатньому безладді неулаштованого й непевного Кулішевого побуту і вицвіло в безбарвній і нудній байдужості щоденних повторених розмов, слів, рухів.

З Олександри Михайлівни була дбайлива господиня й самовіддана жінка. Вона пишалася з своїх господарчих здібностей. Вставши ще вдосвіта, вона бігла на Сінній базар, щоб купити дешевше риби, курку чи картоплі. Кожна копійка була в неї вирахована і кожен гріш злічений.

Микола Іванович Костомаров, розбірливий і вередливий ґастроном, з особливою приємністю смакував гриби, що їх готувала Олександра Михайлівна, а Тарас Григорович Шевченко дуже полюбляв у Кулішів мариновану корюшку.

Не дурно ж для Олександри Михайлівни в її родині було ім'я в Діккенсовій манірі:

— Хозяйственные способности!..

Та поцілунок, з'єднаний з розмовою про базар, ніжність, поділена з скаргами на Варку, що не наготовила сорочок, та ще й нагруб'янила, брудна кохточка, неприбране волосся, старомодний капелюх, невміння одягнутись, товсті руки, великі пальці, — все це дратувало. Навіть чутлива самовідданість Олександри Михайлівни, її смиренна покора здавались прикрими й небажаними.

У Куліша виразно накреслився погляд на Олександру Михайлівну, як на малоосвічену й неохайну жінку. Він зневажав її: нелюба дружина, що її загнано на кухню і що для неї нічого не лишилось, окрім сварок і суперечок із куховаркою, базару, плити, виторгуваної копійки, обідів, ходіння навшпін'яхах, коли працює чоловік, щоб не дратувати й не заваждати йому.

Холодність Куліша до Олександри Михайлівни проявлялась усе виразніш і виразніш.

Є різні жінки: деякі, побачивши розхолодження,

змагаються, протестують, сперечаються: деякі шукають інших зв'язків і нового почуття, деякі мовчки примушують себе звикнути до становища нелюбої жінки, — Олександра Михайлівна належала до числа останніх... Що виразніше рік-у-рік позначалася ця відчуженість, то з більшою покорою приймала її Олександра Михайлівна.

Вона не протестувала. Вона мовчки ховала в середині себе свій біль, свої страждання, свою непотрібність, свою загнаність в господарчі дрібниці, злиденні кухонні суперечки. Вона змагалась сама з собою. Вона намагалась прийняти свою долю нелюбої жінки, нічого не бачити, не чути, не помічати, бути глухою й сліпою до всього, на всю жовчну роздратованість чоловіка відповідати м'яко й покірно. В своїх родинних взаєминах, загострених, двозначних і хистких вона культивувала смирність. Її не люблять, хай так, — вона на холодну нелюбовність відповість любов'ю. Ніщо не може змінитися в світі, коли її кохання лишиться незмінним.

Вона перемагала себе. Примушувала себе. Приймала в свідомості свою долю, але підсвідомо, захищено, мовчки, всупереч самій собі заперечувала, протестувала, пручалась. Прийнятий біль проявлявся в хоробі й через хоробу.

Олександра Михайлівна захворіла.

Слабування, що почалося взимку року 1854-55 і особливо наступного року 1855-56, коли Куліші жили в Києві, згодом набуло хронічного характеру.

— Дружині моїй все гірш, — писав Куліш до Тарновського 15 грудня 1855.

— Саша дуже хвора, — повідомляв Куліш Мик. Дан. Білозерського 27 січня р. 1856: — Не встає з ліжка, нічого не їсть і спить мало від різних болів. Коло неї ходить найкращий медик у Києві Мерінг. Сашина хороба — розплата за багато горя, що вона зазнала в житті. Лікар каже за нерви, що досі є «камень преткновения» для людського розуму.

Нервова хороба Олександри Михайлівни доходила

до найвищого ступеня, межуючи з божевіллям. В хоробі своїй вона перекидала столи, вибігала взимку роздягнена на вулицю й бігла світ-за-очі.

— Зі мною, — писав тоді ж таки 15 грудня Куліш під вражінням тяжкої жіночої хороби, — такий жах робиться, що могу захворіти або ж збожеволіти.

Мерінг допоміг Олександрі Михайлівні, але не вилікував, і наприкінці року 1856 в Петербурзі вона захворіла знов. 25 грудня 1856 р. Куліш писав до Плетньова:

— Моя Олександра все гірш і гірш. Життя знищило її, зберігши мене. Я, слава Богу, цілком здужаю й працюю дуже багато, не втомлюючись. Коли в мене й є щось хворе, так це серце. В ньому стільки перегорнулося різних почуттів, що я дивуюсь, як ще воно існує.

Хороба Олександри Михайлівни була оберненою стороною її родинного розходження. Байдуже ставлення чоловіка викликало в Олександрі Михайлівні почуття непотрібности.

— Я не потрібна нікому! — казала Олександра Михайлівна.

Вона відчувала всю тяготу родинних взаємин і скаржилася:

— Важко бути тягарем!

Вона захворіла, коли побачила, що любов зникла, що на неї Пантелеймон Олександрович перестав звертати будь-яку увагу, перестав нею цікавитися, почав уникати її товариства і призвичаївся обходитись без неї якнайкраще.

— Я не знаю, як я не збожеволіла! — казала вона, описуючи своє тодішнє становище й свої взаємини з чоловіком. — Та краще бути божевільною, як уявляти весь тягар своїх взаємин.

Року 1856 ця родинна розколина Кулішева вже набула досить реальних контурів. У Куліша виразно оформилася думка, що йому потрібна не така жінка, як Олександра Михайлівна, добродійна дружина й дбай-

лива господиня, але, кінець-кінцем, надто вже дріб'язкова й нецікава. Ця «пекущаяся о многом» Марта, малописьменна й малоосвічена, викликала в ньому нудьгу. Попільна й байдужа, безрадїсна втома, отруїла їхні спільні дні, слова, зустрічі, колишню любов, ніжність, бажання.

Він почав мріяти про «іншу», про «Марію», про живе кохання, відживлене почуття, що надхнуло б його, освіжило, подвигнуло б на нові праці і розкрило б перед ним нові обрії. Він говорив про ненасичену згагу кохання, про своє переповнене серце, про «жажду душі своєї любить те, що справді єсть високе і вдохновительне на світі».

З хронологічного збігу цих двох подій: знайомства з Олександрю Милорадовичівною і розходженням з Ганною Барвінок — Ол. Дорошкевич хоче зробити той висновок, що між цими подіями є певний логічний зв'язок. Чи обережніше: Олександра Григорівна, — зазначає Дорошкевич, — могла оформити те розходження між Кулішами, яке почалося раніше, але тяглося з певними перервами аж до початку 60 років.

Може краще буде висловитись ще обережніше: калюжинська панночка оформила не розходження між Кулішами, а лише конкретизувала Кулішеве шукання «Марії», протиставленої прозаїчній «Марті». Захопившись Милорадовичівною, Куліш не мав жадного наміру розходитися з Олександрю Михайлівною. Він мріяв про «Марію», але хотів зберегти для себе й «Марту», — сполучити двох!

На питання: «чи можна кохати двох?» він давав позитивну відповідь. Отже ініціативу в розходженні брала на себе Олександра Михайлівна.

Прийнятий приголомшений, в душевне підпілля загнаний, покірний гіркий біль довів її до того, що розлучитись, роз'їхатись стало за єдиний вихід із цього становища. І в січні року 1857 вони роз'їхались.

Куліш лишився в Петербурзі, а Олександра Ми-

хайлівна поїхала на Україну, щоб оселитись на батьківщині в Мотронівці. Відїзд Олександри Михайлівни на Україну в січні року 1857, буцім то через хворобу, це була власне розлука, що її неминучу потребу відчували надто виразно й чоловік, і жінка. Відїжджаючи на Україну, Олександра Михайлівна кидала свого чоловіка, рвала з ним.

В своєму «Щоденникові» Віра Аксакова змальовувала вражіння від Олександри Михайлівни, коли та, проїздом на Україну, в січні року 1857, спинилась на декілька днів у Москві і була з візитою в родині С. Т. Аксакова.

Своєю ширістю й самовідданістю Олександра Михайлівна справила якнайкраще вражіння на Віру Аксакову. Дивувало тільки чудне ставлення Куліша до своєї дружини, його попередження, пробачення, нарікання, думки про неї.

Віра Сергіївна відразу схопила справжню суть неналагоджених і загострених родинних взаємин Кулішів: зневажливу холодність Пантелеймона Олександровича й покірну відокремленість Кулішевої, що простала в нервову хворобу. Аксакова не може втриматись, щоб не сказати про Куліша: «чудна людина».

12 січня 1857 В. Аксакова з Москви писала до своєї сестри в других М. Г. Карташевської:

— Субота. 12 січня, 1857. На цьому тижні з'явився цілком несподівано Куліш, другого дня привіз до нас свою дружину, про яку так багато попереджав, кажучи, що вона не одержала особливої освіти і т. і. І взагалі так дивно висловлювався, що примушував нас не знати що гадати. Чудна людина! І що ж? Його дружина — це надзвичайно мила, простодушна жінка, прекрасний тип української жінки, що повна некорисливої любови, відданости й саможертви і доходить навіть до самоприниження. Приміром, вона тепер їде на Україну тільки через те, що боїться зв'язати чоловіка своєю хворобою, наважується розлучитись із ним, не поїде навіть може за кордон [Куліш збирався тоді їхати за кордон], боячись,

що заважатиме йому там милуватися з усього, що він міг би. Розуміється, почасти це дійшло до хоробливих розмірів, ця боязкість бути тягарем для будь-кого в своїй хоробі, але це зрозуміло. У неї дуже попсовані нерви і вдача її надто вразлива, — вона живо відчуває все поетичне, мистецьке (як і весь народ), а тепер вона навіть не здібна спокійно радіти з чогось у цьому роді.

Розділ II

ЛЕСЯ МИЛОРАДОВИЧИВНА

1

4 вересня 1856 Куліш із хутора Баївщини написав першого листа до Олександри Милорадовичівни, держаного в стилі чемно-офіційного церемонного звернення:

«Вельможна панно».

Але вже й тут звучить лірична нотка: «За ваші пісні інший чоловік віддав би, може, й душу», — натяк на визнання й разом з тим вказівка на джерело, з якого виник перший прояв почуття.

«Вельможна панно Александро Григорійовно!

За Ваші пісні інший чоловік оддав би, може, й душу. Не дивуйтесь же, що я з великою радістю довідався од Вас, що Вам буде непротивна моя послуга книжками. На сей раз посилаю Вам тільки два романи Вальтера Скотта та комедії Мольєра, бо в хуторі в мене не знайшлось по Вас нічого більше. З Києва пришлю Вам іще дещо, а з Московської землі знов дещо пришлю.

Прошу ж Вас, ясна панно, прийняти од мене сі подарунки, як пучок квіток левадних; бо, далєбі, не маю в себе такої дорогої речі, котору смів би я рівноважити із Вашими піснями.

Щирою душею прихильний і до послуг готовий П. Куліш.

1856 вересня 4, хутір Баївщина»

Цього листа він писав під свіжими чарами Лєсиного голосу, гарної її вроди, любові її розмови.

Ще бриніли йому в пам'яті згуки її співів, ще бачив він струнку поставу, ніжний овал обличчя, легку рожевість щік, милу радісність, блискучі очі.

— Великої праці мені стояв маленький листок до Вас із Черкас, — згадував згодом Куліш.

На цілий довгий і складний роман могло вистарчити одного маленького рядка: «За ваші пісні інший чоловік віддав би, може, й душу!..» Усі ускладненості романічних ситуацій переходились, як у зерні, в цій короткій фразі.

Ніщо не може так зближати, як спів, як гнучкий і міцний голос, що просякає в середину людини, що створює ілюзію, ніби співати й чути, то є одне, ніби між співачкою й слухачем зникає відмежованість простороні, зникає довічна двоїстість двох відокремлених істот.

— Я співала тебе, а твої мелодії це я, — могла б сказати Милорадовичівна Кулішеві, коли б вона захотіла процитувати слова однієї з «Музичних новель». Е. Т. А. Гофмана.

Роман Куліша з Милорадовичівною це й є історія того, як «душу» віддано за співи. Коли б Куліш, наслідуючи Апулея, здумав переказати античний міт про Псіхею й Ероса, як він Гомерове оповідання з Одиссеї про Навсікаю переказав був у ліричній і простій ідилії про Орису, він душу — Псіхею ототожнив би з піснею — Мелосом. Для романтика: дівчина — душа — пісня — були тотожні символи й спільні означення.

Куліш у своєму розпорядженні мав досить потрібного матеріалу, щоб зуміти «метафізику пісні» й «метафізику кохання» злити в одне почуття. Він ототожнив пісню й кохання, дівчину й спів. Щодо цього, то Куліш ішов за своїм романтичним віком.

У листі до Милорадовичівни Куліш писав:

— Наслухавшись Ваших пісень, я довго не міг прийти в себе за великим душевним восторгом.

І ще:

— Почувши рідну пісню од рідної дівочої душі,

зараз помолодшаєш і процвіте серце райською радістю.

В коханні захоплюватись багато важить! Роблячи перші кроки, Куліш свої любовні розрахунки побудував на спробах захопити захопленням. Усі почуття, усі вражіння він замкнув у піднесеній екзальтованості, в палкому ентузіязмі незмінного захоплення.

З листа в лист усе підкресленіш і виразніш у різних варіаціях він говорив про пісенну обдарованість Милорадовичівни, про вражіння й вплив, що справляють на нього її співи.

З приємною ніяковістю й збудженою насолодою слухала Милорадовичівна, коли їй говорили про її вроду, про її вдачу, про чари її голосу. Їй приємно було впевнитись, що вражіння від неї, від її вроди й вдачі та від її співів розгорнули в цілу метафізичну систему, а закоханість до неї тлумачили, як «небесне пісенне наїтіє».

— Повіяло на мене, — казав Куліш Милорадовичівні, — од Вас, од Ваших пісень благодатним наїтієм.

В листах своїх до Милорадовичівни Куліш розповідає про мелійну чарівну владу пісні над людиною, про магію співу, про пісню — весняне, магічне в пісні, пісенне, мелійне відродження людської душі.

— Пісня має в собі такі чари, що як би далеко не одійшли Ви од весни своєї, а вона довіку становитиме в Вас її перед очима! — казав Куліш Милорадовичівні і додавав:

— Пісня — велика пільга у важкій життєвій дорозі! Свій міт про пісню Куліш складає, посилаючись на особистий досвід: він, мовляв, не теоретизує, а описує, що пережив сам і що сам відчув.

— Говорю те, що дознаю на собі самому! — каже Куліш і розповідає далі:

— Боже! що б то була за жизнь моя, коли б од часу до часу моя понура голова не квітчалась весняними квітами! Коли б серце моє не трепетало свіжою, весняною силою! А ніщо більш не вдіє цих чарів надо

мною, як рідна пісня. Так як ангел Господень сходиться у купіль Силоамську і возмущає воду, і робиться вода зцілющою, так і небесний дух рідної поезії завітає іноді в мою душу і возмутить її до самої глибини і дає їй дивну силу проганяти усяку неміч і всяке зло, котре її облягає.

— Сестро моя по пісням! — називав Куліш Милорадовичівну.

Їхній роман має всі прикмети «пісенного», «мелійного» роману. В добу панування романтики «пісенні романи» зовсім не рідка річ. Може, для тих часів навіть трохи банальна. Кінець-кінцем, хіба ж роман Новаліса «Гайнріх фон-Офтердінген» не є такий літературний зразок «співочої» романічної історії, хіба історія кохання Тургенєва й Поліни Віярдо не така сама історія кохання, здійсненого в співі? Так само, як і кохання Аліни й Костомарова.

Леся Українка свою «Лісову пісню» згодом за часів неоромантизму побудувала на тому ж таки мелійному, пісенному сприйнятті кохання.

С. М. Гревс, дослідник, що опрацював тургенєвські матеріали, не звернув належної уваги на цю пісенну лямблотивність закоханости Тургенєва до Віярдо, дарма що подібна інтерпретація мимоволі напрохується з самого початку.

Закохавшись у Милорадовичівну, Куліш повторює тематику Новаліса: пісня — дівчина — блакитна квітка, — змагання — *Sehnsucht*.

Гайнріх фон-Офтердінген у Новаліса про себе каже: — У мене таке ж почуття на душі, як тоді, коли я бачив блакитну квітку уві сні. Що за чудний зв'язок між Матільдою та цією квіткою? Те обличчя, що схилилося до мене з пелюсток квітки, було небесне обличчя Матільди. О, вона втілений дух пісні. Вона перетворить моє життя в музику, стане моєю душею, збереже моє священне полум'я. Яку віковичну вірність я відчуваю в собі! Я родився тільки для того, щоб вклонятись їй, вічно їй служити, щоб думати про неї й відчувати її. Потрібне

ціле життя, щоб споглядати її й вклонятись їй. І невже ж я той щасливий, чия душа наважується бути відгуком її душі? Її близькість обертає все в свято.

«Гайнріх фон-Офтердінген» Новаліса був евангелією тих часів, звідкіля прихильники романтизму широко черпали матеріал для своїх думок, почуттів і настроїв.

Отже, все, що Куліш каже про пісню, про квіти, про душу дівочу — душу пісні, він повторює, наслідуючи романтиків. Блакитна квітка, як символ коханої дівчини, і кохана дівчина, як символ пісні — головна тема новалісівського «Гайнріха фон-Офтердінгена». Романтична блакитна квітка — мелійний пісенний символ.

— Гарячою душею вітаю вас, перві весняні квітки українські! — починає Куліш листа до Олександри Милорадовичівни з 6 березня 1857. — Зацвіте послі багато квіток, та вже ні одна не звеселить так чоловіка.

— Я, — пише Куліш 26 січня 1859 р., — бачу Вас перед собою, як пишну квітку, а вже й знаю, що з Вас може вчинитись.

— Ви, наші землячки, рожеві квітки наші, темнотою прив'ялені, вмивайтесь Божою россою, бо настав благодатний ранок, і процвітайте пишною душевною красою на радість людям (18/II-1857).

— Мої кохані сестри — мої рожеві квіти!..

Соняшний промінь гойдався на квітці. Квітова пісноподібність дівчини робила її для Куліша піднесеною приналежністю неба.

Для Куліша як для романтика в співі, як і в усьому іншому, багато важить *couleur locale*: забарвленість місцевим кольоритом, народність, етнографізм. Він етнографізує, льокалізує своє захоплення. Його приваблює не пісня взагалі, не оперові арії, не альгебрична схема співу, не контрапунктні абстракції, рулядні вібрації, а рідна народня українська пісня.

«Дух пісні» й «дух нації» для нього тотожні поняття.

Хто знає, чи закохався б він у Милорадовичівну, коли б вона співала тільки модні романси й оперові арії?

Він кохає à la thèse. Він не кохатиме дівчину панського роду, він не кохатиме не-українку.

— Із'їздив я світ, стрічав багато дівчат і молодниць панського роду, а серце моє рідко поверталось до них. Поверталось воно тільки до сестер своїх, до українок, которі рідним голосом до нього промовляли.

Пісня — для Куліша — скарбниця духу народнього. Пісня становить душу народу. Починаючи від Максимовича й Гоголя і до Лесі Українки мелійне, пісенне сприйняття народу й нації було улюбленою концепцією української громадської думки.

Цієї теми мелійного переродження людини й нації Куліш багато разів торкався в своєму листуванні з Милорадовичівною.

— Од людей, — пише Куліш до Милорадовичівни, — того не почуєте, що Вам промовить пісня словом і голосом. Свята скарбовня духу народнього!.. Найкращі душі складали в неї своє негибнуще добро і завітували його нам, дітям своїм.

— Не всякому, — дописує Куліш, — дається скарб цей: дається він тільки родичам по красоті душевній. Радуймося ж серцем і благодарім Богові, що дав нам зрозуміти ціну цьому сокровищу.

Слова Кулішеві, звернені до Милорадовичівни, показують, що важив колись цей пісенний етнографізм у житті людей середини минулого століття. Пісню ототожнено з коханням, пісню тлумачено як джерело народнього життя. Слова визнання, звернені до коханої дівчини, говорять за вражіння, що його справляє пісня на людину.

— Знаєте, що було моїм путеводним пламенником? — запитує Куліш, звертаючись до Милорадовичівни, і відповідає: — Рідна поезія!.. нехай же ганить її хто, як хоче; вона навіки пребуде святинею душі моєї. І всяка

душа щира нею сохраниється од упадку, нею підніметься вгору і завітчається райськими квітками. Тим то радію серцем за Вас, — каже Куліш Милорадовичівні, — що Вам дався цей скарб, і що Ви родичка по красоті душевній з тими пророчими душами, которі нам цей скарб заповідали.

«Дух пісні», ототожнений з «духом нації» і сприйнятий як «образ дівчини», цю тріядичну послідовність романтичної символіки Куліш виразно накреслює в листі до Милорадовичівни з 28 квітня року 1859.

— Коли я думаю про свою знищену панами батьківщину, то замість неї в моїй душі з'являється тільки милий, з ласкавою до мене посмішкою Ваш образ. Коли б він затьмарився для мене через Ваше відчуження, тоді Україна уявлялася б мені масою густої темряви.

Образ України — образ Милорадовичівни! Новалисівську тематику блакитної квітки — дівчини — пісні — повороту в дім отчий в послідовній зміні символів додержано тут якнайкраще.

2

Куліш у своєму романі з Милорадовичівною не задовольняється з індивідуальних переживань, що важать для даної людини, їй зрозумілі, для неї тільки принадні. Його почуття не належить до категорії інтимних настроїв. Він заперечуватиме індивідуальну замкненість почуття задля його вселюдськості.

Куліш не покохав би Милорадовичівни, коли б вона не знала рідної мови, не співала рідних пісень, коли б не була вона небагата панночка, що на жизнь народню дивиться зблизька. Отже, в першій же своїй згадці в наведеному вище листі з 29 серпня р. 1856 до дружини він зазначає найпривабливіше для нього в сестрах Милорадовичівнах: знають рідну мову й співають рідних пісень.

Його визнання — визнання до сестер-українок. «Де б

він не був, де б не обертався, серцем радітиме, що в його єсть сестри-українки».

Милорадовичівну Куліш намагається виховати як національносвідому дівчину-українку. Він радить їй почати студіювати українську історію: «Присядьте ви вдвох із Вашою сестрою до історії рідного краю: попрочитуйте всячину, що про неї написано, порозбирайте молодим розумом, чи воно так, чи ні і що там правда, а що помилка; посписуйте собі для впам'ятання деякі случаи, імена, роки, — так, як студенти перед екзаменами, щоб таки добре знати історію свого краю, так як усяка вихована полька знає свою історію. Бо треба полькам честь оддати, що вони найученіші між нашими дамами. А послі оглянетесь і на сусідській історії; розберіть московську історію, що вона таке, і польську, а далі і німецьких царств.

У нього пісенний романтичний підхід до кохання сполучувався, коли хочете, з громадським. Він стверджує кохання тільки з погляду соціальної виправданості цього почуття. Тільки те, мовляв, кохання є справжнє кохання, що може принести користь нації.

Коханець і коханка для Куліша синоніми громадянина й громадянки. Він звертатиме увагу на громадську чинність почуття. В коханні він нехтуватиме «біологізмом», — тільки соціальний момент може щось важити в його очах.

Долю особисту людини він розглядає з погляду суспільного її призначення. Людина не має права улаштовувати своє життя, як своє, не має права дбати про себе задля себе. Колективне «ми» вище над індивідуалістичне «я».

Отже, тому й розійшлися так різко Куліш і Костомаров у своїх порадах, коли року 1858 довідалися, що Шевченко, повернувшись із заслання, збирається одружитись.

Куліш був резонер, а тому іноді й прихильник абстракції; він був те, що звать — ідеолог, людина системи й розрахунків, людина формул і тез.

Ставлення до Шевченка Куліш укладає в формулу: Шевченко — великий поет, і, як великий поет, він повинен не про себе дбати, а про вічне і в жертву вічному свою життєву улаштованість приносити.

— Засмутив ти мене, брате, — пише Куліш до Шевченка в листі з 14 лютого р. 1858, — сказавши, що хочеш одружитись; негарну ти пору вибрав; не вийшов на простий шлях... А в мене була така думка, щоб тебе за границю спровадити і щоб ти ширше по світу поглянув. Ся думка була в мене і в 1847 годі — так тоді Микола не дав доброго діла вчинити, а тепер, мабуть, якась Маруся, чи Одарка, чи Ганна стане на твоїй дорозі. А небагато тобі й треба, щоб вчинитись великим поетом на всі вічні роки.

Ось принцип розв'язання питань: віки й народи!.. Шевченкове призначення — «вчинитись великим поетом на всі вічні роки». Звідси й треба, за Кулішем, виходити, роблячи той чи інший крок у житті.

В пораді Куліша є логіка передупевненої думки. Він дивиться на це питання *sub specie aeternitatis*; в його порадах відчуваються відгуки Карлайлевого культу героїв. Героїчність жертвна, і героїчної жертви вимагав Куліш від Шевченка.

Костомаров звичайний і простий: Шевченко для нього людина, що їй ніщо людське не чуже. Він розуміє, чого варта мрія про спокій у душі натомленого блуканнями вигнанця.

— Хоть би на старості літ, після такої глибокої, гіркої коновки лиха, трохи одпочити душею, — ось Костома-

ров із своєю доброзичливою й добросусідською порадою.

— Далєбі дуже добре зробив би ти, мій друже єдиний, коли б оженився.*

Отеє homo sum не властиве Кулішеві. Він не визнає людських, надто людських слабкостей. Закохатись, тому що закохатись, бо кожна, мовляв, людина кохає, — це для Куліша свідоцтво ганебної мізерности, жалюгідної зради самого себе.

Кохати за вроду, за душу, за людське, бо того вимагає життєва природня потреба, — то є пусте, ніщо. Кохання як чисте природне інстинктивне почуття, родинне життя як затишний притулок для натомленого мандрівника, — все це для Куліша не існує.

— Ви, — звертається Куліш до Милорадовичівни, — душа жива, котора прийшла в мир на те, щоб *послужити*, а не на те, щоб їй послужили...

Куліш підкреслив це слово: *послужити!*.. Вихо-

*«Яка глибока, величезна різниця в порадах Куліша і Костомарова! — пише О. Кониський, порівнявши їхні листи до Шевченка. — Виходила вона з різниці душі, серця і зцілої натури в їх. У одного говорив тільки холодний розум, у другого говорило щире серце в гармонії з незамерзлим мозком. Один радить запечатати серце, причавити природні потреби його і вволити спершу потребу тієї нужди, що і так вже більш 10 літ висисала з поетового серця найліпший елемент: природжену всім людям потребу обопільного почуття і з ним тихого спокою, а Костомарів вважає за першу річ вволити нужду живого серця у живого ще чоловіка» (Хроніка, т. II, ст. 196). З цим можна згодитись, але не до кінця: окрім різниці натур, відіграло ролю й інше: для Костомарова Шевченко — людина, що потребує відпочинку на старості літ; для Куліша Шевченко — гасло боротьби, завойовник нових обрїїв, що йому не личить гадати про спокій і спочинок. Костомаров підійшов до справи, як людина, ладна захищати права на родину й родинну влаштованість особистого побуту. Куліш оцінював становище з погляду не родинного, а громадського права. І з цього погляду Куліш сказав рішуче: ні! Письменник — для Куліша, як і для Гоголя, це, перш за все, письменник-громадянин, людина громадського обов'язку.

ванець свого службового віку, коли всі суспільні взаємини ґрунтувалися на «службі», він і на кохання, на жінку, на її призначення в житті дивився як на «службу». Так само й Гоголь дивився на призначення письменника.

Кохати — служити. Кохати — виконувати громадський обов'язок, обов'язок перед громадою, народом, нацією. Кохання може бути виправдане тільки як висока й відповідальна зобов'язаність. Отже, в соціяльній зобов'язаності почуття Куліш шукає ствердження для своїх взаємин із Милорадовичівною.

Кохання не є особиста справа людини, і коли він, Куліш, вартий, щоб його кохали, то це не тому, що він гарна людина, що він кохає, а тому, що він людина громадського призначення.

Багато сторінок у своїх листах присвятив Куліш, щоб переконати Милорадовичівну, що то її святий громадський, національний обов'язок покохати його, оцінити діло його життя, обрїї накресленого перед ним вищого призначення, зважити тягар його місяністичної покликаности.

Він підкреслює, що в її особі він саме й знайшов ту дружню душу, якої він так довго й уперто протягом свого життя шукав і яка своїм самовідданим коханням може допомогти йому виконати його долю громадського діяча, ватажка, що дбає про відродження нації, визволителя пригніченого селянства.

Куліш з охотою прибирається в убрання давньоєврейського пророка, «віщателя», що його «послано пророкувати воскресеніє мертвих і будить сонних». В образі якогось містичного привида він малює перед здивованою калюжинською панночкою себе, як Пророка, Визволителя нації, Прометєя, Мєсію, Себе з великої пітері.

З урочистою пишновеличністю він проголошує:
— Ми тії люди, которі кращі од інших.
Він не каже, він віщає:

— Слухайте! Слухайте! Слухайте! Слухайте і не занедбайте мого слова!

У нього жести мітингового оратора, баптистського мандрівного проповідника, мова сектанта, що звик політичні гасла з'єднувати з біблійними цитатами.

Він хоче впевнити панночку, що він вища натура, людина високої добірності, божественного призначення, єдиний серед багатьох.

Він хоче імпонувати дівчині своєю високою вселюдською місією поета й пророка: провідника нації, що мусить вивести свій нарід з ворожого, чужонаціонального Єгипту, з національної неволі. З його ім'ям зв'язано «перевороті царств» і майбутню долю України.

Куліш дивився на себе, як на визволителя нації.

— Що робити, коли земляки забули читати по своєму? Уже коли я їх не навчу, то не научить і лисий дідько (лист до М. В. Юзефовича. Березень 1857).

В листі до Милорадовичівни він писав:

— Погляньте оком духовним у грядущі часи, чи не буде мати учити сина добру і благородству по книжках моїх? Чи не зродять вони красоту помислів і діяній у молодих душах дівочих і юнацьких на користь мирові?

Його призначено «витягнуть увесь народ із тьми, із матеріальної і духовної неволі». Він має вказати «народу, що він таке, звідки узявся і як йому подобає на світі жити».

L'Ukraine c'est Koulich. Отже кохання до Куліша — офіра України.

Він — посланий від Бога, і дівчина, покохавши його, відповість на його кохання коханням Богів.

Проповідуючи обов'язок перед нацією, Куліш проголошує себе. Він ототожнює любов до себе і обов'язок перед нацією.

Кохання є обов'язок, примус, офіра, місяністичне призначення, вища обраність.

За пророком у порожнечі безкрайної глухої пустелі на спаленому розпеченому білявосірому піску силуютна

тремтяча блакитна тінь дівчини! У мариві пророчих пустель дівоча офірна самовідданість! В муках, в самоті, в утомі, в поті, в маячневому пророцтві, в безглуздості унеможливлених химер — кохання!

— Кохаєш? Віруй!..

— Віруєш? Кохай!..

Кохання — віра в прийдешню здійсненість нині химерних, маривних пророцтв!

Пророк — дівчині! Месія — Марії! Куліш — Милорадовичівні! Казав їй:

— Пройду я, може, по землі марою і покину ненадовго слід свій; може утвори моєї необачної юности небагато дадуть користи землякам моїм. Може! А що ж, моя сестро, коли справді Господня рука простерта надо мною? що, коли воля Всемогущого дасть нечоловічу силу речам моїм? що коли мої великі муки сердечні, мої помисли, нікому не висповідані, оберне дух Господній на велике, негнущее для потомства діло?

Кохати, то є обов'язок, примус, офіра! Серце його промовлятиме дівчині про офіру і подвиг.

— Нехай воно [серце], — пише Куліш до Милорадовичівни, — явиться Вам у тому сні, котрий находить на чоловіка серед людського гомону, і шепне Вам про красоту душевних одному Богу відомих подвигів (3/IV-1857).

Він звертається до Милорадовичівни з пишновеличними тирадами. Він намагається викликати в дівчині патетичні почуття, намагається надхнути її на офіру, на подвиг.

Листи, що їх він пише до Милорадовичівни, — послання, апостольські послання до неофітки, що її треба просвітити й наставити в правилах віри.

Листи його цілком замикаються в цьому апостольському проповіданні віри в націю та її визволення. Листи до Милорадовичівни, широкі, докладні, з різноманітною національною тематикою, підготовують і попереджа-

ють Кулішеві «Листи з хутора», що їх він друкував року 1861 в «Основи». Ці листи до Милорадовичівни — «праформа» тих «Листів з хутора», попередня спроба в епістолярній формі розвинути й висловити свої улюблені соціальні й політичні ідеї.

Листи Куліша нагадують трохи листи Чаадаєва: у Куліша та ж тема — тема «чужинства», що і в Чаадаєва.

«Живе німець по-німецьки, турок по-турецьки, англичанин по-англійськи і москович по-московськи; тільки наш брат, українець, носить навиворот свою одержу. Підбита, бачте, московською китайкою або німецькою чи французькою матерією, то що вже лице проти підбою!» «Чужоземці в рідній землі, чужоземці і всюди, де не появляться». «Оце ж нашому вікові судилось Божого світу дождатись. Проходить ніч, настає ранок, і розпізнаємо ми добре, що ми ні в Німеччині, ні в Московщині, а в себе дома на Україні».

— Скажіте ж, — звертається Куліш до Милорадовичівни: — чи не возвеселиться дух Ваш і чи не возхвалите Ви Бога, що повіяло на мене од Вас, од Ваших пісень і речей благодатним наїтєм, і що частина Вашого духовного существа перейшла через творящую силу душі моєї в істочник животворящий води грядущого (18/II-1857).

Так писали любовні листи в 50 роках минулого століття!

Поети уподоблювали себе старозавітним пророкам і титанам з античної мітології, а дівчинки, закохані в поетів, раділи й дякували Богові, що їхня врода приємна й втішна поетові і через поета й вони стають причетними до високої офіри на користь вселюдства.

З листа в лист повторює Куліш ті самі думки про свою обраність і обраність Милорадовичівни, про їхню спільну творчу путь.

— А хто найперший урозуміє Божу волю, той буде людина над людьми. До таких до істот, — додає Куліш,

звертаючись до Милорадовичівни, — і Вас я причисляю, дарма що Ви, може, небагато дечого дівочим розумом постигаєте. Тут найперва річ — серце щире, й якийсь голос із душевної глибини, котрий велить чоловікові йти вгору; а розум — слуга того голосу!

— В нашій душі повинен обізватися порив — собі вознести голос яко нація з своєю особою задачею.

Месіянїзм Кулішів, що нагадує моментами патосний месіянїзм Міцкевіча, поширюється й на Милорадовичівну. Куліш настоює на її месіянїстичній обраності! Їх не почуття — це почуття спільного месіянїстичного призначення: посланости в мир, щоб вознести голос яко нація з своєю особою задачею.

Коли в попередньому листі свої взаємини з Милорадовичівною він малював у такий спосіб, що «частина її душевного существа» «через творящую силу його душі» має перейти в «істочник животворящий води грядущого» (18/II-1857), то в листі з 3 травня 1857 він повторює цю саму думку:

— Сіяйте ж хоч Ви мені зорями, свіжії квіти Українського плем'я! чи не розіллється од вас *світ* на всю країну?!

Петро Чубський ладен зневажати Куліша, визначаючи його як нездару в коханні. З приводу наведеніх уривків з Кулішевого листа він каже: «Наївнішої зброї в атаці на жіноче серце, більшого незнання цього серця важко виявити!»

Щоправда, ці громадсько-містичні прорікання загачено слов'янщиною, яка надає мові урочистости і повільности стильової в дусі якогонебудь Єремїї або Ісаїї. Листи Кулішеві до Милорадовичівни риторичні, але чи значить це, що вони наївні, що вони висновок любовної нездарности Кулішевої?

Наведений уривок з листа до Милорадовичівни не тільки не наївний, а, навпаки, надто розсудливий, надто математичний з тонким підхідцем писаний, з уїдливіми передбаченнями й, розрахунками складений.

В любовній грі Куліш робив ставку на високий стиль. Хто зна, чи це вже є така погана ставка?

Інша річ, що ми за наших часів за найкращі любовні листи вважаємо листи Чехова до дружини, — такі тонкі, сріблясті, ніжні, чутливі, інтимні: Левітан і Фет разом!.. В них немає жадних резигнацій, янголів, пророків, месіянства, руки Господньої, що врятує батьківщину, проблем, дідів, нащадків, націй, шарманки віків і народів.

Та кінець-кінцем, і ця «чеховська» чутлива інтимність і палкі пристрасні визнання, це теж тільки спосіб вислову!.. Куліш уподобав «громокипящий кубок», державінську слов'янську старомодність, ремінесценції з Шеллінга й тютчевську космічність.

Незнання жіночого серця? Ба ні! З надзвичайним темпераментом «обрушивался» Куліш на провінційальну дівчинку. Це не журналіст, не літератор, ніякий не «офіцер-папіросник» і не сусіда, пан з нагаєм, що від нього дхне кінським потом, а сам Зевс-громовержець сходить з неба, щоб уподобати їй!..

— Нас послано пророкувати воскресеніє мертвих і будити сонних!..

...Велике, не гинуще для потомства діло... Нечоловіча сила... Нелюдські муки... Невимовне горе... Нечуваний душевний восторг...

Куліш збільшує пропорції, вибирає невживані ракурси, переконструює звичайну реальність, з банальностей споруджує колосальне й нечуване. Мікель-Анджельо, що малює грандіозні постаті гігантських Сівілл, і Пророків для Сікстинської Капелі. Він без гриму грає ролі Манфреда й Лари.

Куліш був поет за тих часів, коли про поета казали:

Тільки поет — король;

Тільки поет — Бог!..

Це була доба, яку Теофіл Готье в своїй «Історії

романтизму» змалював, як добу прибільшеної урочистости. Тоді кожен поет хотів би йти по вулицях і щоб фанфари славетности попереджали його. Жадна афіша не здавалась поетові досить великою і жадна літера досить помітною. Тоді на капелюхах поет писав своє ім'я: я — такий то.

Скромність не була ніколи добродієм письменників, а тодішніх особливо: їхня пиха, їхній гонор були такі великі, що здавались неймовірними.

Отже, в цю добу любовні листи до панночки можна було писати лише так, як їх писав Куліш: широким пензлем літери-фанфари. Пророкові належить говорити текстами з Святого Письма, а королеві словами з маніфестів і цитатами з універсалів.

— Згадайте, — каже Куліш Милорадовичівні, налякуючи про себе й своє призначення, — легенду про Прометея, що йому було за той огонь, которого він добув з неба.

Панночка в своїх скромних Калюжницях була схвильована й збентежена. Вона ще ніколи не бачила ні Прометея, ні Іезекіїля. Вона ніколи не чула, щоб будь-хто інший з її сусідів розмовляв з нею так чудно, як оце Куліш.

Всесвітня історія, історія Трої, як і біблійна історія, — починаються з любовної пригоди. Куліш свою любовну пригоду обертає у подію, гідну всесвітньої історії.

— Наша мова, — нотує Куліш у листі до Милорадовичівні, — із простонародньої ступила вже вгору і забирає собі слова і форми із Святого Письма.

Даруймо Кулішеві зайву пишновеличність його любовного листування: неподібний до інших, він уважав за потрібне й відмінною, неподібною до інших говорити мовою.

Будьмо, принаймні, задоволені, що Куліш обмежувався словами і не дарував дівчині черепів на шарнірах, як це робили його сучасники.

Дехто, певне, кине Кулішеві претенсійність його любовного листування?! Дарма! Всі способи хороші, коли дівчина гарненька і коли коханцеві вже 38 років і він почуває, що життя відходить, коли не відійшло зовсім, а згаги кохання ще не насичено.

3

На перший погляд, — до чого любовне листування й ця національно-соціяльна патетика? Що це? — любовна незграбність чи примітивізм різночинця, який вибився в люди й намагається доладу й недолладу говорити штучними вченими фразами, своє мужикофільство обертаючи в навмисну позу?

Мабуть, ні те, ні те, а може і те, і те, а до того ж ще й романтичне протиставлення поета як вищої природи, філістерам і міщанству.

Тема офіри, тема жертвості — один з основних моментів Кулішевого самоусвідомлення.

Він плає надію, що його «великі муки сердечні» обернені будуть на «велике діло», «негибнуче для потомства».

— Нехай Бог прийме страданія мої і інших щирих душ у жертву угодную і просвітить світом своїм Україну, — зносить молитву Куліш!

Думка про жертву завжди володіла Кулішем.

— Мале було б те діло, — каже Куліш, — коли б його можна малими жертвами іскупити.

— Будуть мученики, будуть великі жертви, — каже Куліш.

— Ради мучеників Бог ізвергав не раз огонь на землю: чому ж не звергне й до нас, коли вже багато мук за Україну перенесено, багато чистих жертв принесено?!

В листі з 22 лютого 1859 Куліш виразно пише, підкреслюючи трагічне самоусвідомлення своєї особи:

— Великі муки душу мою облягають — я б Вам розказав, щоб і Ви знали, які бувають муки на світі. Бо Ви

небагато од своїх сусід можете про таке довідатись. Я Вам показав би не ту трагедію, котору на театрі іграють, а ту, що й пером не спишеш, а хіба живим словом — любій душі, як мати дитині, перекажеш.

Він рівняє себе з Байроном і цитує його слова. Для нього в світі не лишилося нічого, окрім мертвого пустельного ніщо.

— Бажаю смерти з щирої душі, — пише Куліш, — більш мені нічого бажати. Байрон перед смертю сказав: «Есть у мене дороге на світі, та рад я, що вмираю!» Так і я сказав би, кінчаючись. От до чого доживсь я із своїм серцем гарячим, із своєю німотою душевною із своїми високими помислами. Не дай Вам Боже, — додає Куліш, — зійти на мою дорогу, лучче виходьте заміж, і живіть попросту, нікому зла не чинячи. Карається, мабуть, чоловік за те, що піднімається або хоче підняти вище своїх братій. Згадайте легенду про Прометея, що йому було за той огонь, которого він добув з неба.

Шлях Кулішів життєвий — шлях офір, страждань, Прометеевої титанічної рокованости. І коли б вона, кохана дівчина, зійшла на той шлях, — то і на неї чекала б та сама доля: загибель.

Куліш говорить не про щастя, а про трагедію. Коли він і ошукував дівчину, — то манив він її не примарою щастя, а мрією самоофірних страждань. Трагедія, офіра, страждання, — от тематика його роману з Милорадовичівною. Перед Кулішем носилися трагічні постаті давньоєврейських пророків, Прометея, Байрона. Згадка за Прометея не була випадковою, не була побіжним словом, що його кинуте ненароком, ні, — це було виявом широкої програми життєвої акції і разом з тим виразом внутрішньої його істотности. Таким себе відчував Куліш.

Нас збиває трохи костюм Куліша: його треба одягти не в «філістерський» сурдут, а так, як одягались люди 30-40 років: вигадливо, незвичайно, урочисто: як Байрон,

Пушкін, Марлінський, Барбей-д'Оревільї. Усі ці люди 20-30 років були підкреслені, навмисні, прометеїстичні, навіть сатанічні, в кожному разі не такі, як усі. Їх було легко пізнати й відрізнити серед натовпу.

Куліша треба уявляти в костюмі Барбей-д'Оревільї: з капелюхом, одягненим набакир, обшитим малиновим оксамитом, з затягнутою талією сурдута, поли якого нагадували фіжми. Він проходив, хлопаючи хлистом по золотому галуно своїх обтягнених брюк.

Фльобер свої листи підписував:

— Gustavus Flaubertus, Bourgeoisophobus.

Коли одного разу у Філоте О'Недді запитали, чому він не видає повної збірки своїх творів, він відповів:

— Я видам її тільки тоді, коли не буде більше на світі жадного буржуа.

Легенду про Прометея Куліш використовує, щоб вказати на методи, шляхи національної консолідації. Проголошуючи «прометеїстичну» методу громадської акції, Куліш тим самим висовує індивідуалістичні способи боротьби: мучеництво й героїзм окремих індивідуумів, «критически мыслящих личностей», що своєю саможертвою повинні зрушити за собою маси.

Прометеїзм Кулішів Ол. Дорошкевич називав себе-любним, — чи може прометеїзм бути не себелюбним? Егоцентризм, ототожнення особи й нації, зв'язування долі особи й долі пригнічених мас — притаманні цій суспільній теорії, висловленій в формі легенди про Прометея.

Романтики любили свої політичні концепції висловлювати в символах, в образах, в уподібненнях. Вони мітологізували свої теорії, партійні гасла обертаючи в мітологемні символи. Згодом, визволений від мітологічних нашарувань, цей «байронічний» принцип героїчної особи ляже в основу народницьких теорій.

Куліш на Україні користувався репутацією небезпечної людини.

Улітку року 1857 серед українського панства

пронесли чутку, ніби Куліша заслани в ті віддалені місця, де «козам роги правлять».

— Не інакше цю видумку земляки видумали, — зазначає Куліш, — як по желанію сердець своїх.

Не без уїдливої саркастичної іронії Куліш у листі до Милорадовичівни викладає думки, що їх висловлювали на Україні пани й панії, застерігаючи молодь:

— От, бачте, дітки! Ми вам казали: не йдіть слідом за Кулішем. За те його й лихо постигло, що не в своє діло мішався. Уже ж такі наші предсідателі палат та міністри, та сенатори розумніші од якогонебудь губерського секретаря; то вони й знають, що кому треба думати і як почувствовать. Видумав Куліш якусь національність! Мужиків первими громадами українськими оглашає! Пророкує, що знов колись так повиганяють перевертнів із України, як колись Вишневецьких, Пісочинських, Киселів і інших! А щоб він цього не дождав! Уже наша мала гадинка кліщ, та й того з овечої шкури не вирвеш, а то б оце нас повіривать із України!

— О, бодай його з його божевільною головою! Що в самого катма ніякої батьківщини, що сам живе трудовою копійкою, то й нас на той же лід хоче посадити. Слава Богу, наші діди своєї здобичі не прозівали: знали вони, де зимують раки. За те їм од нас честь і слава. А вони з Шевченком не знають, що плещуть. Та ще й пророкують, ледачі сини ледачих батьків:

Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори,
І потече сторіками
Кров у Чорне море
Дітей ваших, і не буде
Кому помагати:
Одирається брат брата
І дитини мати,
І дим хмарами заступить
Сонце перед вами
І навіки прокленетесь
Своїми синами.

— Отже, поки це настане, то таких, як ви, багато ще опиниться там, де козам роги правлять.

Отже, Куліш — бунтівник, що для нього мужики — перші громадяни України, носій національної ідеї, проповідник нової гайдамаччини, повтореної в ХІХ столітті «реbelії хлoпської» ХVІІ-го, коли було знищено великопанство-недоляшків. Голота з такими ж голотними ідеалами «трудової копійки», загальної трудової рівності. У своїй і панській уяві Куліш ототожнюється з Шевченком, і бунтівничі революційні рядки Шевченкового «Дружнього послання мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не на Україні суцям» наводяться, як одностумні.

Куліш зневажав реальність як поет і як громадянин. Філософську і ліричну неґацію дійсності він сполучав із політичною й соціальною.

Гегель і Марат люди однієї доби; поза сумнівом Гайнріх Гайне мав рацію, коли уподібнював Канта і Робесп'єра. Того ж року, коли в Парижі було стято голову Людовіку Капету, тоді ж у Кеніґсберзі критикою чистого розуму гільйотиновано Бога.

Люди скрізь завжди однакові: в своїй філософії, в своїй політичній акції, в своїх жестах і вчинках, в манірі ходити, мислити й кохати.

4

Прометеїстична піднесеність, освідомлення себе як вищої обраної натури, холоднувата самотня ізольованість — це є метода не тільки громадської акції Куліша, але й життєвого його світовідчування й ставлення до жінок. Він однаковий і в 40 роках і в 50, однаковий в своїх стосунках з Милорадовичівною року 1857 і з Олександрою Михайлівною Білозерською. Закоханий в Олександрю Білозерську, він напередодні шлюбу, ще шлюбу не взявши, уже передчуває в своїх родинних взаєминах прийдешню неминучу холодність, відчуженість, відокремленість.

Дарма, що 3 лютого 1847 р. Куліш у своєму щоденникові висловлює певність: «Вдача її [Олександрі Михайлівни] обіцяє мені спокій на все життя», тут же поруч, після цього вислову певності, він записує рядки, що в тій певності примушують сумніватися: «Єдину чорну тінь на моїй душі лишає каяття, що ображав декілька разів її і, матусю її, й її братів»...

13 лютого, за місяць перед шлюбом 26 грудня р. 1846 Куліш записує до щоденника: «Розумію, як багато моя дружина повинна мати глузду, щоб назавжди зберегти цю прихильність», і в листі до П. О. Плетньова він знов повторює цю думку, що жінці, яка його кохає, треба багато прикласти зусиль, щоб він «не охолонув до неї». А 13 лютого 1847 занотовує: «Одного разу незрівняний мій П. О. [Плетньов] сказав: "Жінок створено на те, щоб зробити нас Сократами". Справді, ніколи в житті я не мав так багато влади над своєю прикрістю, як після того, коли одружився. Дріб'язковість жіночих бажань і незадоволення з того в дивний спосіб обертають мою душу до ідеалу високого терпіння. Іноді мовчати для мене — справжня втіха, особливо коли згадаєш, що, втручаючись у дрібні суперечки з жінками, ставиш себе на одну з ними дошку».

Він пишається з того, що стоїть вище за жіночу дріб'язковість, що він не стоїть на одній дошці з жінками.

Він кається, що ображав свою наречену, але чого варте це каяття, коли в його уяві майбутнє шлюбне життя вже наперед викликає згадку про Сократа й Ксантіпу?!

«Жадній жіночій розсудливості, — зазначає Петро Чубський з приводу наведених щоденникових Кулішевих записів, — не сила була зберегти незмінним Кулішеве почуття, що не могло воно встояти перед природнім згасанням змисловости. В 50 роках, в години душевної негоди, в "понурий період" свого життя, період, що позначається в Куліша й надзвичайним напруженням творчої праці, пристрасними ідеологічними шуканнями, він мусів особливо відчувати свою самотність, бо

дивився на жінку як на *непару* для себе і для спільних інтересів. Уже тоді, в 40 роках, коли ще буяло в його крові змислове захоплення, він уже й тоді критично ставився до нареченої, бачив і відчував у ній "недостатність розумової освіти". Отже, в 50 роках, коли вугілля змислового захоплення дотіли остаточно і від почуття не лишилося нічого, окрім холоднуватої байдужості, це зневажливе знецінювання Олександри Михайлівни привело до майже остаточного розриву».

Справді треба було мати виключно покірну й надто витриману вдачу Олександри Михайлівни і треба було їй самовіддано кохати чоловіка, щоб отой-о мудрий Сократ-Куліш не зробив із неї Ксантіпи. В кожному разі у нього вистарчило упертості вдачі, щоб довести свою дружину до такого стану, коли вона в нестямі й розпачі, роздягнена, тікала взимку на вулицю світ-за-очі. Куліш її катував своєю зневагою й погордою. Кохати й зневажати, — це було для Куліша те саме, єдине й спільне почуття, одне від одного не відокремлене. Чорна тінь образливого ставлення до кожної коханої жінки лежала на Куліші.

Нема куди правди діти, була Олександра Михайлівна малоосвічена й малописьменна жінка, але Куліш зневажливо ставився не тільки до неї, але й до Милорадовичівни, до Марка Вовчка, до Глібової... Ще й досі, через мало не 70 років дослідники обурюються на Куліша за буквально непечатний грубий епітет на адресу Марка Вовчка.

Зневажливе ставлення до коханої жінки — це найвидатніша риса в усіх романах Куліша: з Олександрою Михайлівною Білозерською, з Милорадовичівною, з Марком Вовчком, з Глібовою. В усіх цих романах повторюється та сама нота, та сама скарга: «Мене ніхто не розуміє»; «Де Вам се знати».

Оцінюючи свої взаємини з Милорадовичівною, Куліш писав до неї:

— Ви не знаєте, що я один на світі! Ви не зрозуміли,

що моя душа жадає, як насущної пиші, дружнього погляду, дружнього слова! Де Вам се знати? Така моя доля, що я живу з людьми на віру; мене ніхто не розуміє яко чоловіка, і я од тих завжди далеко, з ким хотів би бути близько.

Він не скаржиться, він обвинувачує! Його скарги — не жаль, а закид! Навіть у хвилини суму й самоти, мріючи про співчуття, про ніжність, про тепло м'якого дотику рук, про мовчазні години вдвох, — навіть тоді він не може звільнитись від цього почуття своєї прометеїстичної самотньої обраности: «Мене ніхто не розуміє!» «Де вам се знати!»

За певною схемою розвивається роман Куліша з Милорадовичівною, ніби в ту саму альгебраїчну абстрактну формулу любовних взаємин замість одних імен підставлено інші: інші імена, інші дати, інші місця, відмінні обставини, роки й люди, а поза тим усе лишилося те саме.

Поки їхні взаємини не йшли далі стриманого й офіційного «Вельможна Панно», доти і в листах Куліша до Милорадовичівни не було нічого образливого й зневажливого, трохи було менторства, трохи вчительського, трохи нотацій, та й годі, але в першому ж інтимному листі тон зневаги проявляється аж надто виразно.

Отее «Мене ніхто не розуміє» стає за вихідний пункт.

— Нігде бо Вам узять іншого розуму, а не такого, яким світ пробувається. Нельзя Вам стать осібно од людей і думати розумом і чути серцем.

— Сміється світ, зазирнувши случаем у тайни душі поета. І Ви, моя сестро, не Бог знає що вчините, як насмієтесь над моїми чудними в світі помислами.

Він зідхне і з покорою скаже: «Хай буде!»

— Живіть же, як Бог послав Вам на душу, коли не можна інше. А я буду жити і розуміти по-своєму.

Він і вона різні! Він — вища натура, у нього не загальна душа поета, сповнена високих пророчих тайн і

скарбів, він чоловік величної призначености, а хто вона? Чи ж не звичайна вона, банальна панночка, така, як усі, як тисячі інших, «верхоглядлива», «ні до якого високого діла не прихильна і тільки на словах благородна», з себе нічого високого й «вдохновительного» на світі не являючи.

— Я Вас не знаю; я люблю Вас на віру. А знаєте, як важко оддати на віру душевний скарб! Ви знаєте і можете знати, що я за чоловік і яка в мене душа, а я сам мушу вгадати; та й не помилитись. Боже ж храни да помилюсь! що тоді із моїм серцем буде? Чи ще мені мало муки! Лихо мені в світі!..

Пишновеличний Куліш і нікчемна, мізерна вона.

Нехтуючи, зневажливо кидає Куліш Милорадовичівні:

— Ви мені не дали ніякого доводу, що справді несхожі на тисячу інших панночок.

І з образливою, майже цинічною погордою він каже дівчині:

— По одному погляду і по голосу, а не по словам — не то вже по ділам — підняв я Вас на висоту, на котрій Вам і не снилось бувати.

Коли Милорадовичівна й є не абищо, а щось, то тільки як витвір мрійної поетової уяви: кумир, созданий фантазією поета.

— Посилаю Вам моє щире, од серця воздыхання, котóre не єсть що інше, як жажда душі моєї любить, коли не те, що справді єсть високе і вдохновительне на світі, то хоч завітчаного весінніми квітками кумира, самою же душею собі созданого.

Року 1857 Марко Вовчок, познайомившись з Кулішем, якое сказала про нього:

— Краще всього він щиро любить і розумно усе своє!

В Милорадовичівні Куліш не любив її, а тільки свою уяву про неї, свою про неї мрію. Його кохання — кохання до незнаной, що в її образі він пізнав чудесне і священне сьайво небесной вроди.

Кохана дівчина може бути звичайною сільською дівкою, брудною й грубою Альдонсою, але в високому спогляданні, поета вона — *Дульсінея*. Кохати — *преображати* в хвилинному побаченні, в небесному, майже містичному спогляданні.

Кохання то й є преображене побачення на мить, побачення в звичайній жінці образу чистої вроди, ствердження високого романтичного кохання шляхом романтичної омани.

Куліш декілька разів у листах до Милорадовичівни з досить близькою текстуальною точністю повторює пушкінське:

Я помню чудное мгновенье:
Передо мной явилась ты,
Как мимолетное виденье,
Как гений чистой красоты!

— Де чиста красота майне перед ним, ніби тільки краєм небесной одежі своєї, уже ввесь він загорівсь, роєм перед його очима гуляють Божі дива, котрими живе, котрих до скону жадає всяка артистична душа.

Те саме він каже ще раз:

— Вона здалась мені моїм святим ідеалом, в її образі чиста небесна краса ніби майнула перед моїми очима краєм своєї ризи.

У листі з 30 жовтня р. 1858 він пише Милорадовичівні:

— Знаю я Вас тільки з лица та з голосу, а душу Вам свою вкладую, або не свою, а таку, котрій бо я всім серцем і всіми мислями поклонився.

І далі він повторює ту ж думку:

— Сього ніхто не знає, та й Вам байдуже, що чоловік шукає по світу свого святого ідеалу і де що знайде хоч трошки на його схоже, зараз, як та квітка до сонця, обертається туди серцем і вірує легко, як мала дитина, і душею радіє і розумом перед своїм кумиром никне, і страшно йому глянуть на його, зневіряючись.

Він — романтик. Як романтик, він зневажав реальність, знецінював її, зневірявся в ній, заперечував:

diesseits протиставлено jenseits, тутешнє тамтешньому.

Такий він був скрізь і завжди: в філософських своїх поглядах, в творчості, в соціальних концепціях, в ставленні до жінки, в найінтимніших переживаннях своїх.

Він ображає ту, що її кохає! Не жінку він кохає, а образ уявленого кохання. Кохає він образ, «в котрий вкладає свою душу», «созданий душею».

— Душу Вам свою вкладаю, або не свою, а таку, котрій би я всім серцем і всіми мислями поклонився.

Отже, мова йде про кохання преображене, перетворений образ коханої жінки, змінену й протиставлену реальність.

Що більше він зневажатиме жінку, яка вона єсть, то вище підноситиметься витворена уявою мрія.

— Чого варта дійсність супроти мрії!..

Можна ображати жінку, але в молитовному знесенні серця треба вклонитись перед її гіпостассю.

Він запевняє:

— Тільки очам моїм, душі моїй Вас треба (22/II-1859).

Задля *душевного* споглядання вроди він ладен знецінювати земну зміслову сторону кохання. Отії любоснії втіхи нікчемні. Вони ніщо супроти кохання душею.

— Мені здається, що нехай як хоче, гаряче обніме, а не скаже слова гарячого — швидко те обнімання надокучить. Душею любимо ми до кінця життя, а тілом — поки воно не прохололо. А коли б Ви знали, які тії любоснії втіхи недовгі! Не стоять вони сами по собі доброго слова.

Куліш уперто підкреслює, що для нього кохати то — кохати ідеальний образ, «самою ж душею собі созданий». Між пережитим почуттям і справжньою причиною почуття є величезна протилежність. В житті вона — калюжинська панночка; в споглядальній уяві поета вона — ідеальний образ чистої вроди. В житті — сільська дівчинка; в уяві, в мрії — Дульсінея. В буднях — дочка

дрібного поміщика; в романтичній казці — змійка Серпантіна...

Кохання як реальне земне почуття є тільки привід пережити зовсім інші «високі й вдохновительні» почуття. Ці переживання незрівняно вищі від приводу, що їх викликав. Поетичні настрої ніколи не сполучаються з життєвими.

Кінець-кінцем, кохання для Куліша тільки «гра душі самої з собою». Отже, він іде сміливо назустріч зневазі й розчаруванням. Навіть більше: він віддає перевагу почуттю розчарування... Бо, розчаровуючись у тій, яку він кохає, він ніколи задля земної втіхи й земного задоволення не зрадить свого високого почуття.

Зневажено Альдонсу, піднесено Дульсінею. Задля вірности Дульсінеї ображено Альдонсу! Що зневаженіш, то вище!

В зневазі є запорука, що він не знизить свого ідеалу, не здрібнить його, не дозволить йому розтанути в нікчемній спакощеності дрібного загальнолюдського життя.

Для того, щоб ствердити високість ідеалу, Куліш користувався з способу двоупляности, двогіпостасности, двообразности. Він зводив умовне на ступінь безумовного і робив це ціною зневаги до реальности, знецінюючи реальність. Щоб піднести, зневажав. Щоб ідеалізувати, нехтував, знущався, плямував, ганьбив.

Хай дівчина, з якою стрівся Куліш і яку він покохав, Леся Милорадовичівна гарна, вродлива, розумна, жвава, блискуча, цікава, дівчина — «панна між паннами», — це все ніщо проти її ідеального, вимріяного образу «чистої краси», створеного його уявою.

В мечтах все радости земные;
Судьбы всемогщее поэт (Пушкін).

— Що дійсність супроти мрії!..

Оця метода протиставляти «мрію» й «життя», подвоювати образ коханої жінки, відокремлювати

життєві й поетичні настрої — це не є приналежність Куліша, якась особиста риса його вдачі. Це є властивість доби, віку, тодішньої стилістичної маніри, тодішнього способу підходити до жінки й життя, його перетворюючи, преображаючи, стверджуючи двогипостасну відокремленість, двопланову двоїстість, — характерна властивість романтиків, Жуковського, Гоголя, Пушкіна.

Где мир, одной мечте послушный?
Мне настоящий опустел (Пушкін).

В. Вересаєв один із перших зазначив у Пушкіні цю рису двоїстих «протиставлень», що відзначає, як ми додамо й собі, всіх письменників тієї доби. В поезіях Пушкіна «Когда в объятия мои» і особливо «Нет, я не дорожу мятежным наслаждением» — голий, майже фізіологічний опис статевих актів. А тим часом читаєш — і дивуєшся: як це сталося, що голу фізіологію перетворено в таку красоту? Життя, жінка, кожна життєва подія й річ, — усе викликало в Пушкіні вражіння діаметрально протилежне тому, яке він згодом відбивав у поетичній переробці. Життя його могло бути в бруді, поті, блювотині, в нудьзі, одчаї, скаженні, злості, цинічне, суєтне, метушливе, легковажне життя, до божевілля засліплене пристрастями, а в поезії воно було чисте, незрівняно мудре й спокійне. В липні року 1825 в Трігорському Пушкін бачився з А. П. Керн. Була це «баринька» не дуже суворих нравів. В листах до приятелів шанував її Пушкін ім'ям «вавилонської блудниці», а в поезії «Я помню чудное мгновенье» він цю «вавилонську блудницю» з піднесенням називав «гением чистой красоты». В житті вона «вавилонська блудниця», а в поетовій мрії «гений чистой красоты».

Свій приятельці Є. М. Хітрово писав Пушкін:

— Я найбільш боюсь порядних жінок і піднесених почуттів. Хай живуть ґризетки — це значно швидше і значно зручніш. Хочете, щоб я говорив з вами одверто? Може я витончений і цілком порядний у своїх писаннях, але моє серце зовсім вульгарне.

На обіді у Погодіна на весні року 1829, де були С. Т. Аксаков, Пушкін, Міцкевич та інші, Пушкін тримався, за свідцтвом С. Т. Аксакова, так *гидко*, так *огидно*, що Міцкевич двічі мусів був сказати:

— Панове! Порядні люди і насамоті, і сами з собою не говорять таких речей.

У листі до Дельвіґа, описавши Бахчисарай, Пушкін розповідає, що він приїхав до Бахчисараю хорий, в лихоманці і відчув велику прикрість від того, що зовсім занедбаний ханський палац руйнується, а славетний фонтан описує так: «Ввійшовши до палацу, побачив я зіпсований фонтан; з іржавої залізної рурки краплями падала вода». В поезії ж своїй Пушкін описує «немолчный говор» цього фонтану, згадує, як «серебряная пыль» «кропила его» «росою хладной» і що він з відрадою слухав його плюскіт.

У людей тієї просвітительної доби, у Пушкіна, у Куліша, в Новаліса, думка стояла в центрі їхнього світовідчужання, й її було захищено від будь-яких впливів зовнішніх обставин, їхня уява була відокремлена од реальності. «Думка керує всесвітом». Кохання живе в уяві людини, а об'єкт кохання дано випадком. Немає жадної ваги, на який саме предмет оберне людина ілюзії свого кохання.

Ось перед нами та, що її кохав Новаліс, 13-літня дівчинка, малописьменна, з пальцями замазаними в чорнило, звичайнісінька дівчинка в фартушці, подібна до всіх інших дівчинок її років. Вона балакала, сміялась, чесала волосся, їла недоспілі овочі і ще продовжувала гуляти в ляльки. В зошитах Новаліса є нотатки про неї: «Вона любить суп з овочів, печення, зелені боби, пиво й вино». Вона боїться мишей і павуків. Вона боїться привидів. «Вона дуже любить усе благопристойне. Її іноді карають. Вона запальна й чутлива. Любов Новаліса часто її дратує. Вона холодна. Вона гарна господиня. Одного разу без чужої допомоги вона хотіла затримати злодія. Вона любить слухати, як розповідають. Вона

надзвичайно затайлива». Так характеризує Новаліс свою наречену, дівчину, як бачимо, досить банальну.

Тим часом, вся поезія Новаліса, така глибока, своєрідна, витончена, містична й прозора, зосереджується в постаті цієї дівчини.

Писати для Новаліса було писати про неї.

Символи Новалісової поезії — символи Софії.

— Природа жінок здається нашим мистецтвом, а наша природа — їх мистецтвом. Вони індивідуалізують, а ми узагальнюємо! — казав Новаліс.

5

Стримані й холодні люди завжди вважають себе за надто вільних; люди дисципліновані й тверезі за невірніважених і сп'янілих мрійників. Алогічні ілюзорності їх ваблять як найкраще й найпринадніше в світі. Хистка життєва безладність спокушує їх погрозою катастрофи.

— Нахаба!

— Юрод!

— Дон-Жуан! — так уявляв себе Куліш.

Він певен був, що він здібний на кожний гвалтовний вчинок, що в нього ледача й фантастична натура, що він розпусник, і для нього нічого не варт звести з пуття дівчину. Він казав про себе, що він, мовляв, ладен задля задоволення любовного бажання все кинути, з усім розірвати, життя своє й долю знищити, або тільки довести своє. Нема, мовляв, на світі жадної химери, якої б він не вимізував і не спробував би здійснити. Жодна нестримна необачність не спинить його. На всьому світі тільки він такий необачний, такий юродивий, такий безмежно вільний!.. Новий Кирило Тур!

Він певен був, що нема гордовитішої й химернішої від нього людини.

— Гордовитий біс! — казав про себе Куліш.

Він вклонявся перед власною гордовитістю й гонором!

Що є привабливіше для людини, як здаватись не такою, яка вона є?

Обережна, передбачлива, практична й цнотлива людина завжди бажає здаватись необачною, чудною й розпусною. Розпусник казатиме про цноту й цнотливість; семипудовий черевань, — що він схуд і худне. П'яниця запевнятиме, що його найголовніша добродієність — тверезість.

Холоднуватий, стриманий і педантний Куліш казав про себе:

— Моя душа не знає впину!

Цієї однієї фрази досить, щоб навіки розчаруватись в самовизнаннях і ніколи на них не покладатись.

Досить хоч трохи знати Куліша, щоб не повірити йому, коли він казатиме про свої «необачні в світі», «юродиві в світі помисли».

Інша річ, що йому хтілось скидатися на юрода. То зовсім інша річ! Але він *клеветав*, осукував себе, коли називав себе юродом, нахабою й Дон-Жуаном.

Він не був ані юрод, ані нахаба, ані Дон-Жуан!

Ніколи й ні в чому не будши юродом, Куліш проповідував юродство як спосіб врятувати себе й всесвіт. Дарма що він сам робив не так, як думав, він припускав, що коли б він наважився зробити інакше, він досяг би повноти приступного для людини щастя.

— А ви знайте, — пише Куліш до Милорадовичівни, — що під моєю сумною поверховністю страшенна глибина душевна огнем неугасимим палала.

— Моє серце не вміє любити по-ангельськи, чую в йому дуже багато гарячої крові.

Коли він і палав, то палав, зберігаючи всі властивості криги. Почуття найбільшої пристрасті він проявляв з холодністю, що зробила б честь навіть і кардиналові.

Йому здавалось, що ніхто в світі не кохав ніколи так необачно, так сліпо, так химерно й гаряче, як він.

— Це тільки в моїй душі, — писав Куліш до Милорадовичівни, — живуть такі химери, щоб побачить

десь гарну дівчину, наслухаться серцем її голосу, промовить два слова крадькома й щоб вона стала тобі рідною душею навіки.

Пишаючись з власної химерности, своє бажання побачити дівчину він вважає за необачність, притаманну тільки йому. Тільки він, Куліш, *гарячий Куліш*, з своєю палкою натурою здібний на такі безглузді витівки!..

— Як там не мізкуй, а під тим артистичним поглядом на названу сестру знайдеш і сам жажду кохання... і не будь того та іншого, то може б і не таку повів із сестрою розмову.

Не будь того та іншого!..

В мріях своїх він був необачний, сміливий, настирливий, безтурботний і веселий нахаба з пером півня на одягнутому набакир капелюсі і з шпагою при боці. Тим часом у житті був він мирна, лагідна й боязка людина, що десятою дорогою обминатиме двір, де мешкає кохана дівчина.

Душу його озлиднено, й серце його спустошено.

Як характерна для Куліша ця фраза про «два слова *крадькома* промовлені». Його сміливости вистарчало на два побіжних слова.

В світі доводилося жити зовсім не так, як мріялося й бажалося насамоті з собою. Самотні мрії не мали нічого спільного з життям і дійсністю. Між тим, що він був насправді і що він уявляв із себе в своїх самотніх мудруваннях, лежала прірва, нічим не заповнена.

З почуттям гіркоти він зазначає:

— Світ живе не так, як собі мудрує насамоті душа поета.

Отже він не був ані нахаба, ані юрод!

Він піддурював сам себе. Він лицемірствував із собою. Тартюф навпаки! Обернений Дон-Жуан!

З усієї практики Дон-Жуана в нього лишилося єдине почуття: холодний дотик важкої руки Командора і жах від того дотику. Побажавши жінку, він уже чув кам'яні

кроки статуї. Він уже бачив розвернуту перед ним землю й полум'я пекельної безодні, що проковтує його.

Він кохав, зважаючи на обставини. Озираючись. Важаючи на те й на те... Він зідхає: коли б не обставини... Він не наважується піти проти обставин, повстати проти умовностей людського загалу, розірвати з життєвими ускладненостями. Він увесь у владі обережної й боязкої душевної спустошености.

Цей Дон-Жуан — Дон-Жуан обережности.

Щиро й одверто наважується Куліш писати до дівчини, тільки зібравшись у дворічну закордонну мандрівку:

— Мені тепер легше до Вас писати, бо це пише чоловік, котрий збирається на два годи в далеку дорогу, з котрої Бог знає чи й вернеться на Україну. От його слово твердіше. Якби не задумав далекої мандрівки по світу, може б і не писав до Вас так щиро...

Куліш проповідує обережну любов здалеку.

— Маю я право *любити Вас здалеку*, дивлячись на Вас *душею*: а око моє таке ж грішне, як і у всякого, і лукаво воно змовлятиметься з серцем.

Куліш листувався задля листування, викликав кохання, зовсім не певний того, що коли на його слова й заклики дівчина відповість коханням, він наважиться піти назустріч збудженому, викликаному почуттю.

Вузол свого вгамованого кохання він розплутував повільно, передбачливо, обережно. Нитка снувалася рівненька й тоненька, ледве помітна, прозоре павутиння, оманний мереживний міраж.

На запитання Милорадовичівни, коли він збирається прибути на Україну, Куліш не дає певної відповіді:

— Треба б одвітить, що ніколи, бо лучче б для мене — ніколи на Україну не вертаться. Отже, ні! Знаю, що не раз пройду по тій мученицькій землі, мучачись. Та й приятелів своїх жаль навіки покинути. Хочеться пісень послухати, хочеться на людський образ подивиться. Перенесу всяке невимовне горе для цього. Приїду на

Україну, а коли — Бог знає, і чи надовго, чи побачу вас, чи почую — Бог знає. Отже, як би воно не вийшло, а знайте, єсть на все свої причини, которі один Бог тільки знає.

Одного не можна закинути Кулішеві: — полюбляв пан Куліш туманні, розпливчасті натяки. Отже, не можна сказати, щоб ми нічого про нього не знали, та, кінець-кінцем, на що Куліш натякає в своїй відповіді?

Чому для Куліша лучче ніколи не вертатись на Україну? Чому коли поїхати на Україну, то для цього прийдеться перенести невимовне горе? Чому по цій землі він має йти мучачись? Про які такі одному Богові відомі причини він згадує?

Що, взагалі, повинна була подумати Милорадовичівна, одержавши таку відповідь на своє запитання?

Куліш боїться спліток, що можуть викликати його взаємини з Милорадовичівною:

— Варварство кругом нас облягає, підстерігаючи всякий учинок наш, на інші учинки не схожий.

— Мені, — каже в іншому місці Куліш, — треба обходити Ваш двір далеко, щоб не побачили люди, як мої щоки горять, мов у юноші, щоб хто не підстеріг, куди мої очі повертаються.

— Хто пійме віри, що тільки очам моїм, душі моїй Вас треба, і для того приїхав би за тисячу верст на Вас подивитись, любо з Вами насамоті поговорити.

Куліш ясно усвідомляє собі ускладненість їхніх взаємин (22/II-1859):

— Хотів би на Вас подивитись — для того б приїхав до Вас. Та як же цьому статись? Боже мій!.. Чужий я чоловік усім у Вас. Воно гарно думкою приїхати, а ділом — чого? що йому треба? яке тут діло? Діло моє — сестру одвідати, з сестрою любо поговорити. Хто ж тому віри пійме, що справді це *брат до сестри* приїхав? Скажуть: «закохався, з великого розуму в голову чоловік зайшов». І всяке за їх руку потягне, а не за мене, не за любу сестру мою.

Ми не знаємо, чи лист Куліша до В. В. Тарновського з 13 вересня р. 1858 писаний з приводу цих чуток чи яких інших, але в кожному разі дуже правдоподібно, що слизька й двозначна ніяковість «взаємин чудних в очах інших» Куліша та Милорадовичівни дала привід Тарновському обурюватись з Кулішевого поводження.

— Шановний друже, Василю Васильовичу! — писав Куліш до Тарновського. — Теперішній період життя мого є період самих чудних про мене чуток, відгомін яких, час від часу, доходить і до мого слуху. Ніхто краще від мене не знає, що ці чутки і найбезглуздіші з них — дуже природні за тих даних обставин, які подає світу *неправильне, саме на себе неподібне життя моє*; та поза тим мені боляче бачити ім'я моє іграшкою людей, що не розуміють глибше від того, що здається... Навіщо Ви десь висловили якесь незадоволення з мене? Чи й Ви сумніваєтесь в чистоті моїх душевних рухів? Як же боляче мені бачити Вас в сонмі людей, що тільки здавались друзями! Коли ви з мене незадоволені, то пишіть до мене й попрьокайте мене по-приятельськи, мавши на те право любови й відданости, абож кажіть мені в вічі найрізкіші речі, коли я буду в Вас. Але мова, на яку не можна відповісти, тільки шкодить людині, відбираючи в неї душевний спокій.

6

Де ж шукає Куліш виходу з цього заплутаного становища?

Милорадовичівна — дівчина; інша справа, коли б вона була заміжня!

Куліш охоче підтримує думку в Милорадовичівні про одруження, влевняючи їй, що коли вона вийде заміж, то в їхніх взаєминах не тільки нічо не зміниться, в навпаки...

На нотатку в Лесиному листі, де вона зазначає, що в її житті «багато буде перемін», Куліш, на відповідь, пише:

— Яких же? Що ви хотіли сказати? Може такії будуть

переміни, котрих я Вам щирим серцем бажаю, і послі того хіба я Вам стану чужим або Ви мені чужою? Не було б для мене луччої радості на Україні, якби вбачити добре, гаряче серцем подружжя, которе б жило не земними тільки помислами, не так, як живе гарний метелик, которий сього дня красувався на сонці, а завтра замер, що було до його і ще буде послі його, ні про що думкою не клопотав і серцем не горів. Ви ж, у якій би долі не були, маю в Бозі надію, що найперше Ваше, найвище в Вас діло буде оте чувство, що ми частка чоловічества, котору Бог послав у мир на добро всьому роду людському.

Рідні душі мають назавжди лишитись рідними. Почуття, що він і вона — частка людства, що їх послано на добро всьому роду людському, повинно бути за ґрунт, що створить можливість для Куліша і в дальшому, після Лесиноного одруження, не рвати з нею зв'язків.

— Не тільки Ви сами, та й той, кого вибере Ваше серце, буде для мене близькою моїй душі особою.

Ці добрі побажання роблять честь шляхетності серця Кулішевого, та мимоволі виникає питання, на що вважав Куліш, коли він з листа в лист повторював те саме про прийдешню приязнь до Лесиноного чоловіка?

Після фрази: «Кому ж і любить гарну дівчину, панну між паннами, як не нашому брату» він пише: «Обома руками оддав би я Вас заміж за хорошого чоловіка, і тоді ще сміліше любив би Вас і чоловіка Вашого, і діток Ваших».

Отже, становище Тургенева коло П. Віярдо йому здається найпривабливішим.

В приписці до цього ж листа з 22/II-1859 Куліш ще виразніш висловлює це бажання — «тургенівської» коло Віярдо «любови».

— Великий світ, та нігде мені дітись!.. Одродно думати, що колись приїду до Вас замучений, та недомучений, а Ви вже будете господинею гарною і дасте мені захисний притулок у своїй господі, і знаючи,

що в мене всяка жипочка перестраждала багато на віку, умітимете не займать мене і других навчите мене не займати ні словом, ні поглядом.

У Куліша якась *idée fixe* кохання, виявленого в старості.

— І взнали б люди, як умію любити, тоді тільки, як сивим би волосом голова моя засеребрилась, і днями, а не годами вік свій останній пічив би я.

І себе і її він бачить старими.

В листі з 25 грудня р. 1857, першому інтимному листі, він пише наприкінці:

— Коли прийде до Вас старість (бо й до Вас вона прийде), дай Боже, щоб дружні очі всяку Вашу морщинку і сивий волосочок оглядали любовно, як пам'ятку пишної Вашої весни, котора дарувала тим очам багато райських минут, годин, днів і ночей, на віки вічні незабавлених.

І в наступному листі з 20 листопада 1858 р. повторює те саме:

— Я такий чоловік, що хоть би кого й десять рік не бачив і не чув, то все однаково кохатиму. Мені б хотілось зійтись із Вами колись, як і я сам, та й Ви теж, поробимось людьми старими. От тоді познається настояща ціна нашому серцю: чи справді воно щире золото, чи ледача мідь, котора блищить тільки тоді, як її вияснять, а занехай, то й потускне або ще й зеленим ядом зацвіте.

— Бачте, — додає Куліш, — яка в мене довга проба, чого чоловік стоїть. Люди мені зневірились, то й я собі віри не доймаю.

Кохання в старощах — улюблена сподіванка Кулішева.

7

В романі Куліша з Милорадовичівною можна декілька моментів накреслити:

Рік 1856-57, початок знайомства й перші листи!

3 вересня 1856 р. до липня 1857 — 5 листів: перший 4 вересня 1856 з хутора Баївщини, а тоді 18 лютого 1857, 6 березня, 3 травня і 19 липня.

Це листи спокійні, дружні, лагідні: листується літня поважна людина з милими й приємними панночками. Отой-о пан, видатна людина, громадська людина, що пише про свої справи, про свої погляди й наміри. Листування хороших знайомих — не більше. Куліш посилає книжки, твори Основ'яненка, Гоголя, свій «Епілог до Чорної Ради», романи Вальтера Скотта, комедії Мольєра.

Листи ці заадресовано на ім'я обох сестер, — мовляв, щоб не виявити про людське око більшої прихильності до Олександри Григорівни, з якою тільки він, власне, й листувався.

Після першої зустрічі й знайомства в серпні року 1856 вони зустрілись удруге десь згодом у вересні року 1857.

Приїхавши року 1857 в 20 числах серпня з Петербургу на Україну до Мотронівки й провівши декілька днів із Марком Вовчком, що з 26-29 серпня гостювала в Мотронівці, Куліш на початку вересня, числа 2-3 поїхав у Качанівку до Тарновського, і в цей час він, треба гадати, саме й бачився з Милорадовичівною.

Принаймні отая коротенька на два рядки записочка до Олександри Григорівни, писана 25 жовтня 1857 р., одразу після повороту до Петербургу з України, свідчить, що вони в вересні стрівались на Україні і, швидше за все, стрівались у Тарновських.

У цій записочці з 25 жовтня 1857 Куліш запитував Милорадовичівну, що переїхала тоді до Києва й оселилась там жити на зиму:

— А що, як Вам живеться в Києві? Що бачите? що чуєте? чи весело на серденьку?

Коротенька записочка, як пишуть після особистого побачення, щоб дати адресатові привід для дальшого листування.

Лесину відповідь одержав Куліш на перший день Різдва і тоді ж написав до неї довгого, докладного, сповідного листа.

Цей лист відмінний супроти листів року 1856-1857. Це перший інтимний, щирий, одвертий лист. До цього листа, призначеного тільки для самої Лесі, Куліш робить приписку:

— Не показуйте нікому мого листа, коли шанує мою душу.

Деяка сумбурність листа з повністю свідчить, що Куліш писав його, захоплений поривом: він хотів сказати те, що було в нього в той час на серці. Звідсіля деяка непослідовність, невірноваженість. Думки в листі незв'язані, одна думка перериває іншу, набігає нова, щоб за декілька рядків повернулася перша. Куліш свої листи звичайно писав навдивовижу чітко, розбірливо, не поспішаючи, і кожну літеру, кожну фразу змальовано, викреслено. Листи його ясні й розбірливі. А тут незв'язаність, розірваність, випадковість! Правда, й цьому листу не бракує готових фраз і звичайних формул. Почуваєш, що Кулішеві було важко прорвати відразу полон книжних засвоєних схем, та все ж у цьому листі він схвильованіший і простіший, менший ритор, як звичайно.

Куліш писав:

— На саме Різдво, сиджу собі один у своїй світлиці, посеред німого свого товариства — книжок, аж тут подають мені Ваш любий лист, кохана сестро, Олександро Григорійовно.

Він відчуває потребу «обізнатись щирим серцем».

— А Ви — чи будете на мене сердитися, чи що, не впиню свого слова. Треба ж Вам колись, довідатися, що в мене на душі діється! Нащо ж ми з Вами побратались, коли не розмовлять нам так, як насамоті розмовляють?... Коли б Ви знали, як мені хочеться з Вами розговоритися! Та видно сього ніколи не буде. Так і вік ізвікуєш на тому, що зветься *lieux communs*.

Досить загальних місць! Хоч крихту ширости!

Його лист — лист визнань.

— Пишете Ви, що багато в Вашому товаристві дурних і багато дуже розумних. Чому ж Вам не прийде в голову, що от один у Вас тільки єсть чоловік недурний, бо в його — як би там не було — натура вища, і не дуже розумний, бо в його єсть серце, которе, посеред розумних його діл, тягне його в такі дурниці, як щира розмова з Вами, дурниці, которі піднімають душу вище од усякої філософії? Чому б Вам до такого чоловіка не прихилитись душею і його одного зробіть другом своїм і іскреннім своїм.

Він для неї! Вона для нього! друзі єдині й щирі!..

Це вона та дружня душа, якої він ціле життя шукав.

— Здавалось мені, як я Вас побачив і почув ваш голос, що от воно те святе добро, которе чоловік на землі знайшовши, нічого більш не возжадає.

— Я вас люблю; люблю за те, що в Вас молоде серце, що в Вас весна на душі; люблю так, як поети люблять річку в красних берегах, у садах, у пишних прохолодних левадах. Кому ж і любить гарну дівчину, панну між паннами, як не нашому брату?..

— Ваш голос тривожить мою душу!

— Жажду Вас бачить і чуть!..

В P. S. він пише про своє бажання мати від неї фотографію.

— Не бачу я Вас — хоч би мені на Ваш портрет дивитись. Нехай би Вас фотографія зняла в рідному платті. Коли ж се трудно, а в Вас єсть готовий, пришліть мені його або посилкою, навернувши на качалочку, або — коли маленький — у письмі.

Та, зробивши крок уперед, Куліш робить два назад.

Пославши цього листа, він жалкує, що був щирий... і в наступному листі зазначає:

— Чи знаєте, моя любо панночко, що я послав до Вас отой щирий лист, та й жаль мені стало. Чи так воно

прочитається, чи так воно зрозуміється, як писалось?

— Заплатив я великим смутком за ті розмови щирії, которі необачно посилав до Вас на папері.

Він не вірить собі й не вірить іншим.

— Люди мені зневірилися, то й я собі самому віри не доймаю.

Попри всю свою самовпевненість, він зовсім не певний себе. Він надто горда й гоноровита людина, — отже ця гордість робить його замкненим, ніяким і мовчазним. В суспільстві він сидить нібито на шпичках.

— Ви не вважайте, що я такий мовчун серед Вашого товариства. Це того, що я нікому не довіряю і що десяток очей, як шпильками, проймають мою душу... В мене всяка жилочка чує гострий погляд ізбоку. Я в ту саму минуту, як любенько всміхаюсь по-панськи, розмовляючи не знаю із ким, боюсь, чи не двигтять у мене на лиці судорога од німого болю сердечного!

Він людина з підпілля! За хвилину ширости й одвертости він заплатить образами й підозрами.

Коли він 29 січня 1859 р. написав свого першого щирого й інтимного листа, він до нього робить довжелезну приписку. Він боїться, що з його визнань будуть сміятись.

— Іще добавлю. Єсть у мене на душі одна важка думка, котору я таїв од Вас і досі. Тяжко, сестро, її таїти! Лучче мені з Вами розійтись, ніж казати не всю щирю правду про себе. Читайте ж. Давно вже обіймає мою душу якийсь сум, за всяким листом до Вас. у нас, чоловіків, єсть своя гордість, як у вас, жіноцького полу, своя. До кого душею тепло обернешся, то це ми за мале не вважаємо — це не те, що офіцери верзуть у мазурках — це ми з своєї святині виносимо дари і не всякій дамо їх. Не малої ваги, по-нашому, щирії речі наші, моя сестро кохана. Що ж, як оте все марно пишеться, на один глум пишеться! Я вас не знаю; я люблю вас на віру. А знаєте, як важко оддати на віру душевний скарб!

Він мстить за хвилини щирости. Він ображає дівчину.

Хто вона й що вона, чого вона варта?

— Ви мені не дали ніякого поводу, що справді не схожі Ви на тисячу інших панночок! Що веселенько до мене раз чи два заговорили, це ще нічого. Улестить мене нельзя солоденькими слівцями, хто сипле мені словесні лагоминки... То ви це все відайте, сестрице, голубко моя, та й не впевняйтесь, що дуже мене вблажили ласкавими речами абощо...

Важко було виносити визнання такої людини, як Куліш. Великий тягар брала на себе дівчина, коли з одкритим серцем йшла назустріч коханню Куліша й його щирості.

Отже, в наступному листі Куліш після всіх цих визнань, писав:

— Тим то виявивши перед Вами свої муки душевні і жажду того, що зветься чистим щастям, та пославши свій лист, засумував я тяжко: нащо було мені таке писати! Що з цього вийде! Яка з цього користь буде на то мені, та й сестрі моїй, у котору я вкладаю свою душу! і що ж то за жажда! чи вона праведна перед розумом?

Запитання, вагання й сумніви надзвичайно характерні для Куліша. Нащо? Що з того буде? Яка користь? Чи не справжнє безглуздя все те, що він робить?

І з усіх цих вагань і сумнівів він робить один висновок: кінчати...

Він рішає сказати: «Ні», перекреслити своє кохання, порвати з Милорадовичівною.

— Пора вже минулася для мене, щоб серцем до дівочого серця промовляти!

Він потяжчав, охолов, стомився. На скронях срібло, в серці гірке почуття нерадісної втоми й байдужої порожнечі.

Від кожного посланого до дівчини листа лишається не радість схвильованої сподіванки, а нерозважний тяжкий невтішний сум.

... Отак-о в Петербурзі весняний без сонця ранок. Граніт, ґрати, вода, місток... Важкий, холодний вітер. Низьке хмарне небо. Порожня перспектива кам'яниць. І в порожнечу скам'янілого простору закута самота. Отак-о: маленький, глухий завулок, гола висока сіра стіна, пустир, завалений купами сміття, уламками цегли, іржавим залізом, брудними ганчірками, рваним папером, битим склом. В завулках серця — гола порожня стіна, засмічений пустир і тільки на мить на шматочку брудного скла затремтить, гойдаючись, весняна блакить...

В коханні Куліш ритор. Його кохання дзвінка й пишна риторика. Він не був би письменником, коли б не любив слів і струнких, бездоганно збудованих фраз.

Риторичність Кулішевого листування з Милорадовичівною (в листах із Глібовою він значно простіший...) — не випадкова. Це висновок навмисної розсудливості й передбачених розрахунків.

Епістолярний стиль Кулішевих любовних листів — стиль любовного експерименту. Він експериментує й експериментуючи оголяє спосіб і маніру цих своїх експериментів. Він розкриває перед Милорадовичівною логіку своїх міркувань і висновків. Він з'ясовує їй механізм своїх душевних рухів. Куліша цікавить не тільки почуття, але й техніка почуття.

Він уподібнює себе Стендалеві, що в книзі «Про любов» сподівався на підставі логічної аналізи кохання дійти твердих і непохитних висновків у сфері любовного почуття. Оцей от присмак «любовного стендалізму» виразно відчуваєш на кожній сторінці Кулішевих листів.

«Техніцизм» заїв Куліша: це не листи, а графіки й діаграми, пунктиром відзначені й підфарбовані риси, куби, трикутники, кола.

Він прагне кохання, він каже про «жажду чистого щастя», про «жажду кохання», але одночасно він ставить питання: «чи праведна перед розумом ця жажда кохання?»

Чого варті його сподіванки на владу слів? Мовлено: слова!.. Красного слова мало: треба молодою красою перед милим дівочим поглядом сяяти. Тоді знайдеш любий привіт і любов відповідь, і нікому не буде дивно, що чоловік статечний до молоді краси, як муха до меду, липне.

Свідомість років отруєє й нервує його. Думка, що коли б він був молодший, усе було б інакше, порушує його рівновагу.

Жаль, а не радість приносить йому звістка, що Милорадовичівна надіслала йому свою фотографію.

— Довідався я з жалем, а не з радістю, що Ваш портрет чекає мене в Петербурзі. Здавсь він мені од Вас милостинею старцеві: не так би Ви дали мені його в іншу пору; не з таким правом получив би я його од Вас, будши Вам рівнею. А тепер нащо він мені? Хіба на те, щоб, поглядаючи на його, на калиновий міст озиратись та гукати мислями:

Вернітєся, літа мої, хоч до мене в гості...

— Бажав я Вашого портрету, а послі того й перестав бажати.

— Небагато вже того віку лишилося, що стоїть на межі із пониклою старістю.

— Нехай, — рішає Куліш, — нехай впливе собі тихо туди, куди давно вже попливли мої рожеві квіти. Буде й того, що серце ще раз заколотилось по-давньому і дало ознаку, що воно ще не заніміло. Подякую любов сестру мою, що приснилась мені там якось літом у молодому сні! Хіба ж цього мало? Та й за це нема в світі достойної плати. Вона здалась мені моїм святим ідеалом: в її образі чиста неба краса ніби майнула перед моїми очима краєм своєї ризи.

— Подякую, — кінчає Куліш, — милу сестру мою за те, що вона єсть на світі, та й замовкну на віки.

Куліш так і зробив: він замовк.

Надовго замовк!

Роман урвався.

Подорож за кордон на початку року 1858-ого перериває Кулішеве листування з Милорадовичівною.

— І так зовсім, зовсім викинув був із голови любі розмови з Вами і сподівання. Ходив я по швейцарських горах, упиваючись іншою красою — красою природи, і гнав од себе образ Ваш серед рідної Вам країни, чудовної Швейцарії. Ангелом святим вітав він надо мною, та моє серце не вміє любити по-ангельськи... Тим то й гамавав я його довгою мовчанкою.

Після повороту з-за кордону Куліш оселився на Україні й віддався праці.

— Я тепер пишу й ціную, що можу тут писати, — нотує Куліш у листі до Каменецького і додає:

— Оглянувши Європу, я закоханий в Україну, навіть у життя її. Бажав би ніколи з нею не розлучатись.

Жити на Україні, це значило для обережного, розсудливого та передбачливого Куліша порвати з Милорадовичівною. Одне діло — тягнути роман, живши в Петербурзі, на віддалені 2000 верств, і інше — обертаячись в тому ж самому оточенні, підтримуючи зв'язки з спільними знайомими...

Ходити на краю безодні завжди привабливо! Небезпека принадна, що й казати, та Куліш волів ходити обережно, щоб не посковзнутись.

Отже, лишаяючись на Україні, він перериває своє листування з Милорадовичівною.

В листі з 7 липня р. 1858 до Каменецького Куліш прохає його:

— Прошу Вас знищити одержані Вами листи відомої особи й ніколи про них не згадувати. Та виконайте це негайно. Побачившись, коли це трапиться, я скажу, що листи не одержані зовсім і цим покладу кінець взаєминам чудним в очах інших і які зовсім не лагодяться з життям і ні до чого не ведуть путнього.

Можливо, що для Куліша й не було іншого виходу, як

цей. З одного боку, він не хотів рвати з дружиною, а з другого боку, він не наважувався афішувати свою любов до Милорадовичівни.

Дівчина на виданні, а про її стосунки з Кулішем ходять більш, ніж чудні чутки.

Отож, улітку того ж року 1858-ого Куліш заїздив до Милорадовичів, але при особистому побаченні тримався холодно й стримано. До того офіційно й холодно, що в листі з 30-ого жовтня, уже з Петербургу писаному, мусів пояснювати:

— Ото, що був я в Вас, то я все одно, що не був, все одно, що нічого не чув, не бачив і не промовив. То був тільки мій призрак бездушний, а я, — додає Куліш, натакаючи, — зовсім не такий, коли б Ви справді були моєю... сестрою.

Та Каменецький Кулішевого доручення знищити листи Милорадовичівни не виконав, і Куліш, повернувшись до Петербургу, наприкінці жовтня після більше як піврічної перерви, відновлює своє листування з калюжинською панночкою.

Зима р. 1858-59 — доба особливо інтенсивного листування з Лесею. З жовтня р. 1858 до квітня р. 1859 маємо 7 листів: 30 жовтня 1858, 20 листопаду 1858, 9 грудня 1858, 26 січня 1859, 22 лютого 1859, 22 березня 1859 та 28 квітня 1859, останній лист у цій групі листів, коли листування переривається знов.

В листі 30 жовтня 1859 Куліш писав:

— Більш, як півроку не обертав я до Вас мого слова, кохана сестро, Олександро Григорійовно. А чом не обертав? трудно й сказати!.. Вернувся я в Петербург і прочитав Ваші листи, і прочитавши тільки зідхнув і покивав головою... І мовчав би до віку, коли б не Ваше письмо із Калюжинець. Хто Вам нашептав на те, що там написано поміж словами?

Лесин лист схвилював його. Спалахнуло його серце гарячим полум'ям. І коли досі Куліш обмежувався абож риторикою, абож натяками, то тепер він спокушає

панночку не тільки красними словами, варіаціями Пушкінової поезії: «Я помню чудное мгновенье», але й згадкою про аромат плоті, про згагу кохання, про серце, сповнене гарячої крові.

Куліш знав смак плоті, насиченість важку тіла, бажання схвильованої густої й спрагнолої крові, важкий тягар збудженої й ненасиченої змисловости. Він знав, як пахне земля, сонце, кров і що значить бажати, коли погляд стає похмурим і тяжким, мовчазність погрозливою, руки гарячими і порив нестриманим.

— Ваш голос тривожить моє серце! — пише Куліш у листі з 30 жовтня 1858 до Милорадовичівни.

— Моє серце не вміє любити по-янгольськи.

— Чую в йому багато гарячої крові.

— Око моє таке ж грішне, як і у всякого, і лукаво воно змовлятиметься з серцем.

Одержавши портрет, він не сподобав його.

Не портрет йому потрібний, а вона сама.

— Не вподобав я Вашого портрета... Коли треба мені, то вже не такого портрета. Нехай би він до мене молодим сміхом засміявся і золотим голосом озвався: ото був би мені портрет.

Її саму, її йому треба.

І далі в тому ж листі з 30 жовтня 1858 він робить надзвичайно прозорий натяк, прикриваючи його нібито звичайною помилкою в тексті.

— Не так би ви дали портрет в іншу пору: не з таким правом получив би я його од Вас! (коли б Ви були мо) бувши Вам рівнею.

Надто характерна, зазначає О. Дорошкевич, оця «описка», що її дуже легко зрозуміти в оригіналі: «коли б Ви були мо[єю]».

Чимало прозорих і недвозначних в своїй двозначності натяків робить Куліш і далі в цьому ж листі з 30-ого жовтня, поступово переходячи від теорії платонічної й братньої любови до «звичайної», коли «щоки горять, мов у юноші».

Наприкінці листа Куліш повідомляє свою адресатку про своє розходження з дружиною:

— Пані моя нездужає і осталась у Малоросії лічитись, а тутешній холод і стукотня шкідливі для неї. За границею вона була поправилась, а вернувшись ізнов занедужала.

Після попередніх палких визнань натяк надто прозорий. Хіба потрібні будь-які крапки над цими чітко виписаними і? Сповіщаючи про свої родинні нелади, Куліш, — як зазначає О. Дорошкевич, — тонко грав на матримоніальних надіях повітової панночки.

Куліш одверто не пише, але коли Леся вміла читати між рядків і сполучувати окремі місця в листі, то з палких визнань, з відмовлення завітати в гості до Милорадовичів і з повідомлення про дружину, що та лишилась на Україні, Леся повинна була зробити висновок, що Куліш був би дуже радий, коли б вона в той або інший спосіб знайшла можливість сама приїхати до Петербургу.

9

Приїзд Марка Вовчка до Петербургу в січні року 1859 справив велике вражіння на Куліша. Незалежність емансипованої жінки, що жадної уваги не звертає на суспільні умовності, імпонувала Кулішеві. Він побачив, що забобони життєві — то тільки забобони, що жінка може бути вільна, коли вона того захоче, і може робити те, що захоче.

З приїздом Марка Вовчка до Петербургу в Кулішевих листах до Милорадовичівни забриніли нові ноти, досі в Куліша не чувані: думка про емансипованість нової жінки, якісь відгуки новітньої Герценової проповіді *réhabilitation de la chair* (визволення плоти), неґації стриманого чернецтва. Жінка повинна бути незалежна. Гріха нема. Умовності заперечено. Все дозволено.

Марко Вовчок стає для нього за зразок і приклад. Куліш хотів, щоб і Милорадовичівна була така, як Марко Вовчок.

Куліш виразно зв'язує ім'я Марка Вовчка, як гасло, з пропозицією Милорадовичівни їхати до Петербургу. 26 січня 1859 р. він пише:

— Марко Вовчок, про которого я писав до Вас, приїхав сюди. Коли б ще Ви тут були, та можна було б узяти Вас у руки та направить на добре діло, то більш нічого б і не забажав.

Далі йдуть слова про можливе щастя, трохи хисткий двозначний натяк, обіцянка віддати «половину їй щастя» — отже, другу віддавши Марко Вовчку, — чи так треба розуміти це?

— Велике буває чоловіку щастя, як є що гарно слухать або самому говорить до такого, що душею зрозуміє? Оддав би я Вам половину того щастя, коли б Ви були на сей час тут.

Знайомство з Марком Вовчком розкрило перед Кулішем нові обрії, висунуло нові перспективи. У нього з'являється думка про «жінку-гражданку», жінку-чоловіка, що живе й водиться як чоловік. Він одкидає *comme il faut*'ність як зниження людського призначення.

Усе неможливе здається йому можливим, усе заборонене дозволенним. Хисткий, обережний, непевний, надто передбачливий, він, в захопленні від нових вражінь, стає твердим і настирливим. Коли досі він ухилявся, то тепер він вимагає!

До Милорадовичівни він звертається з ультимативним: або — або...

— Коли не починається на кращу жизнь, ніж оте все панство проваджає, і за дурницю вважаєте високі наші погляди на чоловіка і його діло, то покиньте мене тепер. Перестаньте до мене писати.

— Сестро моя! — пише Куліш з піднесенням, — не обманюйте ні свого серця, що воно не спаніє, ні мого, що воно од Вас не одсахнеться. Ви таке ще свіже, таке ще молоде: станьте вище самої себе. Зробіть себе заздалегідь великою жінкою. Зрозумійте тепер, що Ви таке єсть і чим повинні бути.

Розрив з оточенням, вихід на простір «вищого» життя, звільненість від панського життя, застереження, що «не спаніє», — Куліш проповідує Милорадовичівні нове визволене, незалежне життя. Від «пуританського» моралізму до цих «нігілістичних» ідей 60 років, — Куліш простує під впливом Марка Вовчка вперед.

Через Марка Вовчка новітні ідеї 60 років, те, що за деякий час набере назви «нігілізму» і «базаровщини», отее порушення всіх «родинних основ», протиставлення панському суспільству нового демократичного — все це захоплює Куліша.

Від плетньовських та Квітчиних ідеалів до доброблюбівсько-марко-вовчкових, до виразного жорж-зандизму, — то є великий крок уперед чи може для Куліша навіть збочення, ухил від сантиментального хуторянства.

Він проповідує нове щастя — щастя емансипованої жінки.

— Це буде щастя Ваше — таке велике щастя, що ніхто і ніщо не зможе його од Вас одняти.

І Куліш пояснює, чого він од неї хоче, формулює свої прагнення:

— Я хочу, щоб Ви одна на всій Україні були пані-чоловік, пані-гражданка. Не дай же, Боже, — додає Куліш, — як Ви з'їдете низенько, низенько, до *comme il faut*.

Отже жінка *comme il faut* загубила своє реноме навіть в очах досить ригористичного Куліша.

Марко Вовчок зробилася для Куліша ідеалом жінки, і наприкінці листа свого до Милорадовичівни Куліш дописує палкі визнання:

— Дайте мені кохати Вас не недостойно, а так, щоб мені була честь на весь світ, що таку пані кохав я гарячим серцем і знав, за що кохав, пророчим духом зрозумів її душу, серед суєтної життя знайшов її та й уклонивсь, познавши, що то богиня, а не панночка.

Коли досі він багато й довго вагавсь, уважавши на

складність обставин, на ніяковість побачення, на розмови й сплітки, що їх могла викликати їх зустріч, то тепер він остаточно рішає їхати на Україну, щоб зустрітись із Милорадовичівною.

— Напишіть мені, де Ви будете літом, де Вас можна бачить. Цуравсь я думки стрічатись із Вами, а тепер бачу, що то якесь чернецтво на мене напало; тепер бачу, що нема в тому гріха, щоб дивитись на любий образ і слухати любий голос.

Гріха нема! Усе дозволено!

— Жажду Вас бачить і чуть. Пишіть, де і як.

Він починає оперувати аргументами досить сумнівної якості, як от: ми раз живемо; треба, мовляв, від життя взяти усе, що воно може нам дати.

— Чи родимось же ми на світ удруге? Коли ж тільки раз дано чоловіку прожити вік, то що ж він за химерна істота, коли стівшись із сестрою, не...

Куліш не дописує фрази, обмежуючись натяком.

Він кається, що не жив, що не взяв од життя всього, що *чернецтвував*.

— Каюсь я, що не вмів жить на світі по-людськи і багато стратив часу марно. Тепер уже годі чернецтвувати, побачите мене мирською людиною, таким же братом, як і у всіх сестер брати. Поїду хоч на край світу, щоб на Вас подивитись і Вашого голосу послухати.

В листі з 22 березня Куліш повідомляє про термін, коли він саме має виїхати на Україну:

— Хочеться мені дуже з Вами побачитись; байдуже й на ті перешкоди, що писав я перше — аби Ви на їх не вважали.

Він умовляється зустрінутись в Качанівці у Тарновських:

— Я виїду після Великодня на Україну, і к 1-ому маю неодмінно будемо в Баївщині, моїм хуторі-пустці; а там куди Бог на мислі пошле... Перед виїздом із столиці я сповіщу Вас, щоб написали до мене в Лубні, що й як, а там уже міркуватимем, де нам побачитись. Може, Ви

гостюватимете у Тарновських абощо, то це була б найкраща річ, а то мені до Галаґана їхати не хочеться — не люблю я його.

10

Милорадовичівна чекала Кулішевого приїзду. Вона була ладна йти на все. Отії патосні, патетичні листи Кулішеві справили на неї велике вражіння; вони загіпнотизували її.

Куліш досяг своєї мети. З Милорадовичівни він зробив слухняну сліпу іграшку в своїх руках. Вона повірила в його пророчу добірність, в його Прометеєве призначення. Вона зробилась переконаною й відданою прозеліткою «Кулішевої віри». Вона слухняно виконала б усе, що їй тільки наказав би зробити Куліш.

Те, що Куліш писав до неї, конструюючи складні комбінації, обмежуючись конструктивними витворами своєї уяви, це для Милорадовичівни було відповіддю на питання, як *жити*. Для самого Куліша все це лишилося не більше, як способом підготувати певний жіночий резерв на випадок остаточного розриву з дружиною та розходження з Марком Вовчком (О. Дорошкевич).

Куліш морочив лише голову дівчині і далі мороки, в якій плутався сам, плутав інших, не йшов та й не міг піти. Упевнений в ясності своєї наперед усвідомленої мети, він збивав з пуття Милорадовичівну, сьогодні не передбачаючи, що він зробить завтра.

Він пишався з виразної уявленості своїх шляхів, з непохитної своєї сталості, твердої спрямованості своєї.

— Треба вбачати ясно перед собою свою дорогу! — навчав у мудрому спокої Куліш.

Та надто велика ясність наперед накресленої мети не перешкождала йому в особистому житті і не тільки особистому, збочувати, гаятись, іти вперед і вертатись. Замість іти він міркував, перевіряв себе!

Він не йшов, а міркував.

Шляхи Кулішеві несподівані, зигзагні, обірвані.

Він був людина нервова, жовчна і неврівноважена. Він завжди говорив про простоту, але сам ніколи не вмів лишитись простим і щирим. Людина розрахунків і формул, наперед засвоєних схем, він ніколи не був певний, чи він не помилився, свої взаємини з людиною, свій вчинок вклавши в ту, а не іншу формулу. Отже він раз-у-раз перебільшує, гіперболізує, впадає в штучність, натягненість, ненатуральність.

— Мені прикро, — каже Куліш про себе, — що я не знаю, де межа, що відокремлює егоїзм і великодушність.

Тут джерело його страждань. «Знати», — ось основа, що на ній ґрунтується, як гадає Куліш, людська взаємність. «Думка керує світом». Думка повинна стояти на сторожі почуття. «Пізнайте». «Будьте розсудливі й розсудливість навчить вас», — такий головний заповіт Кулішевої моральної науки. Його мораль — мораль раціоналіста і на його сантиментальній чутливості лежить певна прикмета абстрактної розсудливості.

Ми навели листа Кулішевого до Милорадовичівни з 22 березня 1859, де він запевняв її, що їде на Україну і 1 травня буде на Полтавщині; але Куліш був тоді у становищі цілком неврівноваженому.

10 квітня р. 1859 Гр. Галаґан повідомляв свою дружину про Куліша: «Куліш зробився зовсім нестерпним. Вдача така самовпевнена, жовчна, заздрошна, що з усіма пересварився, і Марку Вовчку так обридає, що вона готова тікати від нього. Свою дружину кинув, і вона, бідна, дуже «жалкая». Усі приймають у ній велику участь, і я хочу її одвідати. Шевченко каже, що він чекає від Куліша, що той збожеволіє».

Чи не мав рації Шевченко? Чи віддавав собі Куліш, не зважаючи на всю свою самовпевненість та гонорну твердість, ясний звіт, що він робить?

Дарма що Куліш збирався їхати на Україну задля Милорадовичівни, проте він поїхав не на Україну, а за кордон.

26 квітня він був уже в Ковні і поспішав через

Кенігсберг до Берліну, де він умовився зустрітись із Марком Вовчком, яка теж тими днями лаштувалася за кордон.

28 квітня з Кенігсбергу Куліш писав до Каменецького: «Проведу ніч в Марієнбурзі, потім до Берліну годин 10 їзди, а звідтіля пущусь до Саксонської Швайцарії днів на три, на чотири, поки підоспіють в *Берлін спутники*, з якими, може, не так відчуватиму безглузду хоробу свою — нудьгу».

«Я лишусь за кордоном не менше року», — такий був тоді плян у Куліша.

Того ж 28 квітня з Кенігсбергу одночасно з цим листом до Каменецького Куліш написав листа й до Милорадовичівни.

Треба було виправдуватись, виплутуватись, пояснювати свій вчинок дівчині, що нетерпляче чекала на його приїзд.

Лист до Милорадовичівни офіційний, холоднуватий, сухий. Куліш, певний у своєму романі з Марком Вовчком і, пишаючись із успіху, пише до Милорадовичівни коротенького листа, де звалює провину на дівчину. З усіх способів виправдуватись він вибирає найкращий: він обвинувачує!

Як звичайно, так і тепер він пише про свою нещасну долю, свої страждання, свою нудьгу.

— Не наважився я їхати на Україну. До кого я поїхав би? Ви од мене одвернулись. Коли б я одержав од Вас декільки приятельських рядків, я б для Вас один поїхав на Україну. Але як важко їхати, знаючи, що ніхто тебе не жде, ніхто тобі радий не буде. Тут принаймні різноманітність людського життя й природа можуть хоч трохи розважити нудьгу людини.

Як звичайно, так і тепер він пише про свою нудьгу, біль, страждання. Він дотримується своєї звичайної методи: викликати співчуття до себе. Він їде за кордон задля роману з Марком Вовчком, а Милорадовичівні

натякає на самогубство. Чи, може, в коханні всі способи дозволені?

— Дуже мені боляче, що Ви до мене не пишете, мила сестро Олександро Григорійовно. Я в усьому світі не нахожжу спокою, а тут ще й такі світлі відношення, як наші, затьмарюються. Адресуйте до мене в Цюрих *poste restante*. Блукатиму по всій Швайцарії — чи не знайду такого водоспаду, в який було б приємно кинутись.

І тут же поруч з цим вигаданим, фалшивим, жалюгідним водоспадом — бажання піддобритись, ласки запобігти:

— Доручіть мені обдивитись те місце, що було батьківщиною Вашої матері. Я вам опишу його.

Отже, після всього, після всіх самогубних натяків, скарг, запобігань, двозначних пояснень він запевняє Милорадовичівну, що думка про Україну для нього назавжди зв'язана з думкою про неї. Коли вона одвернеться од нього, то Україна загубить всю привабливість.

— Ні на одному пункті я не спиню тоді з відрядою душевного погляду, ні з одною душею не бажатиму бачитись на Україні, нічия доля не цікавитиме мене, ні про кого я не гадатиму, проводячи в мовчанні цілі дні й тижні.

Він настоює на дальшому листуванні, він не хоче рвати своїх стосунків з Милорадовичівною.

— Та певне Ви відгукнетесь до мене й поясните причину Вашого мовчання. Прошу, висловлюйте Ваші думки й почуття просто, не бійтесь зачепити мене.

Тим часом роман з Марком Вовчком у Куліша не витанцювався. Зустріч у Берліні призвела до повного розриву, і Куліш, що збирався лишитись за кордоном цілий рік, несподівано повертається назад, і 16 травня ми бачимо його уже в Твері.

Куліш поїхав з дружиною по Волзі, а тоді три місяці прожив в Малінці на Хопрі в Олімпія Михайловича Білозерського аж до весни 1859.

Епілог роману з Милорадовичівною припадає на осінь 1860 року. З весни року 1859 листування Куліша й Милорадовичівни переривається майже на рік. Милорадовичівна гадала, що Куліш перестав писати до неї, Куліш гадав, що вона перестала писати до нього.

Як у травні року 1859 Куліш не поїхав до Милорадовичівни, так і влітку року 1860, будши на Україні, він не зробив спроби побачитись з своєю адресаткою.

Повернувшись до Петербургу в вересні 1860, Куліш знайшов там листа від Милорадовичівни.

Милорадовичівна мала вдачу рішучу, а до того ж вона сподівалась, що Куліш її кохає. Вона чекала, що він приїде. Чекала року 59, чекала 60. Він не приїхав.

Та вона його кохала більше, ніж він її. Вона наважується на героїчний крок: самій переїхати до Петербургу. Хіба ж сам Куліш не підтримував у ній думки про героїзм нової, звільненої від умовностей жінки, «жінки-чоловіка»?

Кулішеве гасло емансипації, заклик розірвати з оточенням, піти назустріч новому визволеному життю справили вражіння на Милорадовичівну. Новітні ідеї 60 років дійшли і до провінціальних Калюжінців.

Оцінюючи становище, те, що є, що може бути, калюжінська панночка віддавала перевагу новому. Надто безперспективне було глухе хутірське життя небагатої панночки. Траплялись женихи, але заміж не вийшла, минали роки, в'яла врода, наближався 24 рік, переломний для дівчини вік: коли досі не вийшла заміж, то вже й не вийдеш. А тут отії запальні листи, отая принада незалежного життя, самостійність, трудове життя, праця, віра в себе: справді щастя нове, якого досі ніхто не знав і на яке ніхто не наважувався.

Хутірське життя — повільне, мляве, невідхильне

вмирання. Залишаючись жити в селі, вона заздалегідь засуджує себе на нікчемне поневіряння.

Замість нидіти й нудитись, чи ж не краще кинути все тут, — і піти назустріч долі? Віра в себе, в свої сили, в героїчне визволення, збуджували бадьорість.

Жить! Жить! Жить!..

Змагатись і жить.

Краще загинути в борні, ніж в сонному багні хуторської зціпенілості.

Незалежність вабила. Бажання *насмілитись* хвилювало. Героїчність несподіваного кроку зворушувала: пані-чоловік, пані-гражданка!

Милорадовичівна звертається до Куліша. Він її вабив, вибив із колії, порушив спокій, отже він і тільки він може порадити й допомогти їй.

І ось вона звертається до Куліша, щоб він написав, до якої консерваторії їй вступити в Росії чи за кордоном і як улаштуватись.

Та Куліш відповідає обережно, помірковано, коректно, може навіть занадто коректно. Його обов'язковість вишукана, але холоднувата. У листі з 19 вересня 1860 немає ані краплі тієї палкості, що була в попередніх листах. Та й писано цього листа не українською, а російською мовою. Отже, не тільки тон, але й мова листа мали підкреслювати коректну офіційність відповіді.

Коли раніш він говорив їй про краще життя, ніж отее, що все панство проводжає, коли він закликав її в Петербург, то тепер він каже про ризик і непевність.

— Я, — писав Куліш 19 вересня 1860 р., — цілком розумію Ваше становище і співчуваю йому. Для Вас не лишилося більше вибору, як повільна смерть в селі або якийнебудь ризик. Вступити до консерваторії — справа ризикована, непевна. Хто ручатиметься за успіх? Хто підтримає Вас на цій хисткій путі? Хто обереже Вас од можливих погрозливих випадковостей?

Він застерігає Милорадовичівну, попереджає, хоча й додає:

— Але тут [у Петербурзі] буде у Вас життя, якої б форми не набула вона, а всяка життя і краща, і розумніша, і законніша смерті.

Бути піонеркою в жіночому русі, — для цього треба багато мати сміливості, більше: героїзму. Куліш передбачає всі можливі ускладненості. Він умиває руки.

— Вам, як і всім, на перешкоді стоїть дівочтво. Об цю перешкоду я не один раз розбив собі лоба, шукаючи для деяких осіб способу вийти на простір. Тільки жінка з вдачею справді героїчною може насмілитись на незалежність, та й то — які іспити стоять перед нею! Я нічого не смію ні внушати вам, ні радити. Кожна людина повинна бути творцем своєї долі.

На відповідь Милорадовичівна сповіщала Куліша, що вона наважується їхати за кордон. Куліш вітає її намір. Чи ж це не найкраще, що може вона вибрати для себе?.. Отжеж, там, за кордоном, стосунки їхні зміняться, і роман їх увійде в нову стадію, нарешті вони зробляться близькі один до одного.

В листі з 16 листопада р. 1860 Куліш писав:

— Ви їдете з України в країну вільних переконань. Туди й я писатиму до Вас з повною одвертістю. Це дуже може трапитися, що ми побачимось в Дрездені. Мені дуже хочеться з Вами познайомитись. Ви жили до сих пір в такій країні, де й брат з сестрою не можуть бути знайомі близько. Проте, це залежить од Вас.

Характерне для Куліша «проте» з'явилося на сцені. Після обіцянки приїхати до Милорадовичівни в Дрезден, після ясно висловленого бажання зійтись з нею ближче, починаються вагання, посилання, умовні попередження, запобігливі міркування. Два десятки різноманітних «але».

— Коли Вам буде совсім гарно в Дрездені, так гарно, що й додати нічого не треба, то Ви даремно не кличте мене. Та й покликавши, майте на увазі, що, може, ми зійдемося так мало, що захочемо покласти між собою тисячу чи дві верст і обернутись до колишньої дружби,

яка хороша тим, що один одному не може обриднути.

Чого варті ці визнання з цими згадками про наперед передбачену нудьгу, про непевність любовного бажання?

Куліш згоджувався їхати до Дрездену, але згоду давав в такій формі, що згода ця, власне, була висловом останнього розриву.

Куліш кінчає листа закидами, докорами, уїдливістями, сарказмами й обвинуваченнями.

— Авжеж, — пише далі Куліш, — що листів можна й не читати, відповідати можна й не швидко, потім ще не швидше, а тоді й зовсім не відповідати, як зробили Ви зі мною, мила сестрице, років зо два назад. А що? Ось Вам закид. Справді, я іноді гадаю, що Ви насправді закинули мене в куток разом з моєю дружною, що дешево Вам дісталася, і тоді мені боляче, боляче й соромно. Та ні — гадатиму про Вас, як про шляхенішу щиру натуру.

І до листа холоднуватий і образливо-злий підпис:

— Я дуже зайнятий і тому пишу до Вас нашвидку. Душею Ваш П. К.

Чи треба додавати, що Милорадовичівна за кордон не поїхала? Поїхала б вона за кордон тільки задля Куліша, та, одержавши такого листа, вона мусіла покинути будь-які сподіванки...

У Куліша на черзі стояли два романи: з Параскою Глібовою та Ганною Рентель, і Милорадовичівна вже давно загубила для нього цікавість.

Інші дні — інші пісні.

Року 1863 Милорадовичівна побралася з Ол. фон-дер-Флітом, а потім р. 1867 з Петром Івановичем Макаровим, якого надовго пережила і померла лише за наших уже часів, у Воронежі, де її чоловік керував колись контрольною палатою.

Розділ III

МАРКО ВОВЧОК

1

Ол. Дорошкевич назвав роман Куліша з Милорадовичівною «платонічним». Він писав про «урваний» «платонічний» роман Милорадовичівни й Куліша. Та по суті платонічність цього роману аж надто умовна. До калюжинської панночки Куліш звертався з досить недвозначними натяками і зовсім не платонічними побажаннями. Він писав про буяння крові, про хіть, про змислове прагнення, і коли взаємини їхні й лишилися, кінець-кінцем, «платонічними», то мова тут може йти не про платонічну мрійність «його» та «її», а лише про «платонізм», дозволимо собі так висловитися, «зовнішніх обставин».

Платонізм увійшов у роман Куліша з Милорадовичівною як примусовий асортимент поза волею дійових осіб, що брали в ньому участь. Тим часом роман із Марком Вовчком, що припадає на ті роки, що й роман з Милорадовичівною й тягнеться одночасно й паралельно з цим останнім, набув форм, треба гадати, з самого початку зовсім таки не платонічних.

Марко Вовчок взагалі, здається, негативно ставилася до платонізму. Вона воліла починати кохання з того моменту, на якому воно, звичайно, губить будь-які прикмети платонізму.

Як ми сказали, роман Куліша з Марком Вовчком припадає на ті самі роки, що й роман з Милорадовичівною.

З Марком Вовчком Куліш познайомився року 1857.

Року 1857 Куліш, гадаючи перетворити свої «Записки о Южной Руси» в «серійне» видання й видати серію томів, 12-томну енциклопедію, що охопила б усі питання історії, етнографії й літератури української, одержав і зібрав із різних кутків України від своїх кореспондентів багато різноманітних матеріалів.

Приблизно в квітні того таки року 1857-ого з Немирова від Опанаса Марковича, колишнього Кирило-Методіївця, спільника й приятеля, Куліш одержав зошита. Поглянувши побіжно на зошит і перегорнувши декілька сторінок, схопивши деякі фрази й деякі рядки, Куліш відклав зошита набік до іншого часу.

Йому здалось, що це були звичайні, на кшталт його власних зроблені, етнографічні записи переказів та оповідань з народніх уст. Плян чергового тому «Записок» було вже складено, зміст розроблено, матеріали розподілено й підібрано і навряд, щоб у них знайшлось місце для цих немирівських записів.

Лежить зошит у Куліша на столі тиждень і другий. Нарешті, якось гаючись і без діла взяв у руки. Читає...

— Читаю — і очам своїм не вірю: у мене в руках чистий, непорочний, повний свіжості художній твір.

У листі з 3 травня р. 1857 Куліш писав Олександрі Милорадовичівні про Марію Олександрівну Марковичеву — Марка Вовчка:

— Одна пані родилась у Московщині і вже замужем почала писати по-нашому. Що ж? Недавно написала чотири маленькіі повістки із речей селянок. Чи поймете ви мені віри, — додавав Куліш, — що як читав я їх, то дух у мене займавсь: так зрозуміла вона красоту нашого слова і наче пісню заговорила.

— Що то за дорогії клейноди! — закінчує в захопленні Куліш свою мову про оповідання Марковичевої.

З першого ж разу, з першого вражіння причарувала Марковичева Куліша.

У ту понуру пору, нудьгуючи й недугуючи, розійшовшися з дружиною й не зійшовшися з Милорадовичівною, в самотній пустельній порожнечі, в сумбурній метушливій утомі Куліш зустрів оповідання Марковичевої як божественне пророче одкриття, як відповідь на внутрішню тривогу.

— Це вона! Це й є та жінка, що творча її обдарованість може поставити її поруч із Шевченком.

Куліш не був ще тоді особисто знайомий з Марковичевою, але відчував, що їхні шляхи збіглися. Це було ясно для Куліша, ясно й для Марковичевої. Сидівши в глухому провінціальному Немирові, Марко Вовчок виразно уявляла собі, що їй потрібний впливовий приятель, який би простяг їй руку й поміг висунутись із натовпу, розвинути, розкритись, вибратись із провінціального містечка. Такою людиною міг бути для неї за тих часів тільки Куліш.

Ще не знаючи один одного, — вони вже були певні, що їм треба йти вкупі.

Марія Олександрівна продовжувала надсилати свої оповідання до Куліша, і в червні, 12/VI-57, Куліш сповіщає свою дружину:

— Одержав я від жінки Марковича нове оповідання з народнього життя. Чудо! чудо! Нічого подібного ще не було в літературі нашій. Яка мова! Які форми! Чудо, чудо! Я навіть нікому не читав, боячись, що не зрозуміють так, як я розумію, а це образливо. Важливо тут те, що нема вигадки; все було, все трапилось і розповідано саме так, як було й трапилось. Коли надрукую — хай тоді розуміє кожен по своїм силам.

— Отже кажу, що це золоте дно для прийдешніх письменників українських. Оце етнографія — оце вона! так треба оповідати про народ! так треба співчувати народові! Жінка Марковича — це геніяльна актриса, котра приймає на себе образ молодичь та бабусь наших і лицедійствує з них так, що не скрізь угадаєш, що взято з природи, а що створено в пориві акторського

захоплення. Але, головне, як відчуте повагу характеру народнього.

— Самі тільки пісні краще цих речей!.. Шевченко, я знаю, — додає Куліш, — заздритиме їм і зробить їх зразками для себе. Не здумай проте, щоб це був великий талант: це смак найчистіший, найшляхетніший такі чудеса робить і велике співчуття народів. Талант з'явиться, може, згодом. Але й ці твори сами зроблять їй ім'я. Самі пісні тільки кращі від її речей.

Зверніть увагу на цю Кулішеву оцінку: «Найкраще в нашій літературі», «зразки для Шевченка» і разом з тим цілком протилежні твердження: «Не думаю, щоб це був талант. Талант, може, з'явиться згодом».

Нема таланту — і найгеніяльніша письменниця.

Нема вроди — і надзвичайний успіх у чоловіків.

«Мовчазна та конфузлива» — і найпривабливіша, найчарівніша жінка.

Як письменниця і як жінка, Марко Вовчок та сама. Її твори такі звичайні, що в них «не скрізь пізнаєш, що взято з природи, а що створено». Важливо тут те, що «нема вигадки — усе було, як трапилось і розповідано саме так, як було й трапилось». Її твори прості, як життя. Отією простотою життєвою вона й приваблює.

У Куліша був антиіндивідуалістичний погляд на мистецтво. Ще року 1846 він писав до Шевченка:

— Ваші твори належать не самим Вам і не самому Вашому часу; вони належать всій Україні і говоритимуть за неї вічно. Це надає мені право втручатись в діла вашої фантазії й творчості і вимагати від них твердо, щоб їх було доведено до найможливішого ступеня досконалости.

Цей погляд на творчість поета як на всенародню власність, і на своє право вдосконалювати, а тому й втручатись, вимагаючи змін і поправок, — погляд цей зберігся у Куліша й року 1859.

— Коли в тебе, — писав Куліш до Тараса в листі з 22 грудня р. 1859, — є гарні вірші, то пришли перше мені, щоб пішло воно з моєї руки.

Куліш культивував ідеал безособової, всенародньої творчости, — в згоді з цим він і на поетичну діяльність письменників, своїх сучасників дивився як на спільну, колективну, громадську справу. Дивився так, як сліпі кобзарі, як народ дивиться на пісні: пісня не належить нікому особисто, вона належить загалові, вона безіменна.

Народня творчість не знає особи автора, авторсько-го «я», а тільки спільне, колективне, безособове «ми».

Твори письменника, на думку Куліша, належать не тільки авторові, вони належать Україні й вічності. Вони — громадське діло, діло всього народу, здобуток нації, а тому й він, Куліш, не тільки має право, але це його невідмінний обов'язок «втручатись і вимагати».

Оповідання Марка Вовчка теж пішли з Кулішевої руки. Публікацію її оповідань узяв Куліш на себе.

В червні р. 1857 він одержав був усі 12 оповідань Марка Вовчка і засів їх правити: дав, за власними словами, «зразки художньої редакції».

У липні «Оповідання» були переписані в Немирові, при чім з багатьма композиційними і стилістичними поправками Куліша Марко Вовчок не згодилася. Потім цей рукопис переписав Данило Каменецький, відновивши первісний їх текст, тоді їх знову помалював Куліш і аж тоді оповідання пішли до друкарні.

19-ого липня 1857 Куліш писав до Милорадовичівни:

— Печатаю я, мої сестриці-голуб'ята, «Народні оповідання» Марка Вовчка.

А до цього повідомлення додає:

— Побачите, що це за диво, що за краса нашої мови, що за слава нашому сільському людові. Всі повісті написані так, як народ розкаже — видумки нема: іменно такії случаї були з народом, іменно так він живе, мучиться і серцем обертається до Бога (19/VII-57).

У першу збірку Марковичевих оповідань увійшло всього 11 повісток: «Сестра», «Козачка», «Чужак», «Одарка», «Сон», «Панська воля» (Горпина), «Викуп», «Свекруха», «Знай, ляше» (Отець Андрій), «Максим Гримач», «Данило Гурч».

Оповідання, що їх надіслала Марко Вовчок до Куліша, були в сировому вигляді — без заголовків, без розділів. Куліш зредагував їх, скомпонував, підготував до друку і тільки одне оповідання «Чари» відклав надалі. «Чар», — написав Куліш на оригіналі, — зовсім не містити, все з дійсности, а це з фантазії: кидає тінь недовір'я на все». Згодом Куліш видрукував «Чари» в своєму альманахові р. 1859 «Хата».

В розмові з Марковичкою Куліш поясняв свій погляд:

— Мовляв, він і в предисловії писав, що це факти етнографічески списані, то ця повість й не йде туди, а проте він каже, що дуже, дуже добра.

Літо року 1857 — червень — липень — серпень — Куліш сидів у Петербурзі.

Петербург. Літо. Вапна. З-під воріт великих петербурзьких кам'яниць вогкий, гнилий петербурзький сморід.

Як інституці, Кулішеві рідко щастило прогулятись десь на дачу, а, повернувшись годин за три-чотири додому, він уже знаходив листи, на які треба відповідати, пакети, які треба читати, книгарів, що їм треба видавати книжки, а іноді кажуть, що в його відсутність заходив такий то в такій то справі, і вже йому стає прикро, що його не застали вдома.

Сам! Увесь час сам, і самотнє життя його, ніби чернече.

— Я сам, вічно сам, і чернече життя починає стомлювати мене нестерпно. Нема в душі сил, щоб вічно підіймати все нові й нові праці без сердешного

відживлення, без родинного животворчого елемента.

— Надто вже я подібний на архиєрея і іноді радий був би змінити свою рясу на свитку селянина, та обставини примушують мене бути подвижником супроти моєї природи.

В петербурзькій літній нудзі, перервавши листування з дружиною (Олександра Михайлівна жила в Мотронівці, взаємини її з чоловіком загострилися, між Кулішем і нею позначилася певна холодність, і вона нічого не писала до чоловіка. «Чому ти не пишеш? — запитував Куліш дружину в листі з 18/VI-57. — Як пояснити твоє мовчання? Хоч з'ясуй мені сенс твого упертого мовчання»), Куліш розпочав знову листування з Марковичкою та Опанасом Васильовичем з приводу першої збірки і з приводу дальшої роботи. Листування й заочне знайомство викликало в Куліша та Марковичевої бажання особистої зустрічі й особистого знайомства, що й здійснилося тоді ж, у серпні року 1857.

2

У серпні р.1857 Куліш виїхав з Петербургу на Україну, наперед списавшись із Марковичевою й умовившись зустрітись із нею в Мотронівці Борзенського повіту, на Чернігівщині, маєткові Білозерських, де в матері жила й дружина Кулішева.

Тоді ж, у 20 числах серпня Марковичева вдвох із малим своїм сином Богдасем виїхала через Київ та Чернігів до Борзни.

— Недалечко вже й до Куліша мені! — писала з Києва до чоловіка Марковичева. — Не журись же бо, мій друже, піжди, я напишу тобі усе чисто, то й світ тобі угору підійметься.

Дарма що Марковичева поїхала з Немирова, маючи на увазі одвідати родичів в Орлі, там спочити й полікуватись, — така була офіційна версія подорожі, — за головну мету її подорожі була зустріч із Кулішем. З Немирова до Орла вона їхала через Мотронівку.

Об одинадцятій годині 26 серпня 1857 виїхала Марко Вовчок із Чернігова і того ж дня о дев'ятій увечорі була вже в Мотронівці. Ніжен минули, найняли собі у Жукові вольних за сім рублів. Уже затемно приїхали до Мотронівки.

— Стрів мене пан Куліш. Я його наче перше бачила, зараз і пізнала, і жінка його мене привітала хорошенько.

А тут і Василь Тарновський:

— Здорові були, землячко! — любезно привітав Марковичеву Василько, «благий юноша», «козак лейстровий», як звав його Куліш. Був цей козак лейстровий у козацькому вбранні: у синіх шараварах, в сорочці вишиваній та в чемерці. Тоді саме входило в моду носити селянське вбрання.

Познайомилася Марковичева й з усіма Кулішевими родичами, братами дружини, Білозерськими. З одним із них, Миколою Михайловичем, вона була ще раніш знайома, за тих ще часів, коли Марковичі жили в Чернігові, а Микола Михайлович був там за помічника редактора «Черниговских губернских ведомостей».

— Побачилась з Миколоєм Михайловичем та аж заплакала, так то згадалося багацько.

Молоду авторку зустріли в Мотронівці з ентузіазмом.

— Усе то так дивиться, наче на щось добре, на мене. А всі вже знають, що я переслала в Петербург Пантелеймону Олександровичу дещо. Все то вже читано і перечитано.

Микола Михайлович Білозерський, що збирався тоді їхати чумакувати в Крим з чумаками, казав:

— Я, — каже Микола Білозерський, — «Сестру» читав та думаю, народня, записана від народу.

Куліш пишновеличною павою розпускав свій райдужний хвіст риторичного захопленого піднесення перед Марком Вовчком. Пишався сам із своїх компліментів, ніби сам себе він уславляв. Був Куліш отака людина, що любив говорити широко, розлого, вишука-

но, з прикрасами. Милувався з своїх слів. Любив щоб його слухали. Кокетував...

Він справив якнайкраще вражіння на Марковичеву: *такий милий!*.. І Марковичева закидала Опанасові в одному з своїх листів:

— Чому ж ти, чоловіче, не сказав мені, що такий він той Куліш? Чи я була дурна, що не зрозуміла, що це за душа мила.

Микола Данилович Білозерський, брат у других Кулішевої Олександри Михайлівни, приятель Гоголя, антиквар, бібліофіл, колекціонер, просив сповістити, як приїде Марковичева, і другого ж дня раненько приїхав до Мотронівки.

Причепилися з проханням до Марковички — читати. Та була Марковичева мовчазна, ніякова, легко конфузилася. І на всі умовлення: ні та й ні...

— Стали мене просити, щоб я їм читала. Ти знаєш мою істоту. Яково ж то мені було. Єй-богу, як туман пав мені на очі — не можу, та не можу.

Удень Микола Данилович запросив усіх до себе в маєток, хутір Миколаїв, на обід.

У Миколи Даниловича в маєткові було що подивитись. Бачила Марковичка тут і сорочку ту, що в ній стяли голову Кочубееві, бачила старовинні парчеві кунтуші, бачила портрет пана Тараса і його поезію, вугіллям писану, і багато іншого рідкого та цікавого бачила.

Обід у Миколи Даниловича був знаменитий: і борщ гетьманський був і вареники гречані були.

— Мабуть, — жартувала Марковичка, — чи й вареники не гетьманські теж, бо ми, прості люди, зроду не їли таких.

Богдась сидів поруч із матір'ю, та, як хотіли взяти від нього тарілку з борщем, то аж заплакав:

— Отеє, — каже Куліш, дивлячись на Богдася, — краще од усіх смакує, чує, що се борщ гетьманський.

Дають вареники і питають, чи добрі.

— Не знаю, — каже Богдась, — ще не знаю, дайте мені сметани.

Втішив Богдась усіх своєю мовою українською та поважністю. Ходить і говорить ніби цілий вік із панами був.

Микола Данилович, господар, цілий обід коло нього простояв, і різав, і годував його, а Богдась по обіді «спасибі» сказав і поцілував Миколу Даниловича. А що вже Микола Михайлович Білозерський утішавсь їм...

Був чотирилітній Богдась веселий, здоровенький жвавий хлопчик, червоненький на личку, свіженький, як сповнене яблучко. Ходив він у червоних штанах широких, як Чорне море, а в чоботи штани, а чоботи нові з закаблуками з червоною випусткою, — одно слово, сказано: справжній запорожець.

— Маленький Кирило Тур! — казали за обідом.

А інші:

— Маленький Черевань.

А після обіду ходив Богдась дивитись на пасіку Миколи Даниловича.

— Роздивився, Богдасю, так, щоб татові було що розказати? — питає мати хлопчика.

А він:

— Е ні, — каже. — Піду ще подивлюся, тоді вже розкажу.

Сподобався всім малий хлопчик.

Наступного дня, коли Марковичева призвичаїлась до своїх нових знайомих і до всього товариства мотронівського, після довгих і настирливих благань вона, нарешті, згодилася прочитати щось із своїх ще невідомих рукописних оповідань.

Читала «Чумаків».

А після, вислухавши, Куліш і каже:

— Чого б то я не дав, — каже, — за ці слова: «еґе, каже чумак, еґе». Так, — каже, — бачиш того чумака, що йому і німець приївся, і степи він бачить безкраї.

Читаючи, Марко Вовчок відчула, що «Чумаки» ще не

виписані, недописані, що, «мовляв, що буде щось добре, а тепереньки ні ще, тільки догад на добре». Тому й просила Куліша заждати й не друкувати їх у тій збірці, яку на той час був друкував Куліш.

У розмові торкнулися, між іншим, також і справи про переїзд Марковичів з Немирова до столиці. Куліш тягнув Марковичку до Петербургу переїздити, на широкі шляхи виходити. Він хотів, щоб вона коло його була, щоб він міг керувати нею, художній умілої навчати.

— Нехай поживете ще в Немирові, — равав Куліш, — поки я заведу типографію у столиці, а цього не довго дождати, бо я не хочу, щоб ви нужду терпіли. Якже я заведу, то тоді зараз і Опанаса Васильовича до себе перетягну, будемо печатати і видавати і погодимось вже із ним так, щоб добре було.

Отже, Немирів кинути. І втішно було думати про широкий шлях життєвий, що степився перед нею, і разом якось смутно ставало на серці.

— Мені й подумати невесело, що на Москву заберемось. Хіба щороку їздити на Україну будемо.

Куліш заспокоював, що все, мовляв, гаразд буде.

Перебування в Куліша було для Марковички тим приємніше, що вона тут, у Мотронівці, вперше побачила видрукувані аркуші своїх «Народніх оповідань».

Чоловіка свого вона сповіщала:

— Бачила «Сестру» надруковану, ти получиш усе на тому тижневі або пізніш ще трохи, бо вишле Каменецький з Петербургу.

І в наступному листі з 1 вересня запитувала:

— Напиши, чи получив уже з Петербургу те, що тобі мусів Каменецький вислати?

І ще далі 11 вересня:

— Чи получив ти книжечку од Білозерського? Там всього одинадцять повісток, бо ту, що птиці літали, не помістили, чим мене дуже звеселили за тим, що вона з фантастического роду.

В середині Марка Вовчка все співало: мріяне

здійснено. Таки вона авторка, письменниця, та ще й не абияка. І доля української Жорж-Занд уже носилася перед її очима.

Є почуття, що їх не можна забути; до таких почуттів належить і свідомість свого визнання, своєї письменницької обраности, нових шляхів, переродження, росту.

Авторське самолюбство Марковичевої було заспокоєне:

— Поправок зовсім нема, щоб там що було вставлено, ні, тільки де, то зчеркнуто, бо, каже Куліш:

— Ви, Маріє Олександрівно, дуже сиплете богатствами — треба надалі берегти.

І ще каже:

— Це тільки ваша проба пера...

Отже, чимало він казав.

Погостювавши в Мотронівці днів зо два, на третій день Марковичева рушила далі на Борзну й Орел...

— Попрошались з Пантелеймоном Олександровичем, і так мені сумно стало. Коли то ще побачу. І на небі ясно, й люди добрі до мене, а все таки чогось сумно мені, що й не сказати.

З собою повезла Марковичева портрет Куліша — «такий, як живий він», Епілог до «Чорної Ради» — та 5 екземплярів «Проповідей» Гречулевича для роздачі.

Оцінюючи свою подорож, Марко Вовчок казала:

— Хоч і журила мене дорога і розлука, та все добре, що я поїхала. Якось лучче тепереньки, ясніше мені.

З Кулішем у неї зав'язуються найкращі стосунки. Як і з Немирова, так і тепер з Орла вона посилає до нього рукописи своїх нових оповідань.

Чоловікові вже з Орла пише:

— Скінчу «Гайдамаку» (здається, буде по-іншому) та й тобі перешлю одного екземпляра і Пантелеймону Олександровичу другого.

11 вересня 1857:

— Сподіваюсь у слідуующу пошту тобі дещо вислати і до пана Куліша тож.

20 вересня:

— Чи одібрав уже лист од Пантелеймона Олександровича? Повістки од Каменецького?

У двадцятих числах вересня:

— Напиши мені, не забувай, чи одібрав ти лист од Каменецького, а при листу й «Повістки»? Чи одібрав лист од Пантелеймона Олександровича?

Сидівши в Орлі, Марковичка працювала.

— Потроху робота моя іде. Те, що почала в Немирові, уже скінчила зовсім. Починаю друге.

Збиралась Марко Вовчок уже й додому вертатись до Немирова, нудьгувала за чоловіком, за немирівськими приятелями своїми, Іллею Петровичем Дорошенком, про якого весь час в Орлі турбувалась, чи пише він свою географію, Гаврилом Петровичем Барщевським, та гаялась усе в Орлі, бо чекала на лист від Куліша. Марії Олександрівні хотілось ще раз побачитись із Кулішем перед тим, як роз'їдуться вони остаточно може на цілий рік, а то й більше: вона до Немирова, а він до Петербургу. Отже, й сиділа Марко Вовчок в Орлі, ждала на лист від Куліша з Мотронівки. Куліш мав попередити її, коли він виїде з Мотронівки.

— Жду листу од пана Палія.* Коли б його ще побачити хоч раз єдиний!.. Та що це я говорю, побачу, то побачу, це певно, аби живі ми були, то побачимось, а мені жадалось би побачити його от тепер, їхавши додому! — писала Марковичка з Орла 27 вересня 1857 до свого чоловіка.

Марко Вовчок та Куліш умовились виїхати одночасно числа 10-11 жовтня, щоб зустрітись їм не в Орлі і не в Мотронівці, а десь у дорозі, на одній з поштових станцій, так що нікому й на думку не спало б їхнє побачення.

Батурин, Кролевець, Кроми, Орел, — так було їхати Кулішеві на Москву, а Марковичевій вертатись з Орла до Немирова.

*Тобто Пантелеймона.

9 жовтня Марковичка писала чоловікові з Орла:

— Чого це ти сумуєш, мій друже, хіба хочеш, щоб я знов нездужала? А я тепереньки зовсім здорова, зовсім здорова, нічого не болить. Виїду може завтра (10 октября). Сподіваюсь, що завтра вже дещо буде укладено й наготовлено. Сьогодні їду попрощатися з добрими людьми.

А Куліш 11 жовтня з Мотронівки повідомляв Миколу Даниловича Білозерського:

— Їдеться в Петербург у неділю рано-вранці, на Батурин, тому ласкаво прохається взяти не таку багатOVERSTYNU подорожну — до станції перед Кромами. Виїду з Миколаївки [маєток Миколи Даниловича коло Мотронівки], де буду ночувати на неділю або ж обідати в неділю. Та *conditio sine qua* поп звільнити мене від коней *Віктора Миколайовича*.

Віктор Миколайович Забіло був за глядача поштової станції. Куліш і Забіло не терпіли один одного.

Перше побачення й знайомство в Мотронівці на людях не задовольнило ані Куліша, ані Марковичеву. До того ж натягненість і ніяковість першої зустрічі зникла не відразу. Марія Олександрівна була конфузлива, сором'язлива й мовчазна. Їй треба було звикнути, примусити, перемогти себе, щоб на людях вийти за межі ніякових і порожніх «так» і «ні».

Отже, дорожню зустріч на поштовій станції вибрали Куліш і Марковичева як найзручніше місце, щоб побачитись удвох насамоті й уникнути будь-яких зайвих розмов. Коли Марковичева й не робила з цієї зустрічі будь-якого секрету від свого чоловіка, то Куліш, як завжди обережний і передбачливий, волів своє побачення з молодою письменницею зберегти не розголошуючи.

Після цієї дорожньої зустрічі в жовтні року 1857 Куліш побачився з Марком Вовчком знов лише в січні 1859.

Ентузіазм Кулішів щодо Марковичевої зростає. 26-ого листопада 1857 він писав до Шевченка в Нижній-Новгород:

— Хотів я послать тобі, мій друже шановний, Тарасе, дещо з нових книжок, которі в мене друкуються, та трудно набрать полистку з-під великих куп друкованого паперу. Нехай як доведеться все до ладу, тогді й пришлю.

— Побачиш, — додає Куліш, — які дива в нас творяться: уже й каміння починає вопіяти. Де ж пак не диво, московка преобразилась в українку та такі повісті вдрала, що хоч би й тобі, мій друже, то прийшлись би в міру. Ось побачиш, що на світі степові квітки.

Грудня 22 Куліш послав був Шевченкові зброшуровані «Оповідання» Вовчка.

— Посилаю тобі, брате Тарасе, з цією поштою «Оповідання» Вовчка. Як то ти їх уподобаєш? Пиши шире, як думаєш, бо ти в нас голова на всю Україну.

Але чомусь Тарас Григорович Вовчкових оповідань не одержав.

20 січня 1858 Куліш у листі до нього нотує:

— Вовчка тобі давно послано. Яке твоє буде про його слово?

Першого лютого 1858 послав книжку вдруге:

— Посилаю тобі, брате Тарасе, удруге Вовчка. Як прочитаєш, то, далєбі: помолодшаєш. А до мене зараз пиши твоє щире про його слово.

У своєму журналі 18-ого лютого р. 1858 Шевченко занотував:

— Яке високе творіння прекрасне оця жєнщина (Марковичка). Треба буде написати до неї і подякувати за радощі, яких надає книжка її надхненна.

У березні року 1858 Куліш виїхав за кордон і після закордонної своєї подорожі на початку червня повернувся на Україну, де в Мотронівці й оселився.

Тим часом 7 травня 1858 Опанас Маркович надіслав був листа до Данила Каменецького, Кулішевого дору-

ченого в Петербурзі, і в цьому листі торкався справи перевидання Шевченкового «Кобзаря» та художньої редакції творів Марка Вовчка, при чому прохав Каменецького звернутись щодо цього за порадами до Тараса Григоровича.

Опанас Маркович писав Каменецькому:

— Шановному добродієві пану Тарасу дякую за милу його пам'ять, навіки дякую. Нехай милосердний Бог його обереже серед кам'яниць петербурзьких так, як заховав своєю небесною ласкою серед пісків кайсацьких — щоб прожив він довго у теплі душевному і спокої тілесному на спожиток, на користь вишню людям.

— Коли нам доведеться, — писав далі Маркович, — ще що переслать вам у друк, показуйте теє п. Тарасові, нехай він провірить своїми очима, справить своєю рукою, особливо коли це станеться без п. Куліша, бо цей і сам удається до ради «великого характерника», мовляв п. Пантелій (Куліш). Добре, якби він [тобто Шевченко] колинебудь на гулянці і надруковане вже провів через свою руку, а ви б переслили той екземпляр Вовчкові, на науку йому й найвищу нагороду. А я б казав, не одкладаючи друкувати п. Тараса: для обживання, мовляли ви, могли б полежати книжки у печатні вашій; да вже були б видрукувані.

Опанасового листа з своїми додатковими міркуваннями Каменецький переслав був, як видно, до Куліша.

На це Куліш і відповідав з Мотронівки 7 липня року 1858-ого Каменецькому:

— З Тарасовими творами нема чого спішити: хай спочатку дозволять. А коли дозволять, хай Тарас однесеться до мене сам, бо я набиватись з виправками не хочу, мавши в себе багато роботи.

А щодо другої частини Опанасового листа, де Маркович висловлював побажання, щоб Тарас Григорович узявся редагувати Вовчкові твори, то Куліш, як і треба було на те сподіватись, образився й розсердився.

Для Куліша не могло бути більшої образи, як взяти під сумнів його права керівника й метра.

Шевченко — перший і найвеличніший поет на всю слов'янщину, це так, — але права ідеолога й метра в українській літературі належать в кожному разі не Шевченкові, а йому, Кулішеві, і тільки йому, і більше нікому, і ніхто не сміє претендувати на його керівничу роль.*

Отже, Куліш жорстоко образився на Опанаса Марковича, коли той попрохав Шевченка «провести через свою руку» те з Вовчкових творів, що вже пішло з Кулішевої руки. Самолюбство Кулішеве було зачеплено. Більшої образи не було для нього, як сумнів в його безапеляційній авторитетності.

Роздратований Куліш на відповідь писав до Каменецького в тому ж таки листі з 7 липня р. 1858:

— Щодо Вовчка, то рука моя більше його не торкнеться. Хай рівняє мій друк з своїми оригіналами й виправляє за зразками художньої редакції, що я їх там дав. Коли ж у собі сумнівається, то хай їй допоможуть інші люди з смаком.

— Я, — каже Куліш, — зробив для нового письменника так багато, як ніхто ніколи ні для кого нового і нікому невідомого. Цього з нього досить. Не вік же розриватися мені з великодухости!

* Тарасові твори пішли з Кулішевої руки так само, як і Марка Вовчка. 22 грудня року 1857 Куліш писав до Тараса: «Коли у тебе є гарні вірші, то пришли мені їх на прогляд, щоб пішло воно з моєї руки, як "Наймичка" ["Наймичку" надрукував Куліш в "Записках о Южной Руси"], которой — сам бачиш — я не зопсував. Щиро кохаю твою музу і не пожалую часу переписать, що вона тобі внушала — нехай не виходить між люди розхристана й простоволоса, циганкою — нехай явиться мирові гарною дівчиною, отцецькою дочкою, щоб знати було по дочці й батька».

Не Куліш звертався за порадами до «великого характерника», а навпаки, Шевченко до Куліша.

Тут в ображеному самолюбстві Кулішевому причина розходження й деякого розхолодження, що сталося між ним і Марковичами.* Куліш не заховує своєї образи і не криється з своєю роздратованістю.

Коли при першому побаченні він і обіцяв Марії Олександрівні, що перетягне її й її чоловіка до столиці, то тепер, після Опанасового листа, Куліш рішуче відмовляється брати будь-яку участь щодо улаштування дальшої долі родини Марковичевих. У тому ж таки листі до Каменецького Куліш, посилаючись на свій намір остаточно оселитись на Україні, відповідав:

— Писати до Опанаса Васильовича про переміщення не буду, бо перебуваю зараз не у діл. Та гадаю, що для нього дуже шкідливо з'являться до столиці вперед, не маючи нічого певного й без коштів. А проте, як знаєте і як інші знають. Я тепер хуторянин і в подібні справи не втручаюся [7 липня 1858].

Куліш сидів у Мотронівці і, спочивши після закордонної подорожі й розважившись, багато й уперто працював, писав і читав. Написав повість «Липові пущі», написав низку статтів: «Про народню поезію», «Переписка Гоголя з Івановим» (на 4 друкарські аркуші), «Гоголь як автор повістей з українського життя й історії», загадував написати велику критичну розправу, — очевидячки це ті проєктовані критичні нариси, що згодом за деякий час Куліш опублікував в «Основі». Працював різноманітно й плідно. За літні місяці року 1858 після повороту з-за кордону написав Куліш більше, як десять друкованих аркушів.

За травневий лист Опанасів Куліш ще й у серпні не пересердився і, посилаючись на свою переобтяженість,

* Дорошкевич у своїй книзі про Марка Вовчка нотує: «До Куліша вже в кінці Немирівської доби ми бачимо якесь обережне, а б сказав, офіційне ставлення» (ст. 7-9), а на ст. 95 повторює думку про «деяке розхолодження, для нас незрозуміле».

відмовлявся брати на себе художню редакцію Вовчкових творів:

— Вовчком, — писав Куліш у серпневому листі до Каменецького, — займатись мені ніколи. Василь Михайлович Білозерський дає досить смаку. Він може повикидати, що слід, а це чи не головніше в редакції. Шевченка можна покликати на раду. Але, право, страшно було б припинити мені свої праці, щоб знов вести письменника, якому вже відчинив широко двері й показав дорогу.

Та, сердившись на Опанаса Марковича, Куліш продовжував листування з Марією Олександрівною, і, коли в «Русском вестнике» з'явилися переклади її народніх оповідань, він послав до неї в справі видрукваних перекладів листа.

Каменецькому Куліш писав 8/VIII-58:

— Я послав Вовчку зауваження на його переклад в «Русском вестнике».

Отже, як видно з цього, Кулішеве листування з Марією Олександрівною не переривалося, і дружні відношення їхні, що налагодилися після особистих побачень у Мотронівці та в дорозі на поштової станції восени року 1857, не псувалися. Не дурно ж при новій зустрічі в Петербурзі в січні року 1859 взаємини Куліша й Марії Олександрівни обернулися відразу на палку пристрасть.

В жовтні р. 1858 Куліш поїхав до Петербургу, де й оселився. Друкарня, намір видавати «Хату» («журнал с малороссийским направлением») — все це вимагало його особистої присутності в столиці. Дружина його лишилася в Мотронівці на Україні; вона знову почала хворіти: «тутешній петербурзький холод і стукотня шкідливі для неї. За границею вона була поправилась, а вернувшись знов занедужала». Зійшовшись на деякий, правда, недовгий час із Олександрєю Михайлівною і навіть мавши думку назавжди лишитись на хуторі, Куліш швидко не витримав і знов роз'їхався з дружиною.

Романічне приятелювання з Милорадовичівною та сподіванка на успіх у Марка Вовчка не могли сприяти налагодженню родинних взаємин Кулішевих. Олександра Михайлівна, малописьменна, з провінціями манерами, годилася для хутірського життя, але не для столичного.

Це надзвичайно характерно для Куліша, що періоди лагідного й мирного співжиття з Олександрєю Михайлівною припадають на часи хуторянських захоплень Кулішевих, а періоди розходження на часи переїздів до Петербургу.

Не дурно ж іще напередодні шлюбу 26 грудня року 1846 перед подорожжю за кордон Куліш писав у листі до Плетньова про Олександрю Михайлівну:

— Повернувшись з-за кордону, я мусітиму ввести дружину в найкраще столичне суспільство. Провінційна її мова, поведження й недостатність освіти примусили б її в такому разі грати незавидну роль.

В Петербурзі Куліш соромився хуторянської провінційності своєї дружини. Для столиці він мріяв про іншу жінку абож принаймні про блискучу й ефектну коханку. Будь-що-будь, попри всю обережність Кулішеву, проти репутації Дон-Жуана він не мав нічого.

Що взаємини Куліша з Марією Олександрівною не псувалися, — видно хоча б із того, що Куліш у Петербурзі знов узявся правити Вовчкови твори.

13 листопада 1858 Оп. Маркович писав у листі до Куліша, дякуючи йому, що той «потрудився» коло «Панночки»:

— Дякую вам, — писав Оп. Маркович, — з усїї душі і зо всього серця за прогляд щирий «Панночки». Щоб не було мені соромно, я вам правду скажу, що знав, що вона не мене ваших золотих рук...

Дякуючи, просив:

— Чи не могли б ви зробити велику ласку: перегледіть випикуемий од «Руського вісника» Куроч-

кіним для «Искры» перевод «Козачки Одарки» і «Горпини»?

— Як ви уподобали «Мотрю» і «Ворошка козака»? — запитував Опанас Куліша в тому ж таки листі.

Тим часом у Марковичів виразно оформилася думка кинути Немирів і з провінціального містечка переїхати до Петербургу. Марії Олександрівни не задовольняло немирівське життя, її тягло в світ, до культурних центрів, і вона з співчуттям приймала численні заклики своїх петербурзьких приятелів.

У вересні чи що року 1858 Опанас писав до Шевченка: «Думка в декабрі самим приїхати до вас, щоб розгледіть вас віч-на-віч, подякувати за зроблене і порадитися за себе надалі».

А в листі до Куліша з 13 листопада він призначає й термін — 15 грудня.

— Я б хотів пожити коло боку вашого: багацько б дечого пізнав невідомого мені, а коли, то й сам би доладу що зробив або хоч сказав — не по силі моїй, а по щирості.

З формуляру видно, що 15 грудня Маркович узяв у немирівській гімназії відпустку і, очевидно, — зазначає Ол. Дорошкевич, — десь у тих днях рушив разом із дружиною й сином.

4

Не пізніш 16 січня 1859 Марковичі були в Москві.*

У Москві Марко Вовчок познайомилася з деякими видатними письменниками, що вже високо цінили її твори: Максимовичем, Аксаковими. Максимович саме

* Ол. Дорошкевич дає іншу дату: «не пізніше 21 січня». Та лист Віри Аксакової до М. Гр. Карташевської з 17 січня 1859 дозволяє нам пересунути дату, запропоновану від Дорошкевича, до 16-ого січня. В листі Аксакової читаємо: «Суббота, 17 янв. 1859. Рассеянность Чижова, кажется, продолжается и теперь; мы его видели только раз на короткое время и он вдруг говорит, что у меня был вчера два раза Анд. Ник. Маркевич, но не застал меня дома. — Конечно, я не поверила, сказала ему что не Петерб. ли это рассеянность, оказалась, что это другой Маркевич, именно муж сочинительницы».

тоді редагував слов'янофільський орган «Русская беседа» і був у найщільніших зв'язках із московськими слов'янофілами, зокрема — з родиною Аксакових, відомих своїм приязним ставленням до української літератури. Через Максимовича, як гадає О. Дорошкевич, Марко Вовчок і познайомилася з Аксаковими. Це припущення Ол. Дорошкевича має цілковиту рацію, але, взявши на увагу близьке приятелювання Куліша з Аксаковими, цілком ймовірно припустити, що саме через Куліша Аксакови довідались про Марка Вовчка, про її «Народні оповідання» та, може, навіть і про її намір приїхати до Москви.

21 січня Марко Вовчок з чоловіком і сином одвідали Аксакових. Віра Аксакова в своєму листі до Марії Карташевської з дня 22 січня 1859 р. переказує про ці одвідини:

— Вчора в нас був Марко Вовчок, тобто письменника. Обличчя дуже добре, але просте; вона повинна бути дуже не дурна, але дуже конфузиться. Сьогодні вони вже їдуть до Петербургу, там певне їм буде приємніше... Обставини ж їх дуже кепські, сумно було це бачити: дуже жалько, що ми не встигли з нею ближче познайомитись.*

* Про кепські обставини й безгрошів'я Марковичів згадує також і М. К. Чалий. Їхавши з Немирова до Петербургу Марковичі вже в Києві опинилися без грошей.

— Іду яось, — розповідає М. К. Чалий в своїх споминах, — здається, року 1858 повз один заїзний двір на Подолі (у Києві), дивлюся, під вікном сидять Марія Олександрівна й Опанас Васильович.

Зайшов я до їх: бачу, бідують люди.

Взяв я в них щось чимало «Оповідань», метнувся в гімназію, попродав, зібрав 50 рублів і одніс Опанасові.

За день сиджу собі в своїй квартирі під вікном, дивлюся — під'їхав мій Опанас на візникові в циліндрі, під пахвами повнісінько у його — для себе цигари, для жінки якісь ласощі, для сина іграшки — і всі 50 рублів витратив на дурниці, навіть візникові нічим було заплатити.

22 січня Марко Вовчок виїхала з Москви і десь коло 23 прибула до Петербургу.

Українська колонія, яка ще рік тому піднесла їй «золотий наручник», зустріла її як свого члена, як найближчого приятеля. 29 січня Марія Карташевська переказувала Вірі Аксаковій свої перші враження про Марка Вовчка:

— Українська колонія в захопленні від Марка Вовчка, справжнє enrichement, навіть од Вовченка.

На це Віра Аксакова 2 лютого одписувала:

— Ваша українська колонія, мабуть, зіпсує Маркововчка, закрутять їй голову й зіб'ють з глузду, а поки вона мені здалась жінкою простою, без авторської самовпевнености, навпаки, дуже конфузилась... [не розібрано, певне: — Богдась] дуже милий, справжній степовий хохльонок.

Шевченко побачився з Марком Вовчком 24 січня, бо саме цьому дню присвятив він свою знамениту елегію «Марку Вовчку».

Світи на мене, і огрій,
І оживи моє побите,
Убоге серце, неукрите,
Голоднеє. — І оживу
І думу вольную на волю
Із домовини воззову,
І думу вольную — о, доле.
Пророче наш! моя ти доне! —
Твоєю думу назову.

— Марко Вовчок, — як описував згодом Ів. С. Тургенев, була за окрасу й осередок невеличкої групи українців, що зібралась тоді в Петербурзі і захоплювалась її творами. То були: Шевченко, Куліш, Костомаров, Гр. Галаган, М. Макаров, Вас. Білозерський, Лазаревські, Ан. Маркевич.

У листі з року 1859 писав Куліш до Ол. Огоновського:

— Тут закурили перед Вовчком фіміям із десятиох кадильниць. Втішався Маркович жінчиною славою... Жінка ж його була мовчуше божество серед хвалебного

гімну: приймала наше славословіє, яко дань достойну й праведну; ніщо її не зрушало, не дивувало. Як хто приходив до неї з літературною візитом, бідаха Опанас не смів сидіти з гостем у жінчиному кабінеті.

Брала участь Марко Вовчок і в сходинах українських та російських літераторів, що відбувалися в будинковій чернігівській українки Варвари Яковлівни Карташевської (уродж. Макарової) на розі Ямської та Малої Московської.

Раз на тиждень сходилися сюди побалакати, погуляти в карти й повечеряти товариство, що його членам були: Тургенєв, Пісемський, Некрасов, Ф. Тютчев, П. В. Анненков, Т. Шевченко, Жумчужніков, Костомаров, Білозерський, Куліш, М. Макаров.

На одній з вечірок читала Марковичка свою «Інститутку».

«Добродетельные малороссы, — розповідав з легкою іронією Ів. С. Тургенєв, — брались за голову при имени "Институтки" и умиленно твердили: Шекспир! Шекспир!»*

З перших же днів після приїзду Марковичів до Петербургу найближче став до М. Вовчка Куліш:

— Чу-дес-но! Це буде щось високо естетичне. Але, як ви дали мені прочитати, то, щоб не псувати мені цієї приємности, прошу вас сховати десь далі до скінчення... Яка красавиця ваша муза! — звертався Куліш до Марковички, прочитавши якийсь із її рукописів.

26 січня 1859 Куліш з піднесеною радістю повідомляв Милорадовичівну:

— Марко Вовчок, про которого я писав до Вас, приїхав сюди. Велике буває чоловіку щастя, як є що гарне слухать або самому говорить до такого, що душею зрозуміє.

Марко Вовчок уміла його слухати, уміла «до його

* В листі з 23 квітня 1859 р. Віра Аксакова запитувала М. Г. Карташевську: «Кажуть вийшла "Інститутка" Маркововчка?»

душі промовляти». Куліш, завжди меланхолійний сумний, відчував себе бадьорим, радісним і живим.

— Тепер Марко Вовчок коло мене... Він мені сизим голубом гуде і соловейком співає. Він мене з великої туги визволяє. Він мене на світі задержує.

Голубом, голублячи, приголублюючи... Соловейком щечечучи...

Задля Марка Вовчка ладен був Куліш порвати й з Милорадовичівною.

— Знаєте що? — писав Куліш до Милорадовичівни 26 січня 1859, захоплений своїми новими враженнями від Марка Вовчка. — Коли не почуваетесь на кращу жизнь, ніж оте все панство проваджує, і за дурницю вважаєте високі наші погляди на чоловіка і його діло, то покиньте мене тепер. Перестаньте до мене писати. Це мені не велике ще буде горе; бо тепер Марко Вовчок коло мене.

Усе, увесь світ замкнувся для Куліша в Марко Вовчкові. В ній, саме в ній він знайшов ідеал нової «емансипованої», незалежної жінки і перед Милорадовичівною ставив категоричну вимогу: абож порвати з панським оточенням і піти слідами Марка Вовчка, абож порвати з ним, Кулішем. Йому здавалось, що все, чого бажав, шукав, прагнув, він знайшов у Марко Вовчкові.

— *Ecce femina!*

Для нього більш нічого не треба було.

Альфред де-Мюссе й Шопен не знали більшого щастя коло Жорж-Занд, як він коло Марка Вовчка.

Минали тижні.

Куліш був завжди Куліш. І в своїх взаєминах із Марком Вовчком він лишався такий же, як він був і з усіма жінками: вибагливий, нестерпний, виключний, з надзвичайними вимогами, з дивовижною самовпевненістю.

Отую маніру ставитись до жінок — з пихою й зневагою — він зберігає і в своїх взаєминах із Марком Вовчком.

У своїх коханнях він ніколи не був здібний все віддати, нічого не взявши для себе. Він не розумів цього

слова: віддатись. Йому завжди здавалось, що коли він щось дав, то він дав дуже багато, а одержав надто мало.

Не можна сказати, що він не захопився Марком Вовчком. Ні, очевидячки, це справді було *божжевільне* захоплення. Так він сам оцінює своє почуття, так оцінювали й інші особи, його приятелі й знайомі.

5

Закохавшись в Марка Вовчка, Куліш пережив величезне зворушення душевне, яке могло навіть і цю самотню й холодну душу справді притулити до іншої душі, оновити її й спопелити на жар у захваті палкого кохання, — як каже С. Єфремов про почуття Куліша до Марка Вовчка.

Кохуючи жінку, Куліш вимагав од неї, щоб вона цілком заперечила себе і всю себе віддала йому. Самозаперечення Куліш вимагав од Олександрі Білозерської, од Милорадовичівни, вимагав і від Марка Вовчка.

Говорячи про пристрасть, він казав про користь. Він хотів бути корисним, і йому здавалось, що жінки не досить цінять ту користь, яку він може їм принести.

В коханні він змагався, сподіваючись перемогти. Та Марко Вовчок і в коханні була тією самою, що і в житті: ніщо її не зрушало й не дивувало, — вона лишалася спокійною до байдужности. Вона здавалась холодною, і її спокійна мовчазна рівність дратувала Куліша до безглуздя, до несамовитости.

Куліш закидає Марковичці її холодність, її нездібність покохати палко.

Він пише:

— Ви справді любите мене в малій мірі. Схилити Вас на щось для Вас корисне я не сподіваюсь більше, а захопити Вас на те, що власне мені потрібне, не можу, та й не хочу. Даючи надто багато, я не хочу одержати надто

мало. В Вашій душі холод, що ледве допускає й ту близькість між нами, що існує. Досить мені катуватись божевільним захопленням до жінки, нездійної любити палко... Слава Богу, я відчуваю якийсь гордовитий спокій, освідомлюючи себе вартим іншого кохання, палкішого, самозапереченого.

«Увесь Куліш тут, — зазначає С. Єфремов з приводу наведеного листа («Без синтезу. До життєвої драми Куліша»), — з його черствим позерством, безкрайнім егоїзмом та егоцентризмом, з його нещирістю й нахилом до фрази. Покищо бачимо тільки понад усяку міру ображену людину, яка силкується стати в горду позу. Але дедалі образа, сама образа, розростається, і вже зовсім не горда людина стає перед нами».

Дедалі в коханні Куліша до Марковичевої все більше й більше проступає жовчності, роздратованості, хобливої нервозності й розгубленої неврівноваженості.

«Нещирість, починаючи з надуманого звороту: "Милая, далекая сестро!" — б'є, з кожного рядка дальшого листа — з цього обраховано підкресленого страждання, з удалого сантименталізму, з роблених порад і понижених проханнів. Ця нещирість виступає ще виразніше, як рівняти з листами до Марковичевої Кулішеві листи до Каменецького, якого зробив Куліш повіреним у цій сердечно-інтимній справі. Тут "милая" чи "безценная сестра" обертається вже в "жалкую женщину", а з-під пера самоотвержено закоханого зриваються не тільки різкості на адресу свого кумира, але й цинічна фраза про знайомих, що "думають: завладел, бестия, Марком Вовчком"».*

Кажучи про Кулішеві романи, звичайно доводиться говорити про його розсудливість; його власну фразу повторювати, що в нього «на сторожі почуття стоїть

* «Без синтезу».

думка». Це все, безперечно, так, — але хіба розсудливість, обережність і стриманість можуть завжди врятувати людину від катастрофічності й зривів?..

Марко Вовчок, згадуючи згодом про своє знайомство з Кулішем, каже, що їхнє приятелювання припало на часи важких моральних переживань і турбот. «Куліша досить зм'яло життя, був він тоді надзвичайно знервований і проявляв прикмети психозу».*

Взаємини Куліша з Марковичевою були складніші, як це може здатись на перший погляд. Щодо Куліша, то він справив велике враження на Марка Вовчка своєю енергією, своїм чистим паланням, своїм ентузіазмом, любов'ю до діла, працьовитістю, запальністю, любов'ю до України й українського простого люду.

Куліш прийшов до Марка Вовчка як людина, що в особистому житті своєму не знала щастя. Його кохання до Марка Вовчка розквітло в атмосфері стомленої зламаності, хорої знервованості, болю від багатьох ран, внутрішньої глибокої гіркої зм'ятості.

Протягом часу і досить, треба додати, недового в коханні Куліша до Марковичевої все менше й менше лишалося й лишилося кохання і все більше визирало самовпевненості, жовчності й роздратованості. Куліш губив увесь свій глузд і всю свою розсудливість, з якої він так пишався. Він божеволів. Кохання оберталося у

* Наводимо цю нотатку Марка Вовчка в оригіналі. «Знакомство мое с П. А. Кулишем длилось недолго. Оно пришлось в пору тяжелых нравственных потрясений и испытаний. В ту пору он был изрядно помят жизнью, порядочно озлоблен, крайне нервен и носил задатки будущего психоза, но энергии, любви к своему делу было еще много. И был это, не смотря на многие болевшие раны, человек чистый, страстный работник и из лучших сынов своего края» (М. Вовчок. Твори, т. IV, ст. 96).

біль, у крик, страждання, безсоння, хору стурбованість. Щождо Марка Вовчка, то, приїхавши в січні до Петербургу, вона найближче зійшлася з Кулішем, з яким одним з усієї петербурзької Громади, окрім хіба ще Данила Каменецького, була вона досі знайома. До Куліша вона ставилася досить спокійно, стримано, без особливої палкості, навіть холоднувати.

Куліш скаржився на холодність Марії Олександрівни:

— В Вашій душі холод, що ледве допускає й таку близькість між нами, що існує.

Своє палке захоплення він протиставляє її байдужості. Він визначає її як «жінку, нездібну кохати палко».

— Я, — пише Куліш далі в тому ж листі, — молю Бога про одне: дарувати мені частину того холода, що не дав Вашій душі запалитись таким коханням, як моє.

Очевидячки, холодність, спокій, байдужість були дуже помітні риси в Марку Вовчкові, бо багато її сучасників повторюють про неї те саме.

— Вона вміла викликати кохання, сама лишаячись холодною.

— Холодна, — каже про неї Н. О. Огарьова.

— Ніяк її не розворушити, — додає К. Юнге.

— Взагалі я помітила в ній, — пише Ап. Суслова, приятелька Ф. М. Достоевського, познайомившись із Марком Вовчком за кордоном, — якусь холодність, обережність, вона якось вдивляється в людей. Видко, що це жінка розсудлива, холоднувата, захоплюватися вона не буде.

Ніжність, сантиментальність, чутливість не були властиві Марку Вовчкові.

Ніжному, чутливому, сантиментальному Опанасові Марковичу Н. Огарьова протиставляє його дружину, підбираючи для неї протилежні епітети: «розумна, метка, на вигляд холодна». «Скільки в Марковички, — казав Куліш, — було запеклого егоїзму, стільки в Опанаса — саможертвування й любовної ширости».

Холодність Марка Вовчка дратувала Куліша до божевілля. Він обридав і обрид. Не минуло ще й двох з половиною місяців з того моменту, як приїхала Марко Вовчок до Петербургу, а Гр. Галаган уже 10 квітня 1859 в листі до дружини писав: «Куліш зробився зовсім нестерпним. Характер до того самовпевнений, жовчний, заздрісний, що з усіма пересварився і Марку Вовчкові так обридає, що вона ладна тікати від нього».

Куліш вимагав од Марковичевої «самозаперечливого кохання». Та коли в перший час після приїзду до Петербургу Марія Олександрівна, конфузлива провінціалка, скромна дружина гімназіального вчителя, й «співала соловейком» коло Куліша, то протягом ближчих місяців становище змінилось, і ніякова жінка з провінціального містечка обернулася в «мовчуще божество», набалуване успіхами, похвалами, залицяннями, тиміямом.

Шевченко, Тургенев, Костомаров — ціла плеяда імен, убожувань, культів...

Ім'я одно одного імпазантіше і блискучіше.

Успіх Марковичевої подобався й не подобався Кулішеві. Йому було приємно, що це він одкрив і вивів у люди таку надзвичайну жінку, що він керує нею. Йому було приємно чути говірку:

— Заволодів, бестія, Марком Вовчком.

Та не обійшлося й без ревнощів. Усі ці залицяння й похвали дратували Куліша. Заздрісному Кулішеві здавалось, що Марко Вовчок кохає його надто байдуже. Він обридав Марковичевій своїми попередженнями, порадами, застереженнями.

Серед української громади почалася боротьба за переважний вплив на Вовчка.

Коли ще в серпні 1858 Куліш почував себе ображеним, що Опанас Маркович звернувся до Шевченка, то тепер це почуття образи збільшилося.

Справа доходила до одвертих сварок.

Тарас Григорович гукав:

— Нащо вона дає своє писання Кулішеві? Він те опрозить.

Куліш хвилювався. Слова Тарасові називав «п'яним кричанням». То, мовляв:

— Гукав неборак поп'яну, а про те й забув, що я не опрозив «Наймички», «Назара Стодолі» і «Неофітів», доробляючи недороблене... Може, — згоджувався згодом Куліш, — я й опрозив твори Марка Вовчка, поправляючи їх, та як перестав поправляти, перестав і Марко Вовчок путне що появляти.*

Та, не зважаючи ні на що, привілей переважного впливу на Марка Вовчка зберігав за собою, хоч і не без боротьби, Куліш. Він мріяв про щастя вдвох; він сподівався, що коли б йому пощастило вирвати Марка Вовчка з Петербургу, ізолювати її од цих небезпечних знайомств і впливів, він міг би зберегти Марка Вовчка тільки для себе. Отже він почав складати пляни закордонної подорожі з Марією Олександрівною й дальшого спільного життя за кордоном.

Куліш сподівався: за кордоном, де вільніше дихати, він заспокоїться в своїх тривогах і буде щасливий.

Марко Вовчок ставилася аж надто стримано до Куліша. Куліш ревнував, метушився, скаржився, обвинував, нарікав, улаштовував сцени, рвав і мирився,

* Ол. Дорошкевич у своїй книзі про Марка Вовчка наводить дуже цікавий документ, виписку на обгортці, здається, Кулішевого листа до Мик. Дан. Білозерського про Вовчка: «Письмо из Петерб. 18 сент. 858. Повестями Марко Вовчка очарован [Шевченко] в полном смысле. Сделал складчину между ценителями малор. слова и послал браслет в 120 р. Вовчок просил его исправить что-нибудь в новой его повести, так он с ужасом говорит: "Как можно к этому прикасаться. Это для меня самого источник истины и красоты". Я не разделяю его мыслей и самому ему толкую: "Ради Бога, не печатай ничего, как напишется"» (ст. 78-79).

На думку Ол. Дорошкевича цитата належить М. Симонову-Номису.

тікав і повертався, — одно слово, *обридає*... Він обридав Марку Вовчкові своїми ревнощами. Він претендував на *єдність* почуття, але цієї єдності в Марка Вовчка саме й не було. Куліш бажав, щоб вона належала тільки йому, а Марія Олександрівна воліла належати тільки собі. Він важив те, що було дано йому, й те, що було віддано іншим, і заздри: надто мало йому й надто багато іншим. Йому здавалося, що його не тільки зраджено, але й обдурено.

Кінець-кінцем, історія була звичайна: Марко Вовчок, приїхавши до Петербургу, спинила свою увагу на Куліші, щоб за деякий час віддати перевагу Тургеневу. Мова йшла про двох!.. Історію року 1859 Куліш викладає так: «Марія Олександрівна спочатку захопилася мною як людиною, що стоїть вище за інших, але коли зустріла людину, що здалася їй ще вище, вона охолонула до мене та, охолонувши, тримала й далі мене, Бог зна чому й для чого, дуже близько коло себе. Вона ніколи не давала мені "разувериться" в її любові... але... її легковажність та зрадливність згубили мене».

Марко Вовчок була надто жінка, щоб розв'язати ускладнену ситуацію відразу й остаточно. Поєднати двох, — хіба це не найкраще? Міняючи захоплення на захоплення, вона мріяла зберегти перше, не відмовляючись від другого. Їй здавалося, що в її взаєминах з Кулішем все лишилось, як раніш, і Куліш даремно турбується, даремно скаржиться, даремно хвилюється. Хіба він не бачить, що вона його кохає, що вона його, що він весь час завжди з нею, щодня й декілька разів на день? Навіщо скарги?

Вона не кидала його, дарма що це — розрив — був тепер єдиним бажанням Куліша.

Куліш вагався. Коли в січні він ладен був зрадити Милорадовичівну задля Марії Олександрівни, то тепер він ладен був порвати з Марією Олександрівною, щоб повернутись знов до калюжинської панночки. Він вагався: Марко Вовчок чи Леся? Захід чи Україна?

Вирішивши їхати з Марком Вовчком за кордон, він перерішає: він поїде на Україну.

Досить! Досить катувань, страждань, досить з нього цих зрад легковажної жінки. Досить!

Годі! Він не хоче страждати, кохаючи жінку, не здібну на кохання. Треба кінчати!

Він пише Марії Олександрівні:

— Я їду на Україну й щонайшвидше, як тільки дозволить «Народное чтение». Сьогодні зроблю першу спробу самопанування. Треба одзвичаюватись од Вас. Завтра прийду разів зо два на которкий час і так аж до від'їзду — єдино щоб не дати поширитись історії про раптовий розрив... Хай усе пояснять обставинами, які не дозволили нам їхати вкупі. Сподіваюсь, що час і нове життя, коли Вас самих уже не буде, допоможуть мені порозумнішати.

Але все ж він поїхав не на Україну, а за кордон.

Після деяких вагань, повагавшись між Милорадовичною та Марковичкою, Україною та Європою, вирішивши спочатку їхати на Україну і призначивши навіть термін для своєї зустрічі з Милорадовичною на Україні в Качанівці у Тарновських — 1 травня — Куліш, кінець-кінцем, змінив свій намір і рушив за кордон, умовляючись за кордоном у Берліні зустрітись із Марком Вовчком.

26 квітня 1859 Куліш був уже в Ковні і з Ковна писав Каменецькому:

— Добре я зробив, що не поїхав на Україну. Для хорого духом дуже багато важать вигоди, що дозволяють бути, як хочеться, й їхати, куди хочеться. З Берліна ви одержите звістку, як я улаштую дальше життя своє. Гадаю, що воно з'їде на мандрівку пішки, з довгими спочинками в наймальовничіших місцях. Сподіваюсь багато писати. Пляни, що їх я давно покинув, з'являються в голові з живими особами. Навряд чи я сидітиму довго в Дрездені та Мюнхені. Швайцарія дуже

приваблює мене до себе. Вона одна і за тієї подорожі заспокоїла мою нудьгу.

З Ковна Німаном на пароплаві Куліш приїхав до Кенігсбергу, звідкіля й писав 28/IV — 10/V-1859 до Каменецького:

— Проведу ніч в Марієнбурзі, тоді в Берлін годин 10 їзди, а звідтіля вирушу в Саксонську Швайцарію днів на три, на чотири, поки підоспіють в Берлін сопутники, з якими, може, я не так відчуватиму безглузду хоробу свою — нудьгу.

Куліш збирався довго жити за кордоном.

— Я лишусь за кордоном не менше року, — писав він у тому ж таки листі до Каменецького.

— Бог знає, — повторював Куліш у листі до Милорадовичівни, — коли я повернусь до Росії, та й чи повернусь коли!

В Берліні він мав зустрітись із Марком Вовчком і тоді оселитись спільно з нею в Дрездені. Каменецькому Куліш доручав:

— У шафі на третій полиці праворуч лежать брошури матеріалів для України та Бубнівська сотня між ними. Одберіть од непотрібних брошурок і вручіть Марії Олександрівні. Коли вийде 1 том Пушкіна в травні, віддайте його Макарову для приставки мені абож Марії Олександрівні.

Чекаючи Марка Вовчка, Куліш перебував в надзвичайно напруженому душевному стані.

— Я в усьому світі не находжу спокою, — казав Куліш про себе. — Буду блукати по Швайцарії — чи не знайду там такого водоспаду, в який було б приємно кинутись. Усе в моїй душі перетормошено.

В листі до Каменецького він розмовляє про смерть, готується до неї, складає духівницю, робить усе, що робить людина, готова розпрощатися з світом. Він припускає, що драма закінчиться трагічно.

Він прибільшував і прибільшує. Людина в сорок років поводитьсь, як хлопчик. В 1859 році він повторює

фрази Гетевого Вертера. Стиль Кулішевих розмов про самогубство це стиль «Страждань молодого Вертера».

— Природа людини має свої межі: радість, страждання й біль вона здібна витримати до певної міри, і гине, коли цю міру перейдено. Тут питання не в тому, чи слабка ця людина чи дуже міцна, а в тому, чи може вона витримати міру свого страждання, морального або тілесного.

Пристрасть одбирала будь-яку здібність спокійно міркувати й призводила до загибелі. Кулішеві здавалось, що він в своїх хвилюваннях дійшов міри людського страждання. В його хворій уяві знервованої людини почали з'являтися різні гадки й припущення: то, мовляв, може, Марія Олександрівна захворіла, то, може, вона «расстроилась» чи, може, в неї якісь інші пляни й наміри виникли, — мало що могло з нею статися?.. Дарма, що жадних підстав для турботи покищо не було, але чи потрібні будь-які підстави, щоб вивести з рівноваги неврівноважену людину?

Усе, що робилося з Кулішем, було безглузде: були безглузді його одчай, його духівниця, його думка про смерть.

«Ця роля, яку напустив на себе Куліш, — нотує С. Єфремов з приводу тодішнього становища Кулішевого, — не дає нам перейнятись жалощами до його, справді жалісного тоді, становища. Навіть розмова про смерть, приготування до неї, навіть і це лишає читача холодним: не віриться, що драма закінчиться трагічно, і, навпаки, зростає певність, що все обійдеться благополучно й духівниця та передсмертні накази будуть зайві: Куліш сам, видимо, почував, що йому не вірять, і в листі до Каменецького зривається у нього навіть докір:

— Ви все вважаєте за жарти, що робиться в моєму серці!»

Усі одчайдушні настрої тодішні Кулішеві були навмисні, вигадані, безпричинні й безглуздо безпідставні. Він мандрував в реально-неіснуючому.

Але що це змінювало?

Одчай лишався одчаєм, трагізм лишався трагізмом, біль лишався болем. Безглуздий і безпричинний, уявлений біль можна переживати так само гостро, як і фізичний біль, а може ще й гостріше.

Є актори, що, виконуючи на сцені трагічну ролю, після вистави гублять свідомість і почувають себе остаточно виснаженими, неначе те, що вони грали на сцені, пережили вони справді.

Трагічні ілюзії наповнювали Куліша героїчними почуттями й патетичними переживаннями. Йому здавалось, що його неспокій перейшов усі міри й усі межі. Дні, що їх провів Куліш за кордоном у Кенігсберзі та Берліні, чекаючи на Марка Вовчка, він прожив в напруженому стані, як у гарячці.

Він послав телеграму до Каменецького, запитуючи його про Марка Вовчка, але, приїхавши з Кенігсбергу до Берліну, відповіді на свою телеграму не дістав. Це його страшенно стурбувало.

— Припустімо, — писав Куліш у листі до Каменецького з Берліну 30 квітня 1859, — що Марія Олександрівна була хора чи схвильована, чи що б там у неї не було в душі, то Вам треба було негайно передати її слово абож Ваше власне про неї. Як можна не відповідати на телеграфічну депешу? Я в повному одчаї. Я бачу, що тільки сам я для себе друг, а більше ніхто не хоче. Ви вважаєте за жарти, що відбувається в моєму серці... Ах, як ви підірвали мене своєю мовчанкою на депешу.

Чи варто жити? Чого варте життя?

Куліш дає Каменецькому останнє розпорядження:

— Духівниця моя в столі разом з іншими документами. Коли прийде звістка про мою смерть (а я зроблю, щоб поліція повідомила формально), то Олександра Михайлівна одразу повинна ввійти в володіння друкарнею, а Вас прошу бути за її повірника — пострайтеся звести кінці так, щоб не було сорому на

моєму йменні. Тарновському 3500. Продайте абож віддайте в заклад друкарню чи як хочете, тільки щоб відразу було відомо Тарновському, що борг йому буде заплачено. Надії Михайлівні [сестра Олександри Михайлівни] щось і Василю Білозерському. Ось і все. Сподіваюсь, що після моєї смерти Кожанчиков [петербурзький видавець] абож хтось інший заплатить щось за мої твори. Це забезпечить хоч трохи Олександрю Михайлівну.

Так! Життя не витанцювалося. Життя склалося надто безглуздо, надто холодно, надто непривітно!.. Куліш підбиває підсумки своєму життю.

Він пише:

— Не таїть справжньої причини моєї смерти: я не соромлюсь її, і один дурень буде з неї сміятись. Згага любови була в мене від самого юнацтва, але кепське виховання та злидні не дали мені змоги найти по собі жінку. Я вибрав Олександрю Михайлівну навгад, я покохав її на віру. Її безглузда мати не давала мені з нею зблизитись і пізнати її, а їй дати себе пізнати. Звідсіля вічне моє прагнення, вічне почуття незадоволення життям. В Марії Олександрівні та сама омана, тільки з іншого боку. Вона спочатку захопилась мною як людиною вищою від інших, а коли зустріла людину, що здалася їй ще вище, вона охолонула до мене, але, охолонувши, тримала мене й далі, Бог зна чому й для чого, дуже близько коло себе. Вона ніколи не давала мені «разувериться» в її любові... Але Ви все знаєте. Її легковажність і зрадливість загубили мене. Життя мені обридло. Я холодно вирішую припинити його. Нічого не бачу втішного в прийдешньому, окрім надмірних мук душевних.

— Остання моя думка й останнє піклування моє про Олександрю Михайлівну, що глибоко мене любила, та не могла задовольнити своїм коханням. Ревнощі її були надто природні: я вічно прагнув якоїсь іншої любови. Коли це гріх, то мене за нього покарано надто жорстоко.

Ви були за свідка моїх страждань, але ті страждання — ніщо в порівнянні з холодною мукою, що затьмарює мені все, все на світі.

Отже, смерть!

— Обручку Марії Олександрівни й хрестик унесу з собою.

— І, вмираючи, люблю цю жалю гідну жінку, що для неї готується найнещасливіше прийдешне. Як гаряче бажав би я одвернути це від неї, принісши в офіру всього себе, всього!

Куліш не витримує тону:

— Але, може, я ще лишусь жити; може, я переможу свою тугу й полегшу свого часу страшну долю Марії Олександрівни.

1/14 травня Куліш одержує нарешті сподівану телеграму від Каменецького з Берліну.

— N'espérez rien.

— Не сподівайтесь ні на що!

Одержана телеграма попри всю свою остаточну безнадійність заспокоює його.

Є натури, що не виносять невизначености. Вони ладні прийняти найгірше, але їх катує непевність. *Знати* — то є для них найкращий вихід з становища. Куліш належав до таких натур. Він казав про себе:

— Найприкріше для мене становище — невизначеність.

Телеграма Каменецького з'ясувала ситуацію й розв'язала сумніви. Лист Куліша з 1/14 травня цілком лагідний, стриманий і поміркований. Гаразд!.. Він приймає все! Він пристосується до обставин.

Куліш умів зважати на факти й рахуватись з ними. Усе, що єсть, єсть. Те, що єсть, розумно.

Каменецькому Куліш пише:

Берлін 1859, травня 14 н. ст.

Нарешті, я одержав од Вас телеграфічну відповідь. Лінію було занято політичними депешами, а тому я ждав 26 годин. Ви не сподіваєтесь на це, але Ваші слова

заспокоїли мене. Марія Олександрівна багато разів прохоплювалась з визнанням, що може близько зійтись з Тургенєвим. Тому Ваші слова: *N'espérez rien*, не були для мене несподіванкою. Найголовніше для мене в Вашій депеші, що вона виїхала. Відповісти їй на мою першу депешу було важко. В листах моїх я прохав її *про одне: визначити наші стосунки*, тобто мої до неї та її до Тургенєва.

Куліш вимагав неможливого: людина простих ліній, визначених формул, усталених схем, Куліш вимагав того самого й від Марка Вовчка, ніби для жінки існує визначеність і схема?.. Куліш хотів знайти «формулу стосунків»; кінець-кінцем, він міг би згодитись і на Тургенєва, на «любов утрьох», але для цього йому потрібно було наперед *це знати*, умовитись, погодитись, — зформулювати.

— В Ковно, — пише Куліш далі до Каменецького, — передадуть Марії Олександрівні мого листа найпримиреннішого. В листі я кажу, як про безсумнівне, про те, що вона не моя, і бажаю їй щастя, а для себе прошу тільки одного — не одбирати в мене можливості простягнути їй руку в тяжкий для неї час, що без сумніву швидко прийде. Коли б вона віддалась мені без пристрасного захоплення, це була б жалюгідна історія. Хай же перенесе вона гарячку кохання, не катуючи мене без глузду. Найприкріше для мене становище — невизначеність. Коли нею заволодіє Тургенєв, я буду втішений принаймні з того, що вона живе з людиною, а не з твариною. Зв'язок цей буде в кожному разі корисний для її таланта. Тургенєв має всі способи поширити обрій її душі. Я йому не заздрю; я майже радію з їх зближення. Може в цьому зближенні — мій порятунок од найбільших нещасть, що припали б на мою долю при її вічно загадковому душевному стані.

Чекаючи в Берліні на приїзд Марка Вовчка, Куліш спочатку мав намір проїхати з Берліну в Дрезден, щоб помандрувати в горах Саксонської Швейцарії і повер-

нутись до Берліну, коли приїде туди Марія Олександрівна. Але, одержавши телеграму від Каменецького, Куліш змінив свою думку, згадавши про зайві витрати.

— Дождусь їх в Берліні, а потім ще буде час мандрувати по художніх пустелях.

Куліш не хотів повертатись, не побачившись з Марком Вовчком. Він не губив сподіванки на примирення, на бажане для нього розв'язання любовного конфлікту.

В тому ж листі до Каменецького Куліш писав:

— Виїхати, не побачившись з нею, нема для чого: між нами пишлось би щось вороже. У мене ж її білизна, у неї мої гроші. Ми зустрінемось і розлучимось друзями. Я можу лишитись з нею в Берліні одну годину. Добре, що Ви мене попередили. Листа од Вас ще нема. Відповідь на цей пошліть в Дрезден. Мені дуже цікаво знати всі подробиці другого її роману. Певне й вона сама розповість мені багато цікавого вільно й не вільно. Стежити за нею завжди буде для мене цікаво. Доля цієї жінки рідка. До того ж я кохаю її, не зважаючи на всі її хиби і на все те, що з боку кожної іншої жінки щодо мене можна було б назвати підлотою.

В ревнощах багато важить цікавість. Цікавість одна з складових частин в ревнощах, що іноді може заповнити все. Є вища втіха роз'яструвати рани подробицями визнань, стежити за жінкою, що кохає, в найдрібніших деталях її зрад. Куліш, як найсолодшу мрію, плекає в собі хоробливе бажання випити до дна вщерть повний келех ревнивої цікавості: наситити ревності цікавістю.

— Кожен рух і кожне її слово, — визнається Куліш Каменецькому, — тепер для мене буде предметом психологічного розгляду. Ніхто так не зробить в даному випадкові, як вона. Це буде або ж повна одвертість, або ж жалюгідна скритність, жалюгідна через огидне для мене лукавство та двоєдушність.

І Куліш кидає Марку Вовчку декілька обвинувачень:

— Вона звикла обманювати й навряд, щоб раптом

кинула цю звичку багатьох років. Фалшиве її становище щодо чоловіка знівечило її вдачу. Я бажав би, щоб вона жила одверто з Тургенєвим. Це відродило б у ній багато. Соромно буде Тургенєву, коли він допустить її до двозначної ролі! Цікаво знати, скільки добра й фалшивості в цій людині. Жалько, коли він такий матеріяліст, як казали мені. Та годі — побачимо!*

Марія Олександрівна виїхала з Петербургу не сама, а разом з Тургенєвим. Тургенєва урочисто випроводжали в закордонну подорож петербурзькі літератори, улаштувавши обід у Дюасо. На обіді були Гончаров, Некрасов, Панаєв, Ребіндер, Нікітенко та інші.

Виїхала Марковичка з малим сином Богдасем та Тургенєвим вранці 29 квітня, бо вже, як зазначає О. Дорошкевич, 30 о 6 годині вечора Тургенєв пише з-під Пскова (мало не 270 верстов від Петербургу) листа до графині Лямберт, де занотує:

— Я вам напишу з Берліну, відправивши пані Маркович до Дрездена. Я вам розповім про нашу мандрівку. — І далі додає про Опанаса Васильовича: — А чоловік її нестерпна людина з породи добродійних, роздратованих і чесних дурнів.

П. Анненков переказує про цю подорож зі слів Тургенєва: «Тургенєв був з Марією Олександрівною в дуже приятельських взаєминах і подорожував з нею та малим її сином Богдасем до Берліну в поштової каретці, де вони сиділи втрьох. Залізниця до Берліну тоді ще не існувало. Тургенєв з веселим гумором розповідав потім, як жвавий хлопчик сидів у нього всю дорогу на руках, на ногах і спав на шії».

В одному з червневих листів до Марка Вовчка того ж таки року 1859 Тургенєв з приємністю згадував про ті «довгі, довгі й хороші розмови, що їх вони вели під час

* Листи Куліша до Каменецького опублікувала Катерина Лазаревська: «Куліш і Марко Вовчок. (Кілька невиданих листів)». «Україна» 1929, липень-серпень, ст. 102-105.

мандрівки». «Особливо, — пише Тургенєв, — лишилася у мене в пам'яті одна розмова в маленькій каретці між Ковном та кордоном тихої й теплої весняної ночі. Я не пам'ятаю, про що власне ми розмовляли, але поетична спільність збереглася у мене в душі від тієї ночі. Я знаю, що ця подорож нас зблизила і дуже цьому радий».

Травень року 1859, подорож Кулішеву за кордон і тодішні взаємини його з Марком Вовчком Ол. Дорошкевич змальовує так: «Після невдалого освідчення перед Марком Вовчком його (Куліша) опанувала страшна нудьга; бажаючи її розвіяти, він несподівано виїхав за кордон, хоч збирався на Україну. 26 квітня він був уже в Ковні і поспішав через Кенігсберг до Берліну. Можна гадати, що саме в Берліні він чекав на Марка Вовчка, яка тими ж днями лаштувалася за кордон».

Ми дозволили б собі не погодитись з цим викладом подій і фактів року 1859, як їх оце змальовує Ол. Дорошкевич.

Кулішева хандра не мала безпосереднього зв'язку з невдалим його освідченням перед Марком Вовчком. Навпаки, Куліш сподівався, подорожуючи закордоном укупі з Марією Олександрівною, розвіяти свою, як він пише в листі до Каменецького, «безглузду хворобу — нудьгу». Щодо самого освідчення Кулішевого перед Марком Вовчком, то знов таки, чи було воно таким уже й невдалим!? Це ж про Марка Вовчка писав Куліш, що вона коло нього «голубом гуде і соловейком співає», «з великої туги визволяє». Не могло бути це освідчення невдалим саме ще й через те, що їхав Куліш задля Марка Вовчка, наперед умовившись із нею про спільне співжиття в Дрездені. І термін для цього закордонного перебування призначив Куліш не менше року.

Отже, умовившись зустрітись із Марією Олександрівною закордоном та оселитись із нею «надовго» в Дрездені, взявши з собою її білизну й віддавши їй свої

гроші, Куліш виїхав за кордон рівно на тиждень раніш перед виїздом Марковички, певне, щоб уникнути зайвих розмов. Але чи знав Куліш, виїжджаючи за кордон сам, що Марковичка згодилася їхати до Берліну з Тургенєвим, чи, може, Марія Олександрівна сховала від Куліша свій намір і тільки вже за кордоном з телеграми Каменецького він довідався про цей «зрадливий» вчинок Марковички?..

Можливе перше, але можливе й друге.

Ми не знаємо причин, що призвели до розриву за кордоном між Кулішем та Марією Олександрівною і чому так швидко супроти початкових плянів повернувся Куліш до Росії. Цей розрив можна було б з'ясувати, може, тим способом, що Куліш, довідавшись про спільну подорож Марка Вовчка з Тургенєвим, почув себе ошуканим. Його гордість було ображено. Ті суворі інквентиви й обвинувачення, що їх звертав пізніш Куліш до Марка Вовчка, можна було б пояснити саме цим епізодом.

Але...

Хіба ж ми не досить знаємо Куліша, обережного, хиткого, розсудливого, двозначного?

Попри всю свою ревниву самовпевненість і гордість, він був здібний не тільки не протестувати проти спільної подорожі Марка Вовчка з Тургенєвим, але й охоче на те пристати. Це так в'яжеться з обережною вдачею Куліша. Цим способом він міг уникнути якнайкраще будь-яких підозрінь щодо справжніх намірів своєї закордонної подорожі. Мовляв, Марко Вовчок поїхала за кордон не з ним, а з Тургенєвим. А він в сторінці...

Хіба ж мало макіявеллівської двоїстости, юродної химерности, двозначної протиставлености уявленого й справжнього було в Куліші?

Думка стояла в нього насторожі почуття, розсудливість попереджала пристрасть, обережність перемагала ревності.

Юродна вигадливість дозволяла йому обернути ревності в свою протилежність і з уданим уїдливым знуцанням із себе, Тургенєва й Марка Вовчка цинічно й настирливо штовхати Марка Вовчка в обійми до Тургенєва.

В кожній людині багато темного, плутаного й несподіваного. Отже в щоденникові Кулішевому ми маємо сентенційну нотатку:

— Человек, стремящийся к высшим целям, на женщину должен смотреть более как физиолог, нежели как поэт...

Ми знаємо одне: Куліш обмірковував цю можливість: Марко Вовчок — Тургенєв... Коли Куліш збирався їхати на Україну, відмовляючись од подорожі за кордон з Марією Олександрівною, він радив їй взяти собі за супутника Івана Сергійовича Тургенєва.

Куліш писав:

— Остання моя порада: ради Бога їдьте з Тургенєвим! Не кидайте хоча й цього способу стати вище за той жалюгідний погляд на своє життя, що в нього Ви тепер заглиблені, що ним пригнічені. Це одне може розважити мене в моїх гірких думках про Вашу долю нещасну.

Куліш розподіляв романи Марка Вовчка на прийомні й неприйомні. В цьому питанні про романи Марії Олександрівни він був гонорніший од неї самої. Були романи, що для них він вибирав епітети «гіркі» й «жалюгідні», і були такі, проти яких він не міг нічого заперечити. Коханець, ревнуючи, бачивши, що його зраджено або ж буде зраджено, кінець-кінцем, починає піклуватись про те, щоб жінка, що він її кохає, вибрала собі людину, гідну її. Самолюбство й пиха відобрають певну роль навіть і в ревностях.

Але безперечно: штовхаючи Марка Вовчка до Тургенєва, Куліш почував себе аж надто ображеним, що вона обрала за приятеля Тургенєва, а не його.

Ми не знаємо безпосередніх причин, що призвели до

остаточного розриву між Кулішем та Марком Вовчком. Нам бракує документів і матеріалів. Ми нічого не знаємо, яка сцена відбулася між ними при особистій зустрічі в Берліні чи Дрездені.

Біографи висловлюють думку, що «побачення не дало жадних авансів Кулішеві», що Куліш одержав від Марковичевої гарбуза, що, мовляв, «Марковичева дала Кулішевому залицянню одсіч».*

Тим часом, яка може йти мова про успіх чи неуспіх, про одсіч, про аванси, коли все наперед було зважено, розраховано, вирішено й здійснено?.. Самий факт закордонної подорожі — фанфара безсумнівного Кулішевого успіху. Куліш виїздить за кордон тільки задля Марка Вовчка, наперед маючи від неї згоду оселитись із ним надовго в Дрездені.

Тургенев був остільки певний сталості налагоджених взаємин Куліша й Марковичевої, що його аж надто здивував цей для нього цілком несподіваний розрив.

Справа не в приводі для розриву, може для цього остаточного розриву ніякого й приводу не було; справа не в одсічі, яку важко припустити, знаючи Марка Вовчка та її жорж-зандизм, — справа тільки в Кулішевій вдачі, «в совершенной невыносимости и невменяемости Кулиша». Коли ще 10 квітня взаємини Куліша й Марка

* Ол. Дорошкевич так викладає цей епізод у своєму біографічному нарисі: «Побачення не дало жадних авансів Кулішеві в його новій пристрасі, і вже 16 травня бачимо його в Твері: це здивувало Тургенева»... Гіпотезу нездійснених «авансів» висловлює й П. Чубський. «На весні рішуча атака на серце Марковичевої, гарбуз од неї і подорож із дружиною Волгою на Кавказ... Єдиного, здається, разу, а саме влітку 59 р. одваживсь був Куліш на рішучий крок у романі з Марковичевою, одкинувши навіть побоювання, що це, мовляв, приведе до гіркого каяття, готовий поринути в пекло кохання... Але й ця "сміливість", така йому невластива, на цей раз не допомогла... Марковичева дала Кулішевому залицянню одсіч». Пор. у В. Доманицького, «Зап. Н.Т. ім. Шевченка», т. 88, ст. 227.

Вовчка Гр. Галаган описував, що «Куліш Марку Вовчку так обридає, що вона ладна тікати від нього», то за якийсь місяць було досить двох-трьох днів, проведених насамоті вдвох, щоб обриднути один одному остаточно.

Ми ладні розглядати згоду Марковичевої оселитись разом із Кулішем у Дрездені, як останню виблагану в неї поступку, та вже перші дні вкупі довели їм надто виразно повну неможливість їхнього спільного життя.

Звичайний напад важкої хандри, так властивої для Куліша, його постійні скарги, сумбурні обвинувачення, галасливі обурення, гуркання дверима, сльози, гістеричні вигуки повинні були з першого ж дня отруїти будь-яку приємність жити вкупі закордоном. У хандрливій гістеричній нудззі кожна життєва дрібниця виростала до розмірів світової катастрофи.

Марко Вовчок — не Олександра Михайлівна. Коли Олександрі Михайлівні треба було вісім років, щоб, нарешті, не витримати й кинути чоловіка, то Марку Вовчкові треба було тільки п'ять місяців.

Вони роз'їхались.

В прощальному листі своєму Куліш писав Марку Вовчкові:

— Ми повинні бути вищі від звичайних людей, що розходяться.

Куліш висловлював побажання, «розлучитись з нею в таких взаєминах, щоб вона завжди могла звертатись до нього в години суму абож безпомічності».

16-29 травня Куліш був уже в Твері і звідтіля поїхав із дружиною по Волзі, оселившись на літні місяці в с. Малинівці на Хопрі в брата Олександри Михайлівни Олімпія Михайловича.

З Парижу, розлучившись із Марковичевою в Берліні, Ів. Тургенев писав до неї 22 (н. ст.) травня, запитуючи:

— Чи знайшли ви вам квартиру, як ваше здоров'я, що робить Богдан, які звістки з Росії, чи з'явився Берлінець [тобто Куліш], як вам подобається Дрезден? — Я в усьому цьому беру найживішу участь, бо я вас щиро

покохав; не так, як Куліш — але не менш сильно, хоч і зовсім в іншому роді.

Марковичева відповіла Тургенєву, сповіщаючи його про від'їзд Куліша і висловлюючи турботу з приводу можливих розмов. На це Тургенєв 31 травня 1859 відповідав:

— Приємно знати, що Берлінець зник із обр'ю, а від розмов петербурзьких друзів не вбережешся. На те й друзі, щоб розмовляти сюди й туди.

Тим часом до Дрездена приїхав і Опанас Маркович і привіз звістку, що Куліш не тільки помирився з дружиною, але й поїхав із нею на Кавказ.

Одержавши листа про це від Марковичевої, Тургенєв писав їй 21 червня з Віші:

— Отже, Куліш поїхав Волгою з дружиною на Кавказ. От тобі й раз! — Це не в риму сказано, а з подиву. — Проте — діло його; він зробив добре — щастя йому, Боже.

Та все ж з Петербургу йшли не зовсім втішні звістки. І Марковичева турбувалася. Іван Сергійович заспокоював її, як міг.

18/30 червня 1859 року з Віші Тургенєв писав:

— Звістки з Росії не дуже веселі — та що ж робити? Цьому горю нема чим допомогти. Проте заспокойтесь: Шевченко не повіситься, Куліш не застрелиться... Куліш, може бути, кинеється в воду — та, повторюю, що ж робити? Він жив вами й для вас: ви тепер далеко — життя пішло сіре, пласке, дрібне, нудне; він не з таких людей, що вміють піддурити свій душевний голод, поповнюючи себе будь-якою іншою їжею... Лишається сподіватись, що він схаменеться перед тим, як стрибати. По суті кожній людині більше чи менше погано; за молодих літ цього не почуваєш — тому молодість і здається нам такою чудесною.

Згодом якось, уже значно пізніше — року 1869 Куліш писав Барвінському:

— Оце ж і пані Марковичка (що я переложив на Марко Вовчок) добуялась до того, що сталась притчею во язицях і покиванням глави в людях. Я їй це пророкував, всяк остерегав її — чого я не робив! Та «мир навісний», а з ним разом і той, хто ці два слова сказав, звели з ума хвалінням без критики, розбалували в столиці провінціялку і тим зробили з неї європейську потаскуху».

Рoku 1890 у своїй поемі «Куліш у пеклі» він повторює негативну характеристику Вовчка:

І вовк... ні, се була вовчиця,
а тільки прозвано вовчком!..
І не вовчиця, лисиця
З єхидним ницим язиком..
Тихесенько, як тіль, ступала,
І кралася не до курей,
А до сердець прихильно-щирих,
До розумів святих-правдивих,
Дубила між людсьми людей.*

А 20 липня 1889 в листі до Ом. Огоновського додав такі пояснення:

* Майже тотожно характеристику Марка Вовчка дає відомий критик Скабічевський, описуючи Марію Олександрівну, часів її роману з Пісарєвим. У своїх споминах він пише, що, знайомлячись із Марком Вовчком, він сподівався побачити особу чарівної зовнішності, тим часом зустрів «дебелу матрону — атлетического сложения». «Єдинственно, чем можно было об'яснить ее сердцеество, это недюжинным умом и уменьем вкрадываться в душу собеседника... В начале знакомства она производила на вас такое впечатление, что казалось и не найти другой такой симпатичной душевной женщины: как она понимает вас, как сочувствует вам во всем. Но мало-по-мало в этом симпатичнейшем и задушевнейшем существе сказывалась немалая доля коварства: или она эксплуатировала вас самым беззастенчивым образом, или, расхваливая вас в глаза и уверяя в искреннем и горячем расположении к вам, в то же время зло осмеивала вас за глаза, или же, наконец, если замечала возможность посорить вас с кем-нибудь, она не упускала случая воспользоваться этою возможностью».

— Марка Вовчка вигадав я по созвучному слову Марковичка, та й не помиливсь, приложивши такий псевдонім: сей бо вовчок, той, що росте диким паганцем на плодючому дереві, висисав так само живі соки з людей, що держали його на світі.

З приводу наведеного уривка з Кулішевої поеми Ол. Дорошкевич зазначає: «Здається, в цій непристойній характеристиці виступає, як на долоні, вся мстива, себелюбна натура Панька Куліша».

Справді, непристойна!.. Справді, був Куліш мстива й себелюбна людина!.. Але в своїх взаєминах з Марковичевою чи вже й був Куліш такий відмінний од інших, та от хоча б і від Тургенєва? Тургенєв мав значно м'якшу й лагіднішу вдачу, але й він пише Марку Вовчкові «свирепые письма», і він читає їй нотації, застерігає, попереджає.

Коли року 1861 Марія Олександрівна поїхала з Парижу до Риму вкупі з Олександром Пасеком та Єшевським, Тургенєв написав їй досить сердитого листа, в якому ущипливо зазначав: «Використайте, принаймні, з користю ваше перебування в Римі. Не млійте, сидячи годинами бік-коло-боку з Вашими, проте, наймилішими приятелями; дивіться, вчіться, ходіть по церквах і галеріях» (1/III-61). А в наступному листі (4/III-61) застерігав: «Поміркувавши з приводу мого листа, Ви сами впевнитесь, що Вам не можна йти далі тією самою ж доріжкою».

Отже, в попередженнях Тургенєва той самий зміст і сенс, що і в словах Кулішевих, коли той «остерігав Марковичеву».

А 2 січня року 1861 Герцен писав до М. К. Райхель:

— Марія Олександрівна зблувалась зовсім і пішла писать, та не повісті, а «были».

Куліш назвав Марковичеву лисицею. Це не його самого думка. Тургенєв 22 травня 1861 р. писав Марковичевій:

— Ви не без хитрощів, як сами знаєте.. Ви химерна істота й Вас розібрати дуже важко.

В листі до Тургенєва з 1/III-1861 Герцен нотує про Марка Вовчка:

— Хай вона має хоч десять інтриг — мені діла немає і, розуміється, я не кину каменя, але загальна фалшивість — інша справа.

Отже, справді, як розібратись в усій її поведінці? Вона їде з Пасеком до Риму, та не тільки з самим Пасеком, а ще й з Єшевським, а в листах до Тургенєва запевняє його, що вона «віддана йому назавжди». «Віддана назавжди», з одного боку, і роман з Пасеком та Єшевським, з другого. Як сполучити це? Чи це тільки надзвичайний цинізм, ехидство, лисячі, жіночі, двозначні хитрощі, чи, може, таки і справді «відданість назавжди», велике кохання, коли можна все дозволити й на все піти, мати ще десять романів, інтриг, закоханостей і все ж зберегти в собі цютливу й піднесену ілюзію кохання єдиного й назавжди незмінного?

Щоправда «свирепість» Тургенєва не така гостра, не така пристрасна, не така поривна й палка, як у Куліша. Не зважаючи на всі зрадливі хитрощі Марка Вовчка, Тургенєв намагається захищати її від закідів Герцена; взагалі в своїх взаєминах з Марком Вовчком, в своїх почуттях до неї Тургенєв був лагідний, іронічний і поміркований: «барственный»!.. Оцієї «барственности» й бракувало різночинцеві Кулішу з його неврівноваженістю й різкістю. Тургенєв у своїх почуттях ішов на компроміс там, де Куліш рвав.

Якось Толстой казав Тургенєву:

— Я не можу визнати, щоб те, що ви кажете, було вашим переконанням. Ви намагаєтесь заховати суть ваших думок і звете це переконанням.

Такий був Тургенєв і в своїх громадських поглядах і в стосунках із жінками.

Чергові романи Марка Вовчка набували ваги якоїсь

сенсації й приносили їй, як зазначає Ол. Дорошкевич, авреолу оригінальної, експансивної жінки.

Герцен писав Тургєневу про Марка Вовчка 1 березня року 1861 з приводу чуток про плутані її романи, про її мандрівки, про її зустрічі й знайомства:

— Ти на неї маєш вплив (мабуть, вона на тебе — більше) і, коли ти хочеш бути їй корисним, постав її на ноги і виплутай із світу поганих спліток, подвійних кохань, кокетства й брехні. Бо Жорж-Занд не через те велика письменниця, що багато капостей робила.

Мандрівки й поети стали звичайні в житті Марка Вовчка, і слава проходила в мандрівках через поетів. Марко Вовчок належала до жорж-зандівської доби жінок-письменниць. Письменниця почуттів, вона робилася приятелькою письменників.

— Марко Вовчок така ж симпатична й мила — така ж оригінальна!.. — писав про неї Тургєнев. — Мені здається, що їй зовсім не легко жити на світі; але в неї багато характеру, вона мовчазна й уперта — і сама себе їсть «с ожесточением».*

У Марку Вовчку є багато незрозумілого. «Московка», як її назвав Куліш, — вона за якихось чотири роки, живши до того в великих містах — Чернігові і Києві — опановує якнайкраще українську мову, з усіма характерними її особливостями, з усіма відтінками народнього стилю, складні, проявляє глибоке знання селянського побуту, соціальних і родинних взаємин народу.

Звідсіля роблено висновок, що не вона авторка «Народніх оповідань», що її авторство — то легенди й міт.

Олену Пчілку обурює навіть саме припущення, що Марко Вовчок могла так швидко й легко засвоїти

українську мову. Здемаскування цієї «вигаданої постаті» в українській літературі Олена Пчілка ставила в особливу заслугу Ом. Огоновському.

— Ви вважаєте, — писала Ол. Пчілка в листі до Ом. Огоновського, — пані Марко Вовчок за міт, і за це Україна повинна складати Вам велику подяку.

Отже, хто вона, на думку Олени Пчілки, ця мітична Марко Вовчок?

Вона — «нахабна кацапка, що вкрала українську личину, почесний вінець прекрасного українського автора», — каже про неї Олена Пчілка і в тому ж таки листі до Ом. Огоновського з обуренням продовжує:

— Бо справді, яке то колись було неславне для української мови й літератури переконання, що нібито якась перша-ліпша кацапка, зроду не чувши української мови, ледви захотіла, у два дні перейняла мову зо всіма найтонкішими її власностями й почала писати по-українськи — та ще як? — краще всіх українських повістярів. Далєбі, це зневажало українську мову: що ж то за така осібна, характерна мова й письменність, коли всякий чужосторонець возьме й зараз писатиме, та ще як досконало.

Листові Олени Пчілки до Ом. Огоновського не можна відмовити в патетичності.

Патос обурення був тільки оберненим проявом здивування перед надзвичайністю її літературного таланту.

Марка Вовчка лаяли, бо їй дивувались, але коли її вславляли, то її твори протиставляли творам Пісемського, Грігоровича, навіть самого Тургєнева, і такий тонкий естет і знавець стилю, як Конст. Леонтьєв, віддавав перевагу творам М. Вовчка.

Ів. Стешенко в рефераті, читаному року 1908 на засіданні Київського Наукового Товариства, так само, як і Олена Пчілка, відмовляв Марії Марко Вовчок у тім, що вона могла внести в оповідання щось своє, окрім хіба фабули. Вона, на його думку, не була знавцем

* Це саме повторює Тургєнев про Марка Вовчка і в листі до П. В. Анненкова з 3/VI-1860:

«Тут також і Марко Вовчок — це чудесна, розумна, чесна й поетична істота, але захоплена пристрастю до самознищення: просто так себе обробляє, що клоччя летить».

українського народу. Це не вона надала душу оповіданням, не вона зробила їх блискучими малюнками селянського життя, не вона створила з них шедеври мовної розповіді.

В захопленні перед творами Марка Вовчка Стешенко проголошував самий факт авторства Марії Олександрівни за міт. Її буття було таке ж сумнівне, як і буття богів.

Така є властивість людей, що вони вславляють нездар, висовують пересічні здібності, обороняють «другосортних». Здивовані творчою надзвичайністю генія, вони заперечують його існування, щоб його заслуги застосувати на рахунок нездари. Зневажаючи Марка Вовчка, вславляли недоладного, обмеженого, малоталановитого Опанаса Васильовича.

В Маркові Вовчку багато незрозумілого; її успіхи в літературі були такі ж незрозумілі, як і надзвичайні успіхи в чоловіків.

Приблизно те саме, що Олена Пчілка писала про місце й ролю Марка Вовчка в українській літературі, те саме писала й К. Юнге, дочка графа Толстого, приятеля Шевченкового, про дивовижні успіхи Марка Вовчка в найвидатніших чоловіків того часу.

— Що є такого в цій жінці, що всі нею так захоплюються? — запитує К. Юнге. — Зовні — проста баба, відбиток чогось *сottin*; гідкі («противные») білі очі з білими бровами та віями, пласке обличчя; в громаді мовчить, ніяк її не розворушиш, відповідає тільки «да» і «нет».

— А всі чоловіки сходять від неї, — каже К. Юнге, — з глузду: *Тургенев* пежить коло її ніг, *Герцен* приїхав до неї в Бельгію, де його мало не схопили, *Куліш* через неї розійшовся з жінкою, *Пасек* захопився до того, що кинув свою працю, свою кар'єру, змарнів увесь і їде з нею, не зважаючи зовсім на те, що брат тільки видужав після гарячки, а мати захворіла з горя...

— Марковичева вміє так зробити, що її прихильники скрізь обстоюють її, вона кинула чоловіка, чудову людину — кажуть «він її не вартий»; кинула хлопця, тримала його, як собаку на кухні — кажуть: «її душа надто велична, щоб задовольнитись життєвими дрібницями». Як мене обурює ця жінка. Де ж справедливість, коли такі створіння живуть на землі, щоб іншим життя псувати?

Запитання нездари Сальєрі, в зміненій рецепції, повторене знов і прикладене до Марка Вовчка, цього Моцарта любовних історій 60 років.

Нічого привабливого і — «чоловіки сходять із глузду». Безрадна, мовчазна, конфузлива і — життя людей, що в неї закохуються, обертає вона в трагедію, ламає, розбиває, псує, губить, вивертає людину.

Н. О. Огарьова, Герценова дружина, каже про Марка Вовчка:

— *Тургенев** мав рацію — вона була не гарна, тільки її сірі великі очі були непогані, в них світилися розум та український гумор: крім того, вона була струнка і вміла вбиратися з смаком.

— Обличчя дуже лагідне, але просте, — описує її Віра Аксакова.

— Бльондинка з сірими очима, рівними, плавкими і спокійними рухами, руськими косами, — згадує за неї Дм. Маркович.

Про «невродливу її фізіономію» каже також і Ап. Сулова («Годы близости с Достоевским». М. 1921).

Славетний фізіолог проф. Сеченов у своїх мемуарах так розповідає про своє знайомство з Марком Вовчком у родині Пасеків:

* Порів. лист Ів. С. Тургенєва до П. В. Анненкова з 8/VI-1860 про М. О. Марковичеву: «Це дуже мила, розумна, хороша жінка з поетичним складом душі. Вона буде на Вайті, і ви повинні неодмінно зійтись із нею... Цур, не закохайтесь. Що дуже можливо, не зважаючи на те, що вона не дуже вродлива».

— Т. П. Пасек нерідко запрошувала Дм. Ів. Менделєєва й мене до себе то на чай, то на московський пиріг абож щі, і в її родині ми завжди зустрічали пані Марка Вовчка, яку рекомендовано було в вічі, як письменницю, а за очі, як бідну жінку, що страждає від суворої вдачі свого чоловіка. Чи то не звертала вона жадної уваги на нас, чи то ми не доросли до розуміння душевних її скорбів, але в мене принаймні не лишилося жадних вражіннь до неї щодо цього. Нічого більше: білява, невродлива, не дуже молода і досить огрядна дама, без усяких прикмет змучености на обличчі.

— Проста до пошлости, — ось яке вражіння справляла Марко Вовчок у житті.

Марія Карташевська в листі до Віри Аксакової з приводу оповідання «Игрушечка» писала: «Що за величезний талант у цієї жінки! Ні, вона, певно, прикидається, являючись такою простою, ледве-ледве не пошлою жінкою в звичайному житті».

Отже, це й була така Марковичка. Така вона була не тільки у вражіннях інших від неї, але й у своїй власній автохарактеристиці. 16-літньою дівчинкою й 30-літньою жінкою. Завжди однакова: байдужа, рівна, спокійна. «Ніщо її не зрушало, ніщо не дивувало». 16-літньою дівчинкою вона вже відчуває в собі отую Гетеву олімпійську споглядальну незворушеність: дивний спокій, незрівняну байдужість; ніщо її не хвилює, не зачепить, не зацікавить.

Чудесна насиченість, наповненість, достиглість.

— Мовчуще божество! — як назвав її Куліш.

4-ого вересня року 1850-ого, 16-літньою дівчинкою Марія Олександрівна писала своєму нареченому Опанасові Марковичу:

— Через що в мене така дивна вдача? Усе мені здається я пережила, про що б я не чула й не бачила. І ніщо, здається мені, мене не лякає, як інших. Усе нібито надто звичайне. Чи це байдужість, чи це сподіванка, що

все, що трапиться, обернеться якнайлучче, чи я надто певна в собі, що зможу все витримати. Я уявляю собі іноді всі нещастя, які можуть трапитись — нема жадного, якого б я не могла перенести. Мені здається, я перенесла б усе спокійно і, сказати — з радістю, викупляючи всі помилки неповерненого минулого, навіть прийдешнього.

На забуваймо: це лист 16-літньої дівчинки!..

— Багато, — пише вона про себе далі в тому ж таки листі, — багато є такого, чого я не можу сама розтлумачити словами. У мене так багато думок, що я нібито завжди думаю. Іноді, розмовляючи, я відчуваю раптом як прилинуть думки найрізноманітніші: добрі, лихі, порожні, важливі, усе так перемішано, і все здається так дивно. Коли я буваю насамоті з природою, мені здається, ми вкупі, разом думаємо, але я не можу розповісти. Не можу... Чи ж бачив ти, як тіні набігають на горби після півдня? — Мені здається, всі думки в мене також одна за одною минають швидко, швидко, не встигаєш за ними стежити.

Безкрає синє, забарвлене чистим індиго небо. Горби, що відходять у блакитну далечінь. Темносині ліси. Ввесь світ насичено цією синьою блакиттю. У синяві неба, в далечині ультрамаринових лісів тануть думки, такі ж ясні й прозорі, як і хмарки на небі. Навколо синій спокій, блакитна тиша.

Після півдня!

Лежати на землі, дивитись на небо й думати.

Навколо й на душі божественна спокійна байдужість всепізнаности й всепевности... Та переповненість думками, та мудрість, що вища від слів, що вже не знає слів, що її не можна виявити в словах. Тільки мовчазність може бути варта цієї мудрої насичености буттям і думками.

Розділ IV

ПАРАСКА ГЛІБОВА

1

Рік 1860 приніс для Куліша два нових знайомства й два нових романи — чернігівський роман з Параскою Федорівною Глібовою, дружиною Леоніда Івановича Глібова, відомого байкаря, та полтавський роман з Ганною Павлівною Рентель.*

3 червня 1860 р. Куліш писав до Петербургу Д. С. Каменецькому:

— В Чернігові я вже другий тиждень і проводжу тут час з такою приємністю, як ніколи й ніде.

Весело! Весело! Весело!

— В Чернігові люди живуть так гарно, як тільки можна бажати од невеличкого провінціального міста.

Тож таки коло нього ходили, його слухали, розважали. Купання, катання, прогулянки, подорожі за город: кашу варити, сало на шпичках смажити, пісень співати, козачка танцювати... Не Чернігів 60 років, а справжня Січ Запорізька. Тут тобі й скоки, й викрутаси, та через голову та колесом, а до того ж ще й найпривабливіше кохання, найніжніший флірт. Який великий поет серце людське! — проголошував Куліш. Проза життєва оберталась в поезію серця, і все життя здавалось чудесним, таємничим і радісним.

* Листи Куліша до Глібової опубліковано: 1) Ів. К-й. До життєпису П. Куліша. «Червонный шлях» 1924, кн. 8-9, ст. 268-285; 2) Микола Левченко. До листування П. О. Куліша з П. Х. Глібовою. Записки Іст. Філ. Відділу ВУАН 1927, кн. X, ст. 293-298.

Найближче зійшовся Куліш в Чернігові з Леонідом Глібовим та з Степаном Даниловичем Носом.

Про Глібова Куліш писав Каменецькому: «У Глібова є хороші вірші. Приміром:

Доле моя, нене моя: де ти, озовися?
Ой нащо ж ми любилися, нащо ж розійшлися?

Ніхто більше Глібова виглядом, манірою й читанням не скидається на поета. Його призначення було високе, і в іншому суспільстві, за інших обставин він був би незрівняний естетичний критик і поет. Але гниле життя в панському нашому суспільстві згубило його. Він не живе, а одживає, хоча й сама руїна прекрасна в цій особі, яку задумала природа в найщасливішу хвилину».

Та в особливому захопленні був Куліш від Носа:

«Дуже приємна людина — Ніс... Це ім'я буде в нас безсмертне. Це така людина, якої й історик, і поет найбільше потребують. Між народом він — свій, без найменшої натягнености. Супроти його я вже джентлмен, тобто відрізнений від народу недостатністю народнього виховання. Він учиться в народі і чудесно вчиться. Вищого за нього немає етнографа, і деяка навіть обмеженість розумових дарів допомагає йому черпати матеріали для етнографії в усій їх чистоті, без сторонньої домішки».

То була найвища похвала для людини й письменника, коли її називав Куліш етнографом...

Український гурток у Чернігові був міценький. Було тут багато молоді, настроєної також романтично, як і Ніс. Отже, явочним порядком заснований був так званий «Носівський курінь», щось подібне до українського клубу. До «куреня» вступити було вільно кожному, аби тільки він одягавсь у народне вбрання та розмовляв народньою мовою.

Було й так, що всією громадою виїздили за город, розкладали багаття, смажили на шпичках сало, пили,

співали народніх пісень, декламували поезії Шевченкові й вертались додому.

Гостинність самого Носа була в такій «широті беспредельной», що, не питаючись, спинявся у Носа кожен, хто хотів, так що Ніс не бачив іноді й господаря речей, хто він і що він, тільки бачив його валізи. Обідав у Носа теж хто хотів, і тільки по обіді кидано гроші в карнавку, прибиту на стінці. Члени «куреня» не абиякої ваги надавали народнім звичаям стародавнім і за Носовим приводом прагнули реконструювати козацьке запорізьке життя колишнє в своєму побуті.

Отак, як Куліш у своїй «Чорній раді» запорізьке життя та Кирила Тура змалював:

— У нас на Січі приїжджай хто хоч, устроми ратище в землю, а сам сідай, їж і пий, хоч трісни — ніхто тобі ложкою очей не поротиме. А ці городові кабани усе мають за власне, що перше забрались у баштан.

Уставши з-за столу Кирило Тур подякував за хліб-сіль по-своєму:

— Спасибі Богу та мені, а господарю ні: він не нагодує, то другий нагодує, а з голоду не вмру, — та й потяг із подвір'я, не сказавши нікому й прощайте, наче з свого куреня.

Своєю широю вдачею, широкою, надто експансивною «запорізькою» натурою, також через свій непоганий баритон та оригінальний зовнішній вигляд Ніс був дуже популярний не тільки в Чернігові. Принаймні Ніс згодом писав про себе:

— На мене на Україні дивилися, як на міт. Знаю, що чомусь у чернігівському бутті моєму, як на диво, хотіли поглянути на мене всі проїжджі, навіть і за 300 верст, а може й дальні странніє. Навіть були й такі, що уявляли мене диким вершником і побоювались трохи, особливо вночі, та ще темної, недовірливо позираючи на віконце. Одне слово, були такі щасливі фантазії, що зробили з мене новітнього Гаркушу.

Як належало справжньому запорожцеві, носив Ніс і козацьке вбрання, що ним він епатував чернігівське панство й муляв очі місцевому начальству.*

В запорізькому — «чесному курені» Носовому Куліш відчував і себе справжнім запорожцем. У Чернігові Куліш ходив у червоних шовкових штанях і в вишиваній сорочці.

Фантастичний театральний костюм Кулішів привертав до себе увагу чернігівських хлопчиків, і вони, побачивши Куліша на вулиці, бігли за ним юрбою й гукали:

— Турчин! Турчин!..

3 червня року 1860 Куліш писав Данилові Каменецькому до Петербургу:

— В Чернігові я вже другий тиждень і проводжу тут час з такою приємністю, яка ніколи й ніде.

А з приводу своїх шовкових штанів, ніби трохи й виправдуючись, додавав:

— На півдні аж ніяк не можна ходити в панталонах, і я вже пошив собі шовкові шаравари, а до них потрібні й українські сорочки.

В Чернігові зав'язався в Куліша роман з панею Параскою — Параскою Федорівною Глібовою, дружиною Леоніда Івановича Глібова.

Кохання починалося «гаряче й сліпо», як каже сам

* «Я украинскою одежею люблю дразнить панов; они в хорошем и ясном отношении к миру, потому во всем, — и в штанах, и в юбках подозревают и ругаются, яко чистым и непорочным. Подобное положение душевных стихий очень, очень забавно и заманчиво. Нельзя, чтобы не шутить над сим благодатным покоем... Вот и завяжешь узелок какой, или через плечо ленточку белую, или шнурочком обложишь казакин, или черненький перстенок наденешь — и давай удить приятное доверие отцов отечества, и тешиться их зорким и милым вниманием к сим ребяческим и детским побрякушкам». Архів С. Д. Носа (Етнограф. Комісія Укр. Академії Наук) зш. 14 і 32; В. Білий, Судова справа Носа. Зап. І. Від. УАН, кн. ІХ, 1925.

Куліш. Він почував себе бадьорим, свіжим і піднесеним. Він був щасливий, як ніколи й ніде. Він говорив про «ніжне й глибоке почуття».

— Ви зробили мене юнаком! — казав Куліш Глібовій.

— Ви мене помолодили в Чернігові! — писав Куліш згодом 12 жовтня 1860. — У Вас в Чернігові якось молодо живеться.

— Молодість зникла для мене. Ви бачили останній її відблиск (1860, 23 грудня).

Лист досі не опублікований, записка, де призначається побачення, якнайкраще змальовує Кулішеві настрої в Чернігові, де урочисті бенкети, обіди й вечері, музика, тости, шампанське приходили на зміну припадним годинам, проведенням насамоті з Глібовою:

«Вчера был день беседы шумной,
Вчера был Вакха шумный пир,
При кликах радости безумной,
При звоне чаш, при звуке лир...

В самом деле был вечер веселый у Цвита,* одной Вас мне не доставало. Но у меня на груди были Ваши цветы, а в сердце Ваши слова — я не мог тосковать о Вашем отсутствии. Музыка подействовала на меня сильнее обыкновенного, потому что Вы сделали меня юношею. Между прочим я читал *Катерину* Шевченка и не мог удержаться от слез. Мне живо представилась Ваша легкая юность. В лице *Катерины* я видел Вас игрушкою людей, которые не знали Вам цены и, как неразумные дети... но довольно: я много уж говорил об этом. Все, что Вы переиспытали, все, что Вы утратили, так [сильно] живо представилось мне при чтении *Катерины*, что я перервал его, выбежал в другую комнату и, упав на софу, дал волю слезам своим. Тут то я убедился, как нежно и глубоко я Вас люблю. Если и никогда уж мы больше не свидимся после нашей разлуки, я всегда буду

* Чернігівський купець.

любить Вас и с благодарностью вспоминать грустные и вместе восхитительные часы, проведенные с Вами наедине. Если желаете сегодня ехать со мной в сад около одинадцяти часов, то отвечайте посланному от этого письма и напишите, в котором часу приехать посидеть к Вам перед обедом, который будет у Милорадовича. Я не хочу озабочивать Вас длинным ответом. Я знаю, что Вы меня любите больше, чем может выразить записка.

Весь Ваш П. К.

[Адреса] Ее Высокоблагородию Парасковье Федоровне Глебовой — от Кулиша».

Куліш, як завжди; чутливий і романтичний. Він плє сльози над долею Параски Федорівни, що йому нагадує долю Шевченкової Катерини.

Пані Параска його кохає, щиро звіряючи йому всі свої таємниці, про які вона мовчить навіть і своєму чоловікові.

І, як завжди, передбачливий і обережний, Куліш навіть і в цій записочці, клопотавшись про побачення, не забуває нагадати пані Парасці, щоб вона не робила з його «ніжного й глибокого» кохання будь-яких дальших висновків. Мовляв, їхні чернігівські взаємини, то тільки на «тепер»; цим «тепер» усе й повинно обмежитися.

Тонкий і недвозначний натяк, що він на себе жадних не бере зобов'язань.

— ...Коли ми й ніколи не побачимося після нашої розлуки...

Прогостювавши в Чернігові тижнів зо два, Куліш рушив до Ніжена. По дорозі 16 червня він писав з Козельця Глібовій, умовившись наперед побачитись з нею в Ніжені, куди й вона збиралась поїхати одвідати своїх батьків, Ніженського панотця Успенської церкви Федора Бордоноса:

— Я їду в Ніжен і буду там абож раніше од Вас, абож відразу після Вашого приїзду.

Куліш розраховував, що поважний панотець з прихильністю поставиться до його взаємин з Глібовою, і в тому ж таки листі писав:

— Волітиму сподобатись Вашому панотцеві. Сподіваюсь, що він згодиться на все те, на що згодився й Леонід Іванович, а любов усе може; нема нічого в світі, перед чим би спинилась справжня любов.

В Ніжені Куліш прожив у родині пані Параски з тиждень і в двадцятих числах червня приїхав до Києва. В Київ Куліш приїхав червня, певне, 23 й лишався тут тижднів зо два до 5 липня.

— Мені весело в Києві, як і в Чернігові! — писав Куліш Каменецькому 28 червня. — Передо мною здійснюються чудеса.

А в листі до Леоніда Івановича Глібова з 24 червня так змальовував своє київське життя:

— Спинився я в Європейській гостинниці, No. 25, і вперше, після виїзду з Петербургу, маю незалежну й тиху кімнату. Я так від цього зрадів, що хочу обернутись до свого звичайного й правильного життя. Дніпро від мене дуже близько, і я вже пірнав у ньому, а під боком — Царський сад для прогулянок. Здається, я проживу в Києві не менше 10 день, а може тижднів 2 чи 3, коли я буду спокійний.

Тим часом до Києва приїхала й пані Параска, і Куліш з нею проводили ввесь час укупі. Куліш почував себе цілком щасливим: він жив. Він почував, що живе, як ніколи, повним, напруженим життям.

— В Києві, — писав Куліш згодом 25 лютого 1861 до Глібової, згадуючи їхнє спільне життя, — Ви найшли дружбу, що незмінно тягнеться до цього часу і тягтиметься вічно.

І в листі до одного з своїх приятелів Глібова писала:

— За одну просту дружбу Кулішеву можна віддати і все і ніколи не покутувати.

Які далекі, сірі, мізерні уявлялись Кулішеві нікчемні

дні минулого! «Погане минуле», — казав Куліш в листі до Каменецького. Тепер нарешті він міг забути його.

— Я, — писав Куліш до Каменецького 25 червня 1860 з Києва, — задоволений з свого внутрішнього миру... До Петербургу відчуваю огиду і ніколи не хотів би до нього вертатись. Мені здається, що я тільки два тижні, як виїхав з цього скопища нечестивих. Але я зовсім не грубшаю, бо живу напружено й іноді не сплю від нервового роздратовання. Вивчив багато нових пісень. В Петербурзі в мене не було голосу, а тепер є. В Петербурзі я був такий пригнічений, що дуже рідко просив навіть вас заспівати щось, а тепер співаю абож насвистую без перерви. Душевне здоров'я моє поправилось.

— Обмеженість понять або перешкоди з боку побічних осіб псували нам діло, а все таки воно було ділом і лишиться ним назавжди для головних дійових осіб,* — каже Куліш, розповідаючи Каменецькому про свій чернігівський роман та взаємини з Глібовою. — Один з моїх романів, — додає він, натякуючи на роман з Милорадовичівною, — розлагодився надовго, а може й назавжди; зате інший — тобто з Глібовою — входить у блискучий період розвитку.

— Скільки, — каже Куліш, — я пізнаю таємного, чого не знають люди, які живуть усе життя з моїми героїнями. Який ясний стає для мене механізм нашого родинного життя — на різні лади й тони. І скільки чудесного відкрилося мені.

— Я, — визначає себе Куліш, — романіст переважно. Все інше для мене більш чи менш — сторона.

Куліша надзвичайно втішає цей чернігівсько-ніженсько-київський епізод з панею Параскою.

В листі до Данила Каменецького він писав:

* Пор. у листі до Глібової з 5/XI-61: «Різні відомі Вам події перешкождали їй [любіві] до того часу, поки призвели мою душу в те становище, яке висловлено в першому листі після нашої розлуки на поштової станції».

— Я дивуюсь: які трапляються в житті явища! Яких чудесних тайн повне прозаїчне життя, що рухається перед нами! Який великий поет людське серце!

— Але досить, — додає Куліш, обриваючи свої визнання й обмежуючись натяком, — усе одно ви нічого з цього не зрозумієте. А розповідати все — труд не під силу та може й даремний труд.

Знов і справді вже востаннє в ці роки розкрилася перед Кулішем поезія сердечного життя, за життєвою прозою — таємничий любовний ліризм.

Тверезий, ригористичний, поміркований і обережний, Куліш під вражінням звичайнісінької, найбанальнішої адюльтерної історії, ладен вважати себе за Дон-Жуана, розпусника, великого грішника, пишатись, проголошувати, вийти на перехрестя й усім, усім, усім проклямувати фанфарами гонору свою сміливість, свою надзвичайну розпусту, свій виключний успіх у жінок.

Він у владі мітологічних образів: він удає з себе то Прометея, то Месію, то Дон-Жуана.

Тим часом, усе було простіш, звичайніш, «міщанніш». Він мислить гіперболями й метафорами і не помічає свого нахилу до мітологізації та прибільшень.

В листі з 4 липня 1860 Куліш писав:

— Я уже писав Вам [Каменецькому] що зі мною тут трапляються чудеса. Жінки залицяються до мене, як до Дон-Жуана. Це є щастя мого життя. Щастя тому, що я приємно зайнятий і забуваю своє погане минуле... Між тим людина одкривається мені в жінці дивовижно. Пізнаючи щодня, що таке жінка, я разом з тим зрозуміваю краще й нашого брата чоловіка... Але ніколи не вважатиму зближення з жінками за неварте високого характеру. Це то й єсть саме життя; а те, що називають життям учені та ділові люди, то — надвірня робота. Справжнє життя в хаті й під хатою, на виду жінки. Усе, що віддалік від неї — епізоди, що в'яжуться з головним.

«Важко яскравіш виявити з себе невдалішого Дон-Жуана!» — занотовує Петро Чубський з приводу наведеного листа Куліша до Дан. Каменецького. «З перших слів: "Жінки залицяються до мене, як до Дон-Жуана" — цілком перекручено образ Дон-Жуана: таки ж не жінки залицялися до нього, а він до жінок... Бувало жінки навіть жахалися Дон-Жуана, а він, знаючи секрет "переможного благання", знаходив шлях до серця й таких жінок».

І знов — додамо з свого боку — що це за Дон-Жуан, який в коханні цинить не пекельні провалля пристрасти, не піднесення, падіння, страждання, погрози, злочини, пахощі крові, дзвін шпаг, палкі захоплення й гіркі каяття, а тільки можливість приємно розважитись та забути погане минуле? Це — викладений Дон-Жуан, пародія на Дон-Жуана!..

Коли Куліш згадував подробиці свого перебування влітку року 1860 на Україні, в Полтаві, Чернігові, Ніжені, Києві, Одесі, свій для нього самого цілком несподіваний успіх у жінок, він згадував про все це не інакше, як про добу самого справжнього щастя. Куліш почував себе якось особливо екзальтованим, афектованим, і серце його огортала наївна гордість. Пишаючись з себе, він відчував свою виключність і надзвичайність.

У тому ж таки листі до Каменецького Куліш, згадуючи слова Василя Михайловича Білозерського («Василя Блаженного»), писав своєму повірникові:

— Колись, в часи оні Василь Блаженний висловив мені, що за моїх років не можна сподіватись на кохання з боку жінки. Але тепер я впевнився, що мені треба було пожити на світі й тільки зберегтись у такій мірі, як я, щоб у жінок, морально розвинених, *мати повний успіх*. З жодним юнаком вони не можуть бути так швидко свої, як зі мною.

Він певен був, що йому лишилося вибирати пригоди найпіднесеніші й найтрагічніші. Він переживав надзви-

чайні пристрасті, несподівані тріумфи, небезпечні й погрозливі катастрофи.

— Я був, — розповідає Куліш про себе, — дійовою особою в таких сценах, що досі зустрічав тільки в найсміливіших і поетичніших романістів. Скажу більше: в моїх романах брали участь батьки, матері, брати, сестри моїх героїнь — творили волю мою.

І хоч він і каже, що «інтрига, спокуса ніколи не були і не будуть моєю метою, я хотів тільки жити», але він не був би Куліш, коли б, ствердивши принадність *жити* й *кохати*, відчувати радісну насиченість життя, не завважив в другій половині фрази свого менторства й менторського вчительства:

— Я хотів тільки жити і *навчав інших, як треба жити*.

Недосвідний і ніяковий, вперше вступивши на шляхи донжуанізму, він не може відмовитись від думки про своє вчительське призначення.

2

Роман із Глібовою не лишився, розуміється, секретом для Леоніда Івановича, та, здається, ані Куліш, ані Глібова й не робили з своїх взаємин особливої таємниці.

Куліш, скинувши сурдута, в своєму фантастичному вбранні театрального турчина-запорожця почував себе так безтурботно і в такому ентузіастичному радісному стані перебував, що все на світі, навіть прикrostі й ускладненості роману з Глібовою, заміжньою жінкою, він сприймав легко і лагідно.

Між чоловіком, жінкою та Кулішем сталася розмова, як і завжди в таких випадках, важка, прикра, напружена й навмисна.

Парасці Федорівні довелося вибирати й вирішувати, визначати свої наміри, оформляти свої взаємини з чоловіком і коханцем... Вона вагалась у своєму виборі, не наважуючись спинитись на чомусь остаточно.

Порвати з чоловіком і піти назустріч новому коханню? Чи не значило це піти назустріч невідомому й непевному, отже певність усталених зв'язків і звичок, сталість шлюбу змінити на непевність першої-ліпшої романічної пригоди? Чи не краще піти на компроміс і лишити любовне шумування шумуванням і сталість шлюбу шлюбом?

Куліш, не знаючи, в який спосіб розв'яжеться справа, тримався шляхетно: «благородно, но на удачу», як визначав він сам свою поведінку під той час. З одного боку, він у середині себе сподівався від Глібової на сміле й гаряче почуття, і його дратувало, що вона вагається. Гонорній його гордості приємно було б переконатись, що Глібова в критичний момент, вибираючи між ним та іншим, проявила не помірковану розсудливість обережної жінки, а палку пристрасть відданої коханки, раптовий порив, сліпу рішучість. Його уяві мріялась зворушлива сцена: з сльозами кинувшись в його обійми, вона крикне:

— Задля тебе — на все!

Куліш ніколи не був щасливим коханцем, ніколи не вмів викликати в жінок пристрасти, й це зачіпало його самолюбство. Два попередні романи з Марком Вовчком та Милорадовичівною обірвалися для його самолюбства безславно, конфузливо й майже ганебно.

Роздратований і незадоволений чоловічий гонор викликав у ньому бажання, бодай хоч на цей раз сліпого пориву.

— За вашу нерішучість я на вас сердився, — казав Куліш Глібовій.

Але це було тільки випадкове почуття, не почуття власне, а лише наростень на почуття, легке шумування живої й радісної любовної примхи.

Несмілива й боязка обережність перемагала химери гонору. Чи варто ошукувати себе самого безглуздістю смішних і непотрібних примх? Отже Куліш досить турбу-

вався, щоб ця жінка з долею Шевченкової Катерини справді не наважилась на рішучий крок і не порвала з чоловіком. Кохання коханням, шляхетність шляхетністю, самолюбство й гонор самолюбством, але прикрість лишається прикрістю, і Куліш почував себе ніяково, невиразно й хистко. Він не мав жадного наміру розлучатись з Олександрою Михайлівною й брати шлюб із Глібовою. Пристрасний запал з його боку був тільки плинним настроєм.

Щодо Леоніда Івановича Глібова, то коли родинні його взаємини з приходом третьої особи заплуталися і вузол треба було якось розв'язати, він пішов на компроміс. Глібов в усій цій історії поведився коректно й стримано. Як джентлмен. Без гістики, лагідно, чемно.

Чи не є в родинному житті коректність єдиною основою родинного щастя?

Леонід Іванович знав легку примхливість своєї дружини й не надавав великого значіння її захопленню.

Шукаючи виходу, він попереджав і застерігав свою дружину. Він висловив сумнів, чи буде Параска Федорівна щаслива, коли б вона наважилась порвати шлюб і змінити обставини. Він передбачав небезпечність розлуки. Поза сумнівом він не довіряв серйозності почуття Кулішевого і не сумнівався, що «сліпе й гаряче» кохання Кулішеве — то тільки хвилиний настрій. Та разом із тим він давав своїй дружині повну свободу вибирати й робити, що хоче й як хоче.

Наслідком сцени було те, що Параска Федорівна одержала від Леоніда Івановича повну волю. Вона вільна робити, що хоче й як хоче. Леонід Іванович нічого не заперечував і нічого не забороняв. Він не заперечував проти її наміру їхати з Кулішем до Києва й Ніжена.

Отже, Куліш міг уважати, що він досяг того ідеалу бути «третім» в родині, що з такою підкресленістю він проповідував у своїх листах до Милорадовичівни та Рентель.

Куліш був надзвичайно задоволений, що через шляхетність Леоніда Івановича він виплутався з усієї історії гаразд. Справа могла обернутися зовсім інакше, коли б Леонід Іванович уперся, а пані Параска рішуче сказала *так*.

Куліш не може сховати свого задоволення:

— Тільки людина, що перегоріла, як я, в огні пристрастей, і до того людина чесна, може не захоплюватись до безглуздостей, що ведуть за собою даремні жалі, — писав Куліш у листі до Каменецького.

— Романи мої, — каже Куліш, — загрожують мені новими нещастями. Але, — пише він, — доля береже мене до цього часу чудесним способом. До цього часу я не зробив ані кроку, за який міг би гірко каятись. Думка в мене стоїть на сторожі почуття, а тому я не поринаю в «преисподнюю любви». Разів два я ледве-ледве не наробив дурниць, та саме — іменно доля врятувала мене. Тепер я обережніший.

Кулішеві бракувало чутливості й делікатности. Він мав повну рацію, коли казав про себе:

— Я не знаю межі, що відокремлює егоїзм від великодухости.

Прояв одвертого егоїзму він здібний був прийняти за прояв щирої й глибокої великодухости. Упевнений у високій моральності своїх вчинків, він зовсім не помічає свого цинізму. Він губить межі, що відокремлюють щирість від цинізму. Треба бути остаточно зламаню натурою, морально деморалізованою людиною, щоб проповідувати ту егоцентричну безпринципну принципівість, що її проклямує Куліш.

Куліш завжди Куліш, — він завжди безтактний. Хто дав йому право в усій цій «адюльтерній» чи «напів-адюльтерній» історії після тяжкої сцени між ним, чоловіком і чужою жінкою звертатись до чоловіка з такими фразами:

— Я приходжу в жах од власної «предприимчиво-

сти» і смотрю на Вас як на благодійного генія мого життя. Будьте ж завжди самим собою. Ніколи й ні для чого не змінюйте таких чудесних поривів серця, що ви, може, проти власної волі, висловили своїй дружині перед розлукою. Я не все пишу, що тепер здійснюється з дна моєї душі: я боюсь надто яскраво освітлити справжні пружини всієї цієї історії. Досвіди життя навчили мене «вонзати» душевний погляд в чужу душу глибше від того, що в ній грає на поверхні. Але краще таїти про себе похмурі одкриття, що нас карано за невтомну згагу дошукатись голої істини.

Так писав Куліш у листі до Леоніда Івановича! Вдячність є вдячність, але вона аж надто цинічна в даному випадкові.

Чи, може, справді Куліш так глибоко впевнив себе в своїй пророцькій добірності, в штірнеріянському «все дозволено», в своїй високій прометеїстичній надморальності, що навіть після паскудненької переляканости, коли після всього, нашкодивши й наблудивши, нарешті трохи заспокоївся, він не може бути іншим, як тільки Прометеєм та Ісаїєю?!..

Прометеїстичне хлестаковство — це друга натура в Куліша. Те, що не раз багатьох обурювало в Гоголі, те саме дивує нас і в Куліші. Зовнішній проклямативний моралізм і поруч того личина, маска. Пишновеличний, гордий, самовпевнений, хлопаючи по плечу Глібова, Куліш пише до нього листа зайвого, непотрібного й недоречного, де з піднесенням великодушної егоїстичности аналізує поведження Леоніда Івановича.

— З нас трьох, Ви, Леоніде Івановичу, поводитись краще від усіх, коли тільки правдиві побоювання Ваші, що Параска Федорівна не буде щасливіша, змінивши обставини й місце свого перебування. Я діяв, розуміється, шляхетно, але на удачу. Вона хиталась між двома крайностями, і це цілком зрозуміло для мене. Ви одні, знавши її здавна, робили, як слід робити шляхетній

людині, тобто давали особі свободу і в той же час застерігали її від небезпеки, що полягає в ній самій. Може, Ви врятували всіх нас від багатьох великих страждань, примусивши постраждати кожного потроху.

Оскільки тактовно було писати до Леоніда Івановича такого листа, оскільки чемно й чутливо було обмірковувати в листі до нього його поведінку, на це питання міг би відповісти тільки сам Куліш.

Після того, як справу було налагоджено і Куліш почував себе цілком певним, що події не обернуться проти нього, він робить найсміливіші жести:

— Так!.. поміркованою прихильністю з боку Параски Федорівни я б не задовольнився; тільки повна самопожертва була б для мене вірадна в житті.

Леонід Іванович поводився в усій історії надзвичайно стримано, лагідно, прихильно. Він не образив Куліша. Отже, для Куліша цього було досить, щоб він почав був нав'язуватися до нього з дружною, дарма що це для Глібова повинно було здатись занадто прикре.

У Герберта Велза є надзвичайно цікавий твір, з тонкою іронічною пародійністю писаний, де він змальовує «янгола», що опинився раптом на землі, в звичайній буржуазній «котеджній» обстанові. «Янгол» зберігає на землі всі погляди, думки, маніри, звички, засвоені в «янгольському світі», які в цьому людському світі викликають безліч непорозумінь, прикростей, безглуздостей і нетактовностей. Використовуючи традиційний спосіб «переключення» гіпотетичного світу ідеальних янгольських істот в план буржуазних понять і поглядів, — Велз досягає надзвичайного пародійного ефекту.

Отже й Куліш, може, він був і бездоганим пророком, але дуже мало чутливою людиною і зовсім не джентлменом. Йому бракувало банальности. Поза сумнівом, він трохи юрод, в ньому надто багато від Кирила Тура. Його поведження — то парада юридичних пародійностей.

Отже Леоніду Івановичу Глібову він довіряє свої визнання з наївною безпосередністю, що зовсім чужа будь-чого людського.

— Такі люди, як я, — пише в тому таки листі Куліш, — не можуть бути щасливі в іншому; вони повинні задовольнитись з власної душі. Я багато робив *спроб* — і жодна з них не вдалась. Остаточний висновок мій такий: чи в мене нема стільки життя, щоб цілком оволодіти чудесною душею жінки, чи я ніколи не зустрічав жінки такої піднесеної, щоб співчувала моїй душі в кращих її рухах.

Ці його визнання, як і взагалі весь лист Куліша до Глібова, бринять, як ляпас. Кожне слово його розсудливих міркувань і визнань сприймається як образа. А Куліш розмовляє ніби чужа людина про чуже й байдуже, стороннє; експериментатор, вчений дослідник, лікар, суддя, «янгол», «пророк», «юродивий».

«Спроба» — зазначає з приводу останнього наведеного в нас уривка Петро Чубський, — торкалася також і Параски Федорівни, жінки Леоніда Івановича, якому все це й писалось, і від того весь тон листа набирає дивовижного, щоб не сказати — принаймні нетактовного характеру...

У нас і в Куліша різні мірки, різні погляди, різні оцінки. Куліш завсіди Куліш. Безпосередньо після рядків про марність усіх його любовних «спроб» він пише: «Прошу Вас, Леоніде Івановичу, не розлучайтесь зі мною на життєвій путі»... Прохає, звичайно, не для себе: «Може, Ви за мою співучастю зробите зайвий крок вперед в розвиткові Вашого таланту».

— Я, — пише Куліш далі, — бажав би перевести Вас на службу до Києва, де більше людей розумових і більше засобів для розумового розвитку. Чи згодні Ви будете, як я знайду Вам прийомне на перший раз місце? Відповідайте на ім'я Ів. Пилип. Хильчевського, старшого

доглядача загальних квартир при 2-ій гімназії. Я проживу в Києві до Вашої відповіді.

Що це? Одвертий, голий, неприхований цинізм? Бажання піддобритись? Чи може схований намір улаштувати можливість зручніше стріватись з панею Параскою, не викликаючи зайвих розмов? Ні! Ні! Ні!.. Це Куліш, такий, як він єсть. Петро Чубський закидає Кулішеві тверезе резонерство, але попри всю свою розсудливість, а, може, й через цю саме розсудливість Куліш надзвичайно безпосередній. Людина найщирішої безпосередности. Він нездібний стримувати добрих поривів своєї душі. Він дякує Глібову, що той урятував усіх їх від багатьох страждань, і схоплений почуттям вдячної доброзичливості, він хоче віддячити свого щирого й доброго приятеля. Не через інше що, як тільки через почуття щирої, глибокої приязні. Не всі ж такі добрі, лагідні, як він, Куліш: не людина, а янгол во плоті.

Елей, миро, хліби, офіри, туркотіння голубів, тиха вечірня молитовність, аромати степових трав... Сріблясто-сиві струмки тиміямуму здіймаються вгору і в непомітних коливаннях тихо тануть в ясній прозорості вечірнього неба. На душу лягла лагідна спокійна незворушна тиша небесних серафічних споглядань. Злий гомін життєвої борні зник, згас, розтав...

В душі його співають янголи, — принаймні він сам запевняє про це.

...«*Боятись*» його щодо жінки, — Глібову немає чого:

— Не бійтеся мене щодо Параски Федорівни. Вона задовольниться простою дружбаю моєю, тому що такої любові, якої я прагну, вона не розуміє, да й я не здібний вірити в те, в чому *зневірився* раз.

Навіть і для неї він може бути корисним:

— Я люблю її настільки, щоб стежити з участю, що буде далі з цією зіпсованою дитиною і, на випадок потреби, зробити їй корисну послугу.

Але найкраща остання фраза в цьому листі до Глібова.

Куліш в Ніжені спинився в родині батьків Параски Федорівни і в листі до Леоніда Івановича приписує: — «Скажіть панотцеві Федорові та Марії Павлівні, що я їх дуже полюбив, та і вся родина мила й добра. Я сам, — додає Куліш, — на *Вашому* місці одружився б у такій родині».

Навіть у цій своїй «мопасанівській» історії, смакуючи приємність легкого любовного успіху, Куліш зберігає позу пророка, людини «не од мира цього», що живе високими ідеалами. Отеє протиставлення високого себе й мізерної її, пані Параски, «зіпсованої дитини», Куліш зберігає і в цьому разі.

Вівши роман на очах у чоловіка з його дружиною, докрутившись до того, що жінка збиралася кидати чоловіка, він каже про перевиховання жінки, про свої високі ідеали. В листі до зрадженого чоловіка він зневажливо пише про його дружину як легковажну жінку, про її непевність, про брак у неї високих правил, про те, що вона не гідна його, Кулішевої ідеальної піднесеності.

Куліш намагається впевнити Леоніда Івановича, що його дружина не варта Куліша...

— Вам краще знати, чи можна здійснити мої великодушні мрії щодо перевиховання жінки, уже зформованої під іншими впливами. Вам краще знати, чи є в ній «жажда знань і праці», чи вона більше була б задоволена з безтурботного життя, чужого всяких суворих плянів. Іноді я нудьгую, як людина, що опинилась на безлюдному острові; мені жалько моїх надій; але коли згадаю, на якій невизначеній основі я будував свої чарівні сподівання, то жахаюсь од власної вигадливості і дивлюсь на Вас як на благодійного генія мого життя...

Він дає доброзичливі поради Глібову. Він радить йому лишатись і надалі таким, який він був досі.

— Будьте завжди самим собою. Ніколи і ні для чого не змінюйте таких чудесних поривів серця, що Ви, може

проти власної волі, висловили своїй дружині перед розлукою...

Можна дивуватись, можна обурюватись з такої самовпевненості Куліша. В своїй гоноровитій піднесеності Куліш доходить до таких ступнів, коли з нього вже не можна навіть іронізувати.

Кінець-кінцем, хто йому дав право копирсатись у душі Глібова, аналізувати його почуття, ставати в стороні і, як з найближчим і найінтимнішим приятелем, обмірковувати й оцінювати його поведження, дарма що, може, в даний час Глібов переживав найболючіші муки?

3

4 липня р. 1860 з Києва Куліш писав до Каменецького:

— Виїжджаю з Києва завтра, сам, але проїхавши 200 верст, матиму попутницю...

З приводу тодішнього свого життя писав:

— До вас доходитимуть безглузді сплітки про мене. Вони доходять і до мене. Я сміюсь із них без будь-якої гіркоти. Як мало люди здібні прозирати в істину навіть і тоді, коли перед ними не ховаєшся. Що простіш чинимо, то глибокодумніш вони здогадуються, в чім справа. Тут фантазія в різнокаліберних моїх суддів розігралася до того, що мене вважають за якогось урядового агента. Кому з них прийде в голову, що така людина, як я, шукає тихого притулку, як підстрелений птах? Мій веселий жвавий вигляд, сердешна радість, що визирають з моїх слів про різні різниці — зводять моїх спостерігачів з глузду, і вони не можуть розв'язати, який саме біс чи які біси сидять у цій людині. *А в ній тихо співають янголи*, але тільки нікому не переказує він, про що співають вони. Та й як перекажеш? і хто цього вартий?

У Києві Куліш прожив коло двох тижнів, а тоді 5 липня виїхав у Корсунь, де гостював у брата Тарасового Варфоломея Григоровича Шевченка.

— Тут мені добре, — писав Куліш Каменецькому 9 липня 1860 р. з Корсуня. — Купаюсь гарно в каскадах, і брат Шевченків дуже розумний і гарний чоловік.

З Корсуня Куліш проїхав через Богуслав, зробив дві станції й спинився в Лисянці, де знайшов чудесний сад, річку, мінеральні джерела, незрівняну тишу, спокій, радісну самоту, в якій ще виразніш, ще принадніш здавалися згадки про кохання, про кохану жінку, про внутрішній інтимний зв'язок...

— Чудесний сад хороший не тільки річкою Тікичем, не тільки скелистими берегами, а й своєю пустинністю. Власники давно вже покинули його, і тільки рибалка та сторожа володіють ним.

— Вчора я купався, кидаючись з скелі в трисаженну глибину. Потім пив чудесну воду з чудесної кам'яної криниці, потім слухав *плюскіт* мінеральних джерел, що линуть в скелисту й де-не-де огорнену високими бур'янами річку. Деревя тихо шуміли. Здалеку гуркотів грім. Хмари велично насовувались і затемнювали водне дзеркало.

Куліш рішив провести декілька день в цій «картинній самоті».

Від управителя він одержав дозвіл оселитися в маленькому будинкові, подібному на хатину, коло якого була напівзруйнована будівля для мінеральних ванн, що в ній, як казали, по ночах несамовитствують чорти. В декількох кроках — станція і дорога через городи.

Куліш віддався всім насолодам буття: брав у будівлі ванну залізуватої абож сірної води, абож купався в річці.

— Тут же ловлять рибу, і я вибираю першу-ліпшу для юшки, що варить рибалка-дід у казанку.

Навколо — поля, усіяні копами й женцями. Земля була вогка від дощів, і дні минали урочисто — сонні, ясні й свіжі.

— Так де в чому щастить і нашому братові! — казав Куліш.

В цей час він одержав листи від Глібової, і ці листи від коханої жінки наповнили його радістю. Життя здавалося оновленим, солодким і бажаним.

— Як приємно, коли вас люблять — Боже, як це приємно. І пустиню заселено тоді розкішними мріями, і самота — зовсім не самота.

— Нещодавно, — пише Куліш у листі до Каменецького з Лисянки 16 липня 1860, — я одержав такі листи, що винагороджують за багато в минулому. Тепер тільки я починаю жити, і на це в мене найвідрадніші докази.

Роман із Глібовою після деяких початкових ускладнень, що розв'язалися на користь Кулішеві, був найвідрадніший з усіх. У романі з Милорадовичівною на перешкоді стояло дівоцтво Лесине. В романі з Марком Вовчком Куліша надто турбували ревності, й тільки в романі з панею Параскою, «зіпсованою дівчиною», що вміла задовольнятися з «безтурботного життя без суворих плянів», він не тільки досяг «повного», як зазначає сам, «успіху», а й зазнав почуття оновленості, збудженості, життєвої ясності.

Проходили грози, гуркотів грім, перепадали дощі, над річкою в зелених берегах кучерявилася срібляста пара, і в самоті лисянського парку Куліш заглиблювався в дрімотний плюскіт джерел.

Очищений в прозорості ясного почуття цей роман з Глібовою здавався таким чистим, таким романічним і надзвичайним.

— Але, — писав Куліш своєму довіреному Каменецькому, — не уявляйте якоїсь пошлої історії. Душа надто занята, надто багато відчують обидві сторони.

Як гарно не було Кулішеві в Лисянці, він висидів тут не більше трьох діб і уже 22 липня 1860 був в Одесі, звідкіля збирався проїхати в Крим.

З Одеси Куліш писав Глібовій 26 липня 1860, розповідаючи про Одесу й своє одеське життя:

— Що таке Одеса? Одеса — море куряви, що не дає

Ви мене помолодили в Чернігові, але, коли я поринув у свою сферу, знов зробився таким, як був раніш. У Вас в Чернігові якось молодо живеться, але так не можна жити завжди.

Иные хладные мечты,
Иные строгие заботы
И в шуме света, и в тиши,
Тревожат сон моей души.

Під час мандрівки я пережив багато, і тепер мені здається, що то був не я. Я повернувся старіший звичайного до Петербургу і сумніше, як будь-коли, дивлюсь на життя.

Куліш згадує за осінь на Україні.

Повторюючи Пушкіна, він каже про свою любов до осені:

— Вітер шумить у Вас тепер так чарівно, а в нас і шуму вітра не чути за гуркотом їзди. Я дуже люблю осінній час на Україні, і що більша негода, то краще. Але приємно погуляти й на осінньому сонечку. Це все одно, як старі друзі згадують свою колишню веселу добу. Особливо приємно, коли теплий кольорит соняшний засяє на рідких, почервонілих листях. Згадайте за мене, коли це побачите. Та ще, щоб листя було вогке й блищало, тремтячи, на сонці.

— Так, — закінчує Куліш свого листа, — так оживлене серце хоробливо тремтить в теплому світлі кохання, що його осяяло.

Цим порівнянням Куліш визначає ліричний тон своєї любові до Глібової. Його кохання — осіннє почуття, останнє тепло, останній промінь сяйва. На його коханні лежить прикмета вмирання. Чи не тому воно таке принадне й втішне?

Праця, історичні наукові студії, творчість — тут знаходить Куліш спокій й задоволення своїх прагнень, тут насичується згага життя, відроджується його молодість. Він щасливий.

Щастя в знанні. Знати — ось щастя.

В одному з листів своїх року 1860 Куліш пише:

— Знать — це єдина втіха без отрути. Ось воно — щастя. Кращого нема на світі. — Знати, знати й знати — ось що може наповнити душу, w której bóstwo żyć nie chce, a ludzie nie śmieją.

Отже на питання, що таке щастя, Куліш відповідає, як «просвітник», який вірить у міць думки, що керує всесвітом. Щастя в пізнанні...

— Я хапаюсь за напружену працю, як за дошку, що лишилась після катастрофи з кораблем. Мое життя давно зіпсовано, і нема як його полагодити.

Погасший пепел уж не вспыхнет,
Я все грущу, но слез уж нет,
И скоро, скоро бури след
В моей душе совсем утихнет.

У цих осінніх листах року 1860 до Глібової, осінньоінтимних, простих і щирих, — оскільки Куліш умів бути щирим, — якнайкраще відбивався Кулішів погляд на любов, життя й щастя.

Кінчаючи листа з 12 листопада, Куліш нотує:

— Обіймаю Вас і міцно цілую. Любіть мене, скільки я цього вартий. Я не вартий великої любові: я надто розкидаюсь в усі боки. Тепер я закоханий всією душею в XVII вік. Що ж за рація в цьому для дружнього серця?

Листи до Глібової, може, найінтересніші з усього «романічного» листування Кулішевого. Вони простіші, вони найменше риторичні, до того ж у них Куліш намагається з'ясувати дуже цікаве питання про взаємини між почуттям кохання і творчими прагненнями.

Коли тільки пізнання може сповнити людину, коли для кохання не лишається єдиної зосередженості і заперечена одкидається думка про «велику любов», одкидається думка, що кохання може замінити для людини все в світі, то чи не краще зовсім заперечити

коханню? Бо — справді, що ж в такому разі лишається для дружнього серця?

Одкиньмо думку про Кулішеву позу і тоді в листах до Глібової ми знайдемо гіркі визнання. Куліш визнає, що він не вартий великого кохання, бо почуття любови він зраджує задля творчих прагнень. Творчість для нього вища від кохання.

Кохання до коханої жінки він поєднує з творчою закоханістю в XVII вік. «А там захочеться XIV віку, а там кину все й помандрую межі люди, вивчаючи їх, як ботанік рослини». І що ж для дружньої душі? Нічого!.. Відданий творчості, він нездібний віддатись коханій жінці. «Я не вартий великого кохання».

Можна іронізувати з невдалого донжуанства Кулішевого, можна обурюватись з його безтактовної любовної нездарности, — але що винен він у своїх заплутаних неполадженостях неваженого життя?

— Одна відрода, — каже Куліш, — що всьому цьому буде колись кінець і що моє серце перестане нарешті відчувати. Ах, коли б Ви знали, які страждання переживає це, здавалось би, «легкое, ветренное сердце».*

— Щастя нема: є тільки захоплення. І розуміється, за це треба дякувати Богові. Коли б не це — лишилось би тільки даремно гинути. Я з життям у великому розладі. Куди не зверну погляд — усе не по мені. Це моє нещастя, що від життя вимагаю багато того, чого в ньому нема або ж є надто мало. Усе це жене мене в мій куток і

* На Глібову Куліш справив вражіння «капризної» людини, що ні з чого не буває задоволена. На відповідь Куліш заперечував твердження Глібової про свою вередливість, але почуття «святого незадоволення» він проглошує як принцип і правило ставлення до життя й людей.

12 жовтня 1860 він писав Глібовій:

— Навіщо це Ви називаєте мене примхливим? Справді, не те, зовсім не те. Я вічно шукаю свого ідеалу в усьому, що бачу й чую. Хіба це примха — не бути нічим задоволеним, що не підходить під ідеал?

садовить за безперервну працю. Тільки тут я досягаю того, чого прагну в житті, тобто істини й краси.

Дні йшли, як і раніш. Куліш працював, робив виписки з рукописів, нагромаджував матеріяли.

— Нагромаджую матеріяли, — писав Куліш Глібовій 23 грудня р. 1860. — Коли б ще звільнитись мені від мого серця, тоді б справа моя пішла б певніше. Але без серця небагато зробиш і в історії, і тут треба «мыслить и страдать» — інакше все буде холод і смерть.

Отже, творити — зраджувати життя серця, але не жити серцем — загубити творчі здібності. Куліш свідомий еротичних підвалин творчости.

— Жити стає для мене все гірше й гірше; я охолов до всіх принад життя і в усьому бачу кінець або ж зворотний бік. Сумно. Тільки й втіхи — зробити щось для пам'яті про себе. Цього дуже хочеться.

І коли до Параски Федорівни дійшли чутки про Кулішеві залицяння та про пані М. (Марка Вовчка), Куліш відловив, сміючись з того:

— Пані М. (я тільки одну пані й знаю, прізвище якої починається з М.) два роки вже нема в Петербурзі.

— Щождо Вашого запитання «про волокитство», то я бажав би, щоб якийсь дух показував Вам щодня кількість мною прочитаного, писаного, редагованого, коректованого; тоді б думка про залицяння здалась Вам такою ж смішною, як коли б стосувалось до коня, що пробігає разів п'ять на день від станції до станції. Коли ж тут залицятись? (16 березня 1861, СПб.)

Його любов не «волокитство», його Афродіта не Афродіта пандемос, а Афродіта уранія, — небесне кохання.

І в дальшій частині свого листа Куліш розвиває теорію Sehnsucht -а, романтичного прагнення до ідеалу, нудьги за недосяжним, ероса, що змагається високих творчих досягнень.

— Проте, — пише Куліш, — я завжди залицяюсь до

однієї особи і ця особа — *мій ідеал*. Оце вже вірна прихильність! Як не мало відповідає моє життя цьому ідеалові, а все не можу розчаруватись в ідеалі і рідко, рідко не почуваю себе закоханим.

Еротичний патос творчого Sehnsucht-a — ось джерело й природа його нудьги.

— Сама нудьга моя стосується до нього: вічно змагаюсь спрагнолою душею свого ідеалу, і коли його зраджу, не вважайте мене за живого. Чи знаєте: мені все хочеться заспокоїтись, щоб почати писати щось дуже гарне і тим самим бути щасливим, та ніяк не можу. Кожен день приносить нову тривогу й піклування, і сили витрачається на такі речі, що їх робити тільки чорноробам. Засинаю з думкою, що завтра рано я буду весь на лице, тобто не стурбований, не стомлений, не пікуючись ні про що — коли б не так! Можете ворочати млинарські каміння замість машини, й ворочаєш до ночі, тому що змінити нема кому. Отже, веду чудне життя, неначе віл, якого завжди поганяють.

Тягар роботи наліг на Куліша в своїй щоденній метушні, але чи слід скаржитись?

— Я скаржусь на працю, а вона — моя єдина підпора, моя єдина втіха. Що, коли б цього не було?

В світлі цих настроїв і треба розглядати ставлення Кулішеве до Глібової і те, що він написав у листі до неї з 25 лютого 1861 року. Вагаючись між коханням і творчими прагненнями, він віддасть перевагу останнім. Жінка й любов до жінки грає в його житті відносну роль, роль умовного «остільки — оскільки».

Він хотів би жити аскетичним здержуванням, патосом праці, коли б це було можна, коли б пристрасна натура не проривала його спокою, але, коли приходила пристрасність кохання, почуття пристрасти приходило вже в утомі й через утому, через виснаженість, нудьгу, байдужість, через бажання спокою й спочинку. І, віддаючись кохання, він відчував це віддання, як зраду.

Щоб творити, він офірував коханням. Звідсіля та здержаність, примушеність, вгамованість почуття, та ніяковість, незграбність любовної патетики, що примушує говорити про любовну нездарність Кулішеву.

Роман із Глібовою був світлий, ясний, радісний і безтурботний. Куліш мав повний успіх, він кохав, його кохали, алеж Куліш не володів щасливою здібністю відокремлювати години спочинку й праці, кохання й творчості.

Кохання проходило в утомній нудьзі, в нервовій напруженості, в нападах хандри.

Отже, коли читаєш лютневого листа р. 1861 Куліша до Глібової, листа, писаного після сварки з Білозерським, після розходження з редакцією «Основи», коли Куліш «ледве-ледве не лишився з нулем у кишені», то розумієш, що в Куліша справді для кохання не лишалося палання, бадьорости, свіжости.

Після «тягостных месяцев усиленных забот и неизвестности», «опрозаїчившись», Куліш загубив смак до радощів життя.

— Усе ніжне, усе тепле в моїй душі поступилось місцем перед холодними життєвими розрахунками й міркуваннями. Серцем я жив мало; жив нижчими здібностями моєї душі. Ось чому Ви помічаєте в моїх листах спокійне, розсудливе ставлення до всіх інтересів життя і в тім числі і до дружби з Вами.

Він так стомився, усе так йому остогидло, так обридло, усе для нього так вицвіло й обезбарвилось, що він і почуття свої оцінює в цій ниці своїй нерадсності. Тепер, у похмурній нудьзі, виснажений і перевтомлений, він ладен заперечувати кохання й оцінювати свої взаємини з Глібовою тільки як дружбу.

— Моя любов до Вас, — пише Куліш до Глібової в тому таки листі, — зів'яла, не розцвітши. Один лист із моїх чернігівських листів свідчить Вам, як гаряче й сліпо вона починалась. Різні відомі Вам події перешкоджали їй до

тих пір, поки призвели мою душу до того стану, що висловлено в першому листі після нашої розлуки. В Києві Ви знайшли тільки дружбу, що незмінно тяглась і тягтиметься вічно. Ви сами писали одному приятелеві, що за мою просту дружбу можна віддати все і ніколи не каятись, але Ви нічого не дали, окрім теплого поцілунку, і добре зробили: Ви показали, що були розумніші за мене, которий буває мудрим тільки по шкоді і здібний збожеволіти, як прапорщик.

5

Ще в грудні Куліш мав певний намір приїхати до Чернігова і в листі з 23 грудня 1860 р. писав до Глібової:

— Ви питаєте, чи приїду я в Чернігів? Неодмінно приїду. А коли? На це питання боюсь відповідати, щоб не збрехати. Недавно мене мучило несамовите бажання зробити тисяч три верст у санях, щоб спочити й посвіжішати. Я хотів проїхати білоруським трактом на Чернігів, на Полтаву, на Харків, на Москву і за місяць повернутись до Петербургу, та чую, що на Україні нема жодної дороги. А в Росії жахливі вибої, від яких мене нудить. Отже я обмежився однією мрією, а то побачили б Ви мою шапку — чудесна шапка. Ніякий мороз у ній не страшний...

Обіцяючи приїхати до Чернігова в травні, Куліш додає:

— Ви побачите, що моя дружба краще іншого кохання, самого палкого.

— На весні я буду на Україні і в Чернігові. Мені хочеться бачити й чути Вас. Але вже я не буду такий веселий, як був тоді. Та й суму теж не буде, а так — як треба доброму чоловікові. Молодість моя зникла. Ви бачили останній її відблиск.

Та це був настрій на мить; його намір поїхати до Чернігова — хваляне бажання.

Кохання для Куліша завжди було «другосортним

почуттям», почуттям «другого пляну», і, кінець-кінцем, у травні він поїхав не до Чернігова, а вкупі з Костомаровим рушив за кордон; *via* — Берлін, Нюрнберг, Швейцарія, Італія, Генуя, Ніцца, Мілян, Балкани, Туреччина та Дунай.

Подорож свою до Чернігова Куліш відклав на осінь.

— Мені, — писав Куліш Глібовій, — боляче, що я знищив Ваші сподіванки; тільки даремно Ви гадаєте, що Вам було б багато веселіше від мого приїзду. Нема в мене головного: задоволення з життя, а без цього що всі розмови й прогулянки?.. Та й жалько було б Вам на мене дивитись, що мені вічно нудно і часто сам я не знаю через що.

Закордонній мандрівці він віддавав перевагу перед коханням. Кохання було для нього почуттям умовним і обумовленим, і він не визнавав безумовності кохання. Отже це й треба мати на увазі, — «умовність» кохання Кулішевого, — коли ми говоримо про любовну його бездарність.

— Мені зовсім треба переродитись, — каже про себе Куліш у листі з 15/28 травня 1861 р. з Берліну. — Одно слово, я хорий, і мені треба лікуватись чужими мовами, чужими звичаями, чужою історією. За кордоном я почув себе, ніби я втік на батьківщину з чужої країни. Після купання в морі я видужаю остаточно.

І справді Куліш за кордоном спочив і заспокоївся. Його лист із Міляну з 2 червня н.ст. 1861 — ясний, збуджений, веселий.

Хаос минулих днів, які в щоденній метушливій мінливості приносили щодня нові почуття й нові вражіння, нагромаджуючи одне на одне, тепер кристалізується в творчих чітких оформленнях, перетворюється в споглядальну цілість.

— Я задоволений, — пише Куліш до Глібової, — з своєї мандрівки і більш за все тому, що вона робить для мене ясним моє попереднє життя. Я звичайно не встигаю переживувати того, що потрапляє мені в душу, і тепер

завжди одригаю жуйку: грубий але вірний вислів. Я багато заборгував сам собі в розумовій роботі. Багато так ще й пишеться необміркованим в мені, як нагромаджено плином життя, а це не гаразд: треба вести внутрішнє своє господарство доладу, щоб не опинятись в хаотичному стані.

Із захопленням, що вимагає повної безпосередності, заглиблений у світ художніх вражіннь, ніби в чарівну музику, він споглядав Германію, Швейцарію, Італію так, ніби досі він їх ніколи не бачив або ж бачив, та не розумів.

Він у захопленні од Міляну, од Мілянського собору, од італійської природи, од повітря, що є найвитонченішою принадою країни, од соборів, що їх рослинна пісноподібність робить їх повітряною приналежністю неба.

— Природа, Боже, яка тут природа! Голова заламорочується — такі чудеса. Чи знаєте ви вірш Пушкіна (певне, не знаєте):

Приблизьте хоть гроб мой к Италии прекрасной.

Але над усім панує згадка про вроду обличчя Глібової. Жадного обличчя італійки не знайшов Куліш, щоб була вона вродливіша за неї.

Куліш із Костомаровим приїхали до Міляну в день урочистого святкування визволення й з'єднання Італії; усі вулиці сяяли прапорами, з вікон віяли різнобарвні тканини.

— В Мілянському соборі слухали ми пишновеличну літургію з двома органами і півною, кращою в світі. Ми бачили десять тисяч народу, що зібрався в церкві. Багато приємних облич, алеж одної красуні: це дивно! Жодного обличчя такого, яким Бог обдарував Вас — жалько тільки, що Ви не знаєте ціни цьому дару.

В Ніцці, а потім у Відині (Туреччина) Куліш одержав листи від Параски Федорівни.

Вона нарікала й скаржилась. Вона була незадоволена з того, що Куліш не приїхав до Чернігова, а поїхав закордон, і закидала йому, що він «*піддурює*» її. Отже, в

листі, заадресованому в Відин, вона вилила на Куліша цілу низку ревливих обвинувачень, почавши з того, що він, мовляв, сховав од неї свої любовні зв'язки. Треба припустити, що до Глібової дійшли відомості про Ганну Рентель. Закидала вона йому також і велике його самолюбство, і непевність його почуття до неї, і невиразність його прагнень. Вона скаржилась і нарікала; з жіночою наївною простодушністю вона ставила перед ним запитання руба: кого він кохає й кого він має намір покохати.

Бідна ревнива жінка, що покохала таку невірновужену, вередливу, несталу людину, як Куліш.

Куліш виправдувався. Та чого варт будь-які, бодай навіть найкращі й найрозумніші виправдання? В обвинуваченнях завжди є патетичність, і тому вони щось важать. Виправдання ж, навпаки, в більшості бувають ніякові, пустопорожні, стурбовані й нікчемні.

Кулішеві лишилося тільки натякати й плутатись, щоб пояснити, чому він поїхав не до Чернігова, а за кордон. Він виправдується, посилаючись, що на Україні йому довелось би зустрітись із різними дурнями й пошляками, які звикли совати ніс не в своє діло й отруїли б йому приємність перебування на Україні.

— Ви, — звертається Куліш до Глібової, — повинні були б сами порадити мені, щоб я тікав з моєї безглуздої батьківщини, жертвуючи приємністю побачення задля того, щоб зберегти мій душевний спокій. Я сам пожертвував багато, відклавши мій приїзд на Україну. Досить хіба й того, що довго не почув від Вас дорогих для мене згуків про зелене жито. Та коли б я приїхав, як гадалось, то здумайте гарненько, як не відповідали б мої справжні вражіння тим потрібним для мене вражінням, що я їх повинен був би переживати на кожному кроці.

Пояснення тут такі розпливчасті, що інтимний бік цих слів міг бути, може, зрозумілий тільки для Глібової.

Жалюгідні й ті виправдання, що з ними Куліш звертається до Глібової на відповідь за її ревливі закиди.

— Яке помилкове розуміння і наших з Вами взаємин, і моїх взаємин до людей взагалі. Ви кажете, що я сховав те то й те то. Та так я сховав од Вас тисячу речей. Хіба можна людині все буття своє перевести в листи? Найдокладнішим листом небагато висловиш, а то більше короткою звісткою.

— Сенс мого перебування в Макарівці можна висловити тільки сукупністю ідей та обставин. Коли б навіть я й сховав од Вас будь-що подібне в тому значінні, яке Ви надаєте цьому слову, то здумайте, чи добре вимагати одвертості, не викликавши бажання бути одвертим?

Абстрактність першої частини компенсує уїдливість другої, що могла навіть зачепити адресатку. Але поза уїдливістю Кулішеве виправдання лишається цілком беззмистовним і безпредметним...

Замість простої відповіді на просте питання й виразне обвинувачення Куліш ухилявся в фікції уявлених абстракцій, хоча на його відповіді є й присмак легкої іронії.

Єдине, в чому мав рацію Куліш — це, коли він у відповідь на закиди, аргументував до *жіночої чутливості*. Тут він намацував певний ґрунт, але він сам щонайменше будь-коли вважав на чутливість й покладався на неї. Згадаймо його взаємини з Милорадовициною й його листи до неї: там є все — і модне штірнеріянське перетворення байронічного прометеїзму, і гіркі жалі, і скорботний сум, і патетика національного месіянізму — і разом з тим повна неуважність до жіночого серця.

Справляє вражіння й останній абзац відповіді: перед Глібовою Куліш становить виразні вимоги. Вони категоричні. Вони ясні й прості. Куліш писав:

— Як грубо Ви розумієте мене, коли могли написати слова «но ваше велике самолюбство»... Я гадав, що жіночий розум ясніший від чоловічого через причетність

жіночого серця — і тут помилився. Ви питаєте: *кого я люблю?* Та кого ж мені любити, скажіть? Я вже писав, що люблю свій ідеал істини, добра й краси і тому, що всього цього єсть потроху в людях, то я й люблю потроху багатьох, особливо тих, кого менше знаю. Але *кого я маю намір покохати?* Це питання для мене надто мудре. Проте відповідаю: я маю намір покохати, тобто покохав би жінку, котра в усьому, що я роблю, бачила людське, а не тваринне прагнення, котра була б певна, що я не здібний ні на що пошле і котра поважала б свободу взаємин так, як я її поважаю.

6

З Туречинни, з Дунаю Куліш повернувся до Одеси і звідтіля 29 липня 1861 р. написав листа до Глібової. Цей лист — типовий для Куліша лист хитань і сумнівів: їхати чи не їхати, стріватись чи не стріватись, продовжувати кохання чи обірвати і, обірвавши, віддатись у хуторному затишку літературній праці?

Якоюсь виснаженою втомою віє від цього Кулішевого листа. Радісної збудженості вистарчило в нього тільки на якийсь місяць минулого року, а тепер «догорели огни, облетели цветы». Кулішеві хотілося б поїхати до Чернігова, але йому над міру важко зустрічатись із людьми.

— Я зовсім не придатний для суспільного життя! — пише Куліш у своєму одеському листі до Глібової з 29 липня 1861.

Він не їде до Чернігова, не хоче їхати, мовляв, через те саме, що люди його стомлюють, дратують, що вони огидні для нього і він для них.

В листі року 1861 Куліш повторює те, що писав ще в 40 роках в своєму «Щоденнику». Згадавши якось про пораду Плетньова, щоб не товаришував з нерівнею, Куліш приймає цю пораду, як «идею, важною для всякого молодого таланта», і кидає слідом таку увагу:

— В самом деле, что меня воспитало лучше других, если не то, что я *всегда чуждался своих товарищей*.

«Характерна, — нотує С. Єфремов, — вже й ця певність Кулішева, що він "лучше других", але надто цікава нам ота думка про добродійний вплив одчуження од товаришів, од товариства взагалі. Це зовсім не дрібниця, оця по дорозі й ніби випадково кинута увага. Ні, це те насіння, може мале й непомітне, на зразок гірничного зерна євангельського, з якого виросло проте величезне дерево. Вся причина в тому, що *антигромадською* людиною Куліш був із самого початку своєї громадської діяльності, і ця антигромадськість, так промовисто проскочила в цитованому допіру вихвалювальному принципіальному відчуження від людей».*

Ця антигромадськість, це відчуження стає лаятмотивом Кулішевого листа до Глібової. Оцією самотньою відокремленістю своєю, відлюдкуватістю вдачі Куліш аргументує відмовлення їхати до Чернігова.

Куліш писав:

— Дуже хотілося б побачитись з Вами, але, як здаю, що для цього повинен опинитись у кублі шиплячих гадюк, то й серце холоне. Чи не краще продовжувати розпочаті твори? За кордоном я багато читав, бачив і думав. Тепер хочеться писати. Навіщо себе мучити, коли так легко забути про всіх своїх клеветників і всією душею віддатись своєму ділу. Я не можу не почувати, яка атмосфера оточує мене, і це отруїть для мене всі втіхи, що випадково припадуть на мою долю.

— Життя, — пише далі Куліш у тому ж таки листі, — й без того коротке. Навіщо ж псувати його прикростями, яких можна уникнути? Та й що я привезу Вам, окрім серця, що нудьгує? Навіщо нам бачитись? Яку радість я винесу з побачення? Наперед знаю, що внаслідок лишиться один сум. Чи не краще жити в тому світі, куди

не мають доступу люди з прокаженими язиками? Уже від одного цього листа мені стає боляче. Що ж було б, коли б я поїхав у Чернігів? Може, я зречусь взагалі України.

Отже проголошується зречення людей, коханої жінки, України. Куліш стверджує свою ізольованість, свою відокремленість. Він не може перемогти свого нахилу тікати від людей.

«Цією рисою (відчуженість від людей) зручно пояснити всі помилки й непевні вчинки Кулішеві, починаючи з його особистих стосунків до людей-приятелів, як Шевченко, Костомаров і інші та людей коханих, як Марко Вовчок, і кінчаючи актами громадської ваги — отією службою в Польщі на обрусительній роботі, перекінчицтвом, суцільною апостазією, борсанням у непримиренних суперечностях, вічною позицією між Сцїллою й Харібдою, що отруїла йому життя й зробила з його кінець-кінцем мученика, а разом і цілком антигромадську людиною».*

Куліш рвав із Глібовою через інстинктивне відчуження від людей, через відлюдкуватість своєї вдачі.**

І в тому ж листі з 29/VI Куліш писав Глібовій:

— Не нарікайте на мене. Мені так краще [не їхати]. Навіщо ж, задля уявлених радощів (насправді їх зовсім нема) пускаться на безсумнівні важкі страждання? Вам буде боляче читати цього листа, але коли б я приїхав, то

* «Без синтезу», ст. 14.

** Порів., що писав Куліш до Глібової в листі з 3/VII-61 з Генуї:

— Як розповісти Вам, як дати Вам зрозуміти, скільки болючого захопив я з собою з торішньої подорожі на батьківщину! Ви сами пишете, що про мене з усіх боків чуєте лише погане. І злодієві прикро знати, що люди його суворо засуджують; як же людині, яку катують за великодушні її душевні рухи, що їх розуміють по-лакейськи? Не вийти ж мені на площу і не читати про свої діла й наміри публічних лекцій? Та й публічні лекції такого роду небагато здібні зробити.

* «Без синтезу», ст. 14.

бачити мене було б ще болючіш. Я зовсім не гідний для громадського життя. Мені лишається тільки самота й праця.

— Коли я й поїду куди, то хіба в такі місця, де мене зовсім не знають, і то лише на те, щоб бачити смиренну природу українську і стріватись із різними простонародними особами; але певніш, що я віддамся уперто праці місяців на два й поїду в Петербург для інших праць. Пишіть до мене прямо на моє ім'я в Полтаву, і тільки. Ваше становище мене цікавить. Сумно, а хочеться знати й найсумніше.

Справді, чи варт нервуватись, турбуватись, коли кохання надто ілюзорне почуття, коли радість кохання є тільки уявлена радість, — та чи й є вона взагалі?

7

Роман із Глібовою кінчався. 3 року 1862 ми маємо тільки два листи: з 6 березня та 6 квітня.

Відчуженість від людей відіграла тут головну роль. Праці й творчості віддано перевагу над коханням, обов'язкові й примусові над особистим почуттям.

— Спасибі, — писав Куліш до Глібової 6 березня р. 1862, — що готові бути й далеким моїм другом, коли не можна бути близьким, бо й справді не можна. Цю істину Ви довели на станції за Ніженом. Ви слухались доброго почуття, забувши про всі мрії, основані на одній згазі якогось невизначеного щастя. Лист Ваш для мене дорогий, але він більше стосується до Вас, ніж до мене. Уява Ваша зберігає якийнебудь щасливий момент і поширює його на все моє життя, а життя моє найсуворіше, далеке від того, чим Ви його уявляєте. Уже давно нема в мене тих очей, що уявляються Вам за згадкою чимсь особливим.

— Я міг, — пише Куліш далі, — подивитись на Вас молодим, мрійним поглядом. Але з того часу прожив я сто років, і все передо мною затьмарилося, все, про що в

захопленні мріє молодість. Шукаю одного: спокою для своїх праць.

Отже, роман із Глібовою то справді був для Куліша в його житті останній промінь, останнє почуття.

У червні року 1860 Куліш із Глібовою прожили разом декілька щасливих і безтурботних місяців. Куліш почув себе щасливим коханцем.

— Ще раз і вже в останній раз.

Але це був тільки один момент, і Куліш із гірким сумом впевняє кохану жінку, що вона помиляється, коли хвилиenne щастя вона поширює на все життя його. Глібова помилялась. Куліш мав рацію: життя його було суворе, віддане творчій мрії: себе ствердити в відродженій нації, в визволеному народі українському.

Як не дивно, але Куліш, людина упертої зосереджености, егоцентричної самоскерованости, виключний егоїст, людина виразних антигромадських тенденцій, самолюбний, гоноровитий, мстивий, в якого скрізь і завжди випинається оте безмірне «я», викохане холодною вдачею та егоцентричною натурою на ґрунті доморобного аристократизму, — він особистим життям не жив. Особисте життя своє він приніс в офіру праці, творчій мрії, служінню громаді.

Обов'язок перед суспільством, служба громаді — найвище в світі... Жінку він зраджує задля обов'язку перед суспільством.

Хутірський затишок, самотня пасіка, десь у глухому гаю абож степовому безлюдді, бджоли, вулики, курінь і він сам, — ось його теперішній життєвий ідеал.

— Хто мене розуміє й кохає — а таких майже нема — той повинен довідуватись про мене, як про старого пасічника, що охолов до хвилювання родинних інтересів і тільки святами одвідує майже чужих для нього родичів, за браком кращих друзів — довідуватись і тільки. «Ще старий жив. Топчеться собі по пасіці; не займайте його, нехай доживає віку та Божу бджолу розводить».

— Так і про мене, — додає з легким меланхолійним

сумом Куліш, — кожна добра душа повинна казати: але таких душ я знаю надто мало. Моє життя повинно бути присвячено спокійним працям, що відповідають завданню, яке я сам поставив перед собою. Я повинен відокремлюватись од кожного гуртка, де надто галасують, од кожної зустрічі, з якою зв'язані важкі вражіння. Так я і роблю. Хто до мене близький, тих я не відштовхую від себе, але даю собі право піти від них геть, коли мені здається, в кожну хвилину і навіть, будучи в їх товаристві, відмежовувати себе мовчанкою, як глухою стіною.

— Самотній працівник, — як казав про себе Куліш.

Самоту й працю, парнаську замкненість у вежі з слонової кости проповідує для себе Куліш: глуху замкненість, чернече «отшельничество», аскетичну келійність, куткову відгородженість.

Це він і такий він... Глібова глибоко помилилась, коли вона його уявляла іншим.

— Чи того Ви в мені шукали? — запитує її Куліш. — Усе життя складається з помилок і захоплення примарями. Я, — стверджує Куліш про себе, — користаюсь знанням життя настільки, щоб не віддаватись мріям про щастя поза самим собою.

— Добре розуміти речі, чесно почувати й бажати людям користі, нічого від них за те не вимагаючи — ось єдине щастя. Усе інше на мить, а після солодкої миті — душевна порожнеча й нудьга! — таке Кулішеве credo.

З байдужістю, за якою відчувається надмірна втома від життя, він каже:

— Усі місцевості для мене майже рівні, де єсть дерева; усі люди майже однакові, де є затишна кімната.

І Куліш кінчає цього листа з 6 березня року 1862 припискою:

— Пробуду тут [тобто в Петербурзі] ще до травня, а на початку травня гадаю поїхати в Полтаву... Не забувайте за мене; пишіть до мене. Залишіться назавжди моїм другом, не дивлячись на час і просторінь. Щодо

мене, то я через свою натуру не можу бути до Вас іншим, як я був досі. Що мене утримувало від подорожі до Чернігова, то й утримує. Небажання зустрічатись із людьми, які в вічі одні, а за очі інші. Таких людей багато і в Полтаві; але там у мене є притулок ні для кого не приступний. Там у мене книжки й папери; там я можу спокійно працювати й дихати прохолодою дерев. При тому ж у Полтаві національний елемент процвітає. Любов'ю до рідної мови Полтава супроти Чернігова — Атени. Словом, окрім Полтави, нема куди мені їхати для спокійної праці, а для мене треба бути якомога спокійним при літературних вправах.

З 6 квітня р.1862 маємо останнього листа до Глібової. Тематика цього листа — звичайна: отее хитання між творчістю й коханням, що є таке типове для Куліша.

Куліш писав:

— Нічого не може бути привабливіше від тих стосунків, в яких ми тепер перебуваємо. Бачившись так часто протягом двох тижнів, ми подали привід для найбезглуздіших розмов. Усе перешкоджає нам бути ближче, а коли б і не було зовнішніх перешкод, то одна любов моя до самотньої праці вічно б нас розлучала.

До того ж, — у неї є обов'язок перед чоловіком; у нього перед дружиною.

— Од життя я не того вимагаю, чого Ви; та навіщо входити в цей предмет, коли я повинен був зважити Ваш обов'язок, глибоко Вами освідомлений, до людини, без Вас безпомічної.

Згадуючи початок їхнього кохання, Куліш додає:

— Коли я тоді, будучи під недавнім очаруванням, так твердо покорився своїй долі, то можете гадати, що сталося з моєю рішучістю, коли ніщо не перешкождало мені міркувати тверезо про моє й Ваше становище. У мене теж є обов'язки, од яких не можуть звільнити мене жадні прикrostі; у мене є спомини, святі для мене — їх

не можна забути, не можна перестати поважати. Ось чому й гроші й послуги я пропоную так само старому моєму другу, як і з Вашого боку Вашому. Особисто я лишаюсь вільним в своїх душевних справах, Нікому до них немає діла.

І знов повторена думка про самоту, про обов'язок самоти і про літературну працю, що їй самій він відданий.

— Я сам і вічно буду сам. Краща сторона моєї істоти належить літературі, як способові благочинно впливати на суспільство. До цього часу я мало зробив і, може, зроблю мало; але я знаю, що це мале після моєї смерти призведе до великого.

В травні Куліш збирався їхати до Полтави, але до Чернігова їхати не збирався. Кохання скінчено. Він нездібний кохати.

— Пишіть мені про себе. Я повідомлятиму Вас про себе. Може, колись і побачимось, та для чого? Нам важко бачитись, тобто мені попри всю зовнішню холодність мою. Усе, що почувалось і говорилося, залишило в мені найважкіші сліди. Якось то воно вийшло гидко [«безобразно»], зовсім не схоже ані на Вас, ані на мене, тому що все навколо зроблено гидко, і найкращі душевні рухи мимоволі набувають безглузвих форм. Одно слово я бажав би, щоб цього ніколи не було й викупив би важкі почуття найрадіснішими й поетичними хвилинами.

— Сумно мені, — кінчає Куліш цього свого останнього, прощального листа, — сумно мені, що Ви страждаєте. А я вже кінчив період гострих болей і почуваю тільки глухі. Багато, багато і без того в мене гіркоти на душі. Одна енергія діяльності підтримує мене.

Підбиваючи підсумки своїм взаєминам з Милорадовичівною, Куліш казав про *біль і сором*.

Гидко й важко йому, коли він згадує про свій роман з Глібовою.

Не вмів любити й не любив любови Куліш...

Розділ V

ГАННА РЕНТЕЛЬ

1

В травні року 1860 Куліш приїхав до Полтави, де в нього був давній приятель Дмитро Павлович Пільчиков.

Куліша, автора «Чорної ради», видавця «Записок о Южной Руси» та «Хати», зустріли в Полтаві з великою пошаною й приязню.

9 травня Пільчиков улаштував обід, на який запросив декого з українофільськи насирої молоді і, між іншим, О. Кониського.

«Куліш був, — як розповідає О. Кониський, — людина типово вродлива, розумна, добре освічена, та всі ці якості перед молодими ентузіастами-демократами затьмарювала якась Кулішева пиха, жодна стриманість і надмірне його самолюбство; Куліш не припускав у суперечках жадних заперечень навіть з боку Пільчико-ва».

Як і раніш, так і тепер і завжди Куліш поводився відчужено, тримався в товаристві відокремлено. Він не тільки не любив підлещуватись, запобігати, але разом з тим він мав нахил дратувати й заціпати. Може, це була проста властива йому маніра поводитись, а може він це робив і навмисне.

«Найбільше нам не подобалося, — каже О. Кониський, — що Куліш розмовляв з нами російською мовою, не вважаючи на те, що я й Пільчиков декілька разів починали розмовляти мовою українською».

Це так схоже на Куліша: лідер тодішнього українофільського громадського руху, він навмисне розмовляв російською мовою. Цієї маніри суперечити й протиставляти себе іншим не зрозумів Кониський.

не можна забути, не можна перестати поважати. Ось чому й гроші й послуги я пропоную так само старому моему другу, як і з Вашого боку Вашому. Особисто я лишаюсь вільним в своїх душевних справах. Нікому до них немає діла.

І знов повторена думка про самоту, про обов'язок самоти і про літературну працю, що їй самій він відданий.

— Я сам і вічно буду сам. Краща сторона моєї істоти належить літературі, як способів благочинно впливати на суспільство. До цього часу я мало зробив і, може, зроблю мало; але я знаю, що це мале після моєї смерті призведе до великого.

В травні Куліш збирався їхати до Полтави, але до Чернігова їхати не збирався. Кохання скінчено. Він нездібний кохати.

— Пишіть мені про себе. Я повідомлятиму Вас про себе. Може, колись і побачимось, та для чого? Нам важко бачитись, тобто мені попри всю зовнішню холодність мою. Усе, що почувалось і говорилось, залишило в мені найважливіші сліди. Якимось то воно вийшло гидко [«безобразно»], зовсім не схоже ані на Вас, ані на мене, тому що все навколо зроблено гидко, і найкращі душевні рухи мимоволі набувають безглузвих форм. Одно слово я бажав би, щоб цього ніколи не було й викупив би важкі почуття найрадіснішими й поетичними хвилинами.

— Сумно мені, — кінчає Куліш цього свого останнього, прощального листа, — сумно мені, що Ви страждаєте. А я вже кінчив період гострих болей і відчуваю тільки глухі. Багато, багато і без того в мене гіркоти на душі. Одна енергія діяльності підтримує мене.

Підбиваючи підсумки своїм взаєминам з Милорадовичівною, Куліш казав про *біль і сором*.

Гидко й важко йому, коли він згадує про свій роман з Глібовою.

Не вмів любити й не любив любови Куліш...

Розділ V

ГАННА РЕНТЕЛЬ

1

В травні року 1860 Куліш приїхав до Полтави, де в нього був давній приятель Дмитро Павлович Пільчиков.

Куліша, автора «Чорної ради», видавця «Записок о Южной Руси» та «Хати», зустріли в Полтаві з великою пошаною й приязню.

9 травня Пільчиков улаштував обід, на який запросив декого з українофільськи настроєної молоді і, між іншим, О. Кониського.

«Куліш був, — як розповідає О. Кониський, — людина типово вродлива, розумна, добре освічена, та всі ці якості перед молодими ентузіястами-демократами затьмарювала якась Кулішева пиха, холодна стриманість і надмірне його самолюбство; Куліш не припускав у суперечках жадних заперечень навіть збоку Пільчикова».

Як і раніш, так і тепер і завжди Куліш поводився відчужено, тримався в товаристві відокремлено. Він не тільки не любив підлещуватись, запобігати, але разом з тим він мав нахил дратувати й зачіпати. Може, це була проста властива йому маніра поводитись, а може він це робив і навмисне.

«Найбільше нам не подобалося, — каже О. Кониський, — що Куліш розмовляв з нами російською мовою, не зважаючи на те, що я й Пільчиков декілька разів починали розмовляти мовою українською».

Це так схоже на Куліша: лідер тодішнього українофільського громадського руху, він навмисне розмовляв російською мовою. Цієї маніри суперечити й протиставляти себе іншим не зрозумів Кониський.

Приймали Куліша в Полтаві як визнаного проводиря. На його пошану українська громада улаштувала обід в залі міського саду. Внесок, як на той час, був досить високий — 3 карбованці сріблом. Записувались протягом трьох днів і 7-ого припинили запис, бо записалось на обід понад двіста осіб, а більше заля не могла вмістити.

Обід, що відбувся 9 травня, й промови на обіді носили урочистий, помпезний характер: імена Куліша й Шевченка були проголошені, як імена визнаних ідеологів і ватажків українського руху. Обід кінчився дуже пізно, й більшість публіки проводжала Куліша до його помешкання з музикою!

Вранці другого для полтавці з такою ж урочистістю проводжали Куліша до першої поштової станції.

Куліш з Полтави поїхав в Василівку до матері Гоголя, де Кулішеві дуже подобалося і де він любив гостювати. З Василівки 10 травня Куліш писав Шевченкові, маляючи своє перебування в Полтаві та цей славетний бенкет.

— Полтавці, зазвавши мене до себе на бенкет, жалкували, що Ви до них торік не завітали. Скільки не було там на бенкеті речей поважних, то знай Ваше славне й шановне ім'я споминали так, як рідна сім'я споминає про свого батька, що десь далеко живе на чужині. Пили не раз за Ваше здоров'я й просили мене вблагати Вас, щоб Ви хоч на ту весну пошанували Полтаву, явивши їй свою кохану й шановну персону. Оцеж я, виповняючи свою обіцянку, запевняю Вас, що ніде в світі таких щирих і прихильних до себе дітей не знайдете, як у тій Полтаві. Тут бо не то пани й паненята, а всяка душа письменна й щира з Вашим Кобзарем, наче з яким скарбом дорогим, носиться, та хутко й книжок їм буде не треба, бо повитверджували вже всі Ваші стихи на пам'ять — і тривайте, чи не по Кобзареві й Богу моляться.

Тоді саме в Пільчикових Куліш зустрів і познайомився з молододу вродливою панночкою — Ганною

Павлівною Рентель: «Козявка», як її звали в вузькому колі близьких знайомих. На панночку справив велике вражіння сам Куліш, ця урочиста його зустріч в Полтаві, тріумфальний нічний факельцуг, помпезний бенкет, проклямативні промови. Куліш здався їй справді особою виключною й добірною. Кулішеві теж сподобалась ця гарненька молода дівчинка, що з побожним дивуванням розмовляла з ним і питала в нього порад: *як жити й що робити!*

Ганна Павлівна Рентель була дочка діди́ча, що йому з великих колісь маєтків дістався в спадщину тільки маленький хутір Ганнинський біля Диканьки.* Наїжджаючи до Полтави, Рентелі завсігди винаймали кімнату в матері Пільчикових, і саме через Пільчикових Куліш і провадив листування з своєю «Козявкою».

Куліш любив подвоювати романи. Розпочинаючи один, він паралельно розпочинав і другий. Йому подобалося снувати разом нитку двох кохань. Він не уникав подвійности, подвоєної а то й потроєної схожості одночасних романів. Книгозбірню почуттів він комплектував дублетами захоплень. Це удосконалює техніку любовних способів.

Куліш волів мати в своєму розпорядженні асортимент романів. Коли на роки 1857-1859 припадають два романи, один з Милорадовичівною й другий з Марком Вовчком, то на роки 1860-1862 припадають так само два рівнобіжні романи, що одночасно почались і одночасно закінчились, з Глібовою та з Рентель.

Паралельні кохання надавали певної геометричної стрункості почуттям. Вони ритмізували почуття, робили їх чіткіші і конструктивніші. В подвоєному, в потроєному почутті розкривається його логіка, його схема, та раціональна чітка формула кохання, що робить його розум-

* Микола Іваненко. З життя О. Я. Кониського (Нові матеріяли). «Україна» 1929, березень-квітень, ст. 65-69.

ним, ясним і тверезим. Мати одночасно три-чотири романи — дійти довершеності в почутті.

Куліш кохає — Куліш експериментує і менторствує. На його любовній манірі виразно позначився стиль доби. Він об'єднав маніру Лева Толстого з манірою Стендаля, моралізаторське менторство першого з раціоналістичним і холодним експериментаторством другого.

«Стендалізм» Кулішів, його романічна теорія (теорія його романів) полягає саме в науці любовних повторів. Ритмічна повтореність почуття, ототожнення й уподібнення кохань, — в цьому полягає сенс одночасних Кулішевих захоплень.

З наших слів можна зробити висновок, що з Куліша справді був якийсь розпусник, «Дон-Жуан». Ба ні! Для Куліша подвоювати або потроювати кохання значило, кінець-кінцем, не більше як тільки подвоїти або потроїти листування.

Немає сумніву, що він подобався жінкам, і в житті Милорадовичівни, Рентель, а, певне, й Глібової зустріч з ним відіграла видатну роль і лишила глибокий слід. Для Лесі Милорадовичівни перипетії її стосунків з Кулішем були за джерело важких страждань і хвилювань. Тим часом те, що жінки приймали за кохання з його боку, то для Куліша було тільки звичкою листуватись. Акуратність в кореспонденції й звичку писати довгі й докладні листи приймали за прояв почуття.

Куліш вів надзвичайно велике листування: щодня він писав багато листів; він акуратно відповідав на одержані листи. Коли можуть бути ентузіясти листування, то Куліш належав до їх числа.

Романи Куліша з Глібовою, Милорадовичівною, Рентель (за винятком хіба роману з Марком Вовчком) це *романи в листах*. Кулішеві листи, зібрані до купи, приміром його листи до Милорадовичівни, що їх видав окремою книжечкою Ол. Дорошкевич, це справді окре-

мий «роман в листах», зразок і приклад цього літературного жанру.

Листи Куліша це плід не тільки його особистих почуттів, але й висновок його творчих прагнень. Часто-густо щоденники, що їх звичайно пишуть нібито для себе, і листи, що їх наповняють — інтимно-щирими визнаннями, насправді уявляють з себе суто літературні, формальні, штучні вправи. Ця двоїстість призначення листів і щоденників особливо характерна для листів, що їх пишуть письменники.

«Романи у листах» — приналежність певного літературного жанру.

Цей жанр в літературі іноді занепадає й виходить із моди, іноді відроджується. За часів Куліша існувала певна мода на такі «романи в листах». Знаючи Куліша, ми не помилимося, коли підкреслимо ці формальні елементи, прикмети жанрової приналежності, що позначились на його листуванні з Милорадовичівною або ж із Рентель.

Безперечно, писавши листа до Милорадовичівни, Куліш свої особисті настрої підносив на ступінь жанра, формалізував їх, себе перетворював в абстрактного героя абстрактного літературного твору. Його листи не тільки документи біографії, але й документи даного жанра в літературі того часу.

«Як чарівний роман, як прекрасну поему минулого перегорне читач ці сторінки Кулішевого листування з Милорадовичівною, що так хвилювали двох кореспондентів сімдесят років тому, — пише Ол. Дорошкевич. — Куліш не шукає від листів безпосереднього утилітарного ефекту, він уважно стилізує свої "послання" під сторінки сентиментального роману "в листах".»*

Формальні «жанрові» елементи, властиві «романам в листах», важили для Куліша не менше, коли не більше від особистих його переживань. Вся трагедія й Куліша й

* «Куліш і Милорадовичівна». Слово 1927, ст. 8-9.

його кореспонденток полягала в цій двозначності Кулішевих намірів, двоїстості самовідчуття, визнань, тенденцій. Те, що кореспондентки приймали за прояв його особистих визнань, інтимних почуттів, глибоких зворушливих прагнень, то насправді було тільки жанровою формою. Куліш обмежувався листами, де справа йшла про життя, чутливість, людей і реальність. Очевидячки, в коханні пристрасть, буяння крови не грали для нього особливої ролі, не вони стимулювали його поведження й вчинки.

Несвідомо для самого себе Куліш піддурював і себе, і жінок. Перегляньте його листи до Милорадовичівни, до Глібової, — Куліш охоче листується, але надто неохоче згоджується на побачення. Він уникає особистих зустрічей і, уникаючи побачень, з захопленням пише довгі листи на декілька сторінок.

Він тягтиме роками своє листування, не настоюючи на зустрічі й побаченні.

Листування з панночкою Рентель Ол. Дорошкевич характеризує так: «Це листування майже цілком позбавлене широти та інтимності, натомість пройняте нудним дидактизмом, і воно цікаве тільки тим, що свідчить про своєрідні шаблони, стилістичні "стандарты" в Кулішевих інтимних листах».

Для Куліша його листи до панночки були тільки прикладами стандартизованого «кохання в листах», для самої дівчини вони були схвильованим збудженням, світлим сяйвом, звісткою про нові путі й нові обрії.

Смолоскипи нічного факельцуґу, що згадка за них зберігалась в її пам'яті з весняної ночі 9 травня, здавались для Рентелівни проміннями нових надій, віхами піднесеного відродження.

2

Знайомство з Кулішем увійшло в життя панночки Рентель як новий зламний етап. Саме тоді в неї був

закоханий О. Кониський, що служив у Полтавському суді.

З боку Кониського це було палке почуття, ніжне захоплення, повне побожно-любовної самовідданості. Він присвячував дівчині вірші, писав любовні листи, плекав глибоку приязнь, мріяв про одруження.

7 серпня року 1860, певно невдовзі після знайомства з дівчиною, Кониський пише вірша під назвою «Думка» з присвятою «Г. П. Ф-Р—ь»!

Нехай марно я загину,
Пропаду в неволі,
Тебе ж, серце, не забуду,
Дівчинко, ніколи.
Молитися щодня буду
Богові за тебе:
І вимолю тобі щастя
І долю із неба.

«Щодня буду молитися, щоб мерщій умерти». Він закаже товариству вирити могилу на тій самій горі, де сьогодні сиділа кохана дівчина.

Як спочинеш, біля ліжка
Я буду стояти;
І од тебе усе злеє
Стану одвертати
І комашці спуститися
Не дам над тобою.
Як квіточку, як пташечку
Доглядату буду.

Метеликом він сяде їй «на ручки».

Не руш його дівчинонько,
Не виганяй з хати,
Бо то буде душа моя
Мотильком літати.
Політає — надивиться,
Й полетить на небо,
Й знову стане молитися
Богові за тебе
На хуторі Ганнинському.

Вірші Кониського, треба визнати, досить сентиментальні, досить не блискучі. Вони наївні, ці типово-альбомні, трафаретні й банальні вірші. Вони такі ж незграбні й недоладні, як і любовні вірші Костомарова. Вол. Іваненко, оцінюючи ці вірші, каже про «свіжість, щирість почуття, позначеного юнацьким ідеалізмом», про «глибоку їх інтимність». Не заперечуємо!.. Закоханий в гарну панночку судовий панич був щирий, писавши штамповані альбомні вірші:

Як голубку од ястреба,
Як ягня од звіра,
Так я тебе од недолі
Ховатиму широко.

Щирість любовних визнань — банальна. Немає нічого банальніше від цього визнання: «я вас люблю!» Поети-професіонали уникають щирости, бо вони уникають штампів; вони воліють почути не таку фразу: «Ви написали щирі вірші», а «Ви написали бездоганні вірші».

Кониський і Куліш конкурували перед панночкою Рентель не тільки в коханні, але й як поети.

Про другий приїзд Куліша до Полтави восени 1861 р. О. Кониський розповідає:

«Другого разу Куліш одвідав Полтаву наприкінці серпня р. 1861, повертаючись з-за кордону. Він опинився тоді на помешканні мирового посередника, спільного нашого знайомого, І. Д. Стефановича. Прийшовши до мене вранці, він запросив до себе мене, Пільчикова й молодого поета В. С. Кулика послухати твори одкритого від нього десь в Добруджі нового українського поета (нащадка запорожця), який, за його словами, не поступиться щодо таланту й перед Шевченком. Певне, ми полетіли. Куліш прочитав нам спочатку декілька дрібних поезій, потім "Дунайську думу" й велику поему "Великі Проводи". Читав він просто, хорошо; але читане не справило жодного враження на слухачів і ніхто з нас

після того, як він кінчив читати, не висловив ані похвал, ані закидів новому поетові. Коли ж Куліш спитав про мою думку, я сказав одверто, що в зачитаних поезіях жодної поезії нема — проза, та й проза не завжди добре римована. Куліш подивився на мене звисока і, нічого не відповівши мені, поклав рукописа в валізу. Після від'їзду він довгий час нічого до мене не писав. Причина мовчанки з'ясувалася тільки наприкінці року, коли в "Основі" з'явилися читані нам твори "нового поета" за підписом Куліша. Тоді я зрозумів, що самолюбство автора було зачеплено висловленою від мене думкою про його поетичні твори».

Куліш в листі до Каменецького писав трохи інакше:

— Прочитав я в Полтаві декому твори Дунайського поета, й всі прийшли в захоплення. Я радію з своєї знахідки.

Авторське самолюбство ніколи не можна відокремити од особистого. Кониському не сподобалися Кулішеві вірші; тим часом панночка Рентель віддала перевагу Кулішеві, як поету й як людині. Різкі одзиви про Куліша — Кониський протягом всього життя одзивався про Куліша досить негативно — були підказані почасти ревнющами.

Кониський ревнував кохану дівчину до Куліша. Він сватався був до панночки Рентель, але йому не поталанило з коханням. Чи то в наслідок особистого жіночого вподобання або смаку, чи такі стежку йому перейшов Куліш, — ми не знаємо всіх подробиць. Одне можна сказати, — Кониський категорично був переконаний, що «Козявка» кохає не його, а Куліша.

Коли щодо почуттів Рентелівни він міг досі вагатись, то цей приїзд Кулішів до Полтави восени року 1861, остаточно переміг його сумніви.

5 вересня року 1861 Кониський написав листа панночці. У цьому листі ревнющі, уїдливість, ображене кохання, спроби налагодити посповані взаємини, — усе

це сумбурно перемішано. Листа написано в становищі схвильованости.

— Майже рік, як ми обдурюємо один одного, боячись сказати правду абож, краще сказати, соромлячись правди, — писав Кониський до коханої дівчини. — Пора сказати правду: Ви любите Пантелеймона Олександровича, я люблю Вас (це знає П. О.). Я люблю Вас не як сестру, абож друга, ні! я люблю Вас більш за все на світі. До цього часу я задовольнявся з Вашої дружби, гадав, що її досить; бачу тепер інше! Я обдурював сам себе. Я дійшов до тієї любови, що її можна задовольнити тільки любов'ю. Ви настільки мене не любите. Я не обвинувачую Вас за це. Ви маєте робити те, що Вам до вподоби.

В пориві великодухости, певний свого самозаперечливого кохання й відданости, він досить уїдлимо й різко з докором пише:

— Любячи Вас не зовсім егоїстично, я бажаю Вам повного щастя і раджу Вам за вигідних умов вийти за Башкірцева* (його Ви теж не любите, Вам подобається не він, а його кошти). Напишіть мені правду, як приятелеві. Кращої, відданішої людини, як я (сміливо кажу), Ви ніколи не знайдете. І таким я лишусь для Вас назавжди, де б Ви не були. Ви — мета мого життя; та для того, щоб Ви були щасливі мало мене, мало моєї волі; мені здається: що б я не зробив для Вас, все це буде бліде, мизерне, мале, слабке в порівнянні з моїм коханням, з Вами... Без Вас, як і з Вами, я житиму Вашим життям.

Обіцянки дружби, запевнення, визнання в коханні, ревності, різкості, тенденція протиставити себе, «найкращу з людей», корисливій, не здібній кохати Рентелівні — це все єсть у листі; нема в ньому тільки

* Башкірцев, дід відомої Марії Башкірцевої, сусіда Рентель, що його маєток знаходився поблизу Ганниного хутора.

найважливішого. Кониський зовсім не виявив чутливости.

В листі найбільше визнань і обвинувачень, та найменше добросердечности. Кониським керувала образа, кохання й гонор: ті хиби, що справили на нього вражіння в Кулішеві, були в ньому самому.

— Ми не повинні більше бачитись, — писав Кониський далі в тому ж листі, — дальші побачення будуть для мене прикрим катуванням. Я людина терпляча, але не без кінця. Зрозумійте, що мені важко не бачити Вас, та що ж робити?.. Жити я міг би тільки одружившись, а одружитись можна тільки на тому, кого любиш — з Вами я не можу одружитись, тому що Ви не згодитесь. Я не можу дати Вам *тепер* ані карети, ані оксамитових крісел; за прийдешнє не знаю... Відповідайте мені одверто, чим кінчите з Башкірцевим? Листа цього можете показати Пантелеймону Олександровичу і своїм рідним, більше нікому. Прощайте! Вірте кохання й безмежній відданості вічно люблячого Вас. 5 вересня.

Одне можна сказати, на панночку Рентель Куліш справив більше вражіння, як Кониський.

Коли самолюбство Куліша було зачеплено критичним відзивом Кониського про вірші «Дунайського поета», то самолюбство Кониського ще більше — Кулішевим успіхом в коханої дівчини. Спостерігаючи Куліша й «Козявку», Кониський міг остаточно переконатись, що вона кохає Пантелеймона Олександровича.

3

Дівчина закохалась в Куліша. Вона відмовилась навіть і від подорожі до Італії, передбаченої на весну року 1861, щоб тільки побачитись з Кулішем.

Але Куліш обережний і стриманий! Він поїде, але що вийде з того побачення? І як він поводитиметься при зустрічі?

— Уява Ваша, — пише Куліш до неї 20 грудня

1860 року, — обманює Вас щодо мене й щодо радості нашого побачення. Може мені заважатимуть люди навколо нас, і Ви побачите перед собою тільки людину, що нудиться і хоче кудись утекти. Ось ми з Вами й покуштуємо шилом патоки.

Куліш тримався, як звичайно: один крок вперед, два назад.

Приїхавши в вересні р. 1861 до Полтави й побачившись з «Козявкою», він поведився з нею аж надто стримано. Він весь час залишався в рамцях офіційності і не дозволив собі переступити межі напруженої й навмисної пристойності. Бачивши, що дівчина ладна на все, він весь час казав їй про своє «безчуживіе», але коли виїздив з Полтави, то почав жалкувати:

— Так би, здається, повернувся до Вас і не розлучився б з Вами ніколи.

Це надто скидається на Куліша. Він наважується кохати й говорити про кохання тільки здалека, тільки поїхавши геть. Запевняючи, що він може «збожеволіти, як прапорщик», він насправді тримається, як філософський розсудливий Стародум.

6 вересня 1861 з Валок Куліш писав до дівчини:

— Коли ми гуляли з Вами самі в живописній пустелі, я менш за все відчував нахил до дружньої бесіди: якесь тяжке, незрозуміле було тоді становище душі моєї — щось схоже на бажання смерті від неможливості жити вповні. А тепер я нудьгую, навіщо я не лишився з Вами до ранку.

І він обіцяє:

— Коли іншого разу ми побачимось, я віддамся ввесь в Ваше розпорядження і не подивлюсь ні на які безглузді розмови.

Отая здержаність давалась Кулішеві не легко: у нього була пристрасна натура, але він ніколи не наважувався розкрити її цілком. Здержаність свою купував Куліш ціною тяжких душевних страждань, важкої смертельної нудьги.

Кохання — соціальне почуття, на ньому завжди лежить відбиток соціальних тенденцій. Куліш внаслідок певних об'єктивних обставин ніколи не міг розкрити себе цілком: спочатку злидні, потім катастрофа р.1847, заслання, тоді боротьба за те, щоб вибитись знов на поверхню; Куліш звик обмежуватись, стримуватись, перемагати свої бажання, приборкувати свої почуття, ховати свої особисті й громадські наміри. Він не міг розкритись ані в своєму особистому житті, ані в громадському, ані в творчому. Він був більший, як ті можливості, що їх пропонувала його доба. Він ніколи й ні в чому не міг виявити себе цілком; ця «невиявленість» має так само соціальний, як і сексуальний характер. В своїх взаєминах з жінками Куліш такий же примушений, приголомшений, стиснений, як і в своїх політичних і громадських виступах.

Приклад Куліша доводить аж надто виразно соціальну обумовленість психіки. Його моральна депресія має корні в депресії соціальної і політичної.

— Доля так розпоряджається нами, що мені не пощастило навіть і порозмовляти з Вами спокійно! — скаржиться Куліш в листі до панночки Рентель.

Він бажав віддатись їй цілком, але він не сміє. Не він розпоряджається долею, а доля розпоряджається ним.

Отака нудьга од свідомості, що він не може, не сміє, що він примушений бути «безчуживенним», не зважаючи ні на що, досягала іноді в Куліша особливої гостроти й напруженості.

Одного тільки разу за все своє життя, в романі з Марком Вовчком, він наважився на все; але життя сказало йому «зась!» Те, що для інших було легко й приступно, те для «різничинця» Куліша давалося з великими труднощами. Він знеміг у боротьбі з собою. Для Тургенєва роман з Марком Вовчком був легким «ігровим» почуттям; для Куліша цей роман був переживанням «горестним и трудным».

Отой напад смертельної нудьги, що схопив був

Куліша й позначилася ця гротескна й безглузда форма кохання: бути «платонічним третім» в коханні інших двох. Знаючи, що Куліш в коханні уникав побачень і зустрічей, віддавав перевагу «коханню до далекої», бажав мати не коханку, а кореспондентку, «близьку-далеку душу», ми, очевидачки, натрапляємо на випадок своєрідного тікання в душевне підпілля, на глибокий внутрішній злам.

4

В 60 роках на перший план були висунуті питання нового оформлення побуту, перебудови родини на нових принципах. Люди 60 років несли революцію в сферу особистого й родинного побуту; вони не тільки проголошували нові принципи людських взаємин, але й робили спроби послідовно перевести їх у власне життя.

М. Піксанов у передмові до книжки Т. Богданович «Любовь людей шестидесятих годов» пише:

«Визнання рівноправності й свободи жінки в коханні та шлюбі та зречення власницьких бажань чоловіка — оці два принципи прийняв і виправдав у своєму власному житті Чернишевський. Цю переконаність, що її він купив дорогою ціною власного досвіду, він перелив і в свій роман "Що робити" і в своїх читачів. Те саме завдання: перемогти в собі власницькі бажання — стояло і перед П. І. Боковим і перед Н. Д. Шелгуновим. Розв'язати це завдання було важко, боляче, та його розв'язали, — і в цьому допомогли не тільки високі особисті моральні сили та обдарованість названих діячів, але й той визвольний світогляд та певність, що в ній вони жили. Для них питання особистого щастя були пов'язані з проблемами соціальних реформ, громадської поведінки, революційної чинності нарешті. Вони не хтіли "щастя в кутку", особистого й родинного благоденства. Свою особисту долю вони зв'язували з колективом, вони підкоряли її громадській дисципліні. Це й давало їм величезну силу».

На зміну дворянству й дворянсько-поміщицькому феодалному режиму йшов новий клас, клас буржуазії. На арену виступав різночинець, що ніс з собою нову психіку, нові соціальні звички, відмінні громадські погляди й переконання.

Чернишевський, Шелгунов, Михайлов, Сеченов належали до авангарду різночинської інтелігенції. Куліш стояв на чолі української різночинської інтелігенції й його листування 60 років з панночкою Рентель показує, як глибоко зміна протилежних клас позначилася на ідеології того часу.

Родина — перший осередок суспільства. В ній найбільше залишається рештків минулого. Її треба було наново перечистити від сміття давніх поглядів і перебудувати на нових розумних принципах. Треба було перебудувати родину, перебудувати кохання, шлюб та шлюбні взаємини чоловіка й жінки.

Покоління 60 років, як це показав Плеханов у своїй книзі про Чернишевського, поділяло ідеологічні погляди утопічного соціалізму з його провідним гаслом «думка керує світом». Люди 60 років були раціоналісти. З їх теорії «розумного егоїзму» виходило й їхнє ставлення до родини й шлюбу. В основі родини й шлюбу повинні лежати воля й рівність. В минулому родина була побудована на цілком протилежних основах. Тоді панував деспотизм чоловіка, рабство жінки й дітей, почуття було сковане.

«Розум може панувати над життям, і людина може погодити своє життя з переконаннями», — писав «Современник» р. 1856. «Освіченій жінці, — читаємо в «Епосі» Достоєвського, — потрібна ширша дорога, яку не слід загороджувати або ж засмічувати голками, нитками, тамбурними крючками й тамбурним в'язанням».

Жіноче питання набуло в 60 роках особливої ваги. Часописи найрізноманітнішого напрямку присвячували йому статті. Навіть «Морський збірник» одвів йому

1860 року, — обманює Вас щодо мене й щодо радості нашого побачення. Може мені заважатимуть люди навколо нас, і Ви побачите перед собою тільки людину, що нудиться і хоче кудись утекти. Ось ми з Вами й покуштуємо шилом патоки.

Куліш тримався, як звичайно: один крок вперед, два назад.

Приїхавши в вересні р. 1861 до Полтави й побачившись з «Козявкою», він поведився з нею аж надто стримано. Він весь час залишався в рамках офіційності і не дозволив собі переступити межі напруженої й навмисної пристойності. Бачивши, що дівчина ладна на все, він весь час казав їй про своє «безчуживіє», але коли виїздив з Полтави, то почав жалкувати:

— Так би, здається, повернувся до Вас і не розлучився б з Вами ніколи.

Це надто скидається на Куліша. Він наважується кохати й говорити про кохання тільки здалека, тільки поїхавши геть. Запевняючи, що він може «збожеволіти, як прапорщик», він насправді тримається, як філософичний розсудливий Стародум.

6 вересня 1861 з Валок Куліш писав до дівчини:

— Коли ми гуляли з Вами самі в живописній пустелі, я менш за все відчував нахил до дружньої бесіди: якесь тяжке, незрозуміле було тоді становище душі моєї — щось схоже на бажання смерті від неможливості жити вповні. А тепер я нудьгую, навіщо я не лишився з Вами до ранку.

І він обіцяє:

— Коли іншого разу ми побачимось, я віддамся ввесь в Ваше розпорядження і не подивлюсь ні на які безглузді розмови.

Отая здержаність давалась Кулішеві не легко: у нього була пристрасна натура, але він ніколи не наважувався розкрити її цілком. Здержаність свою купував Куліш ціною тяжких душевних страждань, важкої смертельної нудьги.

Кохання — соціальне почуття, на ньому завжди лежить відбиток соціальних тенденцій. Куліш внаслідок певних об'єктивних обставин ніколи не міг розкрити себе цілком: спочатку злидні, потім катастрофа р. 1847, заслання, тоді боротьба за те, щоб вибитись знов на поверхню; Куліш звик обмежуватись, стримуватись, перемагати свої бажання, приборкувати свої почуття, ховати свої особисті й громадські наміри. Він не міг розкритись ані в своєму особистому житті, ані в громадському, ані в творчому. Він був більший, як ті можливості, що їх пропонувала його доба. Він ніколи й ні в чому не міг виявити себе цілком; ця «невиявленість» має так само соціальний, як і сексуальний характер. В своїх взаєминах з жінками Куліш такий же примушений, приголомшений, стиснений, як і в своїх політичних і громадських виступах.

Приклад Куліша доводить аж надто виразно соціальну обумовленість психіки. Його моральна депресія має корні в депресії соціальної і політичної.

— Доля так розпоряджається нами, що мені не пощастило навіть і порозмовляти з Вами спокійно! — скаржитесь Куліш в листі до панночки Рентель.

Він бажав віддатись їй цілком, але він не сміє. Не він розпоряджається долею, а доля розпоряджається ним.

Отака нудьга од свідомості, що він не може, не сміє, що він примушений бути «безчуживієм», не зважаючи ні на що, досягала іноді в Куліша особливої гостроти й напруженості.

Одного тільки разу за все своє життя, в романі з Марком Вовчком, він наважився на все; але життя сказало йому «зась!» Те, що для інших було легко й приступно, те для «різничинця» Куліша давалося з великими труднощами. Він знеміг у боротьбі з собою. Для Тургенєва роман з Марком Вовчком був легким «ігровим» почуттям; для Куліша цей роман був переживанням «горестным и трудным».

Отой напад смертельної нудьги, що схопив був

Куліша й позначилася ця гротескна й безглузда форма кохання: бути «платонічним третім» в коханні інших двох. Знаючи, що Куліш в коханні уникав побачень і зустрічей, віддавав перевагу «коханню до далекої», бажав мати не коханку, а кореспондентку, «близьку-далеку душу», ми, очевидячки, натрапляємо на випадок своєрідного тікання в душевне підпілля, на глибокий внутрішній злам.

4

В 60 роках на перший план були висунуті питання нового оформлення побуту, перебудови родини на нових принципах. Люди 60 років несли революцію в сферу особистого й родинного побуту; вони не тільки проголошували нові принципи людських взаємин, але й робили спроби послідовно перевести їх у власне життя.

М. Піксанов у передмові до книжки Т. Богданович «Любовь людей шестидесятых годов» пише:

«Визнання рівноправності й свободи жінки в коханні та шлюбі та зречення власницьких бажань чоловіка — оці два принципи прийняв і виправдав у своєму власному житті Чернишевський. Цю переконаність, що її він купив дорогою ціною власного досвіду, він перелив і в свій роман "Що робити" і в своїх читачів. Те саме завдання: перемогти в собі власницькі бажання — стояло і перед П. І. Боковим і перед Н. Д. Шелгуновим. Розв'язати це завдання було важко, боляче, та його розв'язали, — і в цьому допомогли не тільки високі особисті моральні сили та обдарованість названих діячів, але й той визвольний світогляд та певність, що в ній вони жили. Для них питання особистого щастя були пов'язані з проблемами соціальних реформ, громадської поведінки, революційної чинності нарешті. Вони не хтіли "щастя в кутку", особистого й родинного благоденства. Свою особисту долю вони зв'язували з колективом, вони підкоряли її громадській дисципліні. Це й давало їм величезну силу».

На зміну дворянству й дворянсько-поміщицькому фєвдальному режиму йшов новий клас, клас буржуазії. На арену виступав різночинець, що ніс з собою нову психіку, нові соціальні звички, відмінні громадські погляди й переконання.

Чернишевський, Шелгунов, Міхайлов, Сеченов належали до авангарду різночинської інтелігенції. Куліш стояв на чолі української різночинської інтелігенції й його листування 60 років з панночкою Рентель показує, як глибоко зміна протилежних клас позначилася на ідеології того часу.

Родина — перший осередок суспільства. В ній найбільше залишається рештків минулого. Її треба було наново перечистити від сміття давніх поглядів і перебудувати на нових розумних принципах. Треба було перебудувати родину, перебудувати кохання, шлюб та шлюбні взаємини чоловіка й жінки.

Покоління 60 років, як це показав Плеханов у своїй книзі про Чернишевського, поділяло ідеологічні погляди утопічного соціалізму з його провідним гаслом «думка керує світом». Люди 60 років були раціоналісти. З їх теорії «розумного егоїзму» виходило й їхнє ставлення до родини й шлюбу. В основі родини й шлюбу повинні лежати воля й рівність. В минулому родина була побудована на цілком протилежних основах. Тоді панував деспотизм чоловіка, рабство жінки й дітей, почуття було сковане.

«Розум може панувати над життям, і людина може погодити своє життя з переконаннями», — писав «Современник» р. 1856. «Освіченій жінці, — читаємо в «Епосі» Достоевського, — потрібна ширша дорога, яку не слід загороджувати або ж засмічувати голками, нитками, тамбурними крючками й тамбурним в'язанням».

Жіноче питання набуло в 60 роках особливої ваги. Часописи найрізноманітнішого напрямку присвячували йому статті. Навіть «Морський збірник» одвів йому

почесне місце. Виник навіть спеціальний жіночий часопис «Наук, искусства и литературы для девиц» — «Рассвет».*

Ідеологи поміщицько-февдального ладу в «волі почуття», в «емансипованому шлюбі» бачили проповідь розпусти, а в жіночій рівноправності — знищення родинних устоїв. Реакційна преса лила помиї на перших «емансипованих» жінок, що одвідували університети, на «голених нігілісток», що улаштовували «комуни», «артілі», швацькі майстерні. Поет Щербіна знущався:

Теруань де Мерикуры
Школы женские открыли,
Чтоб оттуда наши дуры
В нигилистки выходили.

Надзвичайно цікаво, що Куліш пішов в даному разі за «нігілістами», за Чернишевським. Ще в листах до Милорадовичівни він висунув ідею емансипованої жінки, ідею незалежної, самостійної «жінки-чоловіка».

Тепер, через два роки, в листах до Рентель він розгортає цілу програму розв'язання жіночого питання в дусі Чернишевського.

У листах до Рентель зовсім немає тієї слов'янщини, що так густо загачує листи до Милорадовичівни, немає «пророцької пози», цитат з Байрона, згадок за Прометея.

Мова йде не про Месію й покірну, самовіддану Марію, а про визволену незалежну жінку й розумного та вільного чоловіка, «критически мыслящую личность».

— На жаль, у нас важко бути жінці такою, якою хоче її бачити розумний і вільний чоловік, — пише Куліш до панночки. — Вона довго ще буде рабою людей, що її оточують, рабою рідних, знайомих і навіть власних слуг своїх. Це — явище історичне й необхідне, хоча й дуже сумне.

У Кулішевих взаєминах з Милорадовичівною аж

* Т. Богданович. Любав людей шестидесятих годов. Асадеміа, 1929.

надто багато слізної сентиментальности, аж надто багато від Гетевого Вертера. Можна було б говорити про певне «вертеріанство» Кулішеве року 1856-1857. Хіба Маня де-Бальмен, як її описано в Кулішевих листах року 1856, не здається списаною з Гетевої Льютті? Цитати з Кулішевих листів того часу можна було б перемішати з цитатами з «Страждань молодого Вертера», і це лишилось би непомітним.

Щодо Рентель, то Куліш висловлює побажання, щоб вона пішла далі від Гетевих героїнь. Тепер його ідеал не господарна, жвава мила Маня де-Бальмен, Гетева Льютта, а «жінка-чоловік».

— Так, у Гете, — пише Куліш до Рентель, — є славні жінки — і як солодко для мого серця, що Ви на них задивились. *Ідіть же далі*, не спиняйтесь...

Отже не Льютта, і не русява Маргарита з важкими косами його теперішній ідеал, а нова жінка, що пішла далі від Гетевих жінок, «жінка-чоловік».

Навіть книжки, що їх дарує Куліш Рентель, тепер зовсім не ті, що їх він дарував Милорадовичівні. Коли цій останній він дарував романи Вальтера Скотта й Квітчину «Марусю», то Рентель він дарує «Космос» Гумбольдта, ботаніку, книжки з природознавства, серйозні наукові книжки згідно з модою 60 років.

Новий кляс перемагав. І Куліш ішов вперед за клясом-переможцем. Порівняйте Кулішеве листування з Милорадовичівною та його листування з Рентель. Від колишнього романтичного пушкініянства він простує до чернишевсько-добролюбівського позитивізму. «Базарівські» нігілістичні настрої захоплюють навіть «хуторянина» Куліша.

Як типовий «просвітник» він дає відповідні поради панночці.

— Читайте, вчіться! Освіта приступна Вам так само, як і кожному з нас. Полюбіть розумову працю!.. Свобода взаємин повинна оберігати моральні права кожного. Кожна особа повинна бути вільна. Кожна людина

розвивається тільки на волі, і кожне невільне примушене становище перешкоджає нашому духовному розвитку.

Ідеї емансипації, незалежності, самостійності керують Кулішем, і він перед уявою Рентель малює ідеал емансипованого шлюбу, ідеал родини, що її утворюють незалежні особи.

— У Вашого чоловіка може бути одна путь, у Вас зовсім інша.

Заміжня жінка вільніше вибиратиме собі приятелів, як дівчина.

— Шлюб уявляється Вам, як спосіб образувати свій розум і зробитися назавжди чарівною співрозмовницею для тих людей, котрих Ви любите, приміром для мене.

Шлюб не є мета, а тільки спосіб «зробитися якомога більше людиною».

— Коли Вам обіцяють стільки свободи, щоб Ви розпорядились молодими своїми силами на власну думку, то заміжжя буде для Вас тільки гарантією Ваших успіхів.

Конституціоналізм, демократія, парламентаризм, писаний договір, лібералізм — це ідеї віку, що захоплюють передових людей того часу. Вільний шлюб Куліш тлумачить як шлюб «конституционный»: шлюб за певною конституцією, певною писаною умовою, з заздалегідь попередженими грошовими розрахунками.

Куліш пише до дівчини:

— Попросіть Вашого батька, щоб він поставив в умову шлюбу — забезпечення Вас на випадок смерті Вашого чоловіка. Це стаття дуже важлива, і Ви зробите дурницю, коли проминете її. Папір повинен бути даний вам в руки до вінчання і по всій формі написаний.

Куліш навчає дівчину, як їй треба поводитись з чоловіком, щоб той не обрид їй як чоловік і щоб вона не загубила своєї ціни в очах чоловіка.

Він радить панночці між іншим:

— Ви ніколи не повинні бачити свого чоловіка за туалетом його, і він не повинен бачити, як одягаєте Ви

спідниці, чешете волосся та інше. Це поради великої ваги. Не нехтуйте з них.

В своїй важкуватій люб'язності Куліш передбачливо попереджає дівчину:

— Не дозволяйте в жаднім разі Вашому чоловікові провести в Вами цілу ніч. З перших днів призвичайте його до цього. Ви побачите, як це багато важитиме для Вашого здоров'я.

Не листи до коханої дівчини, а уривки з книжки «Фізіологія шлюбу. Поради новошлюбним молодим». «Фізіологізм» 60 років захоплює Куліша.

Входячи в питання про шлюб, Куліш торкається в своїх порадах найінтимніших подробиць. Він радить не соромитись і поставити перед нареченим вимоги:

— У Вас повинна бути окрема спальня. Це поважна умова. Інакше — Ви швидко зів'янете за законом фізіологічним, і життя Ваше піде не за Вашим ідеалом.

Куліш, як завжди, людина формул: в листах до дівчини він ладен реґляментувати кожную подробицю шлюбного життя. В 60 роках вірили в можливість раціональної реґляментації людського поведження й людських взаємин.

Коли досі ми знали Куліша людиною 40 років, романтиком, близьким до слов'янофілів, що всі його інтереси зосереджувалися коло історії, етнографії, археології, архівістики, то тепер Куліш в його листуванні з Ганню Павлівною Рентель виступає перед нами як людина 60 років, позитивіст, раціоналіст, людина досить ліберальна й вольнодумна не тільки в поглядах на жінку, на родину, але й в інших поглядах, приміром, на релігію.

В листах до Рентель Куліш розвиває досить сміливі позитивістичні ліберальні думки щодо релігії. Від «євангелізованого просвітительства», від «християнізованого моралізму» він робить рішучий крок до критики Євангелії, до думок щодо історичного походження Євангелії, до Бруно Бавера, Штравса й Фюєрбаха. Ку-

ліш радіє, що дух критицизму захоплює дівчину, що вона починає критично ставитись до релігійних забобів.

Він радить дівчині, коли та читатиме Євангелію, постійно мати на увазі, що:

— Євангелію написав не сам Ісус, а її вибрали через сто років після Його смерті з багатьох списків, якнайменше зіпсоване популярними переказами про великого Вчителя, і не всі євангелисти були однакові щодо розумових здібностей.

Куліш ще далекий від того, щоб проголосити існування Ісуса за міт, але він уже відійшов і від того, щоб стверджувати богонадхненість Євангелій. Ще так недавно він раз-у-раз повторював слова про Божу обраність свого пророчого призначення, а тепер він уже бере під сумнів саме припущення «богонадхненості».

Титан і Месія сходять з своїх романтичних котурнів і обертається на просту й звичайну людину. Чайлд-Гаролдів плащ скинено, і Куліш перед нами виступає як «критически мыслящая личность».

Кулішеве гасло на сьогодні — боротьба проти полівства, у чому б воно не проявлялось: в особистій самовідданості, в родинних взаєминах, в поглядах на релігію.

— Пам'ятайте, — пише Куліш Рентелівні, — що Ви вільна особа, якої покріпачити не має права жоден піп на світі.

5

Про кінець романічного епізоду Куліша й Рентель ми довідуємося з споминів О. Кониського.

Кониський пише:

— В третій раз Куліш приїздив до Полтави, коли не помиляюсь, в червні 1862 року, та залишився тут недовго, а прожив тижнів зо два в містечкові Старі Санжари (верстов 25 від Полтави), де я й інші його

знайомі часто одвідували його. Одного разу нас поїхало в Санжари декілька чоловіків, пригадую Пільчикова, Кулика, Майкову та Соханську. Містечко Старі Санжари, досить старовинне, було колись сотенним містом, мало свою «фортецю» і уявляло для нас деякий історичний і етнографічний інтерес. Усі ми, вкупі з Г. І. Оболенським та Кулішем, довго ходили по містечку, оглядали старі церкви й рештки «фортеці». Днів за п'ять до губернатора Волкова поступив донос від поміщика Д. про те, що Куліш з «злочинним наміром» оселився в Старих Санжарах, збирає навколо себе неблагонадійних людей; викликає в козацькому населенні давні козацькі традиції й «сіє насіння незалежності України». Полтавську адміністрацію налякали тоді петербурзькі пожежі, деякі непорозуміння в селянській справі, що виникали деінде, події в Варшаві тощо, — і вона скрізь бачила «бунти й революцію». Волков, на жаль, був людина легковірна й вірив кожній сплітці з політичним відтінком. Не дивно, що він наказав перевести «суворе таємне слідство». Переводив слідство тамтешній ісправник і, розуміється, «довідався» тільки про те, про що без секретного слідства було всім відомо, а саме, що «губернський секретар Пантелеймон Олександрів син Куліш, мешкаючи в містечку Старі Санжари», «производил ежедневное двукратное купание в реке Ворскле», «але щоб поширював революційні українські ідеї цього ніхто з допитаних людей не показав». Та все таки Кулішеві довелося прискорити свій від'їзд.

— Тоді ж, — додає в своїх споминах О. Кониський, — трапився в Полтаві з Кулішем цікавий епізод. В той день, коли Куліш приїхав до Полтави, ввечері він прийшов до мене й розповів мені та Д. П. Пільчикову й В. Л. Трунову, що були саме в мене, що в останні дні, як їхати до Полтави, в Києві він випадково стрівся з цікавою особою: це була, за його словами, дочка середнього поміщика П-го повіту, молоденька пепіньєрка К-го інституту, дівчина надзвичайної вроди, розуму й патріотизму,

що, через молодість та виховання, майже не мала характеру. Користуючись з слабкості її волі, батьки примушували її вийти заміж за чоловіка нелюбого, неосвіченого й деспота. Отже, треба було «врятувати її» з батьківського дому й привезти до Полтави, а тут уже влаштувати її спочатку десь в освіченій родині, а згодом клясною дамою в гімназію. На світанку наступного дня Трунов уже вирушив на поштових в колясці Куліша в П-ий повіт. За даною від Куліша інструкцією, Трунов приїхав в село пізно ввечорі, розшукав указану йому няню й довідався, що «панночку вже повінчали».

Важко сказати, чи стосується цей епізод до панночки Рентель і є останній епізод в його з нею романі, — чи, може, Куліш брався рятувати ще якусь іншу тамтешню дівчину. Так чи так, — це надзвичайно типова для Куліша — оця тенденція рятувати провінціальних панночок.

БЕЗ ҐРУНТУ

У Комітеті охорони пам'яток старовини й мистецтва, де я працював тоді за сумісництвом на посаді консультанта, секретар Комітету Стрижиус, Петро Іванович, мене зустрів, підвівшись назустріч. Простягаючи руку, він сказав своїм блідим, неквапливим, млявим голосом:

— А ми на вас, Ростиславе Михайловичу, чекаємо нетерпляче. Давненько ви не були ласкаві завітати до нас. Давненько!.. Днів з чотири, якщо не більше!.. Збирались навіть кур'єра посилати за вами додому... Справи!

Я потиснув простягнену мені руку, і, як завжди, від цього дотику до його вологої й холодної руки в мене лишилось враження, ніби я торкнувся трупа, який багато часу пролежав у моргові... бр-р-р, яка гидота!.. Окремим декретом треба було б заборонити приймати на посади секретарів до установ людей з подібними допонями.

Я одвожу руку назад, за спину і тримаю її так, щоб не доторкнутися нею ні до чого й витерти згодом хусткою.

Ми стоїмо один проти одного. Я — масивний і огрядний у синьому піджаку, в золотих окулярах, респектабельний і певний себе. Він — блідий і безбровий з рідким, їжачком зачесаним волоссям, з стосами жиру, відкладеними на спині, широким, як у жінки, крижем і

коротенькими худорлявими ніжками, на яких безпомічно тилигаються штанці, що їх він раз-у-раз підсмикує. Відливий педант з писклявим і верескливим баб'ячим голосом євнуха. Увесь розм'яклий і пухкий. Опара, що повзе з макітри.

Він був дріб'язковий, причіпливий і мстивий. Як і кожна педантична людина, він не забував ніколи і нічого, жадного випадкового на нього нарікання, жадної побіжної скарги або закиду чи жарту, киненого була ненароком і сприйнятого ним за образу. При нагоді він давав це відчуття, звичайно на дрібниціях, часто досить прикрих і дошкульних.

Його цинили. Мені закидали, що я надто несправедливий у своєму до нього ставленні. Можливо!.. У кожному разі я не міг його терпіти, а він мене так само. Я діяв йому на нерви. Він мені. Ця неприязнь була в нас взаємною. Ми не могли розмовляти один з одним спокійно. Якщо ми розмовляли, ми завжди пікірувалися.

Моє неуважне ставлення до своїх службових обов'язків, те, що я ніколи не одсиджував визначених для мене урядових годин, взагалі зрідка й нерегулярно з'являвся в комітеті, він сприймав як особисту для себе образу, а те, що в книзі одвідувань я розписувався за всі дні, навіть і за ті, коли я зовсім не показувався в установі, це дратувало його. Він страждав і обурювався. Він лютував, хоч і не показував цього назовні.

Він завжди лишався непомітним. Тихий, сумлінний, дбайливий. Протягом цілого дня він майже ніколи не підводився зі стільця за своїм столом. Акуратний і скромний робітник, ретельність якого в праці й увага до дрібниць імпонували. Він приходив до установи першим і йшов останнім, якщо взагалі він ходив додому. Хібащо спати... В позаурядові години, по вечері, він повертався до установи, він копирсався в папірцях. Він мовчки перебирав їх. Нумеруючи, підшиваючи, розкладаючи їх

по теках, створюючи вибагливі системи розташування канцелярських паперів, він утворював в установі уявність якоїсь роботи, діяльності, цілковитої упорядкованості.

Мерцєві, канцеляристові доручити живу справу!.. Він нездібний був відокремити істотне від неістотного. Значному й незначному він надавав однакової ваги. Він не зневажав дрібниць. Він був аж надто сумлінний для цього. Він обурювався, коли йому радили зробити щось подібне. Своїм писклявим баб'ячим голосом він доводив вам, що в урядових справах немає й не може бути чогось дрібного й маловартного.

Наслідком цього було те, що попри все його сумлінне ставлення до праці, попри всю його наполегливість і уперту ретельність, і саме через це, він аж ніяк не вмів дати собі ради. Невпорядковані купи паперів раз-у-раз росли в нього на столі, накопичувались в шухлядах. Важливі й негайні справи відкладались з дня на день, — аджеж до них повинна була дійти своя черга. І кінець-кінцем, у справах комітету панував хаос і цілковите безладдя.

— ...Прошу вас! — сказав він, подаючи мені теку з справами, що їх я повинен був розглянути як консультант.

— Гарзд! — відповів я.

Я взяв у нього теку з паперами і, вітаючись на ходу з нашими дівчатами, що сиділи за машинками, пішов до свого столика, над яким на стінці урочисто прибитий був чіткий чорнолітерний напис: «Консультант. Приймає щодня від 12 до 3».

Хтось дрібними літерами олівцем дописав уїдливе «не». Аллах його відає хто це зробив! Я не дошукувався, однак і не стирив. Поправка, неофіційно внесена в офіційний текст напису, не розходилася з дійсністю. Я завжди тримався того погляду, що точність у службових справах є закладом їх успішності.

Я сів. Я витяг з кишені хустку й обтер нею собі руку. Це принесло мені радісне почуття полегшення.

Друкарки, помітивши це, пирскнули зі сміху та з новим запалом, схилившись над машинками, застукали по клявішах.

Я розкрив теку. У теці було акуратно підшито кілька перенумерованих папірців.

Звернення від Художнього музею в Дніпропетровську до Комітету охорони пам'яток з проханням оголосити церкву, побудовану за архітектурним проєктом Линника в році 1908-ому, культурно-мистецьким заповідником.

Копію постанови Облвиконкому про відібрання кам'яниці від парафіяльної ради.

Доповідну записку на 12 сторінках густо друківано на машинці тексту, де доводилось мистецьке значення церкви, як високоцінної архітектурної пам'ятки, і необхідність зберегти її, як окремий культурно-мистецький заклад, прилучивши як філіял до Музею.

Я не сподівався знайти щось для себе нове в тій записці і тому перегорнув її сторінки, не читаючи.

Я позіхнув.

Що це все мене обходило?.. Чи є щось нудніше за канцелярські будні?!.. Я знемагав до безнадійности!

В теці були ще папірці, кожен під черговим числом. Повідомлення, що відділ мистецтв Облвиконкому та Дирекція Музею скликають нараду з представників зацікавлених установ та фахівців для обміркування справи про перетворення церкви, побудованої Линником, в філіял Художнього музею. Програма денна робіт. Повістка на перше засідання.

На всіх тих паперах і на доповідній записці червоним олівцем була написана резолюція голови нашого комітету: «Рос. Мих. на заключення», а на запрошенні: «запропонувати Рост. Мих. поїхати на нараду».

Я виконав свій обов'язок, я переглянув папірці. Що більше можна було вимагати від мене як консультанта?..

Я страждав од втоми, виснаження і нудьги. Я був тут ніхто і ніщо. Я шукав для себе порятунку. Я пробіг очима по кімнаті. Колекціонуючи враження, як інші колекціонують поштові марки, я прагнув врятувати себе від поразки.

Довгі промені шовкових панчіх привабили мене несподівано обіцянкою визволення. Чорний корпус машинки відокремлював кармін уст від чорного блиска лякованих черевик. На краю столика лежала згасла цигарка.

Симочка перехопила мій погляд і підвела рудаво-фарбовану голову. В її посмішці було чекання. Підбадьорюючи, я посміхнувся їй у відповідь. Жестом вона показала, що їй бракує сірників.

— Ловіть!

Мідна пласка запальничка описала в повітрі параболу й опинилась в її цупких руках маленької мавпочки.

Вона розкурювала цигарку. Її очі були сповнені поблажливости. Дим цигарки стелився вгору, наслідуючи єгипетську екзотику малюнка на цигарковій коробці. З викликом вона закинула ногу на ногу.

Хто скаже, звідкіля, з яких нікому не знаних просторів приходить до чоловіка жаль, коли він дивиться на жінку?!..

Рішучим жестом я закрив теку і пішов до стола, за яким сидів секретар. Тихо й обережно поклав перед ним теку, і сказав:

— Не поїду!

Він збентежено підвів свою вузьку голову з рідким волоссям, подивився на мене, немов спросоння, й спитав:

— Як же це так, Ростиславе Михайловичу, що ви не поїдете? Аджеж голова поклав резолюцію, щоб ви!..

Він кліпав розгублено білявими повіками. Він ненавидів мене.

Я почував себе піднесеним і вільним. У відповідь категорично:

- Не поїду!
- І все таки?
- І все таки не поїду!

Йому явно бракувало повітря. Він дихав важко, астматично, з присвистом. Він уп'явся пальцями в бильця крісла.

— Але чому, власне, скажіть мені, будь ласка, ви відмовляєтесь їхати? — запитує мене, і в його голосі чути лють.

Дівчата за своїми машинками прислухаються до нашої суперечки. Вони звикли, що я з нашим секретарем розмовляю в тоні бравади, в манері, яка дратує його, тишить мене і бавить їх. Вони кинули стукотіти. Заховавшись за бортами машинок як за прикриттям, схилившись над переписуваними рукописами, вони удають, ніби в ретельній увазі до праці, намагаються розібрати нечіткий почерк тексту.

— Чому? — замислено перепитую я.

Чому?.. Широ признатись, у мене немає жадного приводу, яким би я міг пояснити причину, чому я відмовляюсь. Я шукаю першого-ліпшого аргументу і, здається, таки наводжу. Принаймні він здається мені найбільше переконливим з усіх можливих.

— Не поїду, тому що не поїду. Навіщо мені їхати, коли з таким успіхом я можу й не їхати?!..

Він дивиться на мене олив'яним, риб'ячим поглядом. Я знуцаюсь з нього. І він розуміє це. Певне, він волів би відповісти мені якоюсь уїдливою брутальністю. Він щось мурмотить, мені здалося, що він прошепотів «нахаба», але він примушує себе стриматись, щоб не сказати це вголос. Служба й службова субординація для нього є понад усе.

Він нервово підтягує краватку, обмацує пучками комірць, простягає руку й бере зі столу лінійку. І хоч, — я бачу, — пальці в нього і лінійка, яку він тримає в руці, тремтять, він відповідає мені якнайлагідніше:

— Розуміється, Ростиславе Михайловичу, ви маєте рацію. Ніхто не наважився б настоювати або вимагати чогось од вас... І з боку голови це швидше пропозиція, так сказати, запитання, як я розумію. Нічого більше. Саме з уваги до вас... Погода стоїть гарна, так би мовити, весна, ви любите їздити. Отже...

— Гаразд, — кажу я, — погода гарна, і я люблю їздити, все це так, але чому, якщо вони там хотіли, щоб я приїхав до них, вони не звернулись безпосередньо до мене і не запросили мене особисто?

Секретар безпорадно розводить руками. Мовляв, що він може?!..

— Гадаю, — каже він запобігливо, — вони були певні, що Комітет запропонує їхати вам і нікому іншому! — Він переводить дух і тоді дає:

— Звертатися до Комітету в справах архітектурних пам'яток, це звертатися лише до вас. Ви ж одинокий і найавторитетніший фахівець на цілу Україну!

Він видавлює з себе цей малосмаковитий комплімент. З бляшаного тюбіка повзе, хробаком згортається червоний крап-лак.

Розуміється, мене ніхто не збирався обминати або ж тим паче ображати. І взагалі, це було б надто смішно хвилюватися, що тебе обійшли надісланням якогось канцелярського папірця. Я не маю жадних претенсій ні до кого. Щождо директора Художнього музею, Арсена Петровича Витвицького, то я його взагалі дуже поважаю й люблю. Культурна, мила й приємна людина.

Та я продовжую опиратись:

— Ні, не поїду. І не кажіть нічого, не поїду. Он, попросить Софрона Викентовича або Панаса Карповича. Та, зрештою, що все це мене обходить?!

Я починаю говорити з роздратованням. Досі я бавився, тепер я починаю сердитись.

Секретар нервово стрясає своєю маленькою голів-

кою й благально здійсмає вгору лінійку. Він, як і я, ми добре знаємо, що на подібну нараду, де вирішатиметься доля цього маленького архітектурного шедевра, яким є ця варязька церква, збудована за проектом славетного Линника, годиться їхати мені й нікому іншому.

Він переводить розмову в плян матеріальних розрахунків.

— Усі витрати вони беруть на себе. Забезпечують мешкання. Сплачують командировочні.

— Сплачують командировочні?!.. — я знижую зневажливо плечима: — Ото добре! Чи, може, я повинен був би їхати, коли б вони їх не сплачували?.. Та, взагалі, що таке командировочні? Правдиві дурниці! Тих командировочних мені не вистачить і на одну вечерю в добрій компанії в гарному ресторані. Сказали...

Я одвертаюсь, щоб іти. Шукаю очима течки, яку я не знати де ткнув, прийшовши. Кидаю привітний погляд друкаркам і зокрема Симочці.

Секретар не витримує. Він виходить з-за столу, що він звичайно робить дуже рідко, і перетинає мені дорогу.

— Не турбуйтеся. Ми залагодимо. Ми напишемо, щоб вони сплатили вам не лише командировочні, але й консультатійні.

— Вони не згодяться! — кажу я.

Секретар вражений.

— Якщо ми їм напишемо? Це ж неможливо!.. Готувати вам мандата?

Харків мені обрид. Погода стоїть бездоганна. В мені прокидається пожадливе бажання мандрів. Я кажу:

— Готуйте мандата. Бодай проїдусь. Що мені з вами робити? Ви й так кажете, що я в Комітеті нічого не роблю.

— Я це кажу? Бога бійтеся, Ростиславе Михайловичу, як вам не соромно таке гадати, не те, що казати! Як же так можна! Хіба я не розумію? Комітет — це ви, а ви — це Комітет! Що таке Комітет без вас?

— Ну, ну, гаразд. Хай буде. Поїду. Тільки не забудьте послати телеграму, щоб на післязавтра

замовили для мене кімнату в готелі. А то й те і се, і так і сьак, а телеграму, з властивої вам капосности, і не надішлете!

Секретар насумрюється, кліпає білявими повіками й, похлинувшись, кахикає.

Я повертаюсь, і захоплений погляд Симочки сяє мені назустріч. Вона так само не терпить свого шефа, як і я.

II

Я стою коло відчиненого вікна, і мені здається, що я відчуваю аромат квітів. Запах збіжжя й степової трави. Поїзд з гуркотом проноситься повз червоні будинки маленької станції. З високого плоскогір'я блиснув в далечині Дніпро і за ним масив гори та розпластане під горою широке місто. Допитливий зір, шукаючи не знати чого, пожадливо блукає в ранковому тумані, що легкою димкою прозора огорнув безмежні простори задніпровських степових пустель.

Це було сильніше за мене, це почуття внутрішнього хвилювання, що постало з глибин моєї самоти, несподівано прилинуло до мене, прокинувшись десь там, в безкраїх неказаних надрах моєї істоти.

Приголомшені бездомними мандрами, невикорінені й ніколи невикорінювані, тільки приспані, від початків людства властиві людині могутні інстинкти зв'язку з місцем, з землею, з ґрунтом раптом з новою силою опановують мене.

Сучасна людина виробила в собі звичку не мати свого кутка. Вона розірвала пуповину, що зв'язувала її з материнським лоном місця. Відмовилась од почуття спільноти з землею. Зреклася свідомості своєї тотожности з країною. Загубила згадку про свою спорідненість з вітчизною. Місце народження обернулось посвідкою, виданою з Загсу, черговим пунктом заповненої анкети.

У звичці блукати людина шукає для себе захисту від

влади первісних інстинктів. І все таки од цих інстинктів ніколи не можна звільнитися, при першій нагоді вони проривають штучні заборони, як річка повінь, коли приходять весна.

І оце я стою біля вікна, й вітер дме в обличчя, і я дивлюсь на далеке місто, де я не був з дитинства, і у мене в серці з'являється біль, ніби голкою щось царапнуло серце, і глуха тривога охоплює мене. Я відчуваю, що щось немов назавжди загублено і натомість не знайдено нічого.

Гуркоче потяг по мосту через Самару. Даремно я шукаю великих зелених верб, що росли колись на березі. Я не знаходжу їх, серед порожніх берегів тече оголена ріка. Пласка й безбарвна, вона здається нудною й вимученою вигадкою дадаїстичного поета. Абстрактною формулою механістичної теорії. Жадна ріка! Не ріка, лише труп ріки. Мертвотний плин нерухокої рідини. Схематизований кресленик з підручника гідрографії.

Я не витримую. Я обертаюсь, спустошений, розчарований, в німому пригніченні. Я потребую співчуття. Я нарікаю. Я скаржуся. Не звертаючись ні до кого, я кажу:

— Уявіть собі, жадного дерева!

Крик виривається в мене зсередини. Мовчазний крик, для якого немає в мене слів.

На мене дивляться з здивуванням, і ніхто не відповідає мені.

Минаємо міст і те, що раптом одкривається передо мною за мостом, вражає мене своєю несподіванкою. Та сама безкрая безмежність простору й неба, що була й колись, але вже не степової цілини, а рейок, шлаку, стрілок, вантажних і пласких, червоних і зелених вагонів, білих льодовень, одкритих платформ, цистерн. Од колишнього степу не лишилось і сліду, на всій колосальній площі простяглись паралельні без числа ряди залізничних колій; на десятки кілометрів розкинувся залізничний парк. І вже немає й сліду родючої землі;

поверхня, заллята олією, лискучочорна від масних плям нафти, вкрита шаром дрібного вугілля, шлаку, сміття й бруду.

Залізо, чавун, кам'яне вугілля, кокс, цемент, цегла обернули степ у чорне гробище. Зникли зеленосірі неорані перелоги, і потяг мчить крізь простори, заповнені коліями, вагонами, цегляними корпусами електровень, заводів і фабрик.

Я підїжджав до міста, якого я ще не знав.

На двірці мене зустріли з урочистою помпою. Я не встиг ще зійти з вагону, як Іван Васильович Гуля, сяючи від захоплення, уже спішив відібрати у мене з рук валізку й пальто. Крізь потік юрби до мене пробирався Арсен Петрович Витвицький. Його гієратично пишна борода в тричі повтореному поцілункові торкнулася моїх грудей. Я тиснув комусь руки, хтось передавав мені квіти. Я проходив крізь амфіладу незнаних мені облич. Парада вітань нагадувала мені, що я на півдні.

Я почував себе зворушеним.

На майдані перед двірцем я зробив кілька кроків у напрямку до трамваю, але мене вже вели до авта, і Гуля, стоячи на сходинці авта, розмахував мою валізкою, як прапором.

В кращому з готелів для мене був замовлений великий комфортабельний номер. Усе виглядало вельми імпазантно. Найбільшу ревність проявляв Іван Васильович Гуля. Я не мав про що турбуватись. Він дбав про все. Він не відходив від мене. Він лишався в номері, коли я приймав ванну. Він сидів поруч мене, коли я обідав. Він супроводив мене під час прогульки, коли по обіді я пішов пройтись по місту.

Гуля!.. Він завжди палав і кип'ятився, цей експансивний, збентежений, збуджений, невеличкий чоловічок, огряднений і з червцем. Він був мій учень по Мистецькому інституту. Тепер він працював у Музеї на посаді наукового робітника й одночасно, за сполучен-

ням, виконував обов'язки уповноваженого Комітету охорони пам'яток. Він подобався мені своєю майже дитячою щирістю й наївною безпосередністю, своїм ентузіазмом, тією гострою й бурхливою експансивністю, з якою він реагував на все, що його торкалося безпосередньо й що його часто ніяк не торкалося й до нього не мало, властиво, ніякого відношення. Односити листи на пошту. Направляти електрику. Підстригати кущі туї в палісаднику перед будинком Музею. Втрутитись в те, як двірник мете пішоходи.

Це було б навіть гаразд, ця піднесена його вразливість, ця щохвилинна його готовість реагувати на все довкола, що стосувалося й не стосувалося його, коли б при цьому йому не бракувало двох незайвих для кожної людини якостей: деякої врівноваженості та бодай найменшої здібності стримувати себе!.. Для нього не існувало відтінків, нюансів, переходових кольорів, посередніх ланок, що з'єднували б крайнощі.

Він мислив протилежностями: ніч — день, п'ятьма — світло, добро і зло, біле й чорне, так або ні. Те, що лежало між ними, що не контрастувало, виникало з сполучення протилежностей, для нього не існувало. Усе це він або не сприймав зовсім, або одкидав з презирливою погордою.

Замість сполучувати, він роз'єднував. Він не прагнув примирювати щось. Миру не існувало для нього. В руці він тримав оголене лезо меча, завжди готовий вступити в двобій з противником.

Він здібний був сприймати лише непохитні істини, величні, громіздкі, важкі, випляті з чавуну, висічені з граніту, істини — пам'ятники, істини — монументи, надгробки над істиною. Істини, усталені й визнані з меморіальною дошкою, прибитою на їх фасаді. Лише золотолітерний напис на фронтоні доводив йому, що ця істина заслуговує на пошану.

Домагаючись одержати від співрозмовника відповідь на питання, яке його цікавило, він вимагав, щоб йому

дали категоричну відповідь. Кожна інша відповідь його не задовольняла. Він не припускав, щоб між «так» і «ні», між чорним і білим, протилежністю доброго й злого могли бути якісь кольори, вартості, гідні поваги. Як хробака він розчавлював з огидою хитке й нестале. Такий був він і в ставленні до людей. Людей він розподіляв на дві категорії: добрих янголів і лихих демонів. Перші сходили з неба, другі були відпоручниками пекла. Гуля або захоплювався людиною й тоді проголошував її вмістилищем усіх і всіляких добродетностей, або ставився до людини негативно і тоді обертався на її непримиренного ворога. Він легко збуджувався і швидко доходив до несамовитості. Шаліючи, він не знав шляхів до згоди. Він плямував противника, ганьбив його, приписував йому якнайогидніші вади, найгірші наміри проти цілого людства взагалі й проти себе особисто зокрема.

Чи здібний він був триматися помірковано, поводитись лагідно й спокійно, розмовляти без екзальтації? Мабуть, що ні!.. Я мав нагоду бачити його тільки в двох становищах: або сповнений обурення й гніву, або захоплений людиною, річчю, твором мистецтва, справою.

В сантиментальному й чулому настрої він починав деклямувати, тоді він не говорив, а наче розлого виспіював. Збентежений, він говорив уривчастими фразами, кидав окремі слова, вигукував.

На одвідувачів Музею, коли він, в ролі екскурсовода, водив їх по експозиційних залах, показуючи картини, меблі, порцеляну і довга паличка правила йому при цьому за шпагу, він справляв надзвичайне враження. Найгостріша страва, переперчений гуляш по-угорськи, розрахований на аматора, підносились одвідувачам, щоб вони мали щось покуштувати.

Його експресія, драматичність його викладу потрясали одвідувачів. Кожен стілець, шафка, теракотова

статуетка, ескіз ландшафту, малюнок кобзаря обертались в подію, в привід для захоплень або вибуху гніву. Те, як він рухався й промовляв, кожен рух і кожне слово скидалися на патосний і урочистий обряд, на вихід короля-сонце, багатобарвну театральну виставу, уривок з давньогрецької трагедії в камерному виконанні.

Картини, порцеляни, меблі правили за декорації. На їх фоні виступав Гуля. Цей був у центрі. Усе інше було лише додатком, аксесуарами, які краще і виразніше дозволяли його бачити. Щоб лишатися до кінця самим собою, Гулі бракувало хіба ще двох речей, котурнів і театральної трагічної маски.

Після огляду, закінчивши водити одвідувачів по залах Музею, він стояв, спираючись на паличку, блідий і виснажений, одкидаючи з лоба пасма чорного волосся. Витягнувши хустку, він витирає з обличчя краплі поту.

Робітники металургійного заводу, які приходили до Музею в порядку культпоходу, прибиральниці з Облвиконкому або якоїнебудь іншої великої установи, літні жінки з сивим волоссями в червоних хустинках, приведені жінкою-організаторкою, яка називала їх «девочками», підходили до Гулі, щоб особисто висловити йому подяку. Вони були потрясені. Тиснули Гулі руки, записували просторі відзиви в музейну книгу для вражень.

Гуля був людиною однієї думки, єдиної ідеї: мистецтво над усе. Мистецтво недоторкане. Мистецтво Середньовіччя й Відродження, ікони й портрети з часів козацького барокко, Візантія й Голляндія були для нього етапами вічності. З'являються й руйнуються держави, виникають і зникають народи, відбуваються в світі війни і революції, докорінно змінюється хід історії, але незмінно лишається черепок глини з мальованим орнаментом, уламок цегли від будівлі, шматок вапна з блідими слідами рожевої фарби, мініатюра на пергамені, полотно

картини. Усе зникає, лише твір мистецтва перебуває незмінним.

Гуля вірив: його місія як уповноваженого Комітету охорони пам'яток, саме й полягає в тому, щоб забезпечити збереженість мистецьких творів. Свою службу професію, номенклатуру своїх посад, розписку в відомості на одержання зарплати він розглядав, як необхідні складові ланки свого високого покликання, місяністичного свого призначення охоронити пам'ятки мистецтва од нищення.

З волячою упертістю, з фанатичною непохитністю, з терплячою наполегливістю робив він свою справу.

Доля Варязької церкви, року 1908 побудованої за проєктом славетного Степана Линника, була справою, яка безпосередньо торкалася Гулі як уповноваженого Комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва. Він сприймав її боляче й гостро.

III

Двері кімнати не зачинялись, один по одному приходили люди, знайомі, напівзнайомі й зовсім незнайомі, кого я бачив уперше в житті. Переважно останні.

Стукали в двері, і Гуля відповідав: «Увійдіть». Він зустрічав людей, вітав, улаштовував де сісти. Декого, за власним вибором, підводив до мене, декого ні, я тиснув руки, висловлював радість бачити.

Одним з перших прийшов Арсен Петрович Витвицький, поважний і імпазантний з своєю довгою бородою. Сірий просторий піджак лежав на ньому з вишуканою елегантністю. Я був щиро радий бачити його і поговорити з ним, але ми не встигли перекинутись і парою слів, як його відтиснули.

Прийшов директор Історичного музею, старий професор, в золотих окулярах і чорному сурдуті, знавець запорізької старовини, Данило Іванович Кри-

ницький, з своїм заступником, завідувачем етнографічного відділу в чумацькій вишиваній сорочці з довгими чумацькими вусами, широко знаний Петро Петрович Півень. Сяяли його червонокруглі щоки, й, як дві щітки, стирчали брови.

В синьому легкому піджаку й білих брюках з'явився інженер-будівник Станислав Бирський, що керував справою Запоріжжя, нового міста при Дніпрельстані. Завітав редактор тутешнього літературного журналу «Зоря», громіздкий, у важких окулярах, гологоловий поет Семен Очеретяний.

Кімната поступово наповнилась, швидко не було вже де сісти. Гуля викликав номерного, були принесені додатково стільці, але й їх не вистачило. Хто сидів на ліжку, хто на бильцях канапи, хто на виступі прямо. Хто стояв, прихилившись плечем до стіни. Ті, що прийшли згодом, навряд чи уявляли точно, хто тут господар.

Щодо мене, то я відступив на другий плян. На першому пляні був Іван Васильович Гуля. Люди зібралися, щоб зустрітись і побалакати зі мною, але я мовчав, говорив Гуля.

Справа Варязької церкви надто переповнювала його, особливо сьогодні, напередодні відкриття робіт наради, щоб він міг стриматись, щоб він міг мовчати.

Він говорив.

Хвилюючись, знов і знов стаючи навшпиньки, ніби він бажав здаватись вищий, він говорив, збентежений і збуджений, звертаючись до всіх і ні до кого:

— Передати церкву, побудовану Линником, в розпорядження Міськкомунгоспу... Га? Як це вам сподобається?.. Твір високого мистецтва розглядати як ординарний звичайний будинок, як приміщення, що має таку то й таку кількість квадратних метрів корисної площі, що її можна вжити доцільніше, ніж досі. Приміром, обернути на склеп для борошна, олії, гасу, оселедців та інших продуктів широкого вжитку в за-

гальній системі споживчої кооперації, щоб забезпечити постачання околишніх дрібних крамничок.

Він обернувся до мене. Він схопив мене за руки й тиснув мені долоні. На очах йому блищали сльози.

— Що ви скажете на це, Ростиславе Михайловичу? Ви повинні сказати своє слово. Вас послухають. Вас не можуть не послухати...

Він вимагав од мене відповіді, він вимагав од мене остаточної відповіді. Він не здібний був вимагати іншої. Він кликав мене діяти.

Він стояв передо мною, невблаганний і суворий, з чорною шевелюрою, що пасмами променів здіймалась над його головою, головою гнівного пророка з коротеньким носом і дрібним ластовинням, розкиданим по обличчю. Він сподівався, що слово, від мене сказане, прозвучить у цій готельній кімнаті як сурма архангела, що сповіщає день останнього суду.

В надмірності його екзальтованого патосу було щось біблійне. Маленький Самсон, ладний схопитись за стовпи, що підтримують сволок, здвигнути стовпами, щоб і дах, і каміння стін впали на голови нечестивців, які насмілюються зневажити високий твір великого мистецтва.

— Така видатна, така геніяльна пам'ятка мистецтва, — вигукував він, — і перетворити її на господарчий склеп. Це ж блюзнірство! Це ж бласфемія. Це ж, це ж...

Він не знаходив слова, яке могло б вичерпати й втілити глибину його розпачу. Йому не вистачало ні мови, ані подиху. Він задихався. Він стогнав, страждаючи, в муках, свідомий свого безсилля.

Він повторявся. Він згадував про одне й те саме ще раз і ще раз. Він повертався знов до вже сказаного. Він виголосив довгу промову, в якій вихваляв мистецьке значення Варязької церкви як архітектурної пам'ятки, Линникової творчості й, зокрема, його мозаїк.

— Мозаїки київської Софії XI-XII ст. й мозаїки Линника — це дві кінцеві ланки, що стикаються, як

початок і кінець, вони визначають довершену досконалість нашого національного мистецтва в останнє тисячоліття.

Він кликав діяти.

— Ми не сміємо бути байдужі. Ми несемо відповідальність перед вічністю!

Станислав Бирський, що сидів у кріслі, закинувши ногу на ногу, і слухав Гулю, з холодною незворушеністю зводить вгору свою вузьку голову, перекреслену білою лінією прямого проділу, і з підкресленим спокоєм, що так контрастує з Гулевою безладною збентеженістю, заявляє:

— Але ви, шановний товаришу, забули про те, що існує також ще інший проект. Ви про нього чомусь не згадуєте, дарма що саме він, може, заслуговує в даному разі на найбільшу увагу з нашого боку.

Можливо, екзальтованість Гулева його бавила, й він хотів підлити олії в вогонь. Можливо, це він зробив з розрахунком, щоб привернути увагу на себе.

Вогонь спалахнув. Суха трава займається в мить. Гуля вибухає.

— Авжеж що існує, — з притиском каже Гуля, повернувшись до Бирського, що кинув згадку. Тоді Гуля обертається до мене і в гнівному роздратованні каже:

— Уявіть, Ростиславе Михайловичу, уявіть тільки собі: не виключена можливість, що геніяльний твір Линників і зовсім перестане існувати, що його знищать, обернуть в купу руїн, з землею зрівняють.

Гуля стискує кулаки. Він червоніє, обличчя наливається кров'ю. Він питає. Він хібащо не підстрибує, цей коротенький, кургузий Гуля.

— Існує проект, — каже він далі, — на всій території над Дніпром од земської лікарні аж до кладовища зняти всі доми, що там стоять, і натомість побудувати на всій цій площі один величезний бльок-комбінат. А Варязьку церкву знести, з Линником покінчити.

Голос його тремтить і зривається. Виставивши наперед своє кругленьке огрядне черевце, він горобчиком наскокує то на одного, то на другого з присутніх. В кімнаті гаряче й душно. Він спитнів, комірець зсунувся йому набік, сорочка між жилетом і брюками висмикнулася, і він, помітивши це, тут же поквапливо, навмання засовував її рукою під ремінець.

— Цього, — гукав він, — не можна припустити. Не можна! Ми повинні втрутитися в цю справу. Це наш моральний обов'язок.

Він кликав до бою. Він вимагав змагатись. А тоді, охоплений сумнівом, чи пощастить чогось досягнути?... піддаючись почуттю безнадії, він раптом змінився. Він сплотнів, блідий, в одчаї, стискаючи руки й ламаючи похололі пальці, він бігав по кімнаті.

Він ніколи не міг стримати себе в вияві своїх почуттів, цей Гуля. Не вважаючи ні на кого, він бігав по кімнаті взад і вперед, якою мірою можна було робити це в кімнаті, де зібралось стільки люду. Він більше не вірив у перемогу. Його трясло, як в лихоманці. Він ламав собі пальці в горі при думці, що може статися з цією кам'яницею, пов'язаною з ім'ям Линника.

Мені не довелось зустріти в своєму житті жадного пророка. Я не знаю, які були біблійні пророки, які вони носили комірці й краватки, чи, може, й зовсім вони їх не носили, чи висмикувалася в них сорочка з-під жилетки і чи підстрибували вони горобчиком, коли хвилювалися і в ентузіастичному захопленні виголошували гнівні свої промови, та чи було в когось з них ластовиння на кінчику опеченого весняним сонцем носа. Цього я не знаю. Але я не маю сумніву, що в Івана Васильовича Гулі було щось од несамовитої надмірності пророка.

Розуміється, кожне таке твердження вимагає певних обмежень, заховання деяких перспективних традицій, бо, мовляв, одна справа скромний уповноважений Комітету охорони пам'яток, зовсім інша — босоногий і бородатий Єремія або Езекіїль. Але чи є міра для духа?!..

Духовна ревність доходила у Гулі найвищої міри. Вона досягала останньої межі звичайно людського, переступала через межу. Ця ревність доходила в ньому до самозаперечення, я ладен сказати: до заперечення загальновластивого людині.

В пророків на вулиці кидали каміння. В Гулю, коли він ішов вулицею, ніхто камінням не кидав, та й жаден постовий міліціонер не допустив би цього, але Гулина несамовитість, його надмірність в почуттях, поведінці, вчинках викликала в одних посмішку, в інших подив.

Він страждав.

Пригноблений свідомістю своєї відповідальності перед людством, перед історією, перед Комітетом охорони пам'яток старовини. Перед тим людством, яке цікавиться і цинить мистецтво, бо на людство, яке до мистецтва було байдуже, він навряд чи вважав бодай і найменшою мірою.

IV

Станислав Бирський підвівся з свого місця в глибокому кріслі, де він сидів, закинувши ногу на ногу.

Наші життєві шляхи схрещувалися, і я його зустрічав кілька разів на конференціях і нарадах то в Харкові, то в Москві. Людина розрахунків і кон'юнктури, що вносив нетерплячість і настирливість у досягненні своєї заздалегідь наміченої мети. Лермонтовський Печорин у новому перевтіленні. Звірячу хижість, гнучку ходу він з'єднав з уданою назовні байдужністю. Він був непохитно певен в собі, певен в своїй необхідності для історії. Власне інакше: історії для нього. Він не відрізняв себе й історії. Історію, усе, що діялося, він розглядав як п'єдесталь для себе, як сходинки, що ними він повинен був зійти на вищий рівень приступного для людини визнання й успіху. Він плекав у собі ревність, що історія поза ним не існує. Для нього все наперед було ясно, вирішено, вираховано й передбачено: рух і шляхи

історії, закони історії, логічні тези, що формують ці закони. Жадна дискусія не була для нього виключена. Він не знав вагань. Він заздалегідь обвинувачував кожного, хто наважився б виступити проти будь-якої з висунених ним тез. Обвинувачував і тим самим знищував. Він був певен, що він є той, хто втілює в собі залізну логіку революції. Вище над усе він ставив себе.

Він випростався. Він стояв сухорлявий і вузький, тонкий, відточений, як лезо ножа гільйотини.

Він почав із згадки про гасло індустріялізації і про стрибок через безодню, що його робила країна. Він повторяв загальні речі. Він виголошував тези, визначені згори, але вкладав в них свій, особистий сенс, свій власний, лише йому властивий, індивідуалізований відтінок.

— Гасло індустріялізації, — казав він, — гасло ліквідації НЕПу партія кинула в країну, в маси як гасло стрибка через безодню, стрибка в заплановане, в передбачену загибель, в заперечення, грандіозність якого повинна обернутись в порятунок або катастрофу, межі й розміри якої важко уявити собі заздалегідь. В кожному разі вони виміряні цифрами, покладеними в основу п'ятилітки.

Він витяг білу хустку й витер дбайливо свої тонкі й темні пальці. Він казав далі:

— Береги кручі, що її треба перестрибнути, губляться в глухих присмерках дня, який ще не прийшов. Але вже заздалегідь вичислені гекатомби жертв, мільйонові маси, що не витримають надлюдської надмірності цього вимушеного стрибка з царства необхідності в царство свободи.

Він зробив павзу. Він не квапився. У нього була певність досвідченого промовця, що не сумнівається в увазі аудиторії. Я не можу заперечити: з нього був добрий промовець.

— Усе повинно бути усупільнене, усе повинно бути підпорядковане крицевій владі партії: людина, її

особиста вдача, її мораль, її погляди, її взаємини до людей, побут, житло. Ніщо не може лишитись в приватній ізольованості: ідеологія, праця, особа. Усе підлягає уніфікації й централізації: мислення голови сільради й президента Академії Наук. Ділянка поля й будівництво паротягів, вища математика й виробництво рукомийників... Праця похоронних бюро повинна провадитись так само на засадах марксизму-ленінізму, як і лікування пістряка повинно бути трактоване в світлі марксо-ленінської науки.

Чи був він член партії? Я не знав цього певно! Чомусь я сумнівався в цьому! Швидше, що він не був, але він мав широкі зв'язки в деяких партійних колах і користався безвідмовною підтримкою з їх боку.

Він перевів подих, щоб продовжити.

— Це треба робити ще сьогодні, бо завтра може бути пізно. Головно: не спинитися на півдорозі. Що глибше розрив між двома світами, між минулим і майбутнім, то краще. Голова запаморочується на краю безодні. Напруживши м'язи, заплющивши очі, ти стрибнеш через прірву, бо ти ще сподіваєшся вчепитись за край протилежного берега. Враження польоту, де все, й тіло й свідомість, гублять свою вагу, опановує тобою. Почуття остаточності може бути зафарблене в різні відтінки, але в своїй істоті воно завжди тотожне.

Навіщо він говорив усе це? З снобізму, з бажання епатувати, з переконання? Говорив, бо не міг не говорити? В кімнаті було гаряче й душно в цей соняшний великий вечір. Але здавалось: обрій затьмарився, низьке небо звисло над пустелею, дув різкий вітер і ніс сухий крижаний сніг. Починалась хуга.

Сповнений наперед розчисленого удару, він казав:

— Дехто з нас плекає сподіванку, що йому пощастить не стрибати, затриматись на цьому березі, сховатися од катаклізму, переждати бурю. Гадає, що все те стосується всіх інших, але тільки не його. Марні ілюзії.

Даремні сподіванки. Безглузді й безпідставні мрії. Його, ім'я теж внесено в книгу долі. Тільки записане воно на іншій сторінці, що її перегорнуть не сьогодні, а завтра.

Він каже голосно й різко, надзвичайно спокійно й до останньої міри самовпевнено. Це холодний тон людини, яка почуває себе вище за будь-кого іншого. Жадного закиду, на який він волів би зважити, жадного спростовання, з яким би він міг рахуватись.

Він нічого не захищав, він обвинувачував. Він не промовляв, він деклямував. Здавалось, для нього не існувало сумніву. Він виголошував текст присуду, який ніколи й ніким не буде оскаржений. На чорній дошці крейдою він писав математичні формули, абсолютні в своїй завершеній точності. Такий був він увесь: худорлявий, підтягнений, сухий, навмисно холодний і чіткий. Бездоганний проділ прямою смугою розірвав чорне, немов лисковане волосся. На ньому одягнений був синій піджак, пошитий з того дешевого синього краму, що йде на прозодяг робітників, але крайний у найдорожчого столичного кравця.

— Міський будинок, складений з арифметичної суми приватних мешканців, приватна садиба з окремим садком і своїм городом, призначена для побуту окремої родини, стають пережитком. Житло повинно стати суспільним, як і все інше. Тут на схилах Дніпра ми збудуємо грандіозний будинковий комбінат, житлокомуну, протилежну приватним мешканням минулої капіталістичної доби.

Звідкіля в нього ця певність?.. Роботи, наради почнуться лише завтра. Облвиконком винесе своє рішення на підставі ухвал Наради, а він говорить про все так, нібито все вже вирішено наперед! *Заливає?*..

— Жадних окремих мешкань, — каже він чітким докторальним тоном, немов доповідає на Малій раді Раднаркому, — не буде в майбутньому комбінаті. З дрібною квартирою треба покінчити. Окрема кімната досі лежала в структурній основі міського будинку

капіталістичної доби. Ми робимо не кімнату, а залу конструктивним чинником модерної будови. Колосальні залі-ресторани, величезні загальні спальні, покликані заступити глухі закутки. Замкнені клітини родинних лігв, призначених для їди й сну.

Він пишався з своєї здібності мислити титанічно. Він виробив у собі звичку крокувати магістралями життя. Він вірив, що майбутнє чекає на нього. Він вірив, що має тонкий слух і чує кроки прийдешнього. Аджеж у кроках майбутнього він пізнавав відгомін власних своїх кроків: знайомий і любий звучний стук закаблуків, короткі впевнені, не різкі, але й не м'які прудкі кроки своєї еластичної ходи.

Я повертаю голову, щоб побачити, яке враження справляє цей Станіслав Бирський і його промови на обох наших дідів, почесних місцевих діячів, що сидять в кріслах на передньому пляні поблизу мене. Обидва вони голені з вусами. Данило Іванович — худорлявий дідусь, в золотих окулярах у чорному сурдуті, білій пожевклій краватці та в такому ж пожевклому прямому стоячому комірці, що їх носили років 40-50 тому. Він має вигляд старого пасішника, цей запорізький дід, колишній приятель Костомарова й Репіна, що в сінях його будиночка на стіні намальований Тарас Бульба на коні, з обома синами Андрієм і Остапом, і уздечки їх коней викладені різнокольоровими шкельцями, що блищать і сяють.

Другий, Петро Петрович Півень — молодший за нього. Кремезний, червоний, з круглою, коротко [обстриженою головою степового пасішника] або рибалки, в вишиваній сорочці й церабкопівських штанах, вправлених у низькі халяви поруділих стоптаних чобіт. Він етнограф і письменник. Темпераментний і бурхливий. Це про нього в одному з своїх листів згадує Михайло Коцюбинський: «П. Півень надіслав мені свій твір. Він

нічого не читає бо, як він зазначає в супровідному письмі, він не хоче зіпсувати власний стиль!»

Разом з Данилом Івановичем, він уважає себе справжнім охоронцем запорізької старовини, єдиним носієм і втіленням січового духу, прихильник і друг Кашенка. Для нього Кашенко був і лишився межею його уявлень як про минуле, так і про майбутнє України. Це ж він року 1917 тут у Січеславі, на газетному крихкому папері видавав історичні повісті й романи Кашенка.

Я бачу, як без міри моторошно робиться йому від цих промов Бирського. М'який комір вишиваної сорочки, як вузол стягнутої шворки, муляє йому шию. Буряковидий ніс побагровів. Дід явно нудиться. Він подивляється на двері, щоб у втечі знайти для себе порятунк.

Я бачу, як блідне пожевклий віск шок другого, того, що в чорному старомодному сурдуті. Він сидить нерухомо, застигши в незмінній позі постаті з музею воскових ляльок.

Я відчуваю: вони згадують про листя тополь, [що] пестливо тремтять у вечірньому повітрі їх садків, про теплий вітер з Дніпра, що дме їм в обличчя, коли вони йдуть, постукуючи ціпками, вздовж мурованого паркану, вертаючи з Музею додому. Але вони не думають про долю своїх будинків, про долю книг, рукописів, архівних збірок і етнографічних колекцій. Вони думають про власну свою долю.

Я відчуваю: вони переживають трагічне в його рафінованому, чистому вигляді. Всередині в них відбувається процес кристалізації трагічного. Кристали отрути осіли на дні склянки й повільно тануть, насичуючи смертю рідину в синявих відблисках скла.

Вони пізнали небезпеку, що звисла над ними в словах і заявах промовця.

V

Я більше не дивлюсь на них. Я прислухаюсь до того, що так самовпевнено декламує Станіслав Бирський.

— Громадське усупільнене харчування звільнить жінку од ланцюгів хатнього господарства. Воно усуне потребу в окремій кімнаті для кухні й окремій для їдальні. Ясла для дітей повинні виконати аналогічну функцію щодо структурних змін у конструктивних засадах модерного будівництва пролетарських комунітетел.

— Я певен, — проклямує невблаганний Станіслав Бирський, — гасло відмирання родини повинно стати гаслом найближчого, зрештою, навіть чому б і не сьогоднішнього дня!.. Аджеж родина є теж тільки історична категорія. Був час, коли її не було, прийде час, коли вона зникне знов.

Він не спинявся перед остаточними висновками. Він хотів іти бодай на п'ять хвилин перед своїм часом, випередити час, наперед виголосити те, що партія завтра кине як чергове, обов'язкове для всіх гасло. Своєрідне сполучення лермонтовського Печорина й гоголівського Бобчинського, хижости й запобігливости.

Заява про ліквідацію родини вражає присутніх. Вона приходить, як звістка про катастрофу. Либонь декому не вистачає більше повітря. Роззявлені пащі. Хрипкий подих. Спазматичні зусилля проковтнути кам'яний тиск повітря.

Дехто сумлінно підтримує промовця й бадьоро каже:

— А так. Авжеж що так! Я вже давно казав таке.

Хтось пробує уточнити ситуацію.

— Але мені здається, що в цій справі ще не була оголошена постанова **партії?!.**

Декого цікавлять деталі:

— В такому разі повинні бути передбачені житлові умови, що забезпечували б можливість приросту населення.

З вишуканою люб'язністю Бирський спішить назустріч побажанням.

— Усе передбачено, усе обмірковано. Хай товариші не турбуються. Усі біологічні потреби людини будуть забезпечені. В житлокомбінаті будуть улаштовані спеціальні приміщення, назвемо їх шлюбними, ключ од яких зберігатиметься в вестибюлі у порт'є. За відповідними заявками, ствердженими від житлобудинкового коменданта, ключі від цих кімнат будуть видаватись пошлюбленим.

Він продовжує:

— Буржуазна архітектура відзначена розривом між функцією й формою, між формою й змістом. Ми усуваємо цей розрив: архітектурний стиль витворюється з технічного способу.

І Бирський малює логіку нової функційно спрямованої вроди.

Широка площина нагромаджена на площину. Цілковита співпідпорядкованість матеріялу, функції й форми. Функціональна доцільність будови розкрита й стверджена в єдності матеріялу й форми. Гола наочність цегляної коробки. Куб сполучений з кубом, вільний од будь-яких прикрас, привнесених ззовні. Врода народжується з комбінації геометричних форм, площин і кубів, — якщо взагалі доводиться вживати це застаріле й нікчемне слово *врода* там, де доцільність функції й технічно-структурна необхідність повинні визначити особливості архітектурного стилю.

Я слухав його й думав, чи ця промова його це справжня зброя в його руках, чи тільки диктовий макет зброї? Його погрози, його апльомб, його настирливість, це щось реальне, чи це тільки макет погроз, схема умовного гніву, довільний малюнок жесту, що ніколи не стане дійсністю?

За тих часів Станіслав Бирський і репрезентований ним напрямок претендували на цілковиту монополію в архітектурі.

За деякий час, усе це було оголошене лівим **закрутництвом:**

бригади-комунки на виробництві, де заробіток кожного робітника ставав спільним здобутком, розподіленим нарівно між усіма в бригаді;

проекти будинків-комун в робітничому житлобудівництві, спільні дортуари-спальні, газетна полеміка про те, в кого саме — в порт'є, будинкового коменданта, лікаря чи ще в кого іншого — повинні зберігатись ключі від кімнат для пошлюблених;

тези про відмирання родини!..

В непам'ять пішли з тих пір імення авторів проєктів цих будинкових комбінатів, житлових комун, але на початку 30 років довкола цих проєктів палали бурхливі пристрасі, і треба було багато міркувати, довго зважувати в тривозі й непевності, комара оцідити, верблюдові дати можливість пройти, не зачепившись кризь голчине **вухо** перед тим, як наважитись висловитись *за* або *проти*.

Я зустрів згодом Станислава Бирського ще пару разів у Харкові. Він промайнув передо мною якось мимохідь в коридорі на якомусь з'їздові в Ленінграді. Востаннє я натрапив на його ім'я між прізвищами, що згадувались в зв'язку з великим сенсаційним політичним процесом 37-38 року право-троцькістського бльоку. Після цього він перестав існувати.

VI

Дивне діло, але того разу на місцевих провінціалів він справив далеко менше враження, ніж можна було сподіватись, зважаючи на вишуканість його елегантної самовпевнености, яку він так рішуче видавав за правдиву лінію партії.

Минуло кілька хвилин, і присутні встигли оговтатись. Вони скидають з себе царівний чад приголомшености. В кімнаті зчиняється галас.

Дідусь у чорному сурдугі — Данило Йванович Криницький — підводиться перший. Старечим, надтріс-

нутим голоєм він, сердитий і роздратований, виступає проти коробок модерного стилю. Вилаявши модерне і назвавши індустріялізовані коробки індустріялізованим паскудством, він просторо й балакуче починає говорити про старовинну запорозьку церкву в Новомосковському.

— **Найдорожчий** вияв січового творчого духу в архітектурі! Справжня творчість **запорожців**. Вона — ця церква повинна бути зразком. Повинна лягти в основу всіх архітектурних канонів!

Дитино! Він не уявляє собі небезпеки подібних пасішницьких заяв. Забути, що він промовляє не на засіданні губерніяльної Науково-архівної комісії двадцять п'ять років тому в присутності високопреосвященішого Агапіта, архієпископа Катеринославського й Таврійського, і не на Археологічному з'їзді під головуванням графині Уварової, а за соціалістичної революції, коли всі слова повинні бути в леті, розпечені й вогняні, підпорядковані суворій дисципліні соціальних зрушень.

Я з страхом дивлюсь на другого діда, нестримного й галасливого, з традиційним виглядом стилізованого в українському етнографічному стилі Фалстафа, якого ще він встругне колінця, цей бурхливий збирач люльок, килимів, вишивок, плахт, чумацьких возів, Мамаїв і анекдотів? Мої побоювання справджуються. Кінчає один, виступає другий. Вони діють єдиним фронтом. Один пропагував січовий церковно-запорізький, другий виступив, як і треба було гадати, провідником традицій селянської хати. Деревя, соломи й очерету.

Я гірко зідхаю. І за що це мені? Усі ж ці сьогоднішні промови й заяви записані будуть на відповідному місці в книгу живота моєго! Я нервуюсь. Я то підводжусь, то сідаю, то витягаю з кишені носову хустку, то знов ховаю її. Я пересідаю з місця на місце, з канапи на ліжко, з ліжка на бильця крісла. Я не нахожу собі притулку. В кімнаті напалено, тісно, душно, хаос, безладдя, сумбур, нісенітниця.

На якого диявола поїхав я сюди? Яка лиха година загнала мене сюди до цього кашенківського міста? І все то цей яхидний наш секретар, цей Стрижиус, це він підбив мене поїхати сюди. Аджеж я зовсім нікуди не хотів їхати. Усе він, певно, [знав,] він передбачав, що, приїхавши сюди, я потраплю в таку прикру халепу. Мене охоплює тривога й нудьга. Холонуть кінчики пальців. Стигне, безпомічно зривається й падає десь у провалля серце. Хто зна, які найнеприємніші поголоски підуть завтра по місту з приводу оцих сьогоднішніх зборів у мене в готельній кімнаті!

Невжеж я приїхав сюди тільки для того, щоб з самого початку поринути в напружену атмосферу суперечок, протестів, скарг, що кожна з них для кожного з присутніх може обернутись в найкатастрофічніше обвинувачення, наслідки якого навряд чи можна передбачити завчасно. Хто може ручитись, що вже завтра не скажуть, що приїхав оце собі такий один, зібрав у себе в номері готелю всіляких людей, вітав їх, тиснув їм руки, якнайлюбізніше припрошував кожного з них сідати і... І багато ще чого всякого такого й не такого скажуть. І нема для тебе жадного виправдання!

Краще не слухати й не думати. Я підводжусь і йду до вікна, спираюсь ліктями на мармурову дошку підвіконня, відчуваю спітнілими долонями рук холод мармуру і дивлюсь на вулицю. Зеленьві присмерки поглинають темне листя вечірніх дерев. На дроті спалахують сині й бузкові вогні електричного сйва. По бульвару на проспекті з глухим гуркотом біжить відкритий вагон трамваю. Який безтурботний спокій там назовні!.. Але, навіть і висунувшись з вікна, я чую, що говорять в кімнаті. Я рву хустинку, я жую її, зубами я розриваю її в сліпому гніві. Зм'явши, я викидаю подерту ганчірку геть за вікно.

Найбільше з усіх галасує шановний Петро Петрович Півень. Він уже позбувся почуття тієї стурбованості, що на деякий час полонила його.

Він вистрибнув, він викотився, круглий і кремезний, з крісла. Він вигукує й кричить. Він трясє кулаками перед обличчям промовця.

— Навіщо, кому здалося отоє то як його Маркуз'є, Кармуз'є, Баркуз'є, коли в нас, українців, є отая гарна, чепурна хата, білою глиною мазана, соломою або комишем укрита, що, певно, існує споконвіку, ще від тої днини, коли Бог створив першу людину, першого українця з люлькою, чубом та широкими штанями на очкурі! — каже він, кавунно-круглий червонощокий дід балаганим тоном етнографічного простака-блягера.

Що йому, цьому кремезному дідові, степовому рибалці з самарських плавень, до РАППу, до диктатури авербахівських адептів, які з неблаганністю маленьких пап усі стилі й усі епохи, усі твори й усіх мистців розкладають по різних полицях клясової приналежності, дарма що вони самі годуються при тому каламутною, сумнівної якості ідеологічною рідиною, видаючи — безпомічні еклетики — галасливі заяви лівобуржуазного снобізму Парижу й Берліну про технічний індустриальний стиль за остаточні гасла пролетарської доктрини.

Розмахуючи волосатим кулаком, проголошуючи хату за джерело всіх народніх добродійностей, дід, спалений дніпропетровським сонцем, гне свого з ідилічною безпосередністю провінціяла, з наївною простодумністю шатобріянівського ірокеза, з щирою ясністю абстрактної руссоїстичної людини.

Він виступає на захист порогів.

— Жили без Дніпрельстану, проживемо без нього й далі. Світили лойовим каганцем наші батьки, світитимемо ним і ми. А як жити без порогів, без степу, без хати й без паляниці на столі, на покуті?..

Він лютує. Червоний і гнівний, він наближає своє обличчя до обличчя Бирського і, склавши пальці в відому етнографічну комбінацію, тиче її йому під ніс і каже:

— Щоб ми тобі віддали нашу хату за Карбузьє!.. А цього покуштувати не хочеш?

Вибух голосного реготу потрясав кімнату.

Тріюмфуючи, як переможець, Петро Петрович повертається до свого місця, пірнає в м'які глибини крісла й, витягнувши хустку, витирає широко спітнілу лисину.

Станислав Бирський стоїть в кутку кімнати, спираючись руками на спинку стільця, байдужий і нерухомий, удаючи, що він ні на що не реагує. Проклямована ним реальність перебуває по той бік приступної для звичайних людей. Він почуває себе суворим охоронцем країни, куди жаден не посвячений не ввійде.

Я відходжу од вікна, коло якого я стояв, спинаюсь перед трюмо й поринаю в його глибинні води. Я вдивляюсь в холодний блиск скла, сумнівний і двозначний, де все повторено в своїй цілковитій тотожності і де все обернено й подвоєно: стривожений я, що стою перед самим собою, стрічка вишиваного коміра на сорочці, чорне пасмо Гулиного волосся, жовтий, віск обличчя, синяве коливання тютюнового диму, присмерки літніх карнізів під стелею, горішні півкола високих вечірніх вікон.

Ілюзорна умовність дзеркальних відблисків одкривала перед моїми очима далечінь, якої немає й яка здається в своєму відчуженні примарою сну. Я сню.

Тоді я прокидаюся від снів. Мене кличуть. До мене звертаються, вимагаючи, щоб я виступив і уточнив справу. Чи «напостівські» гасла в архітектурі слід приймати за остаточні, як директивні рішення уряду й партії?

Я висловлююся дуже обережно. Я не кажу ні «так» ні «ні». Я обминаю гострі кути, я уникаю темряви — й тіней. Я йду ясною стороною вулиці. Я нападаю на несмак архітектури спотвореної буржуазією. Я говорю про капіталізм, що означає виродження. Він несе з собою

спотворення стилю й розклад, розрив між змістом і формою.

Я говорю і ногою намацую межу, де кінчається твердий ґрунт і починається провалля. Я стою на піску і вода струмного потоку вирує, стремить, рине повз мене, рве, вириває, вириває з-під ніг у мене пісок. Дивне почуття несталості! Останній змаг руками перед тим, як хвилі поглинуть тебе, сподіванка, що народжується з безнадії: «А, може, врятуюсь! Може, впливу!»

Я кінчив. Я говорив красномовно й не сказав нічого!

Безодня кличе. Хвилі гойдають стіни мурованої каюти. Розщеплюються зв'язки. Галас зчиняється в самоті кімнати. Кожен кричить. Кожен хоче сказати своє «за» або «проти», захищатись або нападати, вчепитись за груди, кинути його на землю, придавити коліном, душити. Знищити іншого, щоб врятувати себе. Тільки себе.

Всіх їх турбує доля їх будинків, тополь і вишеньок в садках. Їх!?. А мене хіба не турбує моя власна доля?.. Вони сподіваються врятувати свою власність в цю останню хвилину, коли, захитаний бурєю, гине світ!

Треба рішуче обірвати й відразу покінчити з цим безглуздом і небезпечним безладом, з цим шалом безпорадності. Найкращий спосіб — запропонувати піти повечеряти в ресторані. Але я господар, мені незручно сказати: давайте, люди добрі, підемо краще геть звідсіль! Я безпомічно озираюсь довкола. Багато люду, і між ними жадного, хто міг би стати мені в пригоді. Хіба що Гуля. Але де це він? Я шукаю його очима.

Ось він сидить верхи на стільці, похмурий і зосереджений, поклавши лікті на спинку стільця, спираючись підборіддям на руки, сповнений власних тривог, і думає і дивиться мовчазно на чорне півколо вечірнього неба, відрізане рамою вікна. Яке щастя, що цей несамовитий Гуля не вступав до розмови. Немає сумніву, він цей хисткий сумбур дискусії обернув би на катастрофу.

Я пробираюсь крізь лябіринт колін, стільців, ліктів, черевик, цигаркових вогників. Я підходжу до нього, схилиюсь і конфіденціальним тоном прошу стати мені в пригоді.

— Рятуйте, друже! Гину!

Він радісно спалахує. Він просяє. Він радий усе зробити для мене. Він цілковито відданий мені тепер, як і завжди.

— Усе, що тільки ви од мене захочете, Ростиславе Михайловичу!

VII

Пласкі сходинок з широких кам'яних плит ведуть нас глибоко вниз під землю до пивниці, де, як запевнили мене місцеві знавці ресторанних справ, ми знайдемо не тільки справжні добірної якості кавказькі шашлики, але й найкраще до смаку вино.

Ми сходимо вниз, не кваплячись, і мою увагу на стінах сходів привертає непретенсійне малювання доморобного майстра: різноманітні малюнки, строкаті пейзажі, дрібні побутові сценки. Я затримуюсь, щоб розглянути їх.

Передо мною з гірських блакитнобілих снігових верховин між сірих скель в глибину вузької долини стікає швидкий струмок.

Селяни в бешметах, довільно вибраних мистцем кольорів, ножами, що сяють, як блискавки, зрізають важкі грона зеленого й синього винограду.

Сірі ослики один по одному повільно простують по вузькій стежці вздовж гірської ріки в рожевій куряві соняшного полум'яного дня.

На оранжевому тлі базарного майдану під широким гіллям великого платана, стовбур якого виписано гарячим цитриновожовтим хромом, стоїть невеличкий з фіолетового каменя складений духан.

На суриковому вогні очага ультрамариновий кухар смажить кармінний шашлик.

Селяни, що приїхали побазарювати до міста, сидять в духані за довгими кольору золотавої охри столами й п'ють вино й каву. Червоне вино й брунатночорну каву.

Тут же з підібраними під себе ногами в баранячих кошлатих шапках сидять долі музики; вони дмуть в дудки, вирячивши очі й кругло, по-жаб'ячи роздувши щоки.

А оце весілля. У нареченого юнацькі рожевопухлі щоки, чорні родзинки спокійно-бездумних, як у теляти, очей, довгий купецький сурдут і висока каракульова шапка, — ідеальний зразок стандартного нареченого.

І багато ще всякого іншого: сценок, постатей, справ. І в додаток до всього цього, до гір бешметів, винограду, шашликів, рубінових крапель помідорового соку, змішаного з цибулею, намальований також козак *Мамай*. Кінь, прив'язаний до дуба. За широким чумаковим поясом пістолі. Шабля висить на гілляці, козак, вусатий і з чубом, грає на кобзі. Невинна данина, від щирого серця немудрого майстра місцевій українській тематиці.

Ми стоїмо разом з Іваном Васильовичем Гулею на східцях, роздивлюємось цей настінний живопис і обмінюємось думками. Власне, говорю я, Гуля слухає.

— Що робити майстрові, — кажу я, — коли йому тією ж білою, тотожною собі фарбою треба змалювати й гаряче небо й холодний сніг далеких гірських верховин, слизьку луску риби й срібне мінливе тремтіння поверхні ріки?!.. Ви, — питаю я Гулі, — ніколи не думали, що таке реалізм? — Він з подивом дивиться на мене. Що я, мовляв, хочу від нього? На яку відповідь я чекаю? Він не розуміє мене.

Я кладу руку йому на плече й крізь шкельця окулярів зазираю йому в вічі. Я хочу, щоб ми позбулися почуття тривоги, яке лягло на нас. Звільнилися від страху катастрофи, який поглинув нас, знебарвлюючи перед нами світ.

Сміливіше! Одкріймо досі непізнані таємниці творчости, знайдімо в собі для себе лагідний спокій і внутрішню тишу, дивлячись на ці малюнки, добросерді й наївні.

— Ми повинні, — кажу я, — оцінити досвіди цього майстра. Десь у глибинах пам'яті він, певне не знаючи того сам, зберігав згадки про старовинні традиції іранської мініятури, про канонічні для цього мистецтва персонажі, жести, фарби. Успадкований від тисячоліть архаїзм він сполучив з власною недосвідченістю примітива. Сміливістю, якої йому аж ніяк не бракувало, він перемагав з відвагою неука мистецьку свою безпомічну невправність.

— Дивіться, — кажу я до Гулі, — він ніколи не шкодував фарб, щоб справити враження на глядача. Він не обмежував себе в виборі кольорів. Він був щедрий і щирий. Він малював тією фарбою, яка йому припадала до вподоби. Власні уподобання, підказані власністю його непримхливого серця, коли він зважував, що, як і якою фарбою малювати!

— Кожен мистець, — продовжую я, — є разом з тим народ, і тисячоліття багатоока мільйонова пам'ять народу плекає й живить пам'ять мистця. Реалізм, — повчально зауважую я, — є явище, більш складне й глибоке, ніж це здається на перший, дещо поверховий погляд.

Мені приємно слухати себе самого, власні свої, побіжно висловлювані думки. В словах своїх, виголошуваних тільки для того, щоб бавитись, щоб тішити себе самого, я одкриваю для себе істини, на які я натрапляю несподівано і які тим часом нікого ні до чого не зобов'язують.

Гуля не перечить мені. Він слухає мене. Слухає з привабливою і зворушливою вдячністю. Так, певне, урочисто й поважно слухали учні, десь за часів кватроченто або чінквеченто, в італійських майстернях

свого вчителя: з довірою, до якої не домішувалося нічого двозначного й темного.

— Що особливо цінно в творчому доробкові цього майстра, — розгортаю я свою думку, — це те, що він зовсім не рахується з традиціями банального реалізму, до якого нас призвичаїли малярі XIX століття. Банальний реаліст малює захід сонця так, як він його бачить, і ніколи так, як знає. Він малює червоножовте сонце, що схиляється до обрію, хоч ще з шкільної лави він знає, що, власне, рухається земля, а сонце лишається нерухоме. Наш майстер робить інакше. Він одночасно малює те, що бачить, і те, що знає. Ось, приміром, зверніть, прошу вас, увагу на цей малюнок ріки. Тут намальована поверхня ріки, що сяє на сонці й гарячими відблесками проміння сліпить людині очі, але майстер не задовольняється з цього. Він не хоче, щоб йому закинули, що він не був правдивий у своєму мистецтві і не намалював того, про що він знав якнайкраще, що кожна ріка в цій півдній і квітучій країні багата на смашну й добру рибу. Отже, він малює те, що бачить: сліпучу поверхню ріки, і те, що знає: ріку, повну риби з дбайливо виписаними півколами луски.

Я посміхаюсь дещо замріяно до Гулі. Я хочу, щоб він, стоячи тут перед входом в духан, мріяв зі мною про мистецтво, яке не існує.

— Таким повинно бути мистецтво: не тільки зовнішньо точним але й, насамперед, чесним: зображувати те, що бачить майстер, і те, що він знає. І не критись зі своїми намірами воліти, агітувати, примушувати, рухати. Хіба, — кажу я, — новітнє мистецтво не прагне з'єднати в собі ці три моменти, ці три формули: «бачу», «знаю», «хочу»?

Я беру Гулю за плечі, міцно стискую, ніби розкриваючи, розгортаючи його в плечах, ніби виштовхуючи його вперед, ніби хочу примусити його випростатись.

На дверях, що ведуть в шашличну, намальована сковородка з трьома підсмаженими на ній рибами. Риби великі, шкварчать в олії, й, як фюерверк, золотаві краплі олії розбризкуються в усі боки.

— Подивіться, — кажу я Гулі, показуючи йому на цей малюнок риб, — як намальовані ці форелі. Майстер не рахувався з законами перспективи. І це він робить цілком свідомо й навмисне. Закони перспективи суперечили його намірам. Він мав на меті кожному, хто брався за клямку, щоб переступити поріг шашличної, показати, які великі риби покладено на сковорідку, яка привабливо смашна й добра ця риба й як кухар не пошкодував олії, аби тільки засмажити цю добру рибу. Він малював на замовлення, й усе, що він малював, повинно було привабити одвідувача, викликати в ньому бажання їсти, примусити його зайти до пивниці, задалегідь переконати його, що його тут приймуть ласкаво й гостинно, широко й щедро. Ні, він не крився з своїми намірами. Він не затушковував їх. Мистецтво мало мету. Він правдиво розумів призначення справжнього мистецтва й своє покликання як мистця. Хіба ж, — запитую я, — не тут творчі коріння цілого голландського мистецтва як мистецтва народнього?!

І я натискую на клямку і переступаю через поріг.

VIII

Огрядний присадкуватий господар з люб'язним привітом, вклоняючись, зустрічає нас на порозі своєї господи. Його знайомлять зі мною.

— Професор. Приїхав з Харкова. Мандрував по Вірменії. Вивчав тамошню старовинну архітектуру. Глибокий знавець тубільчого вина, шашликів і старовинних храмів.

Ми ласкаво привітались. Я потиснув гарячу, міцну, широку долоню цього фавна. Дивна плоть, насичена теплом і кров'ю, спокійним і лагідним дотиком торкну-

лась моєї довгої і хрумкої, з вузькими пучками, нервової руки.

Я спішу висловити своє здивовання перед мистецтвом маляра, що розписав стіни східнього коридору.

Господар солодко, як кіт, мружить свої очі, присмоктує язиком, смакуючи наші похвали, що їх він як замовець і господар приймає на свою адресу. Дякує нам і з почуттям самоповаги зазначає:

— Великий майстер малював, говорю тобі. Дуже великий. Видатний талант мав. Де, в який духан найдеш ще такий? Скільки вина міг пити! Чудово шашлик готував!

Він захлинається від задоволення. І тоді з гірким сумом додає:

— Алеж спився! Я не шкодував вина. Твоє діло пити скільки хочеш, якщо ти такий талант від Бога маєш. Пий, прошу!

Безперечно, господар мав рацію, пов'язуючи в один вузол те, що, на перший поверховий погляд, здавалося б, не мало між собою жадного зв'язку: вміння готувати шашлики, мистецтво малювати й здібність багато вина випити.

Господар провів нас до окремої кімнати в глибині пивниці. Особисто переставляв і зсовував столики. Гукнув на хлопців, щоб вони принесли чисту скатертину. Ми розсілись. Спираючись руками на спинку стільців, схилившись тулубом над нами, — Саваоф, що благословляє нащадків Ноя... сцена витримана в біблійному стилі, — він керував нашими розшуками, коли ми з запалом, безладно обмірковували, якого замовити собі вина.

Після тривалих розмов і жвавих суперечок, побачивши, що ми самі не дамо собі ради, він поблажливо посміхнувся й запропонував спинити свій вибір на барильці червоного вина, яке він, за його словами, зберігав на особливо урочистий випадок.

Усе робилося поважно й неквапливо.

Господар приймав нас, немов священнодіяв. Лиши-

лося враження, що ми для нього не просто випадкові люди, які ненароком мимохіть потрапили сюди з вулиці, а вибрані містагоги, учасники ритуального обряду, його найдорожчі, люб'язні його серцеві приятелі, бо годувати людей шашликами й частувати їх вином — то високе поклкання, яке не кожній людині дається згори.

В цей спосіб здійснюється важливе й істотне. Їсти й пити не фізіологічний акт насичення, а ствердження спільноти, щасливої й щирої людської дружби.

Ніщо не важилося й не мірялося. Безмежно пилося й їлось. Які можуть бути рахунки в дружньо-родинному колі?.. До нас вийшов кухар в білому фартусі, високий і худий, з чорними півколами кострубятих брів, з борідкою, що стирчала гострим клином, з прямим кутом випненого на горлі борлаку. Він привітав нас, потиснув нам усім по черзі руки. Запитав, чи смакують нам приготовані ним страви?

Ми не скупились на похвали. Вони були однотайні й ентузіастичні. Певно, дещо надто голосні для цієї кімнати з низькою стелею. Він подякував нам за добру про нього думку і коли, на наше запрошення, він, разом з усіма, випив склянку вина, то кут його гострого борлаку рухався й випинався, спазматично здригаючися на сухорлявій, жилавій його шиї.

Пристукнувши денцем, він поставив склянку на стіл і подолом фартуха витер собі уста й вуси. Тоді, душевно зворушений, він пообіцяв нам приготувати відмінні чебуреки.

— Такі гарні люди мусять і з'їсти чогось доброго! — виголосив він урочисто.

Слід визнати, він виконав свою обіцянку. Подані на стіл золотаві, з шаґреновою шкіркою, продовгасті соковиті чебуреки були бездоганні. Це був неперевершуваний шедевр кулінарії. Я не витримає і спитав його, чи не малює він, як і його попередник?!

Він скромно і з гідністю відповів, що досі він не мав нагоди випробувати себе в цій ділянці.

Я гаряче порадив йому зробити це, запевняючи, що такий великий майстер в готуванні чебуреків, як він, має всі підстави претендувати на те, щоб досягнути не менш високих ступенів також і в мистецтві малювання.

— Мені, — сказав я, — на жаль, не довелося оцінити мистецтва вашого попередника в готуванні шашликів, але, гадаю, ви малюватимете так само досконало, як і він. Приготовані вами чебуреки якнайкраще засвідчують ваші здібності до мистецтва.

Він стояв замислений і відсутній. Здавалося, він мріяв, мріяв про щось далеке й дивне.

Він подякував за добру про нього думку й обіцяв поміркувати з приводу моєї поради, зважити і тоді за деякий час дати мені остаточну відповідь.

Він пішов, схиливши голову, на його плечі ліг тягар вагання.

Я відчув, що сумління моє вражено. Я порушив внутрішній його спокій, я викликав в ньому непевність. Навіщо?..

Додому після вечері ми повертались разом з Гулею. Він був в лірично-піднесеному настрої. Він не говорив, він наспівував. Він твердив, що він щаслива людина, бо має нагоду зі мною йти.

Гуля намагався обійняти мене. Але тому, що він був далеко менший від мене на зріст, і руки, після пиятики, не дуже корилися йому, і ноги заносили його уперто вбік, він увесь час хапався за мій піджак, тяг, так що мені довелося нарешті взяти його за руки і попросити, щоб він лишив мій піджак в спокої, бо я ризикую опинитися без вбрання.

Даремні намовляння! Нікчемні обіцянки з його боку! Він одразу забував про них і все знов і знов повторював свої спроби обняти мене за талію, і знов тягнув мене за піджак, і знов твердив, що він сьогодні найщасливіший з усіх людей на цілому світі.

Речитатив переходив в розлогу мелопедеклямацію. Розчуплений, в піднесеному настрої, він переконував

мене, що я надзвичайна людина і лише з властивої мені скромності я не підкреслюю цього й найменше.

Перемагаючи опір простору, не зовсім певними кроками, ми дійшли кінець-кінцем до готелю. Пальми вестибюлю виринули з забуття, як не цілком певна згадка про мандрівку, якої не було. Чи не мусіли ми замовити для себе салат з бананів і бівштекси з м'яса мавп?.. В кожному разі, щодо Гулі, то він не заперечував. Вітер тропіків здував його в безвість.

І в ту мить, коли з проваль непам'яті раптом виринув передо мною Гуля, я раптом зрозумів, що, власне, я зовсім не знаю, що я мушу тепер робити з ним. Я знав: було б надто жорстоко з мого боку кинути його напризволяще. Сумління не дозволяло мені зробити це. Я знав: я мусів був провести його додому. Я ладен був піти навіть і на таку самопожертву, хоч я й відчував себе стомленим докраю за цілий день подорожування, метушні, знайомств, зустрічей, вечері: я хотів спати; я позіхав, одверто, не ховаючись.

Врятував мене портъє. Він здогадався здобути візника. Гуркіт колес розв'язав ситуацію. Але Гуля пручався; він протестував. Він був обурений. Він енергійно заявив, що нікуди не поїде. Тим паче додому. Він ще багато чого має мені сказати і насамперед довести мені, що він дуже щасливий, ближче зі мною познайомившись.

— Ви не можете уявити собі, Ростиславе Михайловичу, — деклямував він, — який я без міри щасливий, так по-приятельськи щиро й одверто розмовляючи з вами.

Щастя вщерть переповнило його. Портъє обережно взяв Гулю за плечі. Я допомагав втягти його в фаєтон, і візник відразу погнав коней. Перехилившись через задок екіпажу й простягаючи до мене руки, Гуля ще довго щось гукав навздогін. З нічної темряви доносилися крики, благання про порятунок людини, що гине, і запевнення в душевній мені відданості.

Сцена була цілком у Діккенсовому стилі, і я заснув, почувавши себе правдивим Піввічком, з приємним почуттям оптимістичної віри в майбутнє людства, що люди в істоті своїй добрі і що в цьому світі ще можна створити суспільство на засадах загальної гармонії й щастя.

IX

Короткий, але глибокий сон, і наступного ранку я прокидаюся бадъорий і свіжий, як завжди, коли напередодні в доброму товаристві добре випито.

У такі ранки добре працюється. Життя здається безхмарним і радісним, усі ускладненості вже наперед розв'язані. Тривога й прикrostі, які вчора гнітили погрозою неминучої катастрофи, сьогодні відсунулись десь без міри далеко й здаються нікчемними й безглуздими умовностями. Усе ясно, певно й просто, усе гаразд, і в ясному спокої нічим незахмарена зростає творча певність.

В мене прокидається бажання сісти оце зараз за стіл, розкласти перед собою папір, взяти в руку перо і, забувши про світ, який є, і про все довкола, поринути в схему ілюзорної дійсності, витвореної собою самим, і, не знаючи втоми, не одриваючись, працювати до вечора, до ночі, а, може, щасливої години й до самісенького ранку.

Широка мармурова плита письмового приладу важко брилою мовчазно й нерухомо підноситься на зеленому, як луг, сукні письмового стола. Присядкуватий масивний каламар, вщерть повний свіжо наллятого атраменту, одкриває недоторкнену цноту своєї блиску-чочорної, злегка опуклої поверхні. Синявою криці, немов багнет або спис, вилискує в ручці перо.

В мені немає жадного відтінку прикrostи. Жадного почуття тягару і обов'язку. Цілковита ясність, хібащо тільки з деякою домішкою жалю й одночасно задоволення, бо я аж надто добре знаю, що про жадну працю

не може бути й мови під час короткої кількадевної командировки, коли ти не взяв з собою при від'їзді, бодай навіть для пристойности, для заспокоєння власного сумління, жадного аркушу білого паперу, жадного недописаного рукопису, жадної недочитаної книжки!.. Найкращі з мрій завжди це ті, що про них не треба дбати, щоб їх здійснити, — хіба ж не так?

Треба снідати й рушати. Натиснемо тричі на кнопку й викличемо офіціанта.

Оце і він стоїть передо мною, стрункий юнак в білому кітелі з нікелевим значком з лівого боку під кишенькою на грудях, готовий записувати до блокноту те, що йому буде замовлене. Сліпучим променем на носку його начищених черевик сяє сонце. Біла серветка конусовидною китицею звисає вниз з його лівої, зігнутої в лікті руки. Він чекає.

— Що снідати?!

Я глибокодумно замислююся.

— О, справді, щось зовсім легеньке! Насамперед, чорної кави. Тільки, — застерігаю я, — міцної й гарячої, друже!.. Масла, на якому ще блищать срібні краплини розсолу. Редису, холодного й свіжого. Рожевої шинки.

— Усе?

— Можливо, що й усе! Або...

Хвилинка павза, секунда вагання, істотне роздумування.

— Гаразд, хай буде! Замовте, будь ласка, ще також солодкий омлет з конфітурою.

І оце після сніданку, запаливши цигарку, я виходжу з готелю й спиняють на ганкові.

Який чудовий, теплий але не гарячий, весь насичений вогкістю ранок. Такі ранки в степовій Україні бувають тільки на весні. Вода на Дніпрі вже спала. Щодня перепадають рясні дощі. Чорноземля ще зберігає весняну вологість.

Усе місто довкола мене в зелені. Квітнуть акації. Білі

грона обтяжують дерева, що простяглися вздовж пішоходів, що густими купами тиснуться на бульварі по середині проспекту, що суцільне зеленобіле тло утворюють в довколишніх садах. Ранкове повітря насичене солодким тьмяним ароматом білого квіту.

Я мну з огидою цигарку і викидаю її геть в бляшану урну. Такого ранку курити цигарку межує з блюзнірством!

П'яний од пахощів, я стою на ганкові. Чи є ще друге таке запашне на Україні місто? Харків, Глухів, Київ? Я уявляю собі Київ, горяне, глибокими ярами розкреслене місто. Я відтворюю собі в уяві зелені його вулиці, сади і рішуче кажу:

— Ні!

Київ — офіційний, церемонний, сказати б так: стриманий. Він підібраний, можливо, навіть дещо педантичний. Каштани, що ними в Києві обсажені вулиці, квітнуть декоративно пишно, але без пахощів. Усе дуже коректно й пристійно, але без всякого ентузіазму. Щодо лип, щодо старого Києва, то липи з їх м'яким і ніжним ароматом лишилися для міста тільки згадкою в скасованій, хоч і не зовсім ще забутій назві: *Липки*.

Тільки тут в цьому південному степовому місті аромат панує над усім. І серце, повне пам'яті про пишне буяння квіту, назавжди зберігає згадку про світ, який сьогодні став інший.

X

Я сідаю на маленький відкритий вагон трамваю, рейки якого, прокладені на проспекті між двома смугами бульвару, простяглися на кілометри. Кондукторка, в червоній хустці й балетках, пробігає вздовж вагону по довгій приступці. Мигтять товсті засмаглі ноги. З шкіряної великої торби, що висить у неї через плече, гадючками виповзають барвисті паперові стрічки. Дівчина сюрчить. Вагон рушає.

Дзижчить і співає сталь, дзеленчать ланцюги, похитується вагон. Ліктем правої руки я спираюсь на жовте поруччя лави. Степовий вологотеплий вітер дме від Дніпра, гойдає листя дерев, м'яко тулить ніжні свої долоні мені до обличчя, пестить чоло, перебирає, куйовдить волосся і невловимим, ледве відчутним дотиком, прослизнувши по устах, шепотить лоскотливо в ухо.

Я примружую очі, щоб цілком поринути в відчуття насолоди од вітру, сповненого пахощів соняшного світла.

Можливо, що я задрімав, бо, коли я розплющую очі, вагон стоїть на зупинці. Ми вже з'їхали на гору. На порожньому просторі гори, відкритому для вітрів, куряви й сонця, між тоненькими стовбурами молодії посадки, на жовтих грудках скопаного ґрунту пасуться кози.

На тлі сірозеленого обшару я бачу перед собою похмуру тінь недобудованої кам'яниці. Я бачу чорні провалля віконних щілин, темноцегельний кістяк стін, бляшаний дах, що іржавіє, повиснувши на оголених ребрах перекриття. Цю кам'яницю, призначену для міського музею, почали будувати ще перед Першою світовою війною, тоді кинули, і так вона лишилась стояти сумною й безглуздою руїною. Химерна згадка нездійснених передбачень, чорна і глуха пуста, нужник для перехожих, притулок в закутках сутеренів, між горбатими купами сміття, для повій, волоцюг і безпритульних.

Вагон з вищанням викреслює півколо дуги й повертає ліворуч.

На горбку, над пологим схилом гори, за зеленовою купкою дерев, пам'яткою потьомкінських проєктів химерної імперії «греко-росів», «Візанто-Росії», одкрився передо мною сухий, в прямих лініях виконаний, стрункий профіль катедрального Собору.

Тільки мурований паркан навколо Собору, підігнутого своїми розмірами під звичайний губерніяльний масштаб, визначав контури меж тієї грандіозної в своїй фантастиці будови, що, завершуючи здійснення «грецького» проєкту, повинна була стати більшою за храм апостола Петра в Римі. В туманних присмерках півночі засуджений був би гнити в болотах мовчазний і нерухомий, замкнений в граніт Петербург. Столицею світової імперії «греко-росів» мав бути степовий Катеринослав.

Так примхою катерининського вельможі, виплеканою ілюзіями українських «універсалістів» 18 ст., серед претендентів на місце й корону *Третього Риму* було назване й це розкидане, розпочате й незакінчене розлоге степове місто з горою, широкою й опуклою, як плідне черево жінки.

З трамваю сходять на черговій зупинці люди. Жовтою глиною стежки, протоптаної в бур'яні, око простує до білого муру огорожі, що окреслює розміри катедри, яка могла б бути величнішою за храм Св. Петра в Римі.

В мозку плететься плетиво думок:

— Починати й не кінчати. Проєктувати й не завершувати. Витрачати безліч зусиль, напружувати без міри м'язи, зводити напругу м'язів до катастрофи зриву й не досягати.

Колись ця тема хвилювала Гоголя. Образи й цитати з творів Гоголя постають передо мною.

Трамвай минає білі корпуси боговгодного закладу. Чи не тут сто років тому урядовав гоголівський Земляника? Сьогодні, через сто років, Гоголь все ще перечитується як сучасник.

В мені прокидається почуття умовности часу. Час опрозорується. Усувається спротив часу. Зсуваються події. Вчинки й люди, змальовані Гоголем, втрачають свій зв'язок з часом.

Я відчуваю внутрішню тривогу. Страх, немов у

людини, що стоїть на краю безодні, охоплює мене. Холодок пробігає по спині. Стигнуть похололі кінці пальців, що лежать нерухомо, охоплюючи гранчастий стовпчик, нагрітий сонцем. Я думаю:

— За революції розстрілювали *кляси*. Чи не треба було розстрілювати *психологію*?..

Ремарка Автора.

Ростислав Михайлович полемізує. Він сперечається. Він міркує про гоголівську тему в сучасності, про те, що сучасність вклинюється в Гоголя.

Він згадує про уступи з Гоголя, про водяний млин в маєтку Ноздрьова, що не працював лише через брак дрібниці, тому що «*недоставало* порхлицы, в которую утверждается верхний камень, быстро вращающийся на веретене». Або ж мова йде про Манилова: «В доме его вечно чего-нибудь *недоставало*: в гостинной стояла прекрасная мебель, обтянутая щегольской шелковой материей, которая стоила весьма недешево; но на два кресла ее *недостало*, и кресла стояли обтянуты просто рогожею, впрочем хозяин в продолжении нескольких лет всякий раз предостерегал своего гостя словами: "Не садитесь на эти кресла, они еще *не готовы!*" В иной комнате и вовсе не было мебели, хотя и было говорено в первые дни после женитьбы: "Душенька, нужно будет *завтра* похлопотать, чтобы в эту комнату хоть на время поставить мебель!" Вечеру подавался на стол очень щегольской подсвечник из темной бронзы с тремя античными грациями, с перламутровым щитком, и рядом с ним ставился какой то просто медный инвалид, хромой, свернувшись в сторону и весь в сале, хотя этого не замечали ни хозяин, ни хозяйка, ни слуги».

Приклади можуть бути збільшені, цитати помножені. Уявлення, що поставали перед внутрішнім зором Ростислава Михайловича, побіжні й несталі, — уточнені. Однак побіжне перестало б бути тоді таким, думка, яка промайнула лише мимохідь, набула б кристалізації, чого однак в істоті не було.

Для Автора мало вагу визначити коло зорових вражень, ідей і думок, крізь які пройшов в черговій послідовності його герой під час своєї подорожі: незакінчений будинок Музею, нездійснений проєкт найвеличнішого Собору в світі, згадка про недороблений млин в маєтку гоголівського героя, про крісла, покинені необитими, недомебльовані кімнати, розкішні канделябри й разом мідний, ніколи не чищений свічник, на що не звертали уваги ні господар, ані господиня, ані служба.

Від думки про розстрілювані за революції *кляси* Ростислав Михайлович ухилився в психологізм. І цей ухил в психологізм, в абстракцію більш ніж характерний, для того аспекту, в якому він сприймає дійсність!..

XI

На останній зупинці я схожу з трамваю. Привітна й затишна вуличка з одноповерховими будинками веде мене вниз до кручі, де на майданчику стоїть збудована Степаном Линником «Варязька церква».

Малі цегляні будинки ще зберігають сліди космічних бур, які пронесли над містом в перші роки Революції. Іржавіють нефарбовані дахи. Висять напівзірвані ринви. Парадні двері забито навхрест дошками. Ганки занедбано, ними не користуються, вони поросли травою й бур'яном, і цегла, що випала з східців, валяється довкола. Колючий дріт заступив попалені в холодні зими паркани. І крізь дріт я бачу занедбані дерева колишніх яблуневих садків.

Мешканці, що заступили давніших пожильців, не мають ані бажання, ані ініціативи лагодити ганки, дбати про садки, відновлювати паркани, зробити фіртки, замазати дірки, вибиті в цеглі стін кулеметними чергами махнівських куль. Люди втратили почуття сталости. Вони звикають жити в руїнах і серед руїн, немов в чеканні на нову катастрофу, нове знищення, ще

страшніше, ще згубніше за попереднє. Свої доми вони обертають в випадковій притулки, хати — в печери або лігва, міста в переходові табори.

Колишне губерніяльне місто одноповерхових будиночків, що їх споруджували вчителі гімназії, панотці, штабскапітани, колезькі асесори на заощаджуваний гріш, сплачуваний внесками за банковими заставами, вмерло. Воно було розстріляне за перших років революції, його поглинув новий побут, і тепер воно було призначене на остаточне знесення, щоб на звалищах його румовищ постав новий центр, заллятий світлом нового індустріального сонця.

І оце я йду крізь уламки колишнього побуту. Я згадую про місто, яким воно було за років мого дитинства. Я згадую про ідилію вишневих садків. Про сірозелене листя яблунь. Про блискучі, немов ляковані, прями стовбури абрикосових дерев. Про густі кущі порічок і агрусу вздовж почорнілих дощок паркану. Про масну з синявим відблиском землю доріжок між городніми грядками. Про чай, що його пито ввечорі в садку: цвірчать цвіркуни, дзеленчить і гуде в вечірній тиші далекий трамвай, звертаючи з проспекту на гору, млосно пахнуть в важкій нічній пільмі метеоли.

Простуючи порожньою тихою вуличкою розлогого степового міста, я віддаюся втішному полону згадок про минуле. Про страви, що завжди були надміру товсті, залляті сметаною й маслом. Про дрібно покраяні, притрушені перцем, перемішані з цибулею соковиті помідори. Про великі пухкі паляниці. Великі з зелено-чорною шкірою стиглі кавуни, які хрумтять, коли їх розрізувати.

На зламі століття життя під степовим соняшним небом було копійчане, бездумне, без примушених днів, без непередбачених тривог. По степах з неораною цілиною паслися неозорі стада овець. Селяни не угноювали піль; казали, що від гною горітиме хліб. Хати

палили кизяком, зробленим з висушеного коров'ячого гною. Відро вишень, привезених великою гарбою до міста, продавали на «Озерці» за копійку. І тому, що відро вишень коштувало на базарі копійку, недосяжною мрією для малого хлопця лишалися штани, пошиті з купленого в місті краму. Отож *мале*, чіпляючись за материну слідницю, просило мами:

— Купіть мені, мамо, мателіяльні штани!

У місті рідко хто за тих патріархальних часів купував для себе вишні на базарі. Тоді люди ще не обернулися на наймачів, що винаймають для себе мешкання й живуть по чужих хатах. Кожен жив в своїй хаті, і в кожного при хаті був свій садок. Міські садиби були тоді безмежні в своїй безмірності, з пасіками, городами, садками.

Трамвай уже бігав по проспекту, але воду ще возили з Дніпра в діжках. Вода хлюпала в чорноті горішнього чотирикутного отвору. В сінях, в темному кутку коло дверей стояла велика діжка для води, прикрита збитою з дощочок покришкою. І мідний кухлик, поставлений зверху на покришку, блідо сявав каламутним золотом в холодній півтемряві ганкових сіней.

XII

Я йшов поволі. Я не квапився. Хіба не все одно, чи зверну я в цю бічну вуличку, чи піду просто? Чи потраплю на збори конференції, чи не прийду на них зовсім? Я згадував. Далекий присмеречний блиск мідного кухлика, запах нічних метеол зберігав для мене таємницю неповторних переживань.

І тоді раптом, де за поворотом обривається над урвищем вуличка, на горбку майданчика, забрукованого широкими гранітними плитами, на тлі несказанної величі блакитного неба відкрилася біла, вся в соняшному сяєві, вся ніби наскрізь просяяна світлом «Варязька церква».

За традицією міст, розташованих по водному шляху «з варяг в греки», Новгород, Києва, Царгороду, церква освячена була в ім'я Софії, Премудрости Божої.

Я спиняюсь. Я стою й дивлюсь, не переходячи через майданчик, на церкву. Я хочу зберегти в своїй пам'яті всю повноту й суцільність раптового враження: синя безодня неба, сіре палання граніту, біле сяйво церкви й на відстані зеленобіле доквілля квітучих дерев.

Ця кам'яниця на кручі над Дніпром становить собою маленький архітектурний шедевр. В ній є щось від Спаса на Нередиці, дещо від давньої дерев'яної архітектури і найбільше від довільної творчої мрії митця, Степана Линника, про імператорську пишноту Візантії, про Ольжине, перед-Володимирове християнство, про варязькі початки християнства на Україні-Русі.

Я стою, не переходячи майданчика, і мене дивує, що на цвинтарі перед входом до церкви я не бачу нікого, ані Гулі, ані Арсена Петровича Витвицького, й взагалі нікого: аджеж конференція повинна була початись з оглядин Варязької церкви під проводом і з поясненнями, які мав давати Арсен Петрович.

У чім справа? Чи, може, я щось наплутав? Чи збори призначені не тут, чи, може, зайшли якісь зміни, які я випустив з-під своєї уваги?.. Я витягаю з кишені піджака жмут всіляких папірців, записочок, повідомлень, нотаток, повісток на засідання. Я переглядаю їх один по одному, поки не знаходжу потрібного. Так і єсть. Збори призначені на 11, а тепер... Зелена стрілка на матовому тлі крицевого цифербляту показує лише початок десятої. Я приїхав надто завчасно.

Що мені в такому разі робити? Я замислююсь. Повертати назад до готелю? Але що я робитиму там? У цьому не було б жадної рації. Проїхати до Музею? Але, знов таки, для чого?.. Гаразд, хай буде! Я вирішую розшукати затишне місце на цвинтарі попід церквою й посидіти над кручею.

Я обходжу цвинтар. В колі, викресленому кущами темнозеленої туї, немов зробленої з штампованої пластмаси, я знаходжу лаву над самою кручею. На цій лаві, низькій і присядкуватій, складеній з важкого

каменя, немов вирубаній в скелі, я влаштовуюсь якнайвигідніше. Скидаю піджака, розв'язую краватку, розстібую сорочку, щоб відкрити груди для променів весняного сонця, засучую рукава, виймаю цигарки, запальничку.

Чудово! Це дуже добре, що все це так склалося. З насолодою втягаю в себе повітря, насиченого пахощами молодого зела й квітучих дерев. З пожадливим радісним тремтінням віддаюсь бездумному почуттю тваринної, чисто звірчачої втіхи, від соняшного світла й весняного тепла.

Кам'яні плити майдану, заллятого сонцем, здаються білими. Підо мною провалля, пустеля простору, блакитна безмежність: я й ніщо! Велич знелюдненої самоти!

Край кручі зрізає верхівки верб, [що] ростуть на мандриківській оболоні вздовж берега. За ними я бачу смугу золотавих пісків. Тоді широку далечінь ріки. І за Дніпром в синявій димці, немов у хмарці падану, далекі самарські луки.

Запалити цигарку? Хібащо! Я дістаю цигарку, але даремно я натискаю на кришку запальнички. Кришка підстрибує, коліщатко зачеплює за камінець, але гніт не запалюється. Певне, бракує бензину! Та добре, що в мене є сірники. Зеленою голівкою червоного сірника я чиркаю по чорному шаршавому боку коробки, на жовтому папірці якого намальований літак з дулею замість пропелера і з двома проречистими написами: «Ультиматум» та «Відповідь Чемберлену».

Цигарку запалено. Тоненький струм сивого диму, здійснюючись угору, непомітно тоне в повітрі. Колись людство, тішило себе, розповідаючи казок, тепр воно воліє палити цигарки. Ілюзорне джерело несталих химер! Умовна спроба зробити дійсність необов'язковою!

У мене є досить часу, я маю найкращу нагоду, щоб поміркувати про зміст свого сьогоднішнього виступу на конференції. З раптовим ентузіазмом я схоплююсь за

цей намір: коробок з цигарками я кладу собі на коліно, odkриваю кришку, щоб на ній записати тези, дістаю олівця. Але порив до праці, спалахнувши, відразу ж згасає. Я стаю млявий, висмоктаний. Мене охоплює почуття нудьги перед перспективою щось робити.

Проти цих приступів нудьги я ніколи не міг змагатись. Правити коректу, писати листи, продумувати зміст відповідей, складати тези для виступів, вести протоколи на зборах, — ні, все це було більше за мене.

Чи варто обмірковувати офіційний текст офіційної промови? Скажу, що скажеться! Імпровізовані промови мені завжди вдавалися далеко краще, ніж заздалегідь продумані й підготовані. Те, що люди вважали в моїх виступах за наслідок тяжкої праці, не коштувало мені ніколи й найменшого зусилля. Свої успіхи я приймав виключно як вільні дарунки примхливої долі.

Чи не приємніше думати ні про що, про необов'язкові речі, про те, що жадного відношення до службових справ не має?

XIII

Я віддаюсь плину несталих думок, я поринаю в потік випадкових вражень, я піддаюсь чарам несподіваних асоціацій. Не засипаючи, я дрімаю в солодких присмерках райдужного соняшного ранку!

Я пересуваю грані. Я odkриваю нові межі. Я пізнаю чужі обрії далеких відстаней. В моїй уяві постають образи тисячоліть.

Десь, певно, тут ще перед тисячоліттям жили мої предки. По ріці плвли човни з трикутниками вітрил. Перед тим, як рушити через пороги, на цих берегових кручах з своїм полоном спинявся похмурий, закутий в залізо рудоволосий конунг, князь. Князь — грабіжник — работорговець — крамар — гість.

Берегом він гнав м'язистих широкоплечих парубків і вродливих, досвідчених в хатньому рукомеслі дівчат, рабів і рабинь, загарбаних по спалених селищах на

самотніх річках в цілинній глибині нерубаних лісів. Він віз з собою на лодіях зв'язки хутер, сріблясточорні, синяводимчасті, червоножовті коштовні хутра, які призначені були прикрашати плечі візантійських красунь — царівен і циркових акробаток. Дбайливо перев'язані рогожами й ликом лежали паки хрому, юхти, сап'яну, тонко вичинених зелених, червоних, чорних, синіх шкір.

В'їдливо й гостро пахли баранячі хутра. Тьмянний медвяний аромат ішов од великих липових кадовб. Грубі круглі плити червоножовтого воску й сушена білосіра риба, нанизана на лико, заповнювали середини лодій.

Вертаючи з Візантії, конунг-володар привозив з собою коштовні золототкані тканини, паволоки й оксамити, прозоротонкі барвисті шовки й важку парчу, жовті вузькогорлі конусовидні амфори з міцним і солодким вином, золоті й срібні нашійні кола для своїх жінок, колти з птахом-сирином, а разом з тим незнані доти уявлення про муровані міста, палаци й церкви, про релігію й державу, про Божу владу Церкви й державну владу царя. Конунг мріяв стати басилевсом, царем. З Олафа й Інгвара — Василієм.

Про варягів-русів, що раз-у-раз нападали на столицю ромеїв, візантійський патріярх Фотій сказав:

— Подуло на нас щось суворе, тверде, погибельне!..

Я згадую ці слова патріярха Фотія про руйників, що в несамовитому шалі своєму, гинучи, губили й нищили Імперію, і вони — слова ці — наводять мене на згадку про Степана Линника. Вони якнайкраще відтворюють химерний образ майстра, що побудував цю Варязьку Софію над Дніпром. Такий він був: суворий, твердий, погибельний. Такий він був за своєю вдачею, зовнішністю, тематикою своїх картин, своїм мистецьким стилем, життєвою хаотичною долею, обставинами своєї трагічної долі.

Особисто пізнав я митця ще за студентських років,

коли я вчився в петербурзькому університеті і, за сполученням, одвідував також кляси Академії Мистецтв.

Степан Трохимович Линник був мій учитель. Можливо, що я взяв од нього далеко менше, ніж він міг дати мені, але це вже була моя провина, а не його.

Він мав звання академіка й вигляд майстрового. Пані казали йому «ти» і, бачачи на ньому вбрання, вимазане фарбами, приймали його за маляра, якого можна покликати пофарбувати в мешканні підлогу.

Був він невисокий на зріст, але кремезний і присядкуватий, замкнений в собі, насумрений, важкий на вдачу й непривітний. За традицією, поширеною серед митців, він носив тютюнового кольору крилатку й великий ширококрисий, вигорілий на сонці капелюх. Його просторий піджак скидався на балахон, і обвислі в колінах штани були знизу обдерті й з бахромою. Стоптані, брудні, ніколи не чищені черевики вже давно годилося викинути на смітник. Не заперечую, серед мистців його генерації вважалось за особливий шик мати зовнішній вигляд городнього опудала.

За стародавнім селянським звичаєм волосся на голові він підстригав собі «під горщик», підголював на потилиці й скронях. Гостра рудава борідка його клином випиналася вперед.

Жив він самотньо й замкнено. Він не терпів, щоб до нього приходили. До нього не можна було завітати просто, по-людськи, до нього можна було лише вдертися. Він не виходив ані на дзвінки, ані на гуркіт. Якщо ж хтось аж надто довго й надто настирливо домагався до нього і Линникові, нарешті, уривався терпець, він одчиняв двері й з'являвся на порозі в робочій блузі з палітрою й пензлями в руці, або ж в кальсонах, нічній сорочці й пантофлях на босу ногу, — якщо перед тим спав, — похмуро й мовчки дивився на непроханого одвідувача і тоді, з обуренням сказавши: «Що це за хупіганство!», з гуркотом, погрозливо

причиняв двері, двічі повертав в замку ключ, бряжчав ланцюжком, усім своїм виглядом і поведінкою підкреслюючи своє небажання, щоб його турбували вдома.

Він народився на селі, вчився в сільській парафіяльній школі і в Київській художній школі, і тоді, такий недолютковатий парубчак, потрапив на стипендію до Академії Мистецтв.

Майже весь свій вік, після переїзду з України й вступу до Академії Мистецтв, він проживав у Петербурзі, цьому величому і присмеречному місті, де біляве, затягнене безбарвними хмарами небо низько простягалося над болотяним берегом Фінської затоки. Ведмедкувата похмурість його натури якнайкраще відповідала непривітності тутешньої природи. Поділ доби на ранок, вечір, день і ніч в Петербурзі втрачає свій сенс, він стає не обов'язковою ні для кого умовністю. Межі, що відокремлюють день і ніч, тут зникають. Тут взимку немає дня так само, як влітку тут немає жадної ночі.

Його самотні осені й зими минали порожньо й непривітно. Покинений на самого себе, Линник виробив в собі химерну звичку жити поза часом, поза зміною дня й ночі, лічбою днів і тижнів. Ритм його життя не мав нічого спільного з природою. Він жив в собі, поза природою.

Так живши, аж надто легко спитися, і, якщо він не спився, не став п'яницею, то виключно через свій мистецький дар, через мистецьке своє покликання, що його він ніс перед собою як священну гостію, ніс на собі, як несуть смертний хрест, згинаючись під його тягарем, щоб бути на ньому розп'ятим.

«Розп'ятий!» підписав одного свого листа Фрідріх Ніцше. Але якою мірою це ще більше могло стосуватись до Линника?! Як і Ніцше, так і Степан Линник був розп'ятий на хресті свого пророчого покликання! Один був філософ, другий мистець, але їх життєва й творча доля була однаково трагічна, подібна на долю Едіпа, цього античного царя з Софоклової трагедії.

У Линника, в його цілковитій самоті, не було певних

годин, призначених для праці, сну або відпочинку. У себе в мешканні він навіть не мав порядного годинника. Безладний хаос речей заповнював великі кімнати його мешкання. У нього була не знати чим породжена пристрасть скупувати по антикварних крамницях і на тандиті вслякий мотлох: порцеляну, ганчір'я, стародавні жіночі роби, стару зброю, меблі, давні рукописи й книжки в тяжких шкіратяних оправах. Разом з порожньою кліткою для папуги, колекцією писанок, сільською полив'яною мискою, кавалерійським сідлом, у нього були й коштовні антикварні дзигарі, рідкі «цибулини», різні годинники, але всі вони не ходили. Він ніколи не заводив їх.

— Щодо мене, — казав Линник, — то я не бачу жадної в тому потреби.

Він не потребував годинника, щоб знати, яка година. Він жив поза часом і все таки ніколи не спізнювався з'являтися своєчасно в «клясі» на викладі.

Годинники він вважав за таку ж зайву умовність, як і чистити черевики, вбрання або зуби. В хаті у нього не було ані зубної щітки, ані годинника. Стільки тисячоліть людство обходилося без того й того... Ще й досі мільйони людей обходяться без зубних щіток і годинників. Він покликався на практичний досвід народів, які не відчують жадної потреби вимірювати свій робочий час годинами й, відповідно до того, спеціальними механічними інструментами. Ставши академіком, він лишився в істоті своїй селянським дядьком.

— Годинник, — твердив він, — це — річ чистої ідеологічної умоглядности, абстракція, продукт теоретичних розумувань. Він не більше як ідеологічна категорія, безпосередньо пов'язана зі схемою механічного мислення XVII століття.

І Линник продовжував розгортати свою думку далі:

— Немає сумніву, — казав він, — годинники можуть бути якнайбільшими шедеврами мистецтва. Як такі, я їх ціню й купую, але при тому я не шукаю з того жадної

практичної користи, бо яка може бути користь з мистецького твору?

Він ніколи не працював за годинами або певним поділом доби. Він працював до знемоги, до остаточної виснаженості. Він кидав робити лише тоді, коли руку йому зводила судома і він уже не міг — фізично не міг — тримати пензля в скрючених пальцях. Тоді він ішов з дому або, без межі стомлений, лягав спати.

Чи можна працювати, не відчуваючи жадної втіхи од праці?.. Чи можна працювати з одчаєм, з безнадією, з ненависти до самого себе, з почуття самозаперечення? Очевидячки, що можна, бо Степен Линник працював саме так.

XIV

Його можна було зустріти на вулиці в зовсім неподібний час. Десь дуже пізно вночі, коли тяжкий туман темряви лежав нерухомо на слизькій бруківці вогких вулиць і тільки п'яні вигуки останніх запізнілих гультьяїв та гістеричний плач повії порушували порожню тишу ночі. Або десь зовсім рано на світанку, коли місто ще спало і лише великі лопатобороді двірники в фартухах із бляхами на грудях починали вимітати нечистий бруд ночі з забльованих п'яницями пішоходів.

Що він міг робити в такі години на вулиці? Які химери переслідували його, які гарпії, роззявляючи псячі морди, гнались за цим новітнім Едіпом в пустелях міста? Чи, може, покинутий на самого себе, він блукав, намагаючись втекти від порожнечі себе й світу?

Коли, вийшовши на вулицю, байдуже, в яку це було годину, він ненароком згадував, що в нього є якась справа до когось і цю людину йому треба побачити, він, що ніколи не зв'язався з годинником і не вважав на час, на першому розі брав візника й казав йому «поганяти». Він їхав по порожній бруківці на візку, що підстрибував, і кляв людину, яка йому знадобилася. Він кляв її й усіх інших, що, мовляв, нав'язуються до нього, турбують

його, не дають йому ніколи спокою в справах, які й найменше його не обходять. Дарма що справи ці торкалися виключно самого Линника. Річ ішла про його участь в черговій виставці «Мира искусства», вибір місця для його картин в виставочній залі, обговорення з режисером проекту декорації до п'єси Метерлінка або Ібсена, сплати грошей за куплену в нього для Музею картину або чогось іншого подібного.

До людини, яка завинила перед Линником виключно тим, що Линник мав до неї діло, що ця особа з якогось приводу знадобилася йому, він міг прийти першої-ліпшої години. О третій годині ночі, так само як і о шостій чи сьомій годині ранку, коли люди вже збиралися лягати спати, вже спали або ще не починали навіть одягатись. Що це важило для Линника?

Інших він уявляв на свій кшталт: до нього треба було вдиратися силою. Так само силоміць, ґвалтовно він вдирався до людини, яку він хотів побачити. Навряд чи він припускав, що до когось можна завітати спокійно й лагідно.

Людина ставала жертвою його візити. Одвідин Линникових лякались, як і зустрічі з ним на вулиці. Для господарів мешкання, куди він з'являвся, його відвідини межували зі стихійною катастрофою, — щось таке, що нагадає повінь, землетрус, гірський обвал, гураган: усе знищено, зм'ято, розтрощено, стерто в порошок, вирвано!

На обрії він з'являвся жорстокий і невблаганний. Він починав галасувати ще перед дверима: «Одчиніть!» Можна було подумати не знати що. Переступивши через поріг, він вривався до помешкання, не питаючи, чи можна, чи ні, приймають чи не приймають. Він бешкетував ще задалегідь. Заява «Господа сплять!» не справляла на нього жадного враження. Він одсовував заспану покоївку вбік і питав «Де тут у вас світло?» Він розпоряджався, як у себе в хаті. Він питав: «Як пройти до вітальні?», тоді, ввійшовши до залі, помацки шукав коло

дверей електрики, сам запалював світло й наказував розбудити господаря.

Якщо йому чинили спротив, не відразу одчиняли двері або, провівши до вітальні, примушували його довго, на його думку, чекати на господаря, Линник ображався. Він вголос мимрив про «хамство деяких!» і тоді, не хочачи чекати далі, розбудивши всіх в мешканні своїми кроками, криком і гуркотом, гукав:

— Можете зачинити двері, бо я йду!

Він міг просидіти в гостях вісім, десять, дванадцять, не знати скільки годин. Прощаючись з господарем, він лишав його знеможеним, поживклим, зденерованим, вибитим з колії.

Десь проявлялась егоїстична наївність самотнього й песимістичного митця, одірваного від ґрунту й цілком заглибленого в своє мистецтво, для якого не існувало світу поза мистецтвом і нічого в світі, окрім мистецтва, і десь починалось — я ніколи не сумнівався в тому — навмисне й свідомо організоване бажання робити все наперекір, прагнення гри задля гри.

XV

Линник волів рахуватися з собою, вважати на себе, на власні свої уподобання й ні на що більше. Зовнішній світ існував для нього мірою його бажань, звичок, уявлень і примх. Реальне, як таке, не існувало для нього. Він не міг примиритися з тим, щоб йому щось протистояло. Він ігнорував дійсність в її незалежному від нього бутті.

Руїнник, він руйнував реальність. Він komponував її на свій зразок, деформував її за власною уявою, творив її з себе на власний кшталт.

Не знаю, чи не повинен я визначити це як імпресіоністичний суб'єктивізм?.. Можливо! Саме в ці роки на початку 20 століття цей напрямок захопив провідні позиції в мистецтві й панував в суспільній

ідеології. До нього пристосовували стиль в мистецтві, свої переконання, спосіб відчувати, манеру мислити, відчувати й жити. Піднесено особу, культивовано! Однак, можливо, що це було щось більше, щось інше, принципово відмінне. Це був індивідуалізм, який уже переходив в свою протилежність, з якого народжувалося плекання надіндивідуального.

У Линника були завдатки соціального реформатора, політичного діяча, партійного лідера, що змінює дійсність, формує її згідно з параграфами й пунктами світоглядкової доктрини.

Одне слово: дійсність не повинна бути такою, якою вона була досі! Дійсність, як і людина! Він поставав проти звичайно-людського й проти реальності.

Чи був він людиною?.. В кожнім разі він не був людиною, подібною на інших. Він бунтував проти себе, як проти біологічної істоти. Він творив себе з середини себе самого, фантаст, містагог і руїнник. Витвір власної, назовні виявленої уяви й волі, розумова конструкція, ідея, проєктована в світ речей, проти якого він змагався.

...Надзвичайність його уподобань, збентежений і маніякальний його вигляд споріднювали його з розпливчастим туманним пейзажем Петербургу! Ви йшли і перед вами — з туману, з-за рогу вулиці, з-за чиеїсь спini — несподівано виринала його постать, сконцентрований згусток присмерок, туманність, що набула форм, умовно й штучно прибрана в людське вбрання, в лахи, ненароком придбані в крамниці випадкових речей.

На вулиці він ішов, ніби тут на людяному проспекті столиці він був тільки сам. На Невському він ішов, немов прокладав собі шлях в джунглях. Ліва рука закладена була за спину, в правій він тримав велику ковінку, — такий звичайний собі селянський кілок, якого він видрав собі десь на Україні з плоту, щоб одбитися від сільських псів.

Ковінку він ніс перед собою, виставивши її вперед.

Так ходять сліпці. Здавалось, він ішов з заплющеними очима. Здавалось, він галюціонував. Здавалось, приви́ди й кошмари, жажливі й дивні примари заволоділи його стомленим, отруєним мозком і він не може звільнитись од їх тяжкого й гнітючого полону.

Він ішов, і в кожного, хто його бачив, складалося враження, ніби з ним оце щойно трапилось велике нещастя і вже для нього немає порятунку, і він, охоплений одчаєм, розчавлений катастрофою, в горі, що стало надмірним, що перевищує людські сили, вже не реагує ні на що, нічого не бачить і нічого не помічає довкола себе.

Але він бачив, бачив з зіркістю степового хижого птаха!.. Він блукав по вулицях міста, й самота гнітила його. Зустрівши знайомого, він ставав щільно перед ним. Він перетинав йому шлях. Щоб він не пішов геть од нього, він тримав його міцно за рукав або за полу. Він хапався за нього, як за рятунок, як мандрівник з корабля, викиненого бурєю на самотній острів, тримається за скелю.

Од нього не можна було піти, навіть коли б ви хотіли зробити це, коли б, перепросивши, ви казали йому, що вам ніколи й ви поспішаєте. Він не звертав на ваші слова жадної уваги. Ви благали відпустити вас, він робив вигляд, що не чує, і тільки ще цупкіше тримав вас за рукав вашого пальта.

Він міг простояти й пробалакати з вами кілька годин, не зважаючи ні на що, на те, що ми заважали людям проходити, що нас лаяли, що нас штовхали, ніби все це відбувалося не на Невському, на розі Садової або Літейного, а десь поза часом і поза місцем, в умовності театралізованих, макетних площин.

Ви пропонували йому:

— Може, Степане Трохимовичу, ми одійшли б десь убік!

Але він відповідав:

— Та нічого!..

І ми продовжували стояти в гушавині людського потоку.

І хоч весь час говорив тільки він і ви мовчали, не наважуючись вставити бодай пару слів з свого боку, — щоправда, він все одно не слухав би вас, — він розмовляв з вами роздратованим тоном, нібито сварився з вами. Скидалося, що він спинив вас з єдиною метою наговорити вам прикростей або полаятись. О, в розмові він не був ні доброзичливий, ані привітний.

Розмову він обривав раптом, зовсім несподівано, на половині фрази, не скінчивши думки.

Він кидав співрозмовника, не попрощавшись і не простягнувши йому руки. Однак, уже одійшовши, він все ж таки повертався.

Він кликав:

— Пане добродію, почекайте но, я хочу вам ще щось сказати!..

Він затримувався ще на одну мить. Він говорив співрозмовникові наприкінці те, з чого, властиво, він міг почати. Він закидав співрозмовникові, що той його затримав і відібрав від нього час, тоді як у нього є багато ще дуже важливих справ і він поспішає і взагалі йому ніколи і він не може марнувати свій час з кожним зустрічним на вулиці задля всяких дурниць.

І він ішов, не звертаючи ні на кого уваги, розштовхуючи перехожих як на містечковому ярмаркові, заклавши ліву руку за спину, а праву з дрючком од сільських собак, виставивши вперед.

Я лишився стояти, приголомшений і ображений, не розуміючи нічого. Я не міг дати собі ради, в чому я завинив перед ним, аджеж, властиво, я взагалі нічого не промовив до нього і не я, а він затримав мене на вулиці. Я лише вклонився йому з усією чемністю студента, виявленою професорові й видатному маляреві-майстру. Я був певен, що ми, не знати лише задля чого, розсварилися тепер навіки.

— Усякий зустрічний на вулиці... — повторював я фразу, що її кинув Линник на мою адресу.

Я вирішив більше ніколи з ним не вітатись при зустрічі або вклонятись йому якнайстриманіше, найбільш офіційно.

При ближчій зустрічі, такій же несподіваній і раптовій, як і попередня, помітивши задалегідь Линника, я зробив все, щоб за всяку ціну якимось зникнути. Я сподівався, що він мене не помітить. Я приклав усіх зусиль, щоб уникнути зустрічі, непомітно прослизнути, загубитись в юрбі, схватись за спинами людей. Я підняв коміра й натиснув фуражку; я дивився вбік. Я квапливо перейшов на другий бік вулиці. Я тікав.

Даремно! Він уже побачив мене. Він уже стежив за мною. Він уже гнався, гукав, махав палицею.

Мушу признатися: того разу відбулася грізна, майже огидна сцена, при згадці про яку я ще й тепер відчуваю сором, ніяковість, конфуз.

Я прискорив кроки. Тоді почав бігти. Я біг усе швидше й швидше.

За мною почали гнатися, хтось ударив мене, хтось схопив мене за комір, за груди. Мене затримали. Я пручався. Мені почали вивертати руки. Я обурено протестував. Мене лаяли. Я стояв без фуражки, яку я десь загубив, тікаючи.

Довкола почала збиратися юрба, цікава до вуличних скандалів. Люди питали один одного:

— Що трапилось? Кого це піймали?

Людська фантазія не знає меж. Одні стверджували, що піймали кишенькового злодія, який на ходу зстрибнув з трамваю. Інші запевняли, що затримали банкового урядовця, який розтратив гроші і хотів утекти до Америки. Дехто докладно розповідав, що це розпутний син, який обікрав батьків, щоб пиячити по ресторанах і витратити гроші на повій. Той, що тримав мене, знав усе

якнайдокладніше. Він запевняв, що він бачив в моїх руках золотий годинник з ланцюжком.

В повітрі пахло самосудом. Якийсь цілком пристойно одягнений пан уже підніс руку, щоб кулаком з усього розмаху ударити мене в обличчя.

— Усі студенти, — сказав він, — революціонери! Бий студентів!..

В цей останній момент, в ролі рятівника, з'явився Линник. Він біг з умілістю досвідченого призера. Він поквалливо взяв мене за руку. Він визволив мене від розлюченої юрби в останній момент, коли мене збиралися бити.

Простягаючи мені фуражку, яку він встиг підібрати по дорозі, він не без уїдливого сарказму сказав:

— Ну, ось бачите, й не втекли від мене!

Він великодухо нагадав мені, що я повинен бути вдячний йому, що він врятував мене від помсти юрби.

Я був винен в усьому. Линник виступав в ролі чистого янгола.

Але все ж таки й ця зустріч, яка почалася втечею й переслідуванням, закінчилася, як і звичайно, брутальною, сказаною Линником наприкінці. Усе повторилося спочатку й до кінця одне й те саме.

Зрештою я звик до поведінки Линникової. Я приймав його таким, яким він був, і він весь час мого перебування в Петербурзі — за студентських моїх років — ставився до мене з усією приязню, хоч це й була завжди приязнь на власний його, Линників, спосіб.

XVI.

Це був його спосіб поводитися з людьми: брутальний, різкий, завжди з відтінком бешкетництва.

До людей він ставився з недовірою. Він тримався думки, що людина людині є ворог. Вовк!

— Людину, — казав він, — треба брати за груди, хапати за горлянку, збити з ніг, придушити коліном, і тоді

можна сподіватися, що вона стане або такою, якою вона є насправді, або ви її зробите такою, якою ви хочете, щоб вона була.

Я вже згадував: він займав велику багатокімнатну квартиру поблизу Академії Мистецтв на одній з ліній Васильївського острова і жив в ній сам. Служник з Академії приходив до нього раз на тиждень, щоб якось прибрати мешкання, ліжко, замінити постіль, замести підлогу, взяти білизну до прання.

Їв Линник, коли трапиться, де трапиться й що трапиться. Їжі він не надавав жадної ваги. Коли він працював, він не їв. Він міг не їсти днями, добами. Якщо його питали, чи він уже обідав сьогодні, він завжди відповідав:

— Алеж я обідав вчора!.. Здоров'ю людини шкодить, якщо вона обідає щодня!

Дома він не їв, він годувався виключно по харчівнях і кухмістерських. Він виходив з дому й тоді їв. Це в нього пов'язувалося в його уяві: бути не дома — їсти. Їсти значило для нього бути не вдома, їсти на людях. Він не зносив їсти самому.

Він виходив. Він клав ключі од мешкання до тієї кишені свого заношеного піджака, до якої можна було їх покласти з меншою небезпекою втратити їх, бо ця кишеня була менше подерта, ніж перша. Він хотів бачити людей, розмовляти, їсти. Він потребував товариства, але йому було байдуже, хто це. Першу-ліпшу людину, яку він зустрічав на вулиці і яку він бодай найменше, бодай приблизно знав, десь бачивши перед тим, він тягнув з собою. Годі було його спекатися. Він примушував іти з собою. Краще було згодитися, ніж пручатися: все ж таки це менше зло.

Йому було однаково байдуже, з ким іти й куди йти. Це міг бути найдорожчий ресторан, Ведмідь, Домінік, Асторія, Палкін, але й найпаскудніша, найбрудніша харчівня. Перше, що трапиться по дорозі. Ви не повинні були сперечатися й вибирати, як і він сам. Ви не повинні

були відмовлятися ні в першому випадкові, ні в другому, щоб не нарватися на публічний скандал або на грубість з його боку.

Платив завжди Линник:

— Я запропонував їти їсти, я плачу, — категорично заявляв він.

Він щедро давав льокаям на чай. Він не був ані скупий, ані ощадний.

Пам'ятаю один випадок, що трапився зі мною десь, певно, на весні 1910 року, абож коло того.

Була весна, травень, час, коли в Петербурзі починаються білі ночі. В прозорих каналах старих садів відбивались кущі квітучого бузка. Мармурові статуї дивились в зеленкувату воду холодних ставів. Небо сяяло ясным розвіяним світлом, що здавалось неправдоподібним в своїй неуявній німоті.

Я швидко йшов крізь нерухому білявосіру порожнечу беззгучних вулиць. З Горохової я звернув на Мойку. Великі кам'яниці, пофарбовані в зелений, сірий і цитриновий кольори, та ріденькі блідозелені анемічні вербки, що росли вздовж ґрат каналу, повторювались, подвоєні, в застиглій брудній воді.

Було вже далеко за північ. Це не була ніч, але це й не був день. Ні вечір, ані ранок. Ні темрява, ні світло. В двоїстому житті міста-привида було щось непевне. Я поспішав. На завтра на ранок в мене був іспит.

Наскочивши в присмеречних сутінках нічного дня на якогось перехожого, — я помітив тільки відблиск циліндру, — не дивлячись, хто був той, з ким я зіткнувся, я кинув побіжне: «Пробачте, прошу!» й побіг далі. Та був це Линник, і він уже схопив мене за рукав моєї студентської тужурки й тримав мене міцно.

Не привітавшись, він сказав, звертаючись швидше до себе, ніж до мене:

— Отож і гаразд! А то я гадав, що нікого не зустріню. Де б тут нам попоїсти?

І хоч я й найменшої не мав охоти їсти й мене зовсім не приваблювала перспектива просидіти десь за столиком решту ночі, без сну, коли завтра в мене був іспит, але я вже не міг вирватися з цупких рук Линника. Він дивився на мене суворо й похмуро, ніби я або він, або ми вдвох, таємничі змовники, цієї глухої ночі-дня домовлялися вчинити якийсь ганебний і підлий жорстокий злочин.

Ми пішли. Ми потрапили поблизу на бічній вулиці, між Мойкою й Морською, до огидного брудного трактиру, розташованого в сутеренах. Збитими плитами східців ми зійшли вниз. Заля з низьким склепінням, з вогкими стінами, з нечистою й гнилою, пропльованою підлогою була повна кухонного чаду, тютюнового диму, смороду горілки, людських випарів. В сірій каламуті туманних сутінків жовтими плямами розпливалось з-під широких бляшаних дашків світло великих газових лямп. За столиками сиділи сумнівні й двозначні постаті, умовні тіні людських істот, жалюгідні покидьки міста, п'яниці, з червоними очима кріликів, сухотні зподії, п'яні повії. На стінах висіли написи, які проголошували: «Роззуватися за столами забороняється!», «Забороняється висловлюватися матерно!» Це були жадні символи, стилізовані під льокальний тон. Я бачив: стягнувши чоботи, візник у своєму тяжкому ватяному кафтані розмотував на ногах прілі онучі.

Мене охопило почуття одчаю. Мене сповнював страх, змішаний з жалем і болем. Я подивився на Линника, на його елегантний циліндер, на руду клином м'яту борідку. Здавалось, він не реагував.

Як і всі, ми пили горілку з щербатих склянок і запивали її пивом. Ми їли підозріле вариво, що звалось «солянкою». «Половий» в широкій і довгій кумачевій сорочці на випуск, підперезаний вузьким ремінцем, поставив перед нами на стіл тарілку з ковбасою і другу з пласким, вимоченим в оцеті фіолетовим оселедцем. Солоні огірки завершували невибагливе меню цього

відкритого ніччю притону. Я наткнув на виделку шматок ковбаси. Я вагався. У мене вистачило мужности взяти його до уст, але я не наважувався проковтнути. Я підвівся з свого стільця і сказав: «Пробачте, я на хвилину!» Я пішов виплюнути непрожований шматок в темний куток трактирної залі. Там тхнуло вогкою цвіллю й сечею. Стояв запаскуджений фікус. З огидою я виплюнув з рота жвачку м'яса.

Линник їв, кваплячись, пожадливо й багато. Він набивав рота великими шматками, спішив ковтати, давився їжею. Він сидів, низько схилившись над тарілкою. Забувши про все на світі, відсутній до всього, що діялося навколо, він лоринув в їжу. Його руду борідку, залпату пивом, засмічували крихти їжі. Скрученими пальцями, не одриваючись од їжі, накладеної на розмальовану взорами тарілку, він, не дивлячись, помацки шукав на столі склянку з горілкою або кухоль пива.

Було видно, що він дуже згоподнів і охляв. Хто зна, скільки часу минуло з тих пір, як він їв востаннє! Може, він уже кілька днів не виходив з дому, замкнувшись в майстерні, в похмурому настрої істеричної одчайдушності, самозаперечно відданий праці. Так їдять босяки в притонах портових міст, коли нарешті дорвуться до їжі.

Попереднє голодування він компенсував ненажерливістю. Сьогодні вночі він надолужував те, чого не доїв вчора й не доїсть завтра. Здрігалась борідка. Тремтіли пальці, вчепившись в костяну колодку виделки, безпорадно й розгублено він метушився на своєму стільці.

Я дивився на нього з подивом і жахом. Я уявляв собі безпорадність його самоти, і в мені прокинулось почуття одчаю. Я наочно сприймав нелюбий хаос невлаштованого його життя.

Ми вийшли. Усе так само нерухомо й беззвучно линуло сутінкове світло ночі. Довколишня тиша зраджувала, що все ще тривала ніч. Линник сп'янів од випитої горілки й похитувався. Ми не пройшли й кількох

кроків, як йому зробилося погано. Блідий і знеможений, схиливши голову, Линник стояв, спираючись рукою об стінку будинка. Він широко роззявлював рота й тяжко хрипів.

Поліціант, який стояв на розі Морської, підійшов до нас. Він з докором подивився на нас і повчально зауважив, що панам так не годиться робити. Тоді, почав вимагати, щоб ми йшли на протверезіння до поліційної дільниці. Я заявив, що ми не підемо. Він настоював, посилаючись на «порядок». Я вилаявся. Він узявся за свищик, щоб засюрчати.

Роздратований, я сказав, що Линник «його превосходительство», і рішучим тоном наказу на «ти» сказав:

— Поклич візника!

Це справило на нього враження. Це був тон, до якого він звик, тон, яким з ним говорили всі «вищі», що для нього були богами, і яким він розмовляв з усіма «нижчими», що для них він був абсолютним втіленням абсолютної влади.

Він покликав візника. З допомогою поліціанта й візника ми всадили знепритомнілого Линника на візка. Ми рушили. Я підтримував Линника, який сповзав з сидіння вниз. Ноги в подертих зношених чоботях безпомічно стирчали й тіліпалися за бортом прольотки.

Поліціант за звичкою виструнчився й взяв «під козирьок». Він уперше в своєму житті бачив «його превосходительство», що носить елегантний циліндер і чоботи, подібні на босяцькі шкарбани, і, замість сусіднього на Мойці «Ведмедя», воліє напитися п'яним в трактирі для візників.

Щоб закінчити опис Линника, мушу додати, що він одягався цілком випадково, як трапиться. Він не зважав на свою зовнішність і найменше. Він міг носити однаково: старий ширококрилий капелюх, сільський, дядьківський бриль, англійський, найкращої марки циліндер, найдорожчі, наймодернішого фасону черевини-

ки, куплені під час закордонної подорожі денебудь в Парижі, Стокгольмі або Царгороді, або ж звичайні змазані чоботи, що він їх купив десь на ярмарку в Златополі або Конотопі. Усе залежало виключно від нагоди. Ярмаркові чоботи могли сполучуватися з циліндром, ляковані черевики з обдертими штанцями. Обставини його трагічного, подібного на катастрофу кінця загально знані, щоб я мав потребу спинятися тут на них докладніше. Про них багато писали свого часу в газетах. Про них завжди згадується в його життєписах, в монографіях, присвячених його творчості.

Як і Микола Сапунов, Линник потонув у Фінській затоці. Потонув чи втопився? Це лишається й досі загадкою. Тут можливі різні припущення, й не можна, однак, нічого сказати певного.

Влітку 1911 року він якось поїхав з Петербургу до Куоккала. Одвідав Іллю Репіна в його «Пенатах». Побував у Леоніда Андреева, в якого обідав і з яким пив. Тоді зайшов до Корнія Чуковського і полаявся з ним. Після того його бачили на дворці, він був сам, мав насумрений і зосереджений вигляд, сидів за столом в буфеті й пив.

Ввечері, замість повернутись до Петербургу, пішов до моря, взяв рибальського човна й вплив на простір.

Чорний профіль човна, подібного на труну, чітко викреслювався на червоножовтій поверхні плаского моря. Він веслував, ритмічно нахилиючись, підіймаючи й занурюючи весла в розплавлену рідину золота. Нерухоме сонце стояло на обрії. Небо сяяло тією ж барвою, що й море: безконтурний суцільний потік золотого світла, але немов крізь якийсь блідий серпанок, вуалеву фіранку, що послаблювала всі тони.

Линник склав весла. Він підвівся. Він випростався. Він розкрив руки. З берега, це була як дрібна риса чорного хреста.

І тоді... Хто зна, тут можливі зовсім відмінні

припущення. Можливо, похитнувся човен. Можливо, він, випроставшись, посковзнувся на вогкому днищі човна й, упавши, не втримався.

Жадного крику, жадного благання про порятунок не донеслося до берега. Чи, може, все відбулося надто далеко, щоб щось почути?..

Проминула якась невловлювана мить. Швидким поквалливим кроком нечутно пройшла Доля. Чорна постать людини, що випросталась над човном, несподівано зникла в червоному полум'ї моря. На поверхні гойдався чорний важкий човен. По дзеркальному склу води неквапливо розходилися кола. Коло за колом.

Линникового трупа не знайшли. Певно підводна течія винесла його тіло десь далеко в глибини Балтійського моря.

XVII

Загинув майстер, лишилася творчість. В історії українського мистецтва Линник займає своє й видатне місце. Його ім'я звичайно згадують поруч з іменням Нарбута. У цьому є безперечна рація, але тільки з того погляду, що обидва ці Майстри, так неподібні в істоті своїй один на одного, однаково перемогли як в собі особисто, так і в своїй творчості народницькі традиції пейзажного етнографізму, спертого на почуття, на сантиментально чуле ставлення до українського народу й природи.

Сантиментальність?.. Чулість?.. Що спільного було в Линника з сантиментальністю або чулістю?

Линник говорив про мистецтво, за Енгром:

— Малювати це міркувати!

Мистецтво повинно стати доктриною. Або, висловлюючись дещо точніше: складовою частиною доктрини.

Мистецтво Линника не було почуттєве, воно було протипочуттєве. Чи не треба було б про нього сказати, що воно було розсудливе?!

Він не малював вишневих садочків.

Він не намалював жадного заходу сонця, жадної хати з мальвами, жадної дівчини з парубком коло перелазу, дівчат, що гадають під Водохрищі, гарбузів або помідор на базарі.

Вони малювали ранки й вечори, соняшні й дощові дні, зиму, весну, осінь і літо, місячне сяйво, вступ Хмельницького до Києва, бузок у садку, стіжки сіна, тонкий місяць, що крижинкою звис в небі над околицями села, важкі хмари, що тягли по землі водянні подоли дощу, стежки, протоптані серед піль, майдани в Глухові, церкви в Чернігові.

Він не малював ні квітів, ані ранків, ні зим, ані весен. Золота осінь не дихала з його полотен, цитриноюю барвою дерев і обережним теплом сонця.

Він не прагнув нікого зворушувати. Він знущався з мистецтва, яке зворушує. Страждав, кипів, обурювався, бешкетував.

Зустрітися з Линником на якійнебудь мистецькій виставці значило нарватись на публічний, свідомо ним організований скандал.

Якось я потрапив прийти на виставку «Союзу пейзажистів» саме тоді, коли по залах з виглядом хворого й ницого одчаю блукав Линник. Він зрадив, побачивши мене, якщо тільки можна назвати радістю той вибух мстивої люті, якою він зустрів мене.

— Га, — сказав він, звертаючись до мене, — і ви прийшли подивитись на цю купу дерма?.. Та ви, певне, ще ніколи не бачили отакої гидоти, як ця...

І він потягнув мене до картини, яка його збентежила найбільше з усіх:

— Га?—спитав він мене, зазираючи в вічі, ладний, здавалось, схопити мене за груди або ногою наступити мені на горлянку, якщо б я тільки наважився щось сказати в оборону цього твору.

— Ну, що ви можете сказати на це? Архідермо, чи ж не так?.. Я ж вам казав!

Не пам'ятаю, що це було за полотно, перед яким ми опинились. Певне, що це був зовсім шаблонний якийсь пейзаж. Червоні маки над жовтою глиною кручі. Жовтаві лани стиглої пшениці. Клюмби в саду перед терасою з осінніми айстрами. Абож взагалі щось на зразок цього.

— Таке нікчемне паскудство треба нищити, палити, дерти! — гримів Линник: — За це треба вішати!

— Згодом, — і Линник таємниче знизив голос, — це й робитимуть з малярами подібного гатунку. Їх катуватимуть, їх садитимуть в заґратовані клітки, їх розстрілюватимуть. Засилатимуть до Сибіру!

Він казав це пошепки, з насолодою, сповнений ненажерливої помсти проти мистецтва, яке він ненавидів всіма фібрами своєї душі.

На моє щастя, в нього не було ковінки, щоб проткнути нею картину, і не трапилося ножа, щоб пошматувати ним полотно.

Він обмежився тим, що одхаркнув, сплюнув і сказав з обуренням:

— Чистоплюї!

Сіра тінь жінки, що стерегла спокій заль, відокремилася від дверей і, нечутно прослизнувши по навощеному паркеті, опинилася перед нами:

— Тут, пане, заборонено плювати на підлогу. Для того в кутку стоїть плювальниця.

Це зачепило Линника. Він розхвилювався.

— Чи ви чули? Бачивши таке дрантя, не можна людині навіть плюнути?!.. Ходімо звідцілья, ходімо! Десь поснідаємо! Якщо, — і після павзи, з гірким сумом подивившись на мене, він додав, — якщо ви не заперечуєте!

Йому перечити?.. Це якщо в його устах бриніло б явним знущанням з мене, коли б за всім цим не ховався, прикритий галасом і бешкетами, зовні ніколи не виявлений біль гострої самоти, особистої й творчої.

...Він хитро підморгує мені оком і стискує в руці клин своєї рудої борідки. Ковінька лагідно зберігається в швайцара, і за прапор битв і перемог править Линникові на цей раз ресторанна серветка.

Ми сидимо з ним удвох за столиком у «Домініка», й він посвячує мене в таємниці ритуально-урочистих назв, які вичитує з карти страв.

Кінчивши замовляти, він звертається знов до улюбленої його теми: мистецтво й теоретичне його обґрунтування. Сьогодні він виголошує різні філіпіки проти ландшафтного малярства. Проти того, щоб змальовувати предметове. Зовнішній образ світу.

— Вони, — Линник змахнув у повітрі серветкою, як прапором, — вони уявляють собі, що вони творять мистецтво, коли малюють природу, природний світ в його речевій, природній даності! Але це, кажу я вам, жадне мистецтво.

І він обережно налив з карафки мені й собі по чарці горілки!.. Боже, що він робив тоді зі мною, безневинним недосвідченим юнцем, який у себе в родині не вживав і краплі спиртових напоїв. В ті роки я ще зовсім не розбирався ні в складній гастрономічно-кулінарній науці, ані в напоях. Линник був моїм Вергілієм, а його несміливим і ніяковим Дантом.

Линник віддавав перевагу міцним напоям і під його досвідченим керівництвом я навчився відрізнати смак, якість горілки з білою й червоною голівкою, шувітської гіркої, абсенту, шнапсу, віскі. Керований ним, я пройшов по всіх дев'ятох колах горілчаного пекла і, одночасно з тим, по всіх дев'ятох колах теоретичного раю, щоб, в розмовах з Линником, пізнати найвищу істину Мистецтва, кохану Беатріче, Мистецтво, що з мистецтва відтвореної природи об'єктивно даного світу, має стати зав'язком образів в системі нової організованої й упорядкованої, не даної, як досі, але нової створеної реальності...

XVIII

Мистецька творчість Степана Линника й Юрія Нарбута в історії українського мистецтва репрезентують етап, коли українське малярство переходить від народництва на позиції антинародництва! Але на цьому подібність між старшим, Линником, і молодшим, Нарбутом, уривається, в усьому іншому вони були полярно протилежні.

Стиль, тематику, форму для Ю. Нарбута визначив XVII вік, Хмельниччина, доба розквіту українського барокка. Творчу увагу С. Линника притягала зовсім інша епоха, IX-X вік, імперія Святослава й Володимира, великий водний шлях «з варяг у греки», від Скандинавії до Візантії. Одноного вабила держава, другого початкові етапи держави, не усталена держава, а її неусталеність, держава на етапі її становлення.

Нарбут був стилізатор. Історичні форми барокка XVII століття визначили для нього замкнену сталість завершеного стилю. Він відмінював, перерозташовував, сполучував окремі елементи цього стилю, стверджуючи його остаточність. Щождо С. Линника, то Линник виходив не з стилістичної даності, а з стилістичної заданості, не з того, що є, а з того, чого немає, що буде, що повинно бути. Він не комбінував елементів барокового або якогось іншого стилю, який уже існував. Його цікавило в мистецтві не те, що вже оформилося, а те, що оформлялось, не те, що існувало, а те, що не існувало, суспільство, країна, народ, стиль не тоді, коли вони склались, а час, коли вони щойно складались. Держава, яка народжується, народ на етапі його витворення, стиль, що тільки починає з'являться.

Неоформлене, початки, хаос!.. Хаос побуту, особи, мистецтва, — такий був Линник. Такою ж була й його мистецька творчість. Він не шукав для себе попередників, на яких би він міг спертися, як Ю. Нарбут; він шукав посередників, яких би він міг знищити. Мистецтво світу,

висадженого в повітря вибухом несподіваної катастрофи, — ось гатунок мистецтва, що його визнавав і стверджував Степан Линник.

Мислити епохами й їх суперечностями, виходити з їх протиставлення стало для всіх нас, людей середини 20 століття, що пережили катастрофи двох світових воєн, стандартом мислення. Ми звикли мислити, розмежовуючи світи і протиставляючи епохи: монархію Гогенцолернів і Веймарську республіку. Новий час, Наш час і Середньовіччя, буржуазію й пролетаріат, більшовизм і капіталізм, нацизм і демократизм... Ми зневажаємо ті роки, які не пересувають весь світ на тисячоліття вперед або назад. Ми сприймаємо добу не як клич часу, що минає в байдужій, завжди однаковій і тотожній однозначності свого повсякденного з'явлення й зникнення, а як етап творення нового світу, в його непримиренній протилежності всьому, що було досі.

Сьогодні все це не є жадна новина ані для кого. На початку століття подібні погляди були здобутком окремих осіб. Самотніми й ізольованими, кабінетними або в'язничними концепціями поодиноких самітників. Линник належав до їх числа. Він обертався в колі подібних ідей, — свідомо чи не свідомо, це інша річ. Линник мріяв створити мистецтво прийдешньої епохи, — це було найменше, з чим він мирився. Він так само заперечував мистецтво Нового часу, як митці Ренесансу свого часу заперечували мистецтво середньовічне, яке вони називали «готичним», тобто *варварським*. Линник вірив у своє призначення. Він сподівався, що новий Вазарі впише в історію його ім'я як перше, початкове ім'я нового Джотто, що став основоположником мистецтва доби, яка починається щойно.

Про «мистецтво епохи» він ладен був говорити з кожним, що хотів його слухати. Хто не хотів його слухати, того він примушував. Це була його ідея, й він проголошував її, як її пророк. Він проповідував її з

запалом, сповнений гніву й ненависти, збуджений і несамовитий.

Зустрівши когось і тримаючи його за рукав, Линник, розмахуючи своєю славетною ковінкою, видертою на селі з плоту, вигукував фрази, сповнені отрути й люті:

— Митці Нового часу, починаючи від Ренесансу, — казав Линник, — пропагували реальність зовнішнього просторового світу, сприймаючи його як сукупність випадкових і порізаних, епізодичних речей: людина, корова, граки прилетіли, парубок у смушквій шапці, ілюстрована «Енеїда»... Нам, — кричав Линник, не потрібний цей мотлох відокремлених зображень ізольованих речей.

Він широко роззявляв рота з покришеними пеньками жовтих зубів. Трясся рудий клин його борідки. Суха рука випростувалася з-за бахроми обдертого рукава.

Сказане ним було дещо більше, ніж звичайні слова. Це була програма. У мистецькій спадщині по Линнику немає картин, які б зображували окремі речі. Він не малює нікого й нічого зокрема. Його не цікавили ізольована річ, окрема подія, поодинокі істота.

Він не належав до числа мистців, які на своїх полотнах малюють дружину, коханок, портрети знайомих або замовців, себе, враження од природи. Він пройшов повз себе й повз природу. Він прожив життя й не помітив, що він існує або існує природа. Переглядаючи купу каталогів мистецьких виставок, на яких виставлявся Линник, даремно було шукати, серед безлічі його полотен, картини з написом: «Автопортрет мистця» або «Портрет пані N.», «Краєвид Криму».

Це не було наслідком самообмеження, а тільки відмінного підходу до себе, до світу. Він уважав, що в світі є істотніші речі, ніж моє «я» й «жінка, що мене кохає», змислова до неї хіть, кольор її очей, відтінок її тіла, коли вона лежить на канапі й її тіло просвічує крізь чорний шовк її панчіх.

Він не ототожнював світ і свої почуття, світ і себе,

своє враження од світу й світ поза собою. Він не шукав у *враженні* джерел для мистецького пізнання світу й не зводив світ до свого враження від нього. Це був час загального захоплення Сезанном, але Линника не вабили яблука на столі. Він не був імпресіоністом і не наслідував ні Мане, ані Моне.

Моне розкладав зовнішній світ, Линник робив те саме. Але робили вони це з різних мотивів і з різною метою. Моне шукав відносного, Линник абсолютного. Моне віддавав перевагу побіжності суб'єктивного враження від зовнішнього речового світу, Линник заглиблювався в пристрасне вивчення його єства.

У Моне є картина, що зображує собор у Реймсі. Враження від соняшного світла на стінах Реймського собору було для Моне способом показати, як в коливаннях світлової димки собор губить свою громіздку велич, як камінь Катебри стає безважним. Реймський собор на картині Моне здається збудованим не з каменю, а з різноманітно й блідо забарвлених повітряних мас.

Для Моне й Мане в малярстві, для Фльобера й Мопасана в письменстві дійсність не мала ні ступенів, ані якостей. Усе, що є в природі, вони вважали однаково гідним мистецтва. Линник виходив з зовсім іншого погляду на світ. Він розплянував дійсність. Супроти уявлення про одноплщинність світу, що стало властивим за Нового часу для політики, господарства, театру, філософії й мистецтва, він проповідував ідею ієрархічної структури світу. Світ він бачив розшарованим, протиставленим, різноплщинним. Думка про мистецтво, однаково приймове для всіх, здавалась йому огидним блюзнірством супроти мистецтва, яким воно повинно було стати.

XIX

Що таке рух вперед?.. За часів Линника точилися жваві дискусії навколо цього питання. Дехто вважав, що

вся справа в зміні тематики: не село, а місто. Не сантиментальна ідилія людини, близької до природи, а соціальна трагедія експлуатованого пролетаря. Не чорноземля, а фабрики й завод. Не садок вишневий коло хати, а кам'яна одноманітність касарень, чорні димарі за без краю довгим парканом, каламутне, лискучою насичене сажею повітря. Не дівчина з парубком в світі коло перелазу, «Моя Галочко!», а нічний бульвар, обдертий куц, ліхтар з газовою лямпочкою, вибите скло в ліхтарі, самотня пара, гармоніст у чоботах, жилетка й кумачова сорочка на випуск, червоний вогник цигарки, прилиплої до пересохлих уст, п'яна повія в півколі тремтячого брудножовтого світла. Або: червоні прапори маніфестантів, чорний труп коня, пляма крові на сірих каменях вуличної бруківки. Біле вапно безбарвних в'язничних стін, заґратовані прямокутники вікон.

Ні, це оповідальне неопересувництво не захопило Линника. Малювати фабрики, димарі й домни, чавун, цеглу й залізобетон, — чи значило це відтворити сенс того, що стрілка пересунулася на тисячоліття вперед?

Рух вперед? Але чому не назад? Поняття руху — здобуток нової ідеологічної категорії.

В ті роки, коли більшість непохитно вірила в еволюціонізм, в рух вперед, в розвиток за прямою, що не знає перерв, Линника хвилювали образи великих зрушень і вирішальних змін, страшні примари катастроф, які принесуть загибель старому світу.

Степан Линник організаційно належав до групи «Мира искусства». Але мені завжди було дивно бачити на виставках «Мира искусства» поруч на стінах картини С. Линника й А. Бенуа.

Ви підходили до картини А. Бенуа. Сіросріблясте світло сяє спокійно й рівно. Безжурно падають краплі води на поверхню басейну. В дзеркальному сяєві прозорих вод фонтану нерухомо відбиваються зелені

шпалери саду й білий мармур жіночих статуй. І там, де в перспективі далеких алей, на широкому просторі циркулем розчленованих сегментів газону, тягнуться ряди струнких, дбайливо підголених дерев, по блідо-злотавому піску доріжки в високій перуці, шовковому кафтані, спираючись на палицю, простує Його Величність Людовик XIV, Король-Сонце.

А. Бенуа естетизував світ, що відійшов, світ, що відходив. Галянтний, геометризований, витриманий у рівновазі ліній Версаль, світ, стверджений, як палац і сад, — такі були картини А. Бенуа. І поруч них, тут же на стіні висіли кострубаті, неохайно написані в одноманітних брунатних тонах картини С. Линника, похмурі апокаліптичні привиди: місто-гора на океані всесвіту, світова блудниця, нечестивий, засуджений за загибель Вавилон.

Місто, замкнене стінами, високо, як самотній острів, піднеслося над безоднею. Червоні язики полум'я, здіймаючись з безодні, охопили довкола гору. Вони досягли стін, і камені міського муру полум'яніють од відблиску пекельного вогню. Внизу в прірві змій огорнув гору кільцем огидного тулуба. Він зніс голову, роззявив пащу, ладний поглинути світ-місто. А вгорі над містом янголи вже сурмлять у сурму, провіщаючи кінець світу, й поволі згортають свиток неба.

Мистецькі критики — Яків Тугендхольд, Андрій Левінсон, С. Волконський, Ігор Грабар — залічували Линника до символістів. Непорозуміння!.. Линник не належав до їх числа. Він аж надто далеко стояв од замкненого гуртівництва, від сектарства символістів. Він не сюсюкав і не шепелявив.

Линник не тільки проклямував. Він і робив. Линник працював багато й уперто. Він залишив після себе сотні, ба тисячі картин, цілі амфілади полотен. Свої картини він малював серіями. Серія за серією. Він прагнув на практиці виробити принципи й методи малярського

мистецтва, які покликані були заступити ті, що їх на початку доби Нового часу поклали в основу мистецтва майстрів Ренесансу й їх наступники. В ті роки захоплення іконою й фресками стало черговою модою. Линник, однак, не пішов шляхом реставраторства середньовічного мистецтва. Він був надто далекий від того, щоб проголошувати ікону й фреску ідеальними формами всякої мистецької творчості. Він зневажав стилізаторство.

— Треба бути справжнім ідіотом, — казав він з властивою йому різкістю, — щоб копіювати ікони.

Він не уявляв собі майбутнє як поворот назад до Середньовіччя й Середньовіччя як Отчий дім людства, мистецтво прийдешнього як копіювання давнього, сучасність як відтворення минулого, як стверджений циклізм історії, рух по колу. Ще раз повторений Ярослав з родиною або наново перемальована фреска зі сходів Київської Софії. Раз і назавжди усталені стандарти зображення людини, дерева, барса, мисливця з луком.

В мистецтві Середньовіччя для нього важили не стиль і не форма, а принцип централізованого призначення мистця й мистецтва.

Він шукав загально обов'язкового, зв'язку речей, ієрархічної співпідпорядкованості речей в їх приналежності до абсолютного. Шукав суворо й самовіддано, з фанатичною наполегливістю.

— Велич середньовічного мистецтва, — проклямував Линник, — полягала в тому, що воно цінило абсолютність реального й реальність абсолютного.

Уточнюючи зміст засад, на яких мало будуватись мистецтво, Линник казав:

— Наше завдання ствердити причетність кожної речі до абсолютного, підпорядкованість кожної окремої речі абсолютному. Створити систему мистецьких образів, таку ж суцільну й необхідну, як і за Середньовіччя, щоб у ній не було нічого випадкового, але кожен образ опосідав своє, заздалегідь призначене й визначене

місце. Щоб усе в цій системі образів виходило з однієї центральної точки й до неї поверталось.

XX

Негація всього того, чим досі жило мистецтво протягом останніх п'ятисот років, визначила зміст і напрямок його творчості. Його картини, серії його полотен, були окремими фрагментами його негацій, плодом його руйнівних набігів на мистецтво.

Серії його картин становили собою серії його заперечень, повстань проти світла, барви, законів перспективи, садків, чорноземлі. Він шукав первісного, основ, реального на стадії його виникнення. Він не малював квітів, мальв або садків коло хати. Він малював не квіти, а камінь, скелі, принесені льодовиком з Скандинавії на Україну, безплідність мореного ґрунту, на якому ніщо не росте, те, що випереджає ґрунт, пейзаж, який в своїй архаїчній первісності лишився незмінним від палеоліту.

Замість Гетевої формули «На початку було діло!» він пропонував свою: «На початку був камінь!» Він звів реальний світ до реальности, репрезентованої існуванням каменя.

Але на цьому він не спинився.

У своїй зневазі до мистецтва, створеного Ренесансом, він викреслює з нього те, що було в ньому найголовнішим: *Світло!* Мистецтво Ренесансу висунуло проблему світла. Линник натомість проблему п'єтми. Для мистців Нового часу мало вагу показати, як світло виявляє форму предмету й змінює його кольор. Для Линника важило інше: показати, як поступово без світла речі гублять свій кольор і свою фарбу.

Так починається боротьба проти світла. Вона триває багато років. Линник малює серію картин за серією, і в кожній наступній дедалі все більше зникає світло. Світло затьмарюється, кам'яніє, стає нерухомим і

присмеречним. На картинах Линника не можна відрізнити день від ночі, ранок од вечора, так ніби одвіку день не відокремився від ночі і світ од самих початків буття ще не знав зміни вечора й ранку.

Він не малює ні ранків, ні вечорів. На своїх картинах він малював невиразні коливання п'єтми, згустки присмеркових сутінків. У тьмяній темряві фарби гублять свої відміни, форми не розчленовуються, існування стає безконтурним і невиразним. Над речами й явищами панує аморфна синява початків.

В Наддніпров'ї ще немає ґрунту, ланів, які можна було б орати. Немає чорноземлі. Є жовта глина, синій камінь, білий пісок. Синіє темний, суворий, цілинний ліс. Мовчки підносяться замшилі стовбури. Дичавіє життя в проваллях. Над віковичними багнами стигнуть примари сивих туманів.

Поворотами берегових круч ріка врізається в глибинні обшари лісів, розмикає їх вікову п'єтму. Люди живуть на відрубних берегових горах. Щоб сіяти збіжжя, палять ліс.

За чорними хмарами диму зникло сонце, якщо тільки воно з'являлось колись в цій країні глухих лісів. Довгими дрючками опалені вогнем люди перекочують по ляді палаючі купи хмизу. Синіє попелом галявина з обгорілими пнями і стовбурами дерев. Сіячі в полотнянках кидають в попіл насіння, просо й льон, заволочуючи насіяне зерно зрубаною ялинкою.

Увагу Линника притягали початки держави, міста, ремесл, релігії. Я пригадую собі його картину «Місто рубають». Малюю її собі в своїй уяві в усіх подробицях.

Суворий закон синьої кольорової гами лишається сталим і в цій картині. У синяві присмерок, де не пізнати, чи вже розвиднілося, чи все ще панує ніч, на горбку узлісся мовчазні люди в льняному одязі й луб'яних постолах рубають сокирами стовбури дубів. Жадного вільного, незв'язаного руху. Жадної ясної фарби. В понурій тиші поневолені люди працюють за наказом

людини, закутої в чорне залізо, що, спираючись на франкський меч, стоїть на віддалі. Гине ліс. Падає вікове дерево, грізний тріск його падіння рве тишу. За яром на відрубній горі люди споруджують місто. Місто — нова історична категорія — входить у життя народу, але воно не принесе людству радості й життя в ньому не стане ясним.

Картини Линника справляли похмуре й важке враження. Якщо мета мистецтва визволити, то мистецька творчість Линника не визволяла, а пригнічувала.

Линник залишив після себе багато етюдів з своїх подорожей на Північ і Південь. Фйорди Скандинавії й царгородський Босфор становили собою два полюси, дві крайні точки його мандрів.

На одній з своїх картин він відтворив цю північну нудьгу за Півднем, одвічну жіночу мрію Півночі про Царгород... Первісна безплідна морена. Суворе північне море. Плещуть холодні з білими гребінцями хвилі. На пустельному березі стоїть самотня дівчина в полотняній сорочці, вишитої червоними взорами. Вітер жене хмари, дме в обличчя дівчині, тріпоче подолом її убрання, розпліскує на каміннях біля її ніг білу піну хвиль. Жінка — слов'янська Ольга? варязька Сольвейг? — мріє про землі далекі за морями великими: про полудневе сапфірне море, про золото Царгороду, про незнану віру й величну пишність царства.

XXI

До своєї творчої продукції Линник ставився з дбайливою вибагливістю. З великої кількості картин, які він малював, він відбирав для вистав лише дуже небагато. Це було стале правило, якого він завжди дотримувався:

— Виставляти менше, ніж малювати! — Хоч свої полотна він оцінював завжди дуже, а іноді навіть понад міру високо, але вже в перші дні після відкриття виставки

майже на всіх виставлених його картинах в кутку біля рами білів стандартний аркушик: «Продано!»

Проблемне мистецтво в цей час остаточно одвоювало для себе передові позиції. Линник своє мистецтво звів на ступінь теоретичної проблеми. Мистецька критика віддавала йому багато уваги. Про нього багато писали в журналах і часописах, видавали багатоілюстровані книжки. Це був успіх. Не зважаючи на всю суперечливість його творчості, — визнання. І все ж таки він завжди почував себе творчо незадоволеним. Він оддав ціле життя своє мистецтву, але мистецтво не могло його наситити.

Його не задовольняло мистецтво, призначене прикрашати стіни приватних квартир — заможних людей, професорів, журналістів, адвокатів, банкових і політичних діячів, які мали змогу витратити одну-дві тисячі, щоб придбати для себе «власного» Линника.

Це, замкнене а-соціяльне мистецтво не задовольняло його. Він намагався переступити за рамки ізольованого мистецтва, перебороти відносність цього мистецтва. Мистецтву суб'єктивістичному він прагнув протиставити мистецтво універсальне, відносному — безумовне, інтелегентському — всенародне.

Він зробив пробу перенести своє мистецтво з приватного мешкання, з кімнати на людський майдан. Картині, власності одного він протиставив архітектуру, здобуток всіх.

Од ескізів театральних декорацій, од малювання картин, призначених висіти над книжковими шафами в кабінетах освічених і заможних людей, він звернувся до будівництва й мозаїки.

Церква, побудована Линником року 1908, була дещо більше, ніж просто рафінована данина з його боку естетському захопленню візантизмом. Віктор Гюго помилявся, коли гадав, що «книга вбила собор», що просвітницький партикуляризм нового індивідуалістичного суспільства остаточно заперечив ідею універсаль-

ного й абсолютного мистецтва, виплеканого Середньовіччям.

Як і завжди, Линником володів дух полеміки. Свою кам'яницю-церкву він будував з цілком виразною полемічною метою: протиставити її кам'яниці полтавського земства, яку спорудив Василь Кричевський. В питання українського мистецького стилю Степан Линник вносив дискусійний момент: барокко чи візантизм, XVII вік чи X-XI, козаччина чи Святослав, Ворскла («Ворскло річка невеличка») чи великий водний шлях з «варяг у греки», хutorянство чи магістраль світової історії, земство чи Софія, ліберальне поступовництво чи вибух і злам?..

Іноді варто буває переглянути Вазарі. Читаючи Вазарі, починаєш виразніше розуміти, що жадне мистецтво доби не виходить озброєне в шоломі і з списом в руці з голови Зевса, що жадне сьогодні ніколи не творить усю епоху в цілому. Сучасникові важко відокремити в своєму часі прямі шляхи від бічних, відрізнути шляхи, які ведуть в майбутнє, і шляхи, які не ведуть нікуди.

Навіть тепер, коли вже наближається п'ятидесята річниця смерті Линника, нам було б важко ствердити, що в хаосі незавершеної творчості Линника було прогнозом майбутнього, а що лише шлаком, який тільки засмічував бронзу, призначену для того, щоб з неї відлити монументи вічності!..

XXII

...Алеж і пече!..

Мені стає нестерпно гаряче сидіти на кам'яній лаві. Білим полум'ям палають розпечені гранітні плити. Надто тьмяно пахнуть квіти, надто солодкий аромат молодого листя кушів і дерев. Усе довкола мліє!.. Парить!.. Чи не збирається на дощ?..

Я підводжусь з місця. Я оглядаю край неба. І ген-ген на заході, далеко над горою я бачу темносиню хмару, що

насувається від степу з-за балки. Важкий шматок оксамиту підвішено на задньому пляні.

Грозова хмара рухається повільно в цілковитій тиші. Але пройде мить, зірветься раптовий вітер і понесе з собою квіти, листя, береговий пісок і куряву з степу.

Мабуть, уже час іти й на нараду, яка, слід думати, вже почалась.

Я дивлюсь на годинника й похитую головою! Однак! Несподівано для себе я просидів тут над кручею усі можливі й неможливі терміни. Поза всяким сумнівом, я прогаяв доповідь Арсена Петровича, що нею повинні були початись роботи Наради. Що робити? Так є, тепер уже нічого не зміниш.

Я збираю з лави все, що порозкладав на ній, і йду. На східцях перед входом до церкви сидять, склавши на колінах свої сухі руки, чорні, в чорних хустинах, старі, забуті смертю бабусі. Нерухомими тінями вони застигли на каменях східців, мовчазні істоти, що своєю присутністю нагадують людям про потребу молитовної таємниці милостині.

Я дивлюсь на них, на темні в глибоких зморшках обличчя, на вицвілі очі, кістляві руки, що тремтять, простягаючись до мене, — жест, що його ритуальний образ має свій усталений символічний сенс. Жалюгідні жебрачки? Старчихи? Прохачки, зганьблені злиднями й одчаєм?..

Наш позитивістичний час зневажив жебрацтво. Він знецінив ідеал злидарства. Бути злидарем — бути нічим. Але ці старі жінки, що звертаються до мене з простягненими руками, нагадуючи про потребу бути милостивим, належать іншій добі. Вони репрезентують добу, яка бачила в власності зло і розглядала жебрацтво як жертвний подвиг і високе поклонання.

Речитативом жінки повторюють ритуальну формулу:

— Будьте милостиві, дайте копійочку!

Я спинаюсь, дивлюсь на ті чорні людські постаті,

немов я їх побачив вперше, і мене пронизує думка. Як я цього не розумів раніше?.. Алеж справді: справа зовсім не в «копійці», справа в тому, що ось є певна категорія колоцерковних людей, цех, орден, і вони тоді кажуть: «Будь милостивий!»

Щоб підтримати поліцейний лад в місті, ми ставимо на розі кожної вулиці міцну, дужу уніформовану людину, поліциста, озброєного пістолем й гумовою палкою. Середньовіччя з тією ж метою ставило на розі якнайслабшу людину, каліку, старця, і поліцейний обов'язок її був нагадати кожному, що проходив повз неї, про потребу моральної досконалости.

Поліциста вчать убивати; старця вчили молитись, співати, грати на музичних інструментах. Влада дбала про те, щоб забезпечити в країні якнайбільшу кількість жебраків, бо це був єдиний спосіб, знаний тоді для підтримки ладу на вулицях і ярмаркових майданах.

Нас дивує можливість подібного погляду на жебрацтво: що більше жебраків на вулицях, то морально досконаліша країна! Але чому нас не дивує протилежний погляд, що ставить добробут країни в залежність од кількості побудованих літаків, перевезених залізницею вантажів і видобутої нафти? Так, наш час вище над усе підносить цифри тонн виплавленого чавуну, випущених моторів і продуктованих кіловатів електроенергії!

Мене, розважливого мандрівника, що з блукань в ідеологіях і тисячоліттях зробив собі професію, один мій добрий знайомий не без відтінку уїдливої іронії, назвав «бродягою».

— Ви *vagabond*, волоцюга! — сказав він мені, довідавшись, що я од вивчення давньовірменської архітектури й романської звернувся до вивчення козацького барока XVII століття.

Мушу визнати: він мав рацію! Мене завжди спокушав розумовий ваґабондизм, завжди приваблювало ідеологічне бродяжництво. Можливо, що це якоюсь мірою сталось не без впливу на мене Линника, але я

ніколи не міг утриматися від принад світоглядних мандрівок.

Був час, коли люди прагнули одкривати нові країни. Вони мандрували в просторах морей — Магеллан, Васко де Гама, Колумб. Географія була тоді основоположною доктриною, юнга — предметом мрій для кожного підлітка, карта морей — улюбленою й єдиною книгою для читання, біблією моряка.

В відміну від того, замість незнаних земель, ми шукаємо незнаних істин. Я відчуваю якусь дивну ненасичувану жадоху, поринаючи в відмінність істин. Мене завжди бентежили несподіванки логічного розвитку думок, думки в їх крайніх, остаточних висновках. Я цінив думки доктрин, які примушували людство переходити від одної протилежності до другої.

Я стою, оточений з усіх боків старцями. Мене вабить символіка обряду зречення власности, усталеного традицією. Я виймаю з кишені гаманця й починаю роздавати гроші. На тремтячі долоні бабусь я кладу по черзі дрібні монетки. Старі жінки питають мене про моє ім'я. Я називаю себе :

— Ростислав!

Сходячи вгору, я чую за спиною слова молитов, старече шепотіння, подібне на осінній шерех сухого листа.

Але наверху, перед тим, як відкрити двері й переступити через поріг, я затримуюсь, щоб ще раз поглянути на грозову хмару, яка суне з заходу, на ряди одноповерхових будинків, на зело дерев, на чорні трикутники хустин, чітко вирізьблені на білому камені церковних сходів. Свистить десь птах, цвірінкають горобці, гуде під горою трамвай.

Ніхто не міг би закинути мені, що я поспішав на збори, що я бодай найменше хотів занедбати свій вільний час задля того, щоб взяти участь в нудному церемоніялі офіційної наради з приводу справи, рішення якої задалегідь, слід гадати, визначено.

В той момент, коли я, нарешті, збираюсь переступити через поріг і ввійти до притвору, я стикаюсь з жінкою, яка виходить звідти. Я спішу поступитися в бік, щоб дати їй змогу пройти вперед, але з здивованням пізнаю в ній мою добру приятельку, яку перед кількома днями я залишив в Харкові. Цілковита несподіванка! Я страшенно здивований. Я не мав і найменшого уявлення, що вона також збирається приїхати сюди.

Я в захопленні од цієї зустрічі. Я не можу утриматись од радісного вигуку. Я простягаю їй руки, закидаю її безліччю фраз, десятком запитань, тисяччю слів.

— Валентино Михайлівно!.. Ви?.. Яким чудом? Як ви тут опинилися? Коли приїхали? Що поробляєте? Така приємна несподіванка! Ви не уявляєте собі, який я щасливий, що я вас бачу. Я пропадаю тут з нудьги. Ви мене рятуєте від самого себе. Куди ви збираєтесь тепер іти? Дозвольте мені йти з вами?

Я висипав цілий козубень запитань, витрусив перед нею кіш ентузіастичних вигуків. Я хотів довідатись од неї про все відразу. Я тріюмував. Я почував себе переможцем. Тепер нарешті я міг знайти, на що витратити свій час.

Я простягаю їй руку, щоб відчутти знайомий м'який потиск вузької руки, після якого ще довго тепліє й тане в мене на долоні запах фіялок, улюблених її парфумів, але в цей момент густа фарба заливає мені обличчя. Я ніяковію. Я почував себе надзвичайно розгубленим.

Ближче придивившись, я впевняюсь, що ця жінка, з якою я тут зустрівся, не має нічого спільного з моєю харківською приятелькою.

Вона робить крок назад і в відповідь каже:

— Ви помилилися, громадянине! Я вас не знаю!

На її обличчі пробігає тень незадоволення. Вона жде, щоб я поступився і дав їй пройти. Та я остовпів і безглуздо тупцяю на місці.

Ідіоте!.. Примари першого хибного враження розвіялися. Передо мною стоїть стороння, зовсім не znana мені жінка, майже зовсім не схожа на Валентину Михайлівну! Я лаю себе. Цей мій палкий ентузіазм, вибух захоплення, тисяча привітань, звернених до нікого. Сьогодні я весь час плутаю, плутаюсь і помиляюсь.

Ще в цілковитому замішанні я спішу перепросити:

— Пробачте! Дуже вас прошу, пробачте! Мені дуже прикро!

Вона сходить вниз. Бабусі одна по одній низько вклоняються їй, поясним поклоном, як черниці, і простягають до неї свої руки.

Я стою розгублений і дивлюсь зверху вниз. Звідкіля мені здалось, що я її знаю? Тому, що вона скидається на мою знайому? Але це виключено, вони зовсім різні: зріст, причіска, статура.

Тепер, коли я придивляюсь уважніше, я вхоплюю це з особливою чіткістю.

Жінка йде доріжкою між темних кущів туї, проходить крізь ворота, тоді озирається, може, за звичкою, як завжди йдучи з церкви, а може, поглянути, чи я ще стою, помічає, що я дивлюсь на неї, злегка червоніє і, прискоривши кроки, переходить через майдан і оце йде в сутінках будинків вуличкою вгору.

XXIV

Похмура мовчуша хмара знялась вгору, затавшив собою весь обрій. Заметушилось птаство. Черкаючі крилами, низько проносяться над землею стривожені ластівки. Старчихи почали збиратися геть. Довго хрестяться, багато разів вклоняються на церкву й непомітно тінями зникають не знати де.

Я міркую собі з приводу того, що трапилось: я помилився, але кожна помилка має свій сенс! Помилка прийшла десь з глибин підсвідомого, але в чомусь же є логіка іраціонального?

Я продовжую стежити зором за жінкою, що відходить, і намагаюсь збагнути коріння ілюзії, жертвою якої я щойно став.

Властиво, мені треба не стояти тут, а йти на збори, бо я й без того вже надто загаявся. Я навіть починаю сердитися на себе. Це ж безглуздо: думати про нікчемні дурниці, тоді як я повинен бути на зборах. Але що я можу зробити з собою? Вагаючись між обов'язком бути на зборах і можливістю уникнути цього, я кінець-кінцем віддаю перевагу останній. Я ніколи не квапився робити це, що я мусів був робити. Навіщо?.. Я завжди понад усе цінив примхливу химерність бажання, що раптом прокидалось в мені. Ніколи й ні в чому не треба зраджувати себе, вище над усе слід ставити власну примху. Хіба ж не так?..

Я мушу признатись самому собі: з мене людина побіжного настрою. Замість нудьгувати, сидючи на зборах, далеко приємніше віддатись плину думок про те, що жадної ваги не має, думати ні про що, про те, чому ця незнайома жінка, яку я зустрів оце тут на порозі церковного притвору, здалась мені за першим же враженням од неї такою несподівано званою?

Я роблю всі найможливіші припущення. Можливо, я зустрів її колись у знайомих на вечірці: ми сиділи з нею поруч за столом, я підкладав їй на тарілку кав'яр, наливав їй вина до келиха, бавив дотепами, танцював з нею ту-степ під патефон, а після того провів її додому і в темряві східців перед тим, як розійшлись, поцілував її. Зустріч і поцілунок, які прийшли ненароком, і ніколи не повторилися вдруге.

Можливо, що все це сталося зовсім інакше. Ми разом відпочивали влітку в санаторії донебудь на півдні, в Криму або на Кавказі, і вона промайнула передо мною сусідкою по столу, пляжу, в черзі до ванн. По дорозі з пляжу або чекаючи на ванну, я розважав її оповіданнями про різноманітні пригоди, й вона безтурботно сміялась.

Короткий флірт протягом кількох днів або пари тижнів, і після того я цілком забув про неї, поки сьогодні згадка про неї не прокинулась в нетрях моєї пам'яті, змиваючи намул пізніших вражень.

Чи, може, й не те зовсім, а в попелі забутих переживань спалахнула в середині мене іскра сантиментальної згадки про якунебудь з давніх моїх студенток в Інституті, про букет бузка, покладений перед лекцією на катедру, про ретельно приготовану доповідь, записочку з признанням, квапливо передану мені в вестибюлі?

Чи, може, це було принагідне знайомство десь в фое театру або кіна, на концерті, й її обличчя назавжди несвідомо для мене відклалося в глибинах моєї істоти, щоб сьогодні прокинутися з небуття з новою силою й спочатку викликати, за асоціацією, ілюзорну думку про мою приятельку з тим, щоб потім знов розтанути й обернутись в незнане ніщо.

Я страждаю од своїх зусиль, нетерпляче риючись в хаосі пережитого й, можливо, скеровуючи себе в зовсім хибний бік, тоді як справа, може, не йде про жаден реальний факт, про жаден життєвий епізод, а про зовсім інше, про якісь ускладнені комплекси, про контекст розірваних і різноплощинних уривків, що зрослись, поставши з цілком відмінних, зовсім не тотожних між собою сфер.

Я продовжую свої блукання в темних лабіринтах пам'яті, даремно сподіваючись натрапити на кінчик Аріядної нитки, яка б мене вивела з цих проваль. Я роблю припущення, що корінні ілюзії треба шукати в ділянці мого професіонального досвіду. Річ іде про якийнебудь мистецький портрет, про картину якогонебудь видатного майстра. Я перебираю в своїй уяві тисячі картин, я довільно блукаю з залі до залі в петербурзькому Ермітажі, мюнхенській Пінакотечі, паризькому Люврі. Перегортаю численні альбоми, ілюстрації, колекцію малюнків, що я їх демонструю на своїх лекціях. Але даремно!

Даремно в найглухіших і найвіддаленіших закутках своєї ерудитної пам'яті я шукаю можливості натрапити бодай на найменшу аналогію.

Ті, що з'являються, я їх закреслюю одну по одній.

Я стомився од імен, дат, шкіль, картин. Я дійшов до знемоги від калейдоскопічної зміни жіночих обличч і постатей. У мене добра, якщо не сказати професійно виплекана пам'ять, і я цілком певно можу сказати:

— Ні, я досі ніколи не зустрів її в своєму житті, але малярство так само не дає мені підстав сказати, що пам'ять про якийнебудь мистецький образ сполучилась з враженням од неї.

Я нарікаю на себе: навіщо все це мені? Хіба мені не все одне, звідкіля здалось мені, що я її знаю? Але я не хочу капітулювати.

Почуття газарду опановує мене. Так або інакше я досягну свого: я знатиму.

Перестрибуючи через сходинок, збігаю вниз. Швидкими кроками я йду тим же шляхом, що ним простувала перед цим і вона. Вона пройшла не так багато, щоб я її не встиг наздогнати.

Ствердімо так: я її ніколи не бачив в своєму житті, вона мені не нагадує жаден жіночий портрет в мистецтві і, однак, у мене є певність, що я чомусь її знаю. На жаль, я не шизофренік і не поет, я надто твереза людина. У мене ніколи не болить голова. Я не знаю, що таке нежить. Хворівши на тиф або інфлюенцу, я ніколи не маячив. Сп'янівши, я не втрачаю притомности. Залізним ломом я мушу пробивати шар криги, що відокремлює підсвідоме од свідомости. Я звик сприймати підсвідоме, не гасячи світла, не в присмерках, а при повному соняшному сяйві, в чіткі контурах логічних і раціональних категорій.

Я мушу побачити цю жінку ще раз. Я дожджу до вулиці, яка йде під горою. Я помітив: жінка звернула праворуч! Певне так: на відстані я бачу її. Я йду за нею. Я починаю навздоганяти її.

Ось вона переходить з цього боку на другий бік

вулиці. Вона переступає через рейки трамвайної колії, прокладеної під горою. Тепер вона йде алейкою з молодою посадкою кленів уздовж схилу гори.

Мені чітко видно її струнку постать на тлі гори, порослої сірозеленим бур'яном, її червоні на високих закаблуках черевики, ясні панчохи, вузьку парусинову спідницю, білу кофточку з мережаними рукавами і ясножовте важке волосся, зібране на потилиці в високу зачіску.

В ній усе надзвичайно просте! Можливо, що ця вишукана, мистецька простота є найголовніше в тому враженні, яке лишається від неї.

Я хотів бачити, можливо, треба було чути. Чути, але що?.. Можливо, я досі йшов хибною стежкою. Треба було шукати не зорового, а слухового образу, не малярського, а музичного. Межі, де перший перетворюється в другий.

Я дивлюсь на жінку, на срібну наготу опуклого схилу гори, що почорнілим металом старої сасанідської чаші постає передо мною, й на спрагнілих устах своїх я відчуваю гіркий присмак, як од степового, пилом притрушеного полину. Хто скаже, звідкіля й чому прийшла до мене ця туга і огорнула серце й стиснула груди, туга, що не має ймення, що з'являється непрохане, затьмарює й гасить радість світла?

Над далеким гребенем високої гори, над дахами будинків і верхівками дерев, що зеленою смугою простяглися вгорі, повзла, закриваючи небо, темна грозова хмара.

Раптом згори зірвався передгрозовий вихор і понісся низом, зриваючи з дерев листя, здіймаючи куряву на сірій бруківці вулиці й жовтий на алейці пісок.

Жінка, схиливши голову, поквалливо прискорила кроки.

Та я знаю: вітер пронесе над містом хмару, розвіє дощ.

Грози не буде!..

І тут виникла музика!

Такт за тактом народжувалась мелодія. Вона народжувалась з передгрозової тривоги, з вихору, що знявся в далеких просторах степу, пронісшись над зеленими полями пшениці.

Усе чітче й чітче, усе повніше й насиченіше бринять згуки. Лине музична ріка світу. Я поринаю в неї, я розчиняюсь в ній. Ще мить, ще трохи й я згадаю мелодію, вхоплю згуки, пізнаю їх, пізнаю ту музичну фразу, що з порізаних звуків і окремих тактів виростає в мені й довкола мене покищо в невиразних і неокреслених уривках.

Я дивлюсь на золоте сяйво волосся цієї жінки, на червоні закаблуки її черевик, на струнку стурбовану постать. І з середини мене, з глибини пам'яті, з почуття полинної терпкості, з туги, що народилася, не знати звідкіля прийшовши до мене, в останньому напруженні волі, виринають кілька тактів, дуже прозорих і простих.

Вони прозвучали, відсуваючи вбік сумнівну тривогу невиразних згадок, подібних на плями. Я знуздав хистку непевність, що досі бентежила мене. Я пізнав їх. Це вони. Це такти, що складаються в певну, чітку й виразну музичну фразу.

І тоді, коли з порізаних окремих тактів склалася музична фраза, в мене вже не було жадного сумніву: саме тут в оцій музичній фразі — коріння моїх сьогоднішніх шукань, моїх досі до кінця не освідомлених вражень.

Я повторюю раз і ще раз музичну фразу. Тепер я знаю, звідкіля вона:

— Це ляйтмотив з Другої симфонії Шиманівського!

Так, це з неї! Це ляйтмотив Другої, «екстатичної» симфонії Шиманівського, насиченої полум'ям пристрас-ти, що принесла молодому авторові визнання й світову

славу, висунула композитора відразу в передовий шерэг найвидатніших майстрів.

— Та-ра, ра-ра, ра-ра!

Я повторюю одну за одною варіації ляйтмотиву, основною темою якого є ота дуже проста й прозора фраза, що постала в мені, коли я, дивлячись на цю жінку, намагався з'ясувати собі, чому, при першому враженні од неї, мені здалося, що я її знаю.

Ляйтмотив каже про палке й безпосереднє почуття кохання, зведене на ступінь екстазу, здібне спалити, потрясти, захопити й не наситити.

Музичне почуття прокидається разом з зоровим, сполучується з ним, переплітається, перекидає його, опановує ним. Це мелодія, яку я бачу. Це зоровий образ, який я чую. Це кохання, що розкривається одночасно в слуховому й зоровому сприйнятті.

Там на відстані передо мною йде жінка, яку я чую. Так, це вона. Це її хода, її струнка постава, золото її білявого волосся, темна синява її очей — сині волошки в пшениці!, швидкі поквалливі кроки. І голос її, яким вона мені тоді відказала на паперті:

— Ви помилилися, громадянине! Я вас не знаю.

Такий дзвінкий, гнучкий і глибокий голос.

Я не вагаюсь тепер. Тепер я цілком певен, і ніщо не може захитати моєї певности. Ця мелодія — це вона. Це вона, ця жінка, яку я тут так несподівано зустрів, кохання до якої визначило злучення цієї музичної теми. Нею, цією жінкою, лише нею й ніким іншим згучить кожна варіація ляйтмотиву.

Я в захопленні від цього відкриття. Мені хочеться бити в барабани, сурмити в сурми, стрибати, бігти. Я повинен з кимсь поділитися своїм відкриттям, комусь розповісти про все, що трапилось.

— Але чому насамперед не їй?

З мене людина не лише мінливих настроїв, але й таких же раптових вчинків. Вирішено — зроблено. Я навздоганяю її. І оце йду поруч неї. Я бачу зблизу важке

волосся, зачесане вгору, високі скроні прямого чола, легку рожевість смуглявих щок, вузький, чітко окреслений ніс, темносиню барву її очей.

У мене немає жадних сумнівів. Я уявляю собі: він, високий і широкоплечий, ще властиво юнак, так само, як оце я, йшов колись поруч неї, нога в ногу й дивився, пожадликий, нетерплячий, збуджений, в темну блакить її очей. І в нього тоді виникли ці прозорі й прості такти, що кажуть про жайворонків в небі, про темносині волошки між колоссям достиглої пшениці, про хмару, що здіймається на небосхилі і про передгрозовий вихор, який неминуче зірветься й пронесеться над полями, степом, ним і нею.

Трохи перед нею, випередивши її на півкрока, схилившись над нею, я кажу:

— Пробачте! Я дуже прошу мені пробачити. Я розумію: з мого боку це зовсім некоректно, майже дико. Я повожусь, як правдивий нахаба, підходжу до вас на вулиці й звертаюсь до вас. Я для вас цілком незнайома особа, але я хотів би, щоб ви не прийняли це за зле. Мені хочеться запитати вас. Лише одне запитання. Просто я хочу перевірити самого себе. Усе це прийшло так само несподівано для мене, як і для вас. Отже, скажіть, будь ласка, чи вам знайома друга, так звана «екстатична» симфонія композитора Шиманівського?

Я бачу, як спочатку здивовання, потім тривога, нарешті, гнів запалюють сине полум'я в її очах. Вона позирає на мене, вагаючись в остаточному присуді: нахаба? ідіот? божевільний?

Вона явно стурбована й не ховає цього. Я помічаю автоматичний жест, коли вона міцно притискує до себе торбинку. Не зайва пересторога в цьому пустельному місці!.. Вона озиряється довкола, щоб когось покликати. Але на порожній алейці пропід схилом гори немає нікого, окрім нас двох. Вона не знає, чи не слід було б їй, нічого не відповівши мені, шукати порятунку, відразу перейшовши на другий бік вулиці?

Вона підвищує голос і з обуренням каже:

— Що, власне, від мене ви хочете?.. Чого вам, нарешті, треба?.. Ви вже вдруге звертаєтесь до мене. Прошу лишити мене в спокої.

Мені хотілося б пом'якшити її гнів, і я відповідаю досить наївно:

— Нічого, слово чести, нічого! Лише одне слово: так абож ні! Оце й усе!

Я намагаюсь пояснити:

— Коли ви переходили через трамвайну колію, я дивився на вас, і мені на згадку прийшов лямбдамотив з симфонії Шиманівського.

Я відчуваю, що те, що я кажу, звучить ще безглуздіше, ніж все попереднє. Але вона легко червоніє. Її охоплює вагання. Вона не зовсім певна того, як їй слід поставитися до всієї ситуації.

І в цей вирішальний момент я несподівано для себе згадую присвятний напис, видрукований на клявірі симфонії, і я називаю ім'я:

— Ларисо Павлівно!..

Хмара затягла з заходу й півночі небо, над околицями міста звисла тінь, і в сутінках хмари спалахують одна по одній глухі беззвучні блискавки, але з полудня й сходу ще сяє сонце. Листя кленів дрібно тріпочуть в поривах вітру. Вихор, зірвавшись, несе з собою стелову куряву, прибережний пісок, листя й квіти акацій і цілі хвилі пахоців. Він рве на жінці одяг, висмикує у неї з-під гребеня пасма волосся, і, якщо вона щось і каже до мене, то я не чую нічого.

Вона стає спиною до вітру, згинає голову й, притримуючи рукою волосся, кричить до мене:

— З вашого боку це зовсім недотепно, знаючи, хто я, підходити до мене й замість того, щоб назвати себе, так по-школярськи дражнити мене!

Я палко заперечую:

— Запевняю вас, що я ніколи не дозволив би собі такої пласкої гри. Я зовсім не знаю, хто ви.

Вихор пронісся, вона зводить голову, в її очах цілковита розгубленість. Вона не розуміє нічого. Нерішуче вона хоче спростувати:

— Алеж...

Тоді вона стискує брови.

— Так що зрештою вам треба од мене?

— Мені хотілося б довідатися...

— Про що?

— Я казав: чи ви та жінка, якій присвячено Другу симфонію Шиманівського?..

Вона спалахує:

— Ви репортер?.. Вам хтось щонебудь казав?

— Найменше! Ні перше, ні друге! Я уже згадував: усе це прийшло до мене так само несподівано й незрозуміло, як і для вас.

Вона замислюється й висловлює здогад:

— Певно, ви особисто знайомі з композитором?

Вона називає його на ім'я та по батькові:

— Він казав вам про мене? Ви од нього?

— О, ні! Я знаю його речі, високо ціню його творчий геній, з мене один з найщиріших прихильників його обдаровання, але я досі не мав нагоди й приємности зазнайомитись з ним особисто.

Вітер хилить верхівки дерев, обсипає панчохи піском, рве волосся на голові. Вона стає боком до вітру й згинає голову. Тепер вона дивиться на мене знизу й скося.

— Звідкіля ви знаєте мене?

— Нізвідкіля! Я ж казав вам: я вас не знаю!

Вона по-дитячому безпомічно розводить руками:

— Як же це так?

Вона почуває себе розгубленою і тоді з щирою безпосередністю питає:

— Ви не тутешній?

— Ні, не тутешній. Я щойно вчора приїхав з Харкова!

Навряд чи їй самій ясно, чому вона звернулася до

мене з цим запитанням, але, поза сумнівом, їй починає подобатись химерність нашої розмови. Повопі вона втягається в гру.

Ми дійшли до перехрестя, де алейку з кленами, що йде вздовж схилу гори, пересікає вулиця, що сходить згори, прокладена між двома порожніми, порослими бур'яном пустошами.

Я прохаю дозволу, якщо вона не заперечуватиме, пройти з нею далі.

— Прошу, тут недалеко!

І вона показує рукою на групу кам'яниць, розташованих на горі.

Ми повертаємо ліворуч вгору, і я прикриваю її своєю поставою од поривів вітру.

Я користаюсь з нагоди внести ясність в те, що сталося. Мені далеко не все зрозуміле в ході подій. Певне, намагаючись пояснити, я плутатимусь і заплутаюсь, і неясне не стане від того ясніше, але я кажу те, що кажу. Не без докторальности я починаю аналізувати подробиці.

— Дозвольте, — кажу я, звертаючись до неї, — якщо це не здається вам обридливим або ж нудним, почати з того моменту, коли ми з вами так несподівано для нас обох зустрілися на порозі притвору в «Варязькій церкві». Ви виходили, я хотів увійти. Тоді в мене з'явилося раптове враження, немов би я вас добре знаю!

Я зідхаю.

— Знаю, — ось слово, яке ми так часто повторюємо і яке однак має багатобарвний і дуже часто суперечливий зміст. — Я знав вас і одночасно не знав. Справа йшла про те, як я вас знаю. Свідомість підказує нам не завжди прямі й правдиві тлумачення наших вражень того, що ми сприйняли. Ми з вами зіткнулися ненароком, перше враження од вас сказало мені, що я вас знаю, але свідомість підказала першу-ліпшу відповідь, відповідь довільну й поверхову: «Ти, мовляв, знаєш її тому, що це твоя добра приятелька!» Це була помилка. Цілком хибна

відповідь з боку свідомости. Мені довелося зникнути і просити в вас прощення. Найгарніша медуза, яку море викидає на берег, обертається в купу огидних драглів.

Я поглядаю на мою супутницю. Вона слухає. Я кажу далі.

— Отже, було дві речі: враження знаности, яке прийшло не знати звідки, і хибне його тлумачення. Ви дозволите далі?

Вона не заперечує:

— Але дуже прошу!

— Звичайно ми проходимо цілком байдуже повз подібні випадки, які трапляються в нашому житті. Ми не зауважуємо їх. Ми зневажаємо їх як дрібниці, хоч часто саме вони бувають варті якнайпильнішої уваги. Щоправда, іноді ми ризикуємо бути при цьому безтактними або навіть настирливими.

Я посміхаюсь до неї. Вона відповідає на посмішку посмішкою. Те, що я іронізую над тим, про що я розповідаю, приносить мені з її боку прощення.

— Ви пішли, — кажу я далі, — я лишився. Я прикладав всіляких зусиль, щоб знайти пояснення для цього враження знаности. Безперечно, це враження знаности було аж надто аморфне, щоб можна було дати собі раду. Воно було дуже невиразне й побіжне. Відблиск сонця від люстра на стіні — спробуй його спіймати й втримати!.. Я ганявся за ілюзією. Я напружував свою думку. Я вимагав од своєї пам'яті чіткої відповіді. Я поводився з собою, як найсуворіший слідчий. Я був упертий. І все таки всі мої зусилля були даремні. Я був на хибному шляху.

— Я виходив з припущення, що враження було зорове, і я не досягнув нічого. Чи не слід було припустити, що це було враження знаности не зорової, а іншої, скажімо, слухової, музичної? Я вирішив вдатися в своїх розшуках в цей бік. Змучений, я пішов за вами. Я нарікав на себе. Я скаржився. Я був сповнений безнадії. І в той момент, коли ви переходили через колію, коли

ваша постать викреслилася на фоні гори і моє враження од вас стало особливо чітким і суцільним, в середині мене зазвучали ті прозорі, прості й ясні такти музичної мелодії, що складають основу лямбмотиву в симфонії Шиманівського.

— Ви, — звертаюсь я до неї, — не захочете сказати, що це був цілковитий випадок, або ж що я помилюся?.. Гадаю, що це було так: з зорового враження родилося музичне. Я дивився на вас, і в міру того, як я дивився на вас, в мені все владніше й все могутніше звучали звуки симфонії, рождалися такти музичної фрази. Я не мав сумніву: це були ви!

Вона не знає, як їй поставитися до мене й до мого оповідання. Хто я: шарлатан або фантаст? Як їй думати, чи правда те, що я їй розповів, чи може, все це я лише зненацька, принагідно вигадав?.. Вона спитується чинити опір:

— Ви, — каже вона, — або знущуєтеся з мене, або жартуєте!

Вона вимагає від мене чесности.

Я запевняю її, що все було саме так, як я їй розповів, і що в свою розповідь я не привніс і найменшої витівки, нічого вигаданого, жадного жарту.

— Чому ви заперечуєте, — кажу я до неї, — що творчий акт може повторитися двічі? Що за зоровим враженням од вас в музичній темі композитора я міг пізнати вас, як композитор колись в вас пізнав свою музичну тему?..

Вона спалахує:

— Але це неможливо!

— Але це є факт! Чому, — не без гіркого докору кажу я їй, — чому волієте твердити, що Зелена папуга є звичайний птах, і не хочете, разом з Карлом Гоцці, повірити в кам'яні статуї, які розмовляють, і в те, що лише Зелена папуга може зробити людство щасливим?

Я схилиюсь і цілую її плекану, з вузькими овалами

нігтів руку. Я дивлюся на неї. У неї важке, зібране в високу зачіску, біле з жовтавим відтінком волосся, тонкий ріт, нітко окреслений ніс, легким рум'янцем ніжно забарвлене обличчя.

Ми стоїмо на горі. Перед нами відкривається широкий кругобрій, далекий срібний степ, потемнілий од навислої над ним тяжкої хмари, і Дніпро, до якого наближається, закриваючи сонце, хмара. Вітер хилить тополі.

Молода жінка поглядає на хмари, на мене, на вітер і знов на хмари, на мене, на вітер. Вона не певна. Вона каже:

— Здається, буде гроза.

Я кажу:

— Вітер розвіє хмару!

Вона вагається.

Тоді з довірою й щирсердо каже:

— Зайдімо! В нас немає нікого! Чоловік на лекціях.

Ви ж перечекаєте бурю!

Ми переходимо на другий бік вулиці. Галаслива юрба дітей гуляє під кам'яницею на пішоходах. Двоє малят вириваються з юрби, з вищанням кидаються до жінки, притулюються до її ніг, охоплюють рученятами її спідницю, в захопленні вітають її.

Питаю:

— Це ваші?

Вона безжурно:

— О, ні!

Ми входимо в широкий, білий, пустельний вестибюль. Розлогими мармуровими сходинками підіймаємося на другий поверх. Тиша, порожнеча, високі білі двері. В вікні дзижчить і б'ється муха. На дверях мідна табличка з написом «професор». Твердий знак наприкінці слова з'ясовує мені, що її чоловік повинен бути років на 10-15 старший за неї.

Просторий передпокій нагадує залю. Відкриті двері

відкривають вид на амфіладу великих ясних високостельних кімнат.

Я перехоплюю її погляд і кажу:

— Я без капелюха!

Вона запрошує:

— Тоді прошу, проходите.

XXVI

Я ввійшов до кімнати. Старовинний «панський» ясних золотавих кольорів килим з витканими на ньому рожевими трояндами простягся в усю широчінь стіни.

Молода господиня, зауваживши, що я підійшов до килима й розглядаю з зворотного боку нитки основи, не без гонору каже мені:

— Це датований килим! Він з року 1728, з килимової майстерні Данила Апостола.

Та килими й найменше не мій фах. Досі я ще ніколи нічого не писав про цю ділянку українського барокового мистецтва.

Я обмежуюсь зауваженням:

— Кюв'є за однією кісткою відтворив вигляд допотопної тварини, чи не можна було б за розмірами цього килима відтворити розміри панських будинків з кінця 17, початку 18 століття?

Задовольнивши свій загальний, аматорський інтерес до цієї кошовної речі, я повертаюся на закаблуках і оглядаю кімнату. Ясний, лискучий паркет. На кришці чорного піяніна, що стоїть коло бічної стіни, нудьгує традиційний бюст замисленого Бетговена. По середині кімнати стіл. В зеленому склі високого келеху на чотирокутному просторі білої скатертини червоною плямою полум'яніють пелюстки тюльпану.

Господиня просить пробачення. Вона залишить мене на хвилинку самого, щоб підібрати розтріпане вітром волосся. Чи я дозволю?

— О, розуміється, прошу!

Я залишаюсь насамоті в цій великій кімнаті з одчиненими вікнами на схід: за купами дерев крицева смуга далекої ріки й синява неба.

Користуюсь з нагоди, щоб оглянути фота, які висять на стіні над широкою турецькою тахтою по той бік столу. Заклавши руки на спину, передивляюсь світлині. І тоді відразу кажу:

— Еге ж! Ні, я не помилюся аж ніяк!

Скидаю окуляри й починаю розглядати зблизу. Я відразу пізнаю молоде обличчя, великий чуб, що звис над прямокутником чола, по-юнацькому ще пухлі уста, і тверде, уперте, що виступає, як у Вагнера, підборіддя, — так добре знайоме з часописів, концертів і афіш обличчя молодого композитора. А ось вони вдвох: він і вона. Берег моря; чорні ланцети кипарисів, скелі, що стали умовним стандартом південної екзотики... Я дивлюсь на просяяну радість її обличчя на маленькій світлині, де вона в білій парусиновій сукні стоїть над морем, — таку безмежну радість, що в мені прокидається заздрість, чому я лишився непричетний до всієї цієї надмірної повноти життя...

Низка її фот. Колекція ракурсів. Гра світлотіней. Відтінки сірих і брунатнорудавих кольорів. Експериментальні вправи майстрів фотомистецтва, шедеври вигадки, іреалістичні спроби заперечити сугубо реалістичні способи.

Портрет обважнілого чоловіка з бородою й професорським виглядом, — певне, фото її чоловіка.

Ще численні фота незнаних мені людей. Око байдуже пробігає по цих світлинах, що нічого не хочуть мені сказати.

Я сідаю на канапу. Крізь одчинені двері до сусідньої кімнати, далеко більшої за цю, де я сижу, мені видно блакитносірий шовк меблів в стилі «Люї XIV» і чорну масивну брилу роялю, що громіздким трикутником заповнює ледве чи не половину просторої залі.

Ритуальна урочиста тиша великокімнатного мешкання. Здалека з вулиці чути дитячі голоси. Спокій. Я маю нагоду зважити. Ці два дорогі інструменти, ці купи нот, що лежать на табуретках, ці великі декоративні фота, яким немає місця в звичайному професорському мешканні, знайомство з композитором, усе це свідчить про причетність — ту або іншу, зрештою більш-менш близьку — цієї моєї нової знайомої до музичного світу.

Чи не міг би я зробити ще якісь дальші висновки?.. Міркуймо далі! Її звать, відповідно до присвятного напису на клявірі Ларисою Павлівною. Що може сказати мені це ім'я? Чи говорить воно про щось, чи не говорить ні про що? Оперова актриса? Є досить знана камерна співачка саме з цим ім'ям: Лариса Сольська. Її концерти користалися й користуються видатним успіхом. Критика й публіка ставить її на рівні з Зоею Лодій! Чи не мушу я припустити, що це саме вона?

Вона входить до кімнати, і я підвожусь їй назустріч. Я кажу їй:

— Якщо продовжувати розпочату гру, розплутувати далі всі таємниці, то я мусів би ствердити, що я сьогодні мав приємність зустрітись з Ларисою Сольською. Ви не захочете зробити мені прикрість і сказати, що я помилюся?

Вона сміється у відповідь і простягає мені для поцілунка руку:

— Ні, я не зроблю цього, мій Каліостро! Ви чарівник, хитрун, ясновидець, фантаст! З якої кишені чи з якого рукава ви витягнете зараз свою Зелену папугу?

Вона дуже мила жінка!.. Я посміхаюсь їй і кажу:

— Я мушу спокутувати свій перед вами гріх: мені досі не довелося ні разу бути на ваших концертах. Але ваш і мій добрий знайомий і приятель, Дмитро Ревуцький, багато і з великим завжди захопленням говорив про вас. Дивуюсь, як я, буваючи у нього, ні разу не зустрівся з вами.

Господиня просить сідати. Вона сідає на тахту, а я на круглий стільчик коло піаніна.

Я сів коло піаніна, моя рука торкнулася кришки, я одкрив клявіатуру й поклав пальці на клявіші. Це сталося зовсім автоматично, без жадної думки. Один рух продовжував другий.

З мене ніякий музика. Я жаден професіонал, звичайний собі аматор. Граю я не бездоганно. Я свідомий цього, але я маю музичну пам'ять, і ніхто, гадаю, не кине мені, що я не розуміюсь на музиці, абож що я не здібний вчуватись у музику.

Дотик пальців до клявіш став імпульсом. Я пробіг по клявіатурі, згуки гами розсипались по кімнаті. Певно, я зробив це лише для того, щоб пізнати згучання інструменту. Згук був повноцінний, гулкий: зерна добірної важкої пшениці лягли на долоні рук!

Я спитав:

— Ви дозволите?

Коротке й любязне: «Прошу»!

Я не сказав би певно, чому саме я дозволив собі відтворити ляйтмотив, цю коротку давінку музичну фразу, що сьогодні прозгучала в моїй пам'яті. Можливо, що я зробив це виключно за інерцією. Можливо, що присутність цієї жінки, якій була присвячена ця чудова річ, мене бентежила.

Розуміється, це було необачно, ба навіть до певної міри з мого боку безтактно, але що я міг зробити? Я вже не міг утриматись. Це було дужче за мене.

Музика наповнює мене. Мене вже немає. Є лише музика, і я в повній покорі музиці.

З мого боку це був жаден психологічний експеримент. Жадне насильство. Жадна спроба гри на нервах, її або моїх.

Знаючи, що та, яка викликала згучання цієї музики, знаходиться тут, поруч мене, я не міг, я *мусів* був відтворити музику.

Срібні згуки початку симфонії, що говорили про перше кохання, про перші зародки почуття, і тоді ж відразу, уже від самого початку про грозову повінь пристрасти, про несамовитий шал екстатичного папання, розлились по кімнаті. В умовному просторі кімнати постала, творилась музика. Музика була надмірна. Почуття було надмірне. Напруженість папання оберталась в абстракцію. Реальне було знищене. Фізично неможливе ставало можливим метафізично.

Я поринув у згуки. Я розчинився в згуках. Світ обернувся в музику. Була музика, була музична, слухова абстракція світу. Світ і вона, ця жінка, сприйняті й втілені в музиці.

Вона сиділа тепер біля столу, де на білому полі скатерти полум'яніла квітка. Вона слухала. Її руки лежали на столі. Кінцями пальців вона торкалася келеха з тюльпаном. Обличчя її зблідло. Уся вона здавалась відсутньою.

У цей момент в кімнату ввірвався вітер. Вихором понісся по мешканню, здригнулись стінки будинку. По цілому будинкові загрюкали вікна, загуркотіли двері, задзеленчали шибки. Десь почувся брякіт розбитого скла. Знялися зойки наляканих дітей і крики жінок:

— Зачиняйте вікна! Зачиняйте вікна!

В кімнаті відразу стало темно.

— Грози не буде! Вітер розжене хмари! — кажу я.

— Я зараз! — гукнула вона й побігла зачиняти вікна.

XXVII

Вона повернулась.

Я сказав їй:

— Це небезпечна музика! Якщо б я був одружений, я заборонив би своїй жінці слухати цей твір!

Вона розсміялась і сказала:

— Грайте!

Голос згучав різко й разом з тим нетерпляче. Як

наказ і одночасно як благання. Вона просила пощади. Хто зна, чи володіла вона собою?

Я грав. Я грав найбільш напружену, найбільш екстатичну частину симфонії, саме ту, що визначила собою назву цілого твору. Палала піднесена пристрасть. Розкрились пелюстки квітки. Полум'я вогню стало білим.

Вона стояла коло піаніна. Її обличчя було зовсім близько від мене. Обличчя її стало бліде, як вапно, як маска, й пофарбовані уста, пересохли від згаги, тремтіли.

Вона цілком віддалась почуттю музики. Вона слухала музику, і це вона слухала себе, бо музика була нею і не було музики поза нею. Вона була музикою. За нею я пізнав музику, з музики я пізнав її.

Нічним метеликом тремтіли закриті повіки. Рожевіли щоки. Широко розкрились уста. Я поцілував її. Вона не відштовхнула мене. Чи освідомлювала вона, що це був я?

...Вітер розвіяв хмари. Знов проясніло в кімнатах. Соняшний день прозоро сяяв, і лише синява неба стала ще гущіша.

— Треба відчинити вікна! — сказала вона і, притягнувши мою голову, поцілувала мене. Тоді підвелась і пішла.

Вона пішла. Я думав про той гіркий, полинний присмак, що я його відчув в її поцілунку. Чи це мені лише здалося і в її поцілунку не було нічого, окрім ненасиченої пожадливості бажання, що як і музика, не має ні кінця, ані початку?

Вона одчинила вікна й двері на балкон. Крізь одчинені двері й вікна в кімнату широким потоком лилося соняшне світло. В блакитній каламуті соняшних променів пливли й крутилися пилінки.

Перед люстром, що висіло над піаніном, я перев'язав краватку. Люстро відбивало моє обличчя, сутулу спину

гіпсового Бетговена і в безодні скла червону пляму тюльпану на білому тлі стола.

Я стояв. Я бачив перед собою клявіатуру піаніна, — білий клявішний шлях, перерваний чорним поруччям. Шлях не вів нікуди, абож він вів лише в ту умовну реальність, що її творить мистецтво, надаючи більшої вірогідності нашому повсякденному існуванню.

Лариса прийшла, в новому вбранні. На ній була вечірня концертна сукня з довгим шлейфом. Вона захопила мій здивований погляд: що повинно було означати це переодягання? — і відповіла:

— Я співатиму.

І додала:

— Для вас!

І тоді пояснила щодо вбрання:

— Це як уніформа!.. Кожна поводить себе так або інакше в залежності від того, яке на ній убрання! Я маю примху, я волю співати лише в концертному вбранні. Малим дітям і співачкам дозволено бути примхливими.

Вона запропонувала перейти до сусідньої кімнати, де стояв рояль!

— Там, — сказала вона, — кращий резонанс!

Вона стала коло роялю і сперлась долонями на кришку клявіатури. Біляве золото її волосся чітко контрастувало з чорним убранням.

Я був єдиний слухач на цьому дивному концерті, з додатком хіба горобців, які цвірінькали й метушились на балконному майданчику, раз-у-раз недовірливо зазираючи у залю.

У неї був міцний і добре поставлений голос, м'який голос камерної співачки, сповнений інтимного ліризму. Найвищої чистоти й стриманості.

Пісня приходила за піснею в довільному й непримушеному виборі. Вона співала дуже просто, але в простоті її співу відчувалась суворість і вибаглива школа. Усе зайве було відкинене. Вона вклала в пісню почуття, але це

почуття ніколи не переходило в чулисть. Це був найкращий зразок пісенного «ампіру».

Дзвінок увірвав пісню.

— Чоловік! — гукнула Лариса.

Вона оглянула мене з низу до гори. Було видно, що вона уникала навмисних родинних ускладнень. Упевнилась, що зі мною все гаразд, і, підтримуючи рукою шлейф, побігла до передпокою, по дорозі в сусідній кімнаті поправивши на канапі зм'яті й розкидані подушки...

До кімнати увійшов вахлуватий чоловік, років за 50, з розкуйовдженою борідкою, з набряклыми мішками під маленькими червоновими очима. Був він огрядний, але досить рухливий і жвавий, борідка, яку він носив, мішки під очима, черевце, чорний люстриновий піджачок, застібнутий на один гудзик і не застібнутий на другий, надавали йому вигляду типового професора ще з передреволюційних часів.

Я підвівся й чекав.

Лариса, що йшла за ним, познайомила нас.

— Мій чоловік!..

Сміючись, вона додала:

— Чоловік в житті одруженої жінки є суто формальна категорія. Він є юридична фікція, необхідне зло. Без нього заміжня жінка не могла б вважатись заміжною!

— Ларисо, ти кажеш жахливі речі! — з жартівливим докором зауважує чоловік у відповідь на ескападу своєї дружини.

— Але що я можу?.. — каже вона: — я лише констатую факти.

І вона продовжує ритуал репрезентування.

— Це мій добрий знайомий!.. — показує вона на мене.

Вона каже й спиняється. Вона не може назвати ні мого ймення, ані мого прізвища. Вона знає про мене лише те, що я не тутешній і що вчора приїхав сюди з Харкова...

— З Харкова! — додає вона, щоб закінчити фразу й заповнити бодай якимось прикру порожнечу.

Очима, що сміялися, вона, стоячи за чоловіком, дивилася на мене. Вона потребувала підтримки.

Я послішив їй на порятунок. Я назвав своє ім'я, свої посади, своє звання, для чого, в якій справі я сюди приїхав. Я сказав навіть, що ми зустрілись у «Варязькій церкві» з нагоди Наради і що —

— Я глибокий і давній поклонник музичних талантів Лариси Павлівни!

Я вклонився в її бік, і ми з чоловіком потиснули один одному руки.

Що я міг знайти кращого в своєму репертуарі за цієї ситуації?.. З нічого я творив міт! Але мені пощастило: виявилось, що професорові добре знайоме не тільки мое ім'я, але й мої наукові праці.

— Ви той самий? — спитав він.

Я розсміявся і відповів в тон:

— Авжеж, — ствердив я, — той самий.

— Ну, то я вас знаю!.. Хоч я з фаху, власне, геолог, — сказав він, — але під час своїх численних розвідкових по-дорожей з геологічними експедиціями по Україні, на Кавказ, Алтай, Памір я ніколи не ігнорував, щоб не звернути уваги на тубільні пам'ятки архітектури. В моїй колекції світлин ви, певне, знайдете чимало цікавого для себе. Чи ви, — питає він мене, — були, приміром, в Афганістані?

Я спішу заявити, що —

— На жаль, мені туди не пощастило добитися.

— Ну, а я був! Ви побачите! — Він виніс з кабінету те-ку з світлинами й кілька моїх праць.

— У мене, — сказав він, — є, як бачите, ваш «Каталог барокових пам'яток на Україні 17-18 ст.», але, на жаль, мені бракує того, що мене найбільше цікавить: французької публікації вашого звіту про подорож до Вірменії. Мені дуже хотілося б порівняти ваші світлини з моїми і знайти у вас коментарі до тих пам'яток, що я їх бачив на

власні очі. Я маю тільки вирізки з газет про вашу доповідь!..

Я запевнив його, що, повернувшись до Харкова, я негайно надішлю йому примірник моїх студій.

— Наклад моєї праці уже давно вичерпаний, але для вас у мене знайдеться ще якийсь екземпляр.

— Дуже прошу, я буду вам дуже вдячний! Я, — сказав він і глянув на мене своїми вузенькими червоними очима: в його темnobрунатовому обличчі було щось калмицьке, — ціню мистецтво! У мене чимала мистецька збірка, і, якщо до неї включити ще також і мою дружину-співачку, то мою збірку годилося б визнати за вельми коштовну і з смаком підбрану. Це вже, — зауважив він, — комплімент на власну мою адресу!

Ми сміємося з цього жарту і ще деякий час розмовляємо, тоді я дивлюсь на годинник.

Я приголомшений:

— Невжеж, — перепитую, — вже п'ята?!..

— А так, — стверджує професор.

Я схоплююсь з місця. Я підходжу до господині й цілую їй руку:

— Я зовсім втратив, — кажу я, — сьогодні почуття часу. Сьогодні вранці я прокинувся ні світ, ні зоря. На збори я прийшов надто рано і саме тому спізнився. Тут я засидівся до безмежності.

Але Лариса не хоче відпускати мене.

— Ви лишаєтесь у нас обідати, і по обіді ми маємо ще в своєму розпорядженні вечір. Що ви робите ввечері?.. — питає вона мене.

Я кажу, що ввечері я не роблю нічого і цілком до її послуг, але лишитися обідати я аж ніяк не годен.

Господар енергійно підтримує пропозицію своєї дружини, щоб я лишався в них обідати, але я од обіду відмовляюсь категорично.

Лариса йде на поступки.

— Ну, то гаразд, — каже вона, — на цей раз хай буде

по-вашому. Йдіть собі з миром, якщо вам на тому так залежить, але свій вечір, хочете ви того чи не хочете, ви віддасте мені!

— Я щасливий зробити це!

— Домовилися! — підсумовує Лариса і, сміючись, додає: — Я заходжу за вами. Вечір ми проводимо разом. На жаль, мій чоловік надто зайнятий і не зможе мене супроводити. Я примушена принести за нього пробачення. Я прийду сама!.. Ви спинилися?..

Я називаю готель і номер кімнати.

Господар покірно прийняв це застереження щодо себе від своєї дружини. Не знаю, чи часто він звик чути од неї подібні заяви, але, прослизнувши швидким поглядом по його обличчю, я не зауважив, щоб він якось zareагував на сказане. В усьому, що відбувалося, не було нічого, що його бентежило б.

Признаюся, я не люблю умовлянь про побачення, якщо вони відбуваються в присутності чоловіка. Але Лариса воліла йти напрямки й одверто. Очевидячки, більш-менш одверто, як і кожна жінка, особливо ж, якщо вона до того ще й гарна жінка.

Господар провів мене якнайлюбізніше до східців, потиснув на прощання міцно мені руку і, стоячи на площадці, схилившись над ґратами бильців, кликав мені навздогін, коли я сходив вниз, щоб я неодмінно заходив до них першої-ліпшої години.

— Ми завжди будемо раді привітати вас у себе!

Він, видно, привичаївся бути вишукано люб'язним з Ларисиними приятелями. Його сповнювало почуття доброзичливості.

Я подякував. Висловив сподіванку, що ми бачимось не востаннє й матимемо нагоду зустрітись.

Внизу в вестибюлі, odkриваючи двері, щоб вийти на вулицю, я відчув, що червонію. Я згадав про люб'язне його запрошення.

Так, є чемність, що завжди має в собі присмак

двозначности. Є люб'язність, від якої відчуваєш себе ніяково.

Певне, мені ніколи не бракувало сором'язливості!..

XXVIII

Я запалив цигарку. До зупинки трамваю я вирішив, звернувши за ріг, пройти Полтавською.

Я пізнавав знайомі місця. За довгі роки тут ніщо не змінилося. Усе те саме степове місто. Жадного нового будинку. Жадних нових пішоходів. Купа сміття на наріжному безпарканному пустирі, бур'ян довкола шкільної кам'яниці, де колись містилася Маріїнська жіноча гімназія і тепер Трудова школа.

Хібащо вищербилася цегла в пішоходах, постаріли акації на Проспекті, на заваленому покидьками майдані між Музеєм і Горним інститутом зник бронзовий постамент Катерини, і на Інститутському будинкові з'явився під карнізом новий великий золотолітерний напис: «імени тов. Артема».

Я стояв, чекаючи на трамвай. Палив цигарку. Брюхаті кози, що вранці об'їдали молоду посадку на Соборному майдані, десь розбрелися геть. Простяглася на схід тінь, від недобудованої червоноцегельної кам'яниці. Проїшов трамвай знизу вгору. Підійшов мій. Я сів до причіпки.

Знов замиготіли засмагли ноги кондукторки по дошці вздовж вагону. Крутилися барвисті паперові стрічки з її шкур'яної торби. Вгору неслися дерева, обтяжені гронами квіту. Ми з'їздили вниз. Точніше, з шаленою швидкістю, немов зірвавшись з гальм, падали в безодню.

В вестибюлі готелю, підвівшись з лави, назустріч мені кинувся Іван Васильович Гуля. Це було як вибух. Катастрофа зустрічі. Він довго тиснув мені руки, зазірав у вічі, обіймав, обмацував, немов наочно хотів упевнитися в реальності мого існування.

Гуля був в ентузіастичному захваті, що я ще існую, що я не загинув, не зник остаточно, що він ще має нагоду бачити мене живим. Він був сповнений такого страху за мене. Він робив тисячу різноманітних припущень.

— Арсен Петрович, я, Завоблоно, ми всі не могли дати собі ради, що з вами, дорогий Ростиславе Михайловичу, сталося: може, ви захворіли, знепритомніли, стомившись після подорожі. Вам стало недобре. Чи, не дай Господи, ще щось гірше. Ви такий ретельний і точний, ви мені пробачте за мою фаміліярність, Ростиславе Михайловичу, але я сказав би: зразок педантичної пунктуальності, і... вас немає. Цього не могло бути. Я пропонував Арсенові Петровичеві відклас-ти збори, бо що таке Нарада без вас? Арсен Петрович дзвонив по телефону, я двічі їздив до готелю, був в Музеї, скрізь, але: немає! Ніде нема. Я був в одній, Ростиславе Михайловичу, але що я міг зробити більше? Розуміється, ви могли піти купатися. Чи ж ви думаєте я не був на Дніпрі?.. Розуміється, ця гроза..

І тоді відразу, навіть не змінивши голосу, з таким же ентузіастичним запалом Іван Васильович Гуля перейшов до оповідання про ранкове засідання.

— Яка шкода, що ви, Ростиславе Михайловичу, не були особисто на зборах. Ви багато втратили. Доповідь Арсена Петровича була чудесна. Вона була бездоганна. Арсен Петрович якнайкраще з'ясував усе: історію Варязької церкви, її мистецьке значення, хто такий Линник, його місце й значення в українському й світовому мистецтві — докладно з'ясував і довів усе. Навіть сам Завоблоно дякував Арсену Петровичу за його доповідь. У мене таке враження, що Варязьку церкву таки передадуть нам і з неї зроблять музейний заповідник.

Він передихнув, бо йому явно не вистачило повітря, і він гаряче потиснув мені руку.

Він повідомив мене, що сьогодні ввечері не буде

жадних зборів, як і передбачено за програмою конференції, — а наступне засідання відбудеться завтра тільки не о 10-ій, а об 11 годині ранку і, — щоб я цього тільки не забув, — в приміщенні Художнього музею. Загальне й уклінне прохання, щоб я неодмінно був на зборач.

Я подякував за інформацію й обіцяв прийти. Щоправда, вся ця Нарада й її праця хвилювали мене далеко менше, ніж це здавалось на перший погляд ентузіастичному Гулі. Що мені Гекуба, і що я Гекубі?..

Пообідали ми разом з Гулею тут же в готелевому ресторані.

XXIX

Увечорі, в годину, коли в відчинених вікнах моєї кімнати ще ясніли зеленаві присмерки, вона тричі постукала в двері.

Вона увійшла до кімнати ефектна, причепурена, жвава!

Але тепер вона здалася мені зовсім іншою, зовсім не такою, як перше. Вранці, при першій зустрічі, вона, її убрання, її торбинка, зачіска, все в ній було безпретенсійне й скромне. В усій її манері поводитись не було нічого підкресленого, жадної навмисности. Вона не мала на собі ніяких прикрас, які обтяжували б її вроду, або могли здатися якоюсь мірою зайвими. В усьому була надзвичайна стриманість і остаточна чіткість. Ритм її рухів, біле полотно блюзи, проста парусинова спідничка і червоні на високих закаблуках черевики. Ясний тягар волосся, недбайливо закрученого в вузол, і синява очей: на пшеничному полі південні темносині волошки.

На однотонному тлі виразніше виступала кольорова пляма. Врода народжувалася з кількох фарб, з ритмічної простоти небагатьох ліній. Білий простір скатерти, обмежений в своєму уявному обшарі чотирикутником країв, і на ньому густа червона фарба пелюстків тюльпану.

Навіть вдруге, переодягнена в чорне концертне вбрання з шляйфом, вона зберегла загальну стриманість камерного стилю. Її зовнішній вигляд набув більшої урочистости, але не втратив нічого з властивої їй простоти. Чорна довга сукня різкіше підкреслила контурну суворість цієї простоти. Нічого окрім протиставлення білого й чорного. Білява авреоля важкого волосся контрастувала з чорним тлом сукні. Чітко окреслилась стрункість її прямої постаті. Це була та урочиста простота ампіру, що стверджувала довершеність вроди в її запереченні.

На чорній кришці роаялю стояла біла видовжена ампірна ваза. Стель був витриманий достоту.

Але тепер, такою, як вона прийшла до мене, вона була цілковито інша.

Мені завжди здавалось незрозумілим, чому в лейтмотив симфонії Шиманівського раптом приходять лам. Така прозора й проста музична фраза раптом розпадається, рветься, зривається, втрачає прозорість, згуки нервово стрибають. В музиці молодого композитора з'являються аритмічність, галаслива напруженість, відгуки джазної музики ресторанів і кав'ярень. Молодий автор до складу симфонічного оркестру запровадив інструменти джаз-оркестру, проти чого різко протестували прихильники традицій суворого симфонічного стилю. Усе це не в'язалося так само і з моїми враженнями од Лариси, з зорового образу якої я пізнав сьогодні звучання його музики.

І тепер я її бачив зовсім іншою. Жадної простоти. Ніяких волошок. Жадного польового простору, овіяного подихом весняної бурі!

Цілковито змінена лінія плечей, відмінна постава голови. Нова манера ходити, вироблена в ритмі фокстротних синкоп. Грим, якого бракувало вранці і який був тепер уміло, вправною рукою накладений на обличчя. Стандартизований тип заґримованого обличч-

чя, спеціально призначеного для одвідин кав'ярень, кіна, ресторану. Брови були вичорнені прямими лініями, насинені були повіки, вії стирчали прямі й довгі, як стріли. Кожна волосинка вій була здобутком ретельної праці.

Черевики підібрані були в кольор до сукні. Вони кидалися в вічі своєю гротескною навмисністю. Різкий аромат незвичних парфюмів. Майстерно викладена віртуозна причіска.

В руці вона тримала барвисто яскраву, екстравагантну парасольку, й торбинка була заткана золотом, маленький шедевр мистецтва, розрахованого на дрібниці й витворюваного для жінок.

Я здивований і вражений. Я навіть трохи вагаюсь, не цілком певний, чи не трапилось якоїсь помилки і це якась незнайома мені жінка ненароком потрапила до мого номера замість іншого.

Вона схоплює моє здивування.

— Не пізнаєте? — каже вона, сміючись.

Але я пізнаю її голос, її сміх, синяве світло її очей.

Вона викреслює в повітрі парасолькою барвисте коло, кладе на стіл торбинку і, ділячи погляд межі мною й люстром, свідомо своєї навмисної відмінності, вона питає:

— Якою я подобаюсь вам більше?

— Собою! — відповідаю я.

Й хрипким, стисненим од бажання голосом єдине тільки слово:

— Ти!

...Ми вийшли з готелю.

Мандрівники, бродяги почуттів, кочовники міста, ми віддалились безцільності нічних блукань.

Ми переходили з садка в садок. Ми переходили з пільми в світло і з світла поринали в пільму. Ми

одкривали нікому не знані країни, суходоли, землі. Ми собою починали всесвіт з початку.

Я спитав:

— Чи не здається вам, Ларисо, що біблійне оповідання про Адама й Єву відноситься тільки до вас і мене, і ми, ви й я сьогодні — це ті перші й єдині на світі люди, задля яких був створений цілий цей світ?..

Ніч оберталась мітом. Усе, що було довкола нас, перетворювалось в химерну фантазмагорію почуттів.

Хвилями напливав аромат квітів. Пахощі були такі густі й тьмяні, що, здавалось, їх можна було сприйняти навпомацки й розтерти на кінчиках пальців.

Линув час. Ми стомились від наших блукань. Ми зголодніли. Я запропонував піти по вечеряти.

— Ходімо їсти й пити вино!

Вона не заперечувала. Вона згодилася на всі зроблені пропозиції: вечеряти, пити вино, не йти до ресторану, а до шашличної, яку я пізнав з вчорашнього вечора і яку я брав на себе сміливість авторитетно рекомендувати сьогодні.

Скоса з-під капелюшка кинений погляд. Пристиснувшись до мене, стиха вона каже:

— Милій!

XXX

Збитими кам'яними сходинками ми зійшли вниз. Усе, що було вчора, повторилось сьогодні.

Як і вчора, ми пройши повз помальовані на стінах сходів ландшафти й жанрові сценки, наївні відгуки персидських мініатюр і свідчення про малярську безпорадність мистця. Як і вчора, огрядний господар привітав нас на порозі. Перед нами сяяла блискуча лисина низько схиленої його голови. І одна рука була простягнена нам назустріч для потиску, а друга прикладена до серця.

Господар пізнав мене й бурхливо виявляє радість, що сьогодні він знов має щастя бачити й гостити мене.

Я у відповідь тисну теплу його руку й ласкаво хляпаю долонею по широкій його спині.

Ми обидва тішимося з нашої зустрічі, як тільки можуть тішитись і радіти люди, що зустрілися ненароком на життєвому перехресті і що їх шляхи розійдуться знов, щоб ніколи знов у житті не зіткнутися.

Показуючи коротким своїм пальцем на мою супутницю, господар з гордістю каже мені:

— Це нам тутешній буль-буль. Це нам соловей!

І тоді, звертаючись до Лариси, він закидає їй, що вона давно не була в нього. Він прислухався до солов'їв, що на весні прилетіли до міста й почали співати по садках. Але він не чув її голосу серед них і з сумом питав не раз самого себе:

— Де наш співає буль-буль? Може, він полетів десь в далеку країну, на холодну й темну крижану північ, щоб там своїм співом розважити людей, які позбавлені щастя слухати на весні солов'їв у себе по своїх садках?

Лариса не без приємности вислухала цей розлогий і барвистопишний комплімент, що бринів немов переклад з Гафізу.

В затишному кутку, який знайшов для нас господар, ми сіли за столик.

Знаючи усталений лад, я, не дивлячись, одкинув геть убік картку стандартних страв. З вчорашнього дня я мав достатній досвід у тому, як треба поводитись тут, щоб не випасти з того базарного й одночасно родинного тону, який плекав тут господар цього духану, ніби це все діялося не в великому місті індустріялізованої України, а десь у якомуньбудь маленькому містечку поблизу Єревану.

— Ми зголодніли! — заявив я господареві: — Ми хочемо їсти, але ми хочемо їсти щось винятково добре,

щось таке досконале й виключне, чого немає в жадних картках і жадних цінниках!

Мої слова явно схвилювали господаря, і він сказав:

— Я розумію тебе!.. Якщо до мене прийшов такий поважний гість, як ти, — він показав на мене пальцем, — і така вродлива і молода жінка, як ти, — він і на неї показав пальцем, — я маю погостити обох вас чимсь особливим!

Він був збентежений. Він замислився. Він чемно вклонився, скромно втупивши долі свої маслянисті очі.

З такої нагоди, як і годилося, до нашого столика покликаний був кухар. Ми почали втрьох радитися, але поступово запал підносився, атмосфера насичувалася електрикою. Дуже швидко я випав з гри. Задля власної безпеки, я ухилився від участі в цій кухонній дискусії, тим паче, що на мене вже майже з самого початку ніхто з них обох не звертав уваги і з моїми міркуваннями, які я робив спробу вставити, ніхто не хотів рахуватися.

Суперечка між господарем і кухарем зчинилася спочатку щодо вибору страв, тоді щодо їх послідовности.

Кожен з них відстоював свою думку.

Вони перейшли на вірменську мову. Я досить розумівся на цій мові, щоб збагнути, що розбіжність думок дійшла між ними до цілковитої протилежности. Суперечка оберталася сваркою. Вони вже не розмовляли. Вони загрожували один одному. Очі обох палали ненавистю й гнівом. Здавалося, ще мить, ще трохи, і вони вчепляться один в одного і схоплять один одного за груди.

Присутні затурбувалися. Вони одсовували стільці і підводились. З обережності я прибрав накриття, ножі й виделки, на столі вбік. Хто зна, чим все могло скінчитися?

Намагаючись перекричати галас, перехилившись через столик, я гукав до Лариси:

— Чи бачили ви колись таке? Хіба для цього є ціна грошей, і чи можна це якось сплатити?

І раптом все вщухло. Палання згасло. Кухар і господар дійшли згоди.

Заклопотаний кухар швиденько почвалав на кухню, а господар, лагідно просяявши й витираючи серветкою спітніле чоло, почав люб'язно розповідати нам, що для нас приготоване буде на кухні і яким вином він думає сьогодні нас почастувати.

— Вино для солов'я, — казав він, — не може бути звичайне. Таке, як для всіх. Воно повинно бути солодке, як мед, і запашне, як троянда.

Він запевняв нас, що в нього в льоху є саме таке вино. Саме в нього й саме таке: густе, солодке, тьмяне й темне, як південна ніч.

Він хотів запевнити нас, що не кожному навіть із найкращих знавців вина доводилося пити щось подібне. Аджеж не кожен з них був з ним знайомий.

Говорячи це, він гордовито ткнув себе коротким пальцем в груди. Він знаходився в центрі космосу.

Скидалося, увесь світ і все в світі розподілялось для нього на дві категорії: на людей, що мали нагоду заізнатися з ним і скористатися з приязної його гостинності, і на людей, що такої нагоди не мали. Уся неповнота життя і все недосконале в світі починалося від останньої обставини.

— Покуштувати бодай краплину такого вина — це зберегти згадку про його смак на ціле життя! — казав він.

— Вино, — казав він далі, — це як жінка! Є жінка і жінка, і є вино й вино. Є вино, що його можна пити щодня й ніколи не зазнати від того втіхи. Є жінка, що її можна знати ціле життя, і що тобі з того? Але буває жінка, що, раз її зустрівши, ніколи більше не забудеш її в житті, хоч це був лише погляд, який ненароком вона

кинула, або посмішка, що нею вони обдарували тебе мимохідь.

Він зробив павзу, немов віддавався споминам.

Багато дечого він міг би сказати з цього приводу, але іноді це може бути зайве. І сьогодні, коли в нього гостюють така гарна й приваблива жінка і такий наймудріший і найвченіший з усіх людей чоловік, що навіть серед жінок уміє вибрати для себе найкращу, злочинно було б з його боку, якщо б він не почастував їх добірнішим з усіх вин, що їх він у себе має.

І він гукнув на одного з своїх підручних, наказав йому дістати свічку і йти з ним разом до льоху.

Він пішов.

Мушу признатися: ми мали нагоду переконатися, що це не були жадні слова з його боку, сказані лише для того, щоб поліпшити низьку якість кепського вина та компенсувати надмірність сплаченої за нього ціни. Вино, яке ми пили того вечора, було густе, солодке, тьмяне й тепле, як тепла й запашна буває лише весняна солов'їна ніч.

Це була коштовна рідина. Кожну її краплину треба було цінувати, немов спадковий клейнод, передаваний з роду в рід і з покоління в покоління. Вино було варте порівняння з тією жінкою, яка його пила. Уся радість і вся втіха життя конденсовані були в насолоді, яку ми відчували, смакуючи отее вино.

Була пізня ніч. За столиками в шашличній поволі порожніло. Гості розходилися, але ми з Ларисою, скінчивши вечерю, ще сиділи. Рожевий туман застував світ. Ми нікуди не хотіли йти, не хотіли рухатися, охоплені солодким почуттям блаженної зціпенілості.

Ми пили чорну, міцну турецьку каву. До свого гурту ми запросили господаря. Поринувши в хмільне коливання, ми слухали розлогі його міркування про вино, про людей, їжу, сенс життя, призначення людства

в світовому бутті універсу. Всесвіт він розглядав з погляду господаря шашличної.

Він казав:

— Серед моїх друзів, які приходять до мене, є люди різних смаків. Є люди, що для них байдуже, яке вино вони питимуть. Вони прагнуть відчутти себе щасливими, коли в них кружлятиме в голові. Я люблю таких друзів. Я шаную їх, і вони шанують мене. Вони випили, я випив з ними. Вони веселі, але я також веселий. Підтримуючи свого друга під руку, я допоможу йому вийти на вулицю, гукну на візника й побажаю щасливої путі й доброї ночі.

— Але є в мене, — продовжує господар, — друзі, які, прийшовши, кажуть до мене так: «Друже, я люблю вино, але не всяке, а добре! Я люблю вино, щоб воно смакувало. Я хочу відчутти втішну його добірність, коли я його питиму!»

Господар запалюється. Змінюється ритм його мови. Він звертається до мене, ставлячи свого стільця насупроти мене:

— Невже ж, — каже він мені, — невже ж, скажи мені, будь ласка, я можу, після таких слів, покликати Аршака й сказати йому: «Аршак, візьми з шуфляди гроші й піди поруч до крамниці Церабкоопу абож на той бік Проспекту до Мамтресту й принеси звідти пару пляшок Карданахі або Кахетинського!»

Господар похитав головою.

— Ні, — сказав він, — я ще не покинув вірити в Бога, я ще не став бузувіром. Так, я кличу Аршака, але я не кажу Аршакові, щоб він пішов до Церабкоопу за Карданахі, я кажу йому: «Піди, Аршак, насупроти через Проспект до міської станції й замов собі квитка до Єревану в швидкому потязі Баку-Шепетівка. Коли ж ти прийдеш до Єревану, найми найближчої неділі на базарі підводу й поїдь на село до мого приятеля і привези мені від нього

того вина, що його витиснули руками і що його він тримає в себе в льоху ще від року, коли в нього народився старший його син!» Так я кажу Аршакові. І коли до мене прийде колись такий друг, як оце ти, я кажу йому пошепки на вухо: «Слухай но, друже, у мене для тебе є саме таке вино, якого бажало б твоє серце!»

На закінчення розмови, допивши свою філіжанку кави, він каже замислено, глибокодумно й повчально:

— Треба шанувати людей і любити задовольняти їх бажання!

Він підводиться з свого місця і ніби в зідханні, що народилося в найбільшій глибині його душі, він додає:

— Я гадаю, що пити й їсти слід тільки задля тієї радості й втіхи, що є в їжі й питві!

Уже пізно. Час іти. Усе випито, й усе з'їдено. Стигне темний, кустарної роботи з-під Вану спорожнілий кавник. В кутку столу чорніє на таці в купі соли мигдал. Скатертину заллято вином. Зм'яті жужмом серветки недбайливо кинено геть.

Обважнілі, немов відсутні, одсовуємо стільці. Господареві дякуємо за щирість люб'язної його гостинності й прощаємося, обмінюючись з ним десятком взаємних похвал і вишуканих компліментів.

Він проводить нас до виходу на вулицю, спиняється на мить на порозі, широко позіхає, повертає вимикач і зникає в темряві льоху.

На вулиці згасає останнє світло.

XXXI

Ніч одкриває нам свої щедри обійми. З одвертою простотою вона приймає нас у своє благоуханне пишне лоно.

Лариса відмовилася їхати трамваем або візником. Додому вона воліла вертати пішки.

— Ка-те-горично не їхати!.. Ка-те-горично пішки! Ростислав, я кажу: пішки!

Я беру її під руку, і ми йдемо, щільно притиснувшись один до одного, самотня пара в знебарвлених просторах ночі.

Довкола нас п'ятьма, порожнеча, зорі. Сон огорнув місто. Спорожнілі вулиці. Німі будинки. В садах, що лишилися незабудовані цегельними коробками кам'яниць, співали солов'ї.

Нас огорнула солов'їна ніч. Ми йшли бульваром Проспекту вгору, п'яні од вина, кохання й безжурности. Аромат квітучих дерев здавався надмірним.

Вона сміялась тим безпричинним, глибоким, грудним сміхом, що ним уміють сміятись тільки деякі жінки, п'яніючи од вина й кохання. Цей сміх хвилює, збуджує, викликає й оновлює бажання.

Я не володів більше собою. Я переступив в шалі п'яної ночі через всі межі. Не було божевілля, якого я б не міг вчинити. Не було міри шалу, через який я не переступив би.

Я благов Ларису вернути. Не йти додому.

— Ларисо, ходімо до мене!

Я цілував руки, уста, ноги. Я скаженів, спрагнений од згаги. А вона, ця мала жінка, збожеволіла, як і я, хитала головою, казала «Ні, ні, ні!» і, схопившись за спинку бульварної лави, пручалась, — не одірвати! — і тоді, вислизнувши з моїх рук, бігла дрібними кроками вперед вгору.

Несамовита лють опанувала мене. Мене сповнював одчай. Я кричав їй:

— Я вб'ю тебе!

Вона спинялась, дивилась на мене широко розкритими, як у нестерпній муці, страшними очима й казала, знемігши:

— Убий!

Вона поцілувала мені руку. Вона крикнула мені:

— Убий!

Не було міри шалу, через яку я не міг би переступити. Так само, як і вона!

Я пішов од неї геть, зануривши голову. Вона наздогнала мене, обняла за шию, поцілувала в вічі і повела мене, знесиленого, за собою, тримаючи за руку.

Тоді раптом, в несподіваному пориві, вона притиснулася до мене й прошепотіла:

— Милый!

Ми загубили початки й кінці. Ми йшли в безмежність, де не було нічого, окрім неситої порожнечі нездійсненого бажання. Ми пережили всі спокуси солов'їної ночі. Піддалися всім принадам ночі. Пізнали всі небезпеки співу солов'їв.

В крові у нас буяла отрута ночі співу, тяжких і теплих пахоців, зоряної п'ятьми, порожнечі простору, самоти, насиченої згагою.

Я не міг би сказати, як довго ми йшли, одну коротку мить чи ніколи не скінчену вічність. Але, коли ми зійшли на гору, зеленавий світанок стояв уже на порозі прийдешнього дня.

Дув передранковий вітер. Молоді тополі тріпотіли листям. Ніч одійшла, відкрились обрії, речі й весь світ, вчинки набули контурів.

Я знов і знов благов її, цілував долоні її рук.

Ледве торкнувшись рукою волосся моєї голови, вона прошепотіла:

— Годі, годі! Спати, спати, спати!

На порозі будинку востаннє:

— Я подзвоню!

XXXII

Я сиджу на пленарних зборах Наради. Покірно й терпляче виконуваний нудний обов'язок! Ні, я не люблю засідань!..

Передо мною на столі росте гора паперових півників разом з купою цигаркового попелу та недокурків, нагро-

маджений канцелярський смітник, одсів моєї нудьги.

Один по одному виступають представники установ. Особи різних адміністративних рангів з усталеними штампом слів і штандартом фраз. Представники Облвиконкому, Облоно, Комунгоспу, Спілки воєвничих безвірників, піонерзагону зразкової Трудшколи, профкомів різних заводів, Інституту народної освіти.

Яке відношення має до мистецтва, до творчости Линника, до архітектури й музейної справи ця присядкувата, червонощока, чорнява дівчина з пишним червоним бантом піонерської краватки, яка свою промову почала з заяви:

— Як піонервожата...

Я звернувся до свого сусіда: Чи не гадає він, що перед її виступом годилося, щоб на естраду вийшли піонери й, вишикувавшись у дві шерехи по обох боках катедри, засурмили в сурми?

— До того ж, — додав я, — я цікавий знати, кому саме з присутніх пов'яжуть краватку почесного піонера, і, взагалі, при чому тут Линник?

Він високо звів брови, подивився на мене уважно, немов зважаючи, як він повинен поставитися до моїх слів, тоді посміхнувся — певне, йому заїмпонували мої золоті окуляри — і сказав:

— Ви, професоре, цинік!

І після короткої павзи:

— ... і небезпечна людина!

Я не цілком зрозумів, що він хотів цим сказати. І, зрештою, я не знав, хто він такий був. Але хіба не все одно?

Було смертельно нецікаво. Навіть власні дотепи більше мене не розважали. Я одверто, не ховаючись, позіхав.

Коли дівчина скінчила промовляти, й їй поаплодировали, і вона повернулася на своє місце, я пересів на вільний стілець коло неї:

— Вітаю, — сказав я, — ви чудесно промовляли. В вас почувается правдива піонервожата!.. Чи ви любите поезію?

Деякий час вона міркувала, що в даному разі їй треба сказати, і тоді відповіла:

— Так, я люблю поезію!..

Я потиснув їй руку. Я сказав їй:

— Дуже приємно бачити таку культурну дівчину. Кого ви найбільше любите з українських поетів?

Тут вона почувала себе впевнено. У неї не було сумнівів. Вона сказала:

— Шевченка!

— О, так, але, певно, ще когось?

— Авжеж!

— Приміром?

— Ну, ось, приміром, Котовського?

Я трохи не збагнув відразу, про кого йде мова і звідкіля з'явився тут Котовський, цей відважний рубака, але промовчав і продовжив розпитувати дівчину.

— І ще кого?

— Кого ще? Ломоносова. Це, правда, російський поет. Ми учили його в школі.

Ми йшли з нею крізь хащі цілинних лісів. Важкими сокирами прорубували в лісі просіки, якими, очевидно, коли вона вчилася в школі, з неї була добра учениця. Навіть тепер вона все ж таки пам'ятала дещо з шкільної науки. Після деяких роздумвань, я зрозумів, що вона говорила про «найбільшого поета сучасности Маяковського», за аналогією згуків, змішавши його з Котовським.

Я подякував їй. Я повернувся на своє місце трохи зворушений.

Я сидів далі. Я позіхав.

Саме таким, як я позіхаю, мене намалював мистець

Микола Штуль, що в своїй особі репрезентував на цій нараді місцеву «Асоціацію революційних мистців».

Малюнок йому вдався, і я випрохав його, щоб показати Ларисі.

Вона багато сміялась і сказала:

— Дуже схоже. Саме такий ви є!

Вона відбрала рисунок од мене й залишила його собі на згадку, поставивши мене в ніякове становище перед мистцем, якому я присягався повернути ескіз.

...Промови тривали. Я позіхав. Росла купа попелу. Росла нудьга. Я відчував, що ще трохи й я не витримаю.

І тоді я втік. Я втік ганебно, не звертаючи ні на кого уваги, хоч Арсен Петрович підвівся в своєму президіяльному кріслі, хоч в залі пронеслося «Затримайте», хоч я зачепив стільця, з кимсь зіткнувся, когось одсунув по дорозі вбік, і промовець на якусь хвилину урвав свою промову й на мене з усіх сторін гукали:

— Ростиславе Михайловичу! Куди ж це ви?..
Ростиславе Ми...

На жаль, я не володію талантом, як це вміють інші — зникати непомітно.

Ентузіастичний Гуля встиг піймати мене в вестибюлі музею в останню хвилину, коли я вже вийшов на ганок. Він намагався затримати мене й переконати, щоб я повернувся. Він схопив мене за рукав, але я вирвався від нього, пробелькотів щось невиразне, навіть для мене самого незрозуміле й зник.

Я йшов в зелених сутінках якоїсь незнаної мені вулички. Я дихав свіжим повітрям на повні груди. Я врятував себе!.. Яке блаженство не сидіти на жадних зборах.

Ми прагнемо завжди якихось певних благ і не цінімо щастя, яке народжується, коли ми позбавлені якоїсь прикрости.

З Ларисою по телефону ми домовилися зустрітись по обіді, в другій половині дня в Потьомкінському саду. Вона спитала, чи я знаю де це?

Я обурився. Не знати Потьомкінського саду, цього занедбаного, зарослого кущами жовтої акації спаленого літньою спекою ідилічного саду?..

Але я його не знайшов. Я не знайшов його на тому місці, де він колись був.

Від давнього старого саду не лишилося тут нічого, окрім оголених схилів гори над рікою. Його вирубали люди в перші безвладні й бездомні роки революції. Влади змінювалися тоді кілька разів протягом тижня. Влади з'являлися й зникали, як карти на зеленому сукні стола при газардовій грі, коли в гарячці безсонних ночей людина вже втратила все, вже не має нічого й єдиною ставкою для дальшої гри «ва-банк» у неї лишилося саме життя.

Заткнувши сокиру за пояс підперезаного пальта, — тоді всі, однаково чоловіки й жінки, ходили підперезані, — надриваючись, стомлені люди тягли за собою на саночках зрубаний стовбур акації. В хаті, опалюваній бляшаною буржуйкою, на сковородці, розпеченій до червоного, смажили на олеонафті млинці з кукурудзяного борошна. Олеонафта, мастило для машин, заступала тоді людям товщ. У виснажених голодом людей хитались зуби. Кровоточили ясна.

Колишній Потьомкінський сад був губерніяльною ідилією. На горбканих схилах тяглися ярки, розмиті літніми грозовими зливами. Шар куряви вкривав стежки, протоптані між бур'яном. Під обдертими, з обломаним гіллям кущами жовтої акації дримали кури службовців палацового будинку. Вітер тріпав розвішані на мотузках між деревами синяві, важкі од вологости, щойно випрані простирали. На місцях, де треба було відтворити в уяві

можливість газону або клюмби, росли дрібні круглолисті низькі калачики й великі пишні сірозелені лопухи. Природа кинена була напризволяще. Жадних декоративних прикрас. Жадних намагань щось змінити або приборкати.

Це все зникло. Потьомкінський сад перестав існувати. Новий сад мав зовсім інший вигляд. Молоді дерева підпорядковані були регламенту піском посипаних доріжок. Газони й клюмби були спеціальними написами заборонені для дітей, псів і п'яних. Усталений ранжир бордюрів замикав їх простір. Уніфікований стандарт квітів прикрашав кола й зірки клюмб.

Квіти перестали бути тим, чим вони були досі: квітами. На них складали акти. Їх реєстрували, заносили в бухгалтерські книги Тресту зелених насаджень, проводили по вхідних і вихідних книгах, акти підшивали до справ. Справи стояли на полицях шаф в канцеляріях установ.

На клюмбах квіти справляли враження помальованих на дикті. Кепка Ілліча й біблійна борода Маркса, викладені з битої цегли, перепаленого вугілля й повалнених кам'янів, повторювалися з убивчою одноманітністю. Од входу до берега я нарахував п'ять кепок і вісім борід. Розміри свідчили про прагнення до грандіозности, матеріал, використаний для цих садових декоративних мотивів, про режим суворой ощадности. Варіювався матеріал, приміром, тло було біле, кепка викладена була з цегли, або ж навпаки, при білій кепці було червоноцегельне тло.

З дикту, піску, коксу, крейди, битої цегли, рахітичних дерев і реєстрованих квітів на березі Дніпра був споруджений «Парк культури й відпочинку», плід бухгалтерської ретельности, трестівських директив і обіжникового формалізму.

Тільки Дніпро й небо були ті самі: величні й безкраї.

Замість шматків синього ситцю, ощадно покраяного в місті щілинами кам'яних вулиць на вузькі смуги, тут в безмежності простору простяглося незаймане незмінне небо. В літургічному спокої нечутно плвли вгорі по небу одна за одною неквапливим ланцюгом хмарки.

Щодо мене особисто, то я людина міста! Я не знаю жадної назви дерева або рослини чи птаха. Це не мій фах. Знати їх це професія ботаніка, дендролога, міколога. Я не люблю природи, якою вона є. Вона діє прикро мені на нерви. Я витримую природу виключно тоді, коли її пристосовано вже для людських вигід. Краєвид повинен розкриватись з тераси ресторану. Природа повинна бути подана при столикові кав'ярні: добра кава, тістечка й довкола кольоровані тканини далечини. Асфальтовані пішоходи в цілинному лісі. Заплачений вхідний збір і поруччя, на які можна спиратися, зазираючи в безодню. Природа повинна бути комфортабельною.

На жаль, я не найшов у саду жадної кав'ярні або навіть буфету з парою бляшаних стільців і столиків під деревом, щоб мати змогу замовити собі стопку на сто грам і порцію краківської ковбаси на двісті грам.

Довелося задовольнитися дерев'яним майданчиком над кручею, продовгастою терасою, призначеною, можливо, для танців, можливо, для концертів.

XXXIV

Я сів обличчям до ріки так, щоб соняшні промені падали прямо на мене.

Весняне сонце. Запах вологої землі. Вітер, що дме з ріки. Буденний день. Порожнеча. Самота.

Люди нашого покоління вже не бояться сонця. Ми не носимо головних убрань і не шукаємо в спеку холодка. В соняшний день ми не переходимо на сутінкову сторону вулиці, де холодок від кам'яниць ліг на розпечений брук.

Наші батьки уникали сонця, ми, навпаки. шукаємо його. Так довільно змінюються у людей уявлення про добро й зло, про корисність і шкоду, про бажане й небажане.

Чудесний краєвид, і так прикро, що тут бракує кави або принаймні стопки горілки, з чого б я теж охоче задовольнився. Ліворуч за балками, що перерізають берег, і гранітом скель, що мене відразу наводять на думку про фйорди, Скандінавію й Линника, — починається місто. Зір пробігає оболонню вздовж ріки й досягає обрію.

Міст, зчеплений з кількох дужок, залізним мереживним коробком перекинений з берега на берег, звис у простороні, ніби залізна рейка, яку навмисно поклали, щоб аматори могли при нагоді виміряти точність свого уявлення про відстань.

Примруживши очі, крізь блакитну запону повітря я дивився на далеке золото потойбічного берега. Передо мною в усій могутності постає блакить Дніпра. Годі думати про турботи засідань, про хаотичну метушню безладних буднів. З споглядання неба, ріки, тиші в мене народжувалося почуття визволення, спокою й ясної, нічим не стурбованої радості.

Я цілком поринаю в споглядання глибокого слява, що ним у величній ясності виблискує Дніпро. Поволі усе, що не є цією синявою, зникає. В мені й довкола мене не лишається нічого, окрім враження від барви, сприйнятої в усій її суцільній і простій чистоті. Ніби якась коштовна рідина, барвисте світло вливається в мене. Так виникає переживання абстрактного замкненого в собі кольору. Барва, сама тільки барва, ізольована від усього, що не є нею.

Та поволі це почуття барви зникає, блідне кольор, зосереджене в собі почуття розпорошується. Я прокидаюсь від свого півзабуття.

...Вона прийшла сьогодні в сад простесенькою дівчинкою з ясним волоссям, підібраним червоною хустиною, в убранні, яке не складалося більше ніж з трьох приналежностей туалети. Поза сумнівом вона прийшла б і в звичайних балетках, білих з синьою габою по краю, якби високі закаблуки черевик не складали, зрештою, невід'ємної частини її особи.

— Я чудесно виспалася! — каже вона. — Я почуваю себе, немов новонароджене бебі або шістнадцятилітній підліток! Що б ви не казали, мій друже, але любов завжди оновлює жінку!

Любов!?. Вона каже про любов? Я прикушую боляче губу. З мене завжди був скептик. Чи вона говорить про справжнє почуття, чи тільки бавиться й дражнить мене? Я дивлюсь на неї, на її вузьке рожевосмугляве обличчя, на синяву її очей. Коли б я знав!..

Вона говорить про любов, і в мені прокидається гірке почуття ревності.

Кожна гра має свої правила. Гра в любов, як і гра в лаян-теніс. М'яч кинено, я мушу його відбити. З легким жартом я відповідаю:

— О, так! Любов оновлює жінку. Але не тільки любов. Ваша формула не зовсім повна. Я додав би: любов і вбрання.

Вона зводить вгору свої густі вії, позбавлені сьогодні жадної екстравагантності. Вона ще не знає, як вона повинна поставитися до сказаного. Але я продовжую:

— Кожна зустріч з вами приносить мені вас такою, якою я ще вас не знав.

Вона відповідає в тон, але трохи сухо:

— Ви маєте рацію, в мене чималий вибір суконь!.. Як і кожна жінка, більше над усе я люблю театр для себе! Але що саме ви пропонуєте вибрати сьогодні?

— Мені здається, — кажу я, — в нас не дуже великий

вибір: човен або ж пісок на цьому березі. Чому ви волієте віддати перевагу?

— Якщо ви вмієте веслувати, то човну.

— Гаразд, — кажу, — хай буде човен!

В саду не збереглося старих дерев. Тільки внизу під кручею, коло пристані, де винаймали човни, росли, похилившись над рікою великі верби. Вони відбивались в лакованій воді, що зеленавим люстром простяглася вздовж берега.

Хитким містком ми пройшли до човнів. Ми мали достатній вибір. Старий дід, босий з мідяним хрестом на волосистих грудях, що супроводив нас, попросив у мене цигарки.

Ми вибрали довгий вузький білий човен. Ми виплили за течією з протоки, і я склав весла.

Ми були самотні. Течія нечутно несла нас по ріці. М'яка й ніжна синява огорнула нас.

Лариса казала дати їй цигарку.

Ми курили. На обрії в зелі дерев біліло кам'яне сяйво Линникової «Варязької церкви». Я розповідав Ларисі про Линника, про Петербург, про студентські роки, прожиті в Петербурзі, про Неву. Я порівнював Неву й Дніпро. Синяву Неви й синяву Дніпра.

— Там, — казав я, — блакить присмерчна й примарна. Вона як мариво. Білими ночами синява нерухомо дремає над північною рікою, закутою в камінь. Як мені передати вам відсвіти цього безгучного світла? Вона непомітно тане в сутінках колон Зимового палацу. І в цій химерній синяві під нічним небом, запаленим сумнівним, неначе вигаданим світлом, я бачу п'яну постать людини, в якій срібло сивини вже торкнулося скроні. На кам'яних плитах містка, викресленого чітким циркулем геометра, п'яна людина стоїть, похитуючись. Театралізована постать фантаста, уданий Герман, що, охоплений одчаєм самоти, мріє не своїми мріями про любов жінки, закоханої не в нього.

Я дивлюсь в вічі Ларисі, вона дивиться на мене. Вона не каже нічого. Вона не питає мене нічого про Германа і про Лізу, про не-мрії Германа, про невизнання, й я не питаю її про любов жінки, закоханої не в мене!

Навкола нас легка, опрозорена сяйвом сонця мінлива синява. Небо й білі хмари відбиваються в воді. І немає ні неба, ні ріки, нічого, лише димчасті коливання блакиті.

Після павзи, після довгого, дуже довгого мовчання, що триває вічність, зовсім несподівано Лариса каже:

— Але ви помиляєтесь: Герман не був закоханий в Лізу, Ліза була закохана в Германа!

Вона мне недокурок і викидає його за борт човна, і течія несе з собою недокурку зм'яту цигарку з слідами на краю червоної фарби від жіночих уст.

XXXV

Ми лежимо на піску далекого берега. Жадних слідів людини. Жадної кози. Ми самотні, немов у вимріяній пустелі.

Ми розмовляємо, перебираючи в згадках спільні враження од вчорашнього дня й вечора. Ми починаємо зі згадок про гостинного господаря з кавказької шашличної.

— Він чарівний! — сказала молода жінка. — Я закохана в нього!

Цим було сказано або надто багато, або надто мало. В мені прокинулося почуття заздрости. Вона лежала на спині, дивилась на небо, і черевик, погойдуючись, висів на кінчиках пальців, закиненої одна на одну ноги. Золоте тло піску формувало її профіль. Смуглява рожевість щок зворушувала й хвилювала.

— Чи є, — задумливо питаю я, — більше щастя, ніж іншу людину зробити щасливою? Чи є щось більше приємного, як в іншій людині викликати почуття радості

з тим, що до всього не домішується нічого двозначного або нещирого? Тільки в шашличній, до якої ми потрапили вчора, відчуваєш правдивість цієї, на перший погляд, здавалось би, сантиментальної істини.

— Я хотіла б знати, — каже Лариса, — чи ви сантиментальні бодай хоч трохи?

Але я нічого не кажу їй в відповідь на це запитання і продовжую розвивати думку про архаїчні традиції крамарництва, зведеного на ступінь витонченого епікуреїзму, де продаж і купівля ще не відокремилися од приязні, дарунку й частування, а покупець ще не перестав бути гостем і другом.

Лариса приєднується до моїх зауважень, але вона воліє внести маленьку поправку.

— Ви сказали про крамарництво, зведене на ступінь епікуреїзму, але чи не краще було б сказати: на ступінь епікуреїстичного естетизму?

Я не заперечую, й Лариса продовжує:

— Ми зробили вчора одну істотну помилку: ми не запитали нашого господаря про його родичів. У нього, — каже вона, — міцна рука й короткі пальці. Він справляє враження простого селянина з-під Єревана, але хто зна, можливо, його рідний брат є єпископ в Вірменії, або його дядько директор банку в Лондоні. Або це диригент з світовим ім'ям, або ж такий же тонкий і фантастичний театральний режисер, як і Вахтангов, постановник гоцівської «Принцеси Турандот». Поет. Філософ.

Вона кладе свою голову мені на коліна, дивиться на мене знизу вгору і після короткої павзи зазначає повчально:

— Щоб продавати вино, треба бути також і поетом.

Я повторюю те, що вчора сказав цей господар:

— Є вино й вино! Є жінка! Вино, як жінка!.. Є вино, що, покуштувавши його бодай краплину, не забуваєш його смаку ніколи в житті. Так само й жінки! Мені здається, Лар, ви належите до подібних жінок.

Рука моя поринула в хаці її волосся. В своїх блуканнях пальці зберігали образи колись відчутих почуттів, відтінки напівзабутих споминів, хвилі втіх, що здавалися назавжди втраченими або ніколи ще не знаними.

У жінок буває різне волосся. Іноді воно міцне, тверде й пружне, рука відчуває дотик цього волосся, неначе спротив і примус. Іноді волосся немов тане між пальцями, зникаючи в відчутті дотику як легкий плин піни. М'який ляльковий льон. У Лариси добірне й важке волосся, що зберегло своє життя, не спалене електричним струмом і не змертвіле в отруті хемікалій.

Пальці чітко відчувають кожен окремий волос. Я перебираю їх в своїх руках, як стовбури стиглої пшениці.

Розмова звертається до початкових подробиць нашого знайомства. Ця тема ніколи не втрачає своєї ваги й цікавості для тих, що покохали. Вона дозволяє відновлювати в спільноті згадок почуття, яке щойно почало зароджуватися.

Однак Лариса чомусь привносить в розмову відтінок деякої передупевненості. Це відчувається в її манері ставити запитання. Вона настроєна сьогодні скептично. В жіночому скепсисі ніколи немає примирливої лагідності, навпаки, в ньому завжди є елемент ворожнечі.

Наше знайомство почалося надто надзвичайно, щоб в нього можна було повірити. Сьогодні вона сповнена сумнівів. Сьогодні вона не вірить в те, з чим згоджувалася вчора.

Побачивши незнану жінку, відчути її як згучання музичної фрази!.. Чи не надто багато беру я на себе, стверджуючи це як факт? Кажу, якій тверезій, реальній людині потрібні подібні химери? Вона не хоче, щоб її ошукували й тоді знущались. Сьогодні вона борониться. Вона переходить в наступ. Вона не Ліза, я не Герман. Вона не потребує, щоб їй розповідали казки.

Вона сміється. Сміхом вона затушковує навмисну дражливість своїх запитань. Зрештою, вона зовсім не хоче зі мною сваритися, і тому сміється, бо якнайкраще знає зміслову звабливість свого сміху. Але вона уперта. Вона вимагає від мене пояснень. Вона починає здалека:

— Чи можна пізнати людину з першого від неї враження?

Я стверджую рішуче:

— Гадаю, що так!

Але її не задовольняє відповідь, побудована на простому ствердженні. Вона уточнює формулу запитання:

— Побачивши вперше, ніколи перед тим не бачивши й нічого про ту людину не знаючи, цілковито нічого?

— А так, — кажу я, — побачивши вперше, ніколи перед тим не бачивши, нічого про неї не знаючи, за самим тільки першим од неї враженням.

— Так таки зовсім нічого не знаючи?

— Зовсім.

Цього всього надто мало для неї.

— Це неможливо.

Вона прикро вражена. Вона уриває розмову, приймає свою голову від мене з колін, з удаваною байдужістю простягається на піску долі, підкладає долоні під волосся і мовчки дивиться на білі хмарки, що вітрилами незнаних кораблів плывуть у невідому країну.

Мовчанка, як відточене лезо меча, лягла між нами. Нас відокремив холод криці. Я збентежений. Вона явно незадоволена з мене і не ховає свого незадоволення.

В її запитаннях, і запереченнях, несподівано чітких, підкреслено демонстративних, і в тому, що я розгубився і не можу дати собі ради, знайти для себе жадного задовільного аргументу, щоб зміцнити бодай трохи свої позиції, я пізнаю всю безпосередність небезпеки, яка мені загрожує. Тонка нитка нашого нещодавнього й так

несподівано зав'язаного знайомства так само несподівано може урватися. Ось вона підведеться з піску, пробіжить по мені побіжним байдужим поглядом, позіхне: «Щось стає скучно!», або ж «Щось уже надто пізно!» або «Здається, збирається на дощ!», і тоді все скінчено.

Я розумію все це аж надто добре. Сьогодні день покути. Сьогодні вона воліє переглянути ще раз усе те, що сталося вчора. Сьогодні вона перевіряє мене й себе. Вона робить те, що й кожна інша жінка: вона намагається або знайти виправдання для себе, або звинуватити мене.

Досі вона лежала, простягнувшись на піску, ця гарна гола жінка. Тепер вона сідає, підібгавши під себе ноги. Вона не говорить нічого. Меланхолійно пересипає пісок з жмені до жмені, і тоненький струм піску сиплеться межі вузьких її пальців, падає коло ступнів ніг і утворює горбик, що поволі росте.

Чи не слід було б одразу визнати себе винним і принести їй, як дарунок, щирість моєї покути, благальний викуп за всі мої існуючі і неіснуючі провини? Капітулювати перед нею, прийняти на себе всю вину й шукати порятунку в її милосерді? Надіти на себе машкару великого кудлатого собаки, добродушного й нездібного ні на що інше, як тільки стрибати й голосно гавкати, але цілковито й без застережень відданого своїй господині?

Я свідомий: в цей момент вирішується доля мого кохання, бути чи не бути і, якщо бути, то як бути?

Псом вірним лягти біля її ніг, віддати назавжди їй свою волю, себе, свою думку й свої почуття. Я дивлюсь на неї. Я нерішуче торкаюся її руки.

— Можливо, — кажу я, — ви маєте рацію!

Я прикладаю всіх зусиль, щоб вона не відчула слідів моєї непевності.

Вона підводиться, ніби даючи тим знак, що розмова набула безнадійного звороту і мені немає вже на що

сподіватися. В цей спосіб я не врятую себе. Вона дивиться з докором на мене. Вона дивиться на відблиски світла в склі моїх окулярів і примхливо запитує:

— Невжеж це все, що ви можете сказати? Я сподівалася од вас на щось більше!

Я роблю невиразний жест рукою. Що я можу? Хіба є якінебудь виправдання для людини, яка гине?

Я збираюсь щось сказати. Хіба не все одно що? Вона обриває мене.

— Я передбачаю, що ви збираєтесь послатись на інтуїцію. Це не допоможе вам.

Вона застерігає:

— Зауважте, я не переносу банальностей, а тим паче безпомічних.

Я спішу її запевнити, що я в жаднім разі не мав подібного наміру.

— Слово честі!

Я знаю одне: що несподіваніші шляхи, на яких я шукатиму собі порятунку, то краще. Хіба не все одно, в яку країну прямують вітрила цих хмар?

В останню хвилинку я нахожу собі порятунок у згадці про Босвела й босвелізм.

Вона жвавішає:

— А хто це такий?

— Англійський літературний критик з 18 століття. Це саме він зауважив, що одірваний гудзик на сурдуті поета скаже далеко більше про його творчість, ніж читання всіх його поем.

— Це принаймні дотепно! — визнає Лариса. Вона схиляється до мене, щоб кінчиками пальців торкнутися моєї щокі.

Це не багато, але це вже є щось. Я розумію, що для мене знайдено деяке пробачення, стверджено деяку міру порятунку. Я цілую долоню її руки.

— Це, — кажу я, — більше, ніж дотеп. Це ціла концепція.

Спостережливий критик вибрав іронічну форму для вислову своєї думки. Він послався на дрібну подробицю: одірваний гудзик. Але це була відповідь на те, що зараз бентежило Ларису: можливість з побіжного враження пізнати людину, якою вона є насправді. Корисна спроможність, що могла б набагато спростити людське життя.

— Ви не заперечуватимете, — кажу я, звертаючись до Лариси, — що все наше знайомство має босвелістичний характер.

Вона сідає й охоплює руками коліна. Вона дивиться замріяними очима в блакитну далечинь, де золотава смуга відокремлює синяву неба од синяви ріки.

Їй подобається, що наша зустріч босвелістична. Вона вибаглива, ця жінка, що як і більшість жінок, од кохання вимагає одного: надзвичайности.

Вона задоволена, але все ж таки продовжує чинити опір.

— Так, це так! А втім визнайте, що все це був лише випадок. Ви зустріли мене й випадково згадали кілька тактів із знаної вам музичної речі. Ви пов'язали те й те, й випадково відгадали, дарма що все це був лише одірваний гудзик, ніщо, нісенітниця, те, що одночасно було й, однак, не було.

Вона прагне обов'язкового. Їй обридла необов'язковість наших почуттів.

Я енергійно протестую. Я заперечую, я не погоджусь, що наша зустріч то тільки випадковий збіг побіжних і побічних подробиць.

— Ви й твір композитора становите цілість. Вас втілено в творі, бо твір відтворює вас!.. Чому ви не хочете визнати, що я теж здібний на творчий акт, що я так само був здібний створити знов з враження від вас все те, що знайшло втілення в музиці — що ви, музика й враження

од вас, це внутрішньо пов'язані ланки єдиного естетичного процесу, так само...

Я схиляюсь над нею:

— ... як і любов до вас!

XXXVI

Чи треба сказати, що того дня я не був на засіданні Комісії, яка вибрана була для виробки резолюції і до складу якої був включений також і я.

Це була безнадійна справа спитуватись мене піймати. З учасниками Наради, з дирекцією музею, з усіма, кому я був потрібний або хто мене хотів бачити, я підтримував зносини лише листовно, виключно через записки, залишені для мене в вестибюлі готелю у порт'є. Я був невловний. Навіть для Івана Васильовича Гулі.

Досить було з'явитися мені на порозі готелю, як черговий порт'є, підводячись зі свого круглого стільця і перехилиючись над лядою бюра, простягав мені десяток записок, листів, повісток, телефонограм, і повідомляв:

— Вас питали...

— До вас заходили...

— На вас чекали...

— Вам казали переказати, щоб ви...

— За вами заїздили на машині...

— До вас дзвонили...

— Вас просили негайно, як тільки ви...

Негайно? — я посміхався. Щоб я?.. Але я був відсутній. Мене не було ні для кого.

В кожному разі, взявши від порт'є купу листів, я приймав зосереджений вигляд. Я дивився на порт'є крізь скло своїх золотих окулярів. Я дивився на нього уважно й багатозначно. Він відчував себе передо мною студентом, який прийшов складати іспита, маючи зовсім

туманне уявлення про різницю між німецьким і так званим єзуїтським барокком.

Я зберігав вигляд людини, переобтяженої справами. У кожного, з ким я ненароком стрічався, я просив пробачення. Я посилався на те, що за безліччю всіх інших справ, які тяжили надо мною, у мене не лишилося часу саме для цієї.

Я розводив руками, я показував на течку, яку мав в руці, я витягав жмут паперів, я казав:

— Ви бачите: ось купа паперів, ось тисяча справ — і кожна з них негайна — до полагодження. Усе це я мушу зробити. Але коли, де, як? Ви ж розумієте, що я не спроможний зробити все.

Так знаходилося для мене пробачення. Неможливість зробити все була найкращим приводом не робити нічого.

Урядовця в установі, де він працює, репрезентує портфель, якого він, прийшовши на працю, поклав на стіл. Мене репрезентував ключ з великим мідяним кільцем в вузькій щілині шифоньєрки порт'є.

Одвідувачі, які мене потребували, одержавши від порт'є одну з двох стандартних відповідей: «Ще не приходив!», або «Уже пішов!», якнайкраще розуміли, що я, примушений бути в надто багатьох місцях, не міг бути, принаймні, десь в одному певному. Мене викликали в Виконком, в Облоно, в Музей, в Облархів, в Іспарт, в Комісію охорони пам'яток...

В уявлення про відповідального робітника з необхідністю включалося це: цілковита неможливість десь його спіймати.

Я відповідав на ходу:

— Пробачте, але я не можу. Я мушу спішити. Мене викликав товариш... У мене нарада...

Протокол засідання Резолютивної комісії й вироблений Комісією проект резолюції я підписав на ходу, не читаючи.

На заключному засіданні Наради я не був так само, як і на першому.

З Гулиної записки, залишеної для мене, я довідався, що роботи Наради закінчені, що я маю зайти до бухгалтерії Музею одержати належні мені командировочні й консультаційні, що Облвиконком ствердив постанову Наради про перетворення «Варязької церкви» на заповідник, що Арсен Петрович Витвицький мене весь час розшукує, а що він, Гуля, хотів би мене бачити.

Записку своєю Гуля закінчував:

— На яке число вам замовити залізничного квитка? Я потиснув плечима. Хіба я щось знав?

Я розірвав конверт з листом від Арсена Петровича, Арсен Петрович запрошував мене завітати до нього наступного дня рівно о п'ятій годині вечора на обід.

Усі інші листи й записки я лишив нечитаними.

XXXVII

Арсен Петрович Витвицький, директор Музею Мистецтв, був дуже мила й приємна людина. Я познайомився з ним 1927 або 1928 року в Харкові в Комітеті охорони пам'яток старовини, куди він приїздив по справах Музею.

Уже при першій зустрічі він справив на мене враження дуже порядної і разом з тим дуже стриманої людини. Більш, ніж стриманої, — обережної. Стережної. Стриманість переходила в майже боязку обачність. Так принаймні мені здалося.

Мені здалося, що в лагідній його м'якості була якась завбачливість чи, може, навіть напруженість. Власне, не в самій лагідності, щирій і відкритій, а в чомусь, що було сховане за нею, немов далекий приглушений відгук давно пережитої катастрофи. Рана, що загоїлась, але завжди дає себе відчутти.

Згодом я довідався, що все було саме так. Та вже й

при першій зустрічі я сприйняв це як натяк. Кінчиками пальців я торкнувся серпанку, що ним були прикриті його вчинки, слова й жести. Усе, що він робив або казав, ніби забарвлювалося в якусь нерухомість, в якусь невисловлену замисленість. І в цьому була затушована, димчаста, сказати б, мелодійна ніжність, вечорова тиша. Слова його були притлумлені, а жест його згучав. Рух приваблював своєю співучістю.

Він причарував мене своєю делікатною вдачею. В ньому не було нічого кричущого. Я тишився з цього знайомства. Воно розкрило передо мною принаду приятелювання, що в ньому немає місця ні для застережень, ані для упереджености.

Він носив широкий сірий піджак. Був високий на зріст, стрункий, рухливий, жвавий, разом з тим надзвичайно коректний. Він ніколи не дозволяв собі нічого різкого або метушливого в своїй поведінці.

Він справляв імпозантне враження. Ясносіре вбрання, сріблясте, зачісане назад волосся, забарвлена сивизною борода, трохи довша, як її носили звичайно, надавала його зовнішності відтінок гієратичної урочистости. Була в ньому піднесена й ефектовна репрезентативність. Роки не примусили його обважніти, він не розплився. Він зберігав підібрану юнацьку легкість. Був увесь ніби в польоті.

Я знав: він писав вірші. Мав дві-три видані збірки поезій. Був поет. Здавалось, він стояв біля самих джерел буття. Живився з його паростків. Володів незагальною здібністю сприймати життя в його передчуттях: міті, поезії, музиці. Вічність розкривалась для нього в своїх зародках. Він пізнавав всесвіт в ритмах поезії, барвах музики, образах міту. Коли б я наважився сказати про нього, що в нього було дещо від поета-музики, відповідно до клясичної формули, яку запропонував Верлен: «Музики, музики насамперед», то я мусів би внести поправку: дещо від філософа, що одночасно є

поет і музика. Я знаю неточність сказаного. Назвавши його поетом, я примушений взяти свої слова назад. Він був поет, писав вірші, але це значило тільки одне: він був ніхто й ніщо. Людина покликання, але не визнання. Від початку 900 років аж до революції 17 року він служив у земстві, чернігівському, полтавському, подільському. Земство було звичайний притулок для переважної більшості українських письменників того часу, які не мали матеріальних коштів закінчити університет і не спромоглись переїхати до Петербургу, щоб улаштуватись там на службу в Міністерстві фінансів або хліборобства.

Працювати статистиком в земстві це ніякий рай, але й ніяка каторга. Це був спосіб існувати. Усі в ті роки були певні, що найважливіше в світі це існувати: одружитись, мати або не мати дітей, їсти щодня обід, пристьобувати до сорочки комірець і манжети, сплачувати до банку внески за побудований будиночок, в суботу ввечорі поїхати в «Англійський сад» і випити пляшку пива, на Новий Рік завезти до губернатора та голови Земської управи візитову картку. Тим часом він міг творити. Не було фізичної каторги, але була моральна: неможливість виявити, розкрити себе, бути собою.

З гіркотою він признався мені:

— Я ніколи в житті не був собою!

Бути собою для нього значило: спостерігати, як росте трава, як дерева одягаються зеленавим димом першого листа, як співає в полі телеграфний дріт, як квітне на весні бузок. Ще з дитинства він любив старі сади, холодний вітер, нічні хмари, полиновий присмак самотньої туги. Печаль серця. Повітря, сповнене запаху старих книг і легкої кіптяви свічок. Степовий синій простір. Сухий аромат трав на закиненому кладовищі.

Його покликання було мріяти, голодувати, молитись, стати святим. Та час, за якого йому довелося жити,

не надавав ніякої ваги подібним справам. Той час зневажив це. Людину, покликану бути Франціском Ассізьким, примушували носити заштопані дружиною шкарпетки й працювати в бюрі над складанням зведених статистичних таблиць: кількість поголів'я, кількість десятин засіяних яриною, число возів угноєння, вивезеного на поля, цифри реманенту, наявного в господарстві, рух людности, відсоток хвороб, тиф, холера, інфлюєнца. Він знав певно відсотки кожної з хлібних культур, але мав дуже приблизне уявлення, що таке вика і як відрізнити ячмінь од овса. Він був міською людиною.

У вільні від праці години він писав поезії. Перша збірка його віршів вийшла в 1906 році. Люди ходили тоді з червоними прапорами, співали «Марсельезу» й «Варшав'янку». Керували хорами в новозаснованих «Просвітах». Протестували проти карних загонів.

Маніфест 17 жовтня, вибори до Державної Думи, революційний ентузіазм, видання «Донской речи» в червоних обгортках, соціалізм, сектанти, десятки політичних питань, аграрне питання, українською мовою лекції в університеті, Мукден, Цусіма, Портсмут, терор, вибухи бомб, постріли з револьверів, барикади, забиті гімназистами на вулиці пристави, інгуші, козаки, шибениці, ленінське гасло «Вся власть советам», як і інше, лібералів: «Власть виконавча хай підкориться власті законодавчій», — ніщо з цього не відбилосся в поезіях збірки. Ніби нічого цього й не було на світі. Достатній привід, щоб обвинуватити поета в антигромадськості.

Розриваючи з традиціями і поетичною фразеологією громадянської поезії з її провідним гаслом «Я не поет, я громадянин!», замикаючись у вежі з слонової кости, він культивував чисту поезію. Поезію для поезії. Він належав до групи *модерністів*. Можливо, він був найпоплідніший з них, найбільше непримиренний з антинародників.

Ім'я його згадували разом з ім'ям Олеся та Вороного. На другому пляні, але завжди в тому ж зв'язку, після них, разом з Філянським, Капельгородським, Тарноградським.

Бодай у своїх поезіях він хотів бути собою. З екзотизму він робив спосіб боротьби, з естетства — шлях до визволення. Він намагався абсолютизувати крихку й несталу умовність новітньої поезії. Це також був протест і бунт, хоч і своєрідного ґатунку, сенс якого він навряд чи міг збагнути. Він друкувався в Євшановій «Новій хаті»; згодом його поезії почали з'являться, хоч і не часто, на сторінках «Літературно-наукового вісника».

Кілька невдалих виразів, суперечливих мовних новотворів, недоречних зворотів, що трапилися в його ранніх поезіях, індивідуалістичний естетизм, властивий його поезії, як і всій творчості модерністів, дали привід критикові, який стояв на сторожі громадської думки й народництва, святощів, що їх він ототожнював з народними, виступити з гострою статтею проти поета.

Велика стаття-рецензія, написана з приводу першої збірки поета, з'явилась в одній з книжок «Киевской старины» під назвою «Знамение времени». Народництво озброювалось проти модернізму. Стаття-памфлет була складена темпераментно й гостро. Критик не уникав бруталності. Проти поезії, що він її сприймав як небезпечну погрозу для народу, він скеровував різкі випадки й не шкодував дошкульних закидів, що межували з образою. Він плямував, ганьбив, обвинувачував.

Наївний реалізм і побутовництво керували критиком протягом цілого його життя. Перед революцією й після революції, коли він почав відігравати роль представника нації і взяв на себе відповідальність за долю багатьох інших.

В своїй статті критик обвинувачував Арсена Петровича, а разом з ним і всю групу модерністів, у тому, що

вони не знають української мови. З цього він починав, з гріхів проти мови, з злочинів проти духа народної мови і на цьому ґрунтувався. До цього він прилучив також обвинувачення в моральному розкладництві, в ідейній безпринципності, в замахах і злочинах проти слова й духу, проти сумління українського народу. Усе це було не дуже проникливо й не дуже тонко, але в кожному разі послідовно.

Стаття мала епіграф, взятий з Шевченка: «І на сторожі коло них поставлю слово!» Критик уважав себе за вратаря, поставленого на варту при вході до храму народу й його мови.

Він був до кінця послідовний в розкритті своїх тверджень, цей критик.

Народ він розглядав як мовну єдність. Він ототожнював народ і мову. Він виходив з тези: «Народ це його мова!» Це лягло в основу ідеологічної доктрини, що він її проповідував, визначило її зміст і обсяг, програму дій, спосіб політичної акції. Мова ставала основою догми; складання словника живої мови, писання статей для часопису, видавання граматок і граматик, популярних книжочок для народу — провідною засадою цілої суспільної діяльності. Це призводило до аматорства в галузі мовознавчих студій, а суспільну акцію позбавляло її основного мірила — свідомості масштабів, але це його не обходило. Він волів очолювати як перші, так і другу, фахові наукові студії й політику, хоч для перших йому бракувало підготовки й знань, а для другої характеру.

Бути політичним діячем — бути провидцем. Мати в собі щось з пророка. Він же був лише емпірик. Він не мав потрібної широти круговиду. В спробі модерністів надати українській мові художньої ваги, а естетичні цінності висунути на перший плян він побачив небезпечний для українства ухил, замах на громадську добродієність взагалі і на людську мораль зокрема.

«Підкреслюємо, — зазначив він у своїй статті в

«Киевской старине», про яку я згадував, — не самоствердження літератури, а самоствердження мільйонного народу, в якому література мусить мати допоміжну роль як засіб цього ствердження, якщо вона хоче бути українською літературою». Модерністи, які не хотіли писати так, як Борис Грінченко, ставили себе, тим самим, на його думку, поза українською літературою.

Модернізація поезії?.. Поезія, що розриває з народництвом?.. Хибний шлях, шкідливі тенденції. Не-творчість, труп творчости, сморід розкладу, падло псів.

Критик захищав внутрішню самозамкненість покликання, автаркію письменства, хуторянський ізоляціонізм, село в його відрубній самодостатності. Бачив призначення інтелігенції в освітній діяльності на користь народу. Виявляв нехит до письменства, що зображує не своє, а чуже, і з різким гнівом напав на поета, що, за його висловом в тій же статті, «шукає тематику поза своїм народом, в чужій давноминулій дійсності, переспівує чужі зразки, колише чужі діти!»

Пулька преферансу, висока смушкова шапка, піджак, одягнений поверх вишиваної сорочки, вишневий садок біля хати, самотня вулиця на околицях міста, джмелина тиша!.. Як і всі політичні діячі першого двадцятип'ятиліття 20 століття критик говорив, дещо гаркавлячи, пришелепкувано.

Рецензія, що з'явилась в «Киевской старине», справила на молодого поета гнітуче враження. Він не дошукувався, якою мірою були справедливі, звернені проти нього закиди. Він не намагався ні спростувати, ані виправдовуватись. Його обвинувачували, цього було досить. Він волів краще зневажити себе, аніж інших. Він почав шукати своєї власної провини там, де кожен інший був би хібащо вражений в своєму самолюбстві.

Рецензія прийшла для нього як життєва катастрофа. Стриманий, він став ще стриманіший. Нерішучий, він став ще обережніший і нерішучіший.

Це зовсім не значить, що він змінив своє ставлення до поезії або хоча б і найменше поступився в своїх поглядах. Він і далі писав так само, як і давніше. Він нікуди не збочив. Він не був людиною, здібною піти на компроміс. Та надто чуткий і вражливий, він не міг скинути з себе почуття боязкої приголомшености.

Він остаточно як поет замкнувся в собі. Відокремився від середовища, місця й часу. Перетворив свої поезії в абстракцію естетичного.

Кожного разу, коли йому доводилося посилати написану поезію до часопису, він вагався. Може, краще хай воно полежить? Непевність себе робила його хворим.

Йому бракувало потрібної доли настирливости, щоб зробити літературну кар'єру, яку так успішно робили інші, далеко менш здібні, але багато спритніші за нього.

Йому казали: «Треба розштовхувати ліктями, щоб пробитись!» Він не любив юрби, де доводилося розштовхувати. Він унікав переповнених вагонів трамваю. Звичайно, з Земства він повертав додому після служби пішки.

Цинізм органічно був не властивий його вдачі. Можливо, саме через це він і писав поезії, став поетом. Через це він ніколи й не намагався висунутись вперед, як поет.

Він не був ані пришелепкуватий, ані крикливий.

Надто м'який і чемний, він утримувався від того, щоб турбувати когось в справах, які торкалися його особисто, а особливо в такій сугубо приватній, інтимній справі, як вірші, що їх він писав.

Якщо до нього звертались з редакції часопису з листом, прохаючи надіслати віршів, надсилали запрошення вдруге, повторювали втретє, він посилав. Не звертались, не нагадували, він лишав їх лежати в шухляді свого письмового стола.

Щодо себе, то він не виявляв ніякої ініціативи

назовні. Траплялось, роками жадна з його поезій не з'являлась в жадному з періодичних видань, хоч він працював пожадливо й уперто. Він нездібний був прийти до редакції, принести зошит і сказати: «Надрукуйте! Я поет!»

Він публікував далеко менше, ніж писав, і писав далеко більше, ніж доводив до остаточної обробки.

XXXVIII

Після революції або через особисту скромність, або через те, що він жив у провінційному місці, він лишився осторонь од широких шляхів літературного процесу. З ним сталося те, що й з іншими представниками старшої генерації. Олесь емігрував, Чупринка був розстріляний, Філянський, Капельгородський замовкли. Самійленко, повернувшись з еміграції, помирав, хворий на сухоти в Боярці під Києвом. Микола Вороний робив даремні зусилля зберегти за собою місце в поточному літературному процесі.

Там, де інших одсунули, Арсен Петрович поступився сам. Він ніде не з'являвся, ніколи не заявляв нічого про себе, не робив ніяких спроб нагадати про себе громаді. Не всі навіть знали, що він, один з основників модернізму в українській поезії, може, навіть, найталановитіший з усіх поетів, своїх сучасників, ще живий, мешкає в південному степовому місті, працює як директор в Музеї. Про нього забули так, ніби він давно помер або навіть і не існував зовсім. Кілька його віршів, що після революції з'явилися в «Червоному шляху» та в місцевій «Зорі», редактованій В. Чаплею, пройшли цілком непомічені. Вони не знайшли жадного відгуку. Вони здались не то надто екзотичними, не то просто застарілими.

Нова революційна епоха зігнорувала замкненого в собі поета. Він не ображався. З аматорського давніше нахилу до мистецтва він зробив собі професію, з

набутих випадково відомостей — фах. Відразу ж після революції, при першій нагоді, він кинув Земство. Інші його колеги поринули в вир партійно-революційної боротьби або перейшли до кооперації, він вибрав для себе музейну працю, цілком поглинений нею й цілком задоволений з свого покликання.

— Я вже не маю, — казав він, — до діла з цифрами, статистичними відомостями, таблицями, відсотками. Боже мій, яке це щастя! Нарешті, я відчув себе вільним. Хіба це мало?.. Я маю справу з картинами, з порцеляною, старовинним склом, меблями, з рідкими й вишуканими речами, і це мене тішить. Почуття втіхи приносить спокій, а це найважливіше для людини.

Говорити про спокій і гармонію в перші роки революції можна було хібащо з бажання епатувати. Але факт лишається фактом: місцева міська картинна галерія завдячувала своїм збереженням і дальшим своїм розквітом виключно його наполегливості та невсипущій енергії. Він збирав для неї експонати в місті по будинках, що їх кинули власники напризволяще, їздив по селах, розшукуючи у селян розтягнене майно з панських маєтків і економій. Рятував те, що можна було ще врятувати.

І це він робив у ті бурхливі й каламутні роки, в страшні нищівні роки, коли всі зв'язки розпалися і все, що доти було абсолютним, стало необов'язковим. Випадок керував життям. Доля людини, а тим паче доля людських творів важила на терезах суспільного буття щонайменше. Десь проходила незнана, фантастична лінія, що відокремлювала те, що було і що перестало бути, від того, що повинно було народитись і чого ще не було. Люди жили поза сучасністю, в декретованому майбутньому.

В великому і колись ситому місті не було чого їсти, ні крихти хліба! Люди пухли з голоду й мовчки покірливо вмирили. Коли в одного, що випадково наївся вареників,

стався заворот кишок, він сказав перехрившись, перед тим як померти: «Слава Богу, хоч помираю, наївшись!»

І в ці непевні, сповнені одчаю часи Арсен Петрович, захлялий, схудлий, голодний, як і всі, похитуючись од утоми й виснаження, раз-у-раз спиняючись, тягнув з напругою за собою візка, навантаженого картинами, меблями, книгами й рукописами. Він звозив до Музею речі з приватних збірок, колекції й мотлох, покинене майно, усе, що траплялось під руку і що могло згодом мати цінність експонату або придатись лише до смітника.

Вздвж вулиці стріляли з кулемету. Арсен Петрович кидав візка і, пригинаючись, біг до підворотниці, щоб сховатись. Після того, як стрілянина вщухала, він знову брався за перекладину голобель і тягнув візка далі.

Як і інші, він зник, що війна стала повсякденною подробицею буденного життя. Місто обернулось в фронт. Він робив своє діло в Музеї, як і писав вірші, з тих же мотивів, слухняний своєму внутрішньому покликанню.

Влади в цьому степовому місті, відкритому для всіх вітрів світу, змінювались з калейдоскопічною строкатістю. Вони чергувались з такою ж майже природною необхідністю, як приливи й одливи на океані. В короткий термін, виділений для кожної влади, її носителі діяли поквалливо й невблаганно. Вони діяли з жорстокою одчайдушністю конквістадорів, завойовників вперше відкритого, ще незнаного континенту.

Ніхто не міг би сказати, як довго протримається дана влада в місті. При кожній черговій зміні влади Арсен Петрович кидав власну хату, залишав дружину, власне майно, все, що мав, і переходив жити до Музею. Музей був важливіший за все. Він ніс відповідальність за Музей. Перед ким? Ні перед ким, тільки перед самим собою.

Добами, іноді тижнями він лишався безвихідно в

неопалюваному приміщенні Музею. Він стеріг неустатковані кімнати й безладно накопичені в них речі.

І коли з гуркотом і лайкою в дверях Музею з'являлась погрозлива постать вояка, обвішаного гранатами й зброєю, напівбожевільного від розстрілів, горілки, виснаження, тифозної гарячки, абсолютности втіленої ним влади, Арсен Петрович умів поводитися з гідністю й зберігати спокій.

Вони стояли один проти одного. Людина в пом'ятій, попаленій і простріленій сірій шинелі, в червоних або зелених ґаліфе, пошитих з оксамитової портьєри, здертої в борделі або ресторані, і він — поет, директор Музею, партикулярна людина в чорному пальті з каракулевим коміром, туго підперезаний поясом. Вони дивились один на одного. Мить за таких обставин важила все. В цю мить вирішувалась доля людини: бути чи не бути.

Те, що Арсен Петрович відчував в таку мить, це не був страх. Це було щось інше, якесь фізіологічне сприйняття порожнечі, відчуття нудоти, як це буває на морі, коли корабель, знесений вгору, раптом зривається в провалля.

Арсен Петрович не лякався, коли його лякали, не розгублювався, коли йому загрожували. Зрештою в тому мотлосі, що заповнював залі, не було нічого, що могло б до чогось придатись людині з рушницею. Найчастіше справа сходила до суперечки з приводу якоїнебудь філіжанки. Посудини, з якої можна було пити. Арсен Петрович ішов на поступки. Він пропонував власний, принесений з дому емальований кухлик, щоб зберегти для Музею севрську чашку, хоч, певна річ, у той час емальований кухлик, з кожного погляду, був далеко, цінніший за найдорожчий сакс і севр.

Люди розходились в найглибшому задоволенні один од одного. Тепер вони були друзі. І вояк, витягаючи з кишені буханку хліба, розламавав її надвое,

щоб поділитись з людиною, яку він перед цим погрожував убити.

Кожна нова влада, з'являючись в місті, оголошувала попередню руйнівською й варварською. Вона обвинувачувала її в голоді, насильстві, розстрілах, терорі, зневазі до людей і тиранії.

В'язницю звільняли од в'язнів в ім'я гуманності й справедливості та щоб очистити так потрібне місце для нових в'язнів.

І задля тих же найвищих і найсвятіших ідеалів людяності, в останній момент перед тим, як покинути місто, коли гармати противника вже били по місту від Амура або з Чоколівки і кулемети одгавкувались донебудь на Мандриківці, починали нищити все, людей, харчові запаси, культурні цінності, мости, електривню, водогін, склепи амуніції, фабричні варстати. Ніщо не повинно було дістатись ворогові, що йшов з-за Дніпра або від степу і ніс за собою руїну, прокляття й смерть.

Якщо нова влада закріплювалась на деякий час в місті, становище Арсена Петровича не поліпшувалось, а лише незрівняно погіршувалось. До нього починали придивлятися. Починали з'ясовувати. Од нього вимагали, щоб він подав анкету й приклав належні документи. Йому пред'являли обвинувачення в співпраці з попередньою владою, те, що коли інші чинили опір, були розстрілювані або сиділи по в'язницях, він займав відповідальну посаду, зискав довіру й визнання, користувався з всіляких благ, одержував химерно високу платню, мав пайку для особливо привілейованих.

Ситуація була явно безнадійна. Як довести, що, будучи на посаді директора Музею за попередньої влади, він не робив жадного злочину в відношенні до теперішньої? Навпаки, хіба він не доклав усіх сил, щоб зберегти музейні збірки й забезпечити мистецькі колекції від знищення?

Якомога лагідніше й спокійніше він клав перед розхристаною людиною в шапці, зсуненій набік, і з револьвером, ручка якого стирчала з розірваної кишені штанів, інвентарні списки музейного майна. Але списки, зметені гнівною рукою геть із стола, летіли до чортової мами. Що важили ці списки, коли було доведено, що він співпрацював з ворогами культури, ладу, людства?! Його годилося розстріляти, розчавити, як блощицю. На перший раз тим часом його відпускали, буркнувши похмурно в невизначеність:

— Там розберуться!

В Музеї з'являлась яканебудь бліда й невиразна тінь, людина, що до неї мали більше довір'я, як до нього. Мандат з штампом і великою печаткою про призначення лягав на ляковану поверхню стола. Арсен Петрович підводився зі свого директорського крісла, щоб сісти збоку, на табуретку для одвідувачів. Та, завітавши мимохідь пару разів, тінь зникла безслідно з музейних обривів, і Арсен Петрович Витвицький, повагавшись, знову сідав в своє директорське крісло. Найголовніше те, що в роки громадянської війни, — хоч за цей час, від 1917 р. до 1923 р. в місті змінилося *двадцять дві* влади, — його не розстріляли й не повісили, він не помер ні від голоду, ані від тифу.

Щождо Музею, то Музей протягом десятих років виріс, збагатився експонатами, перейшов в нове й велике помешкання, Арсен Петрович здобув собі авторитет. Його поважали. На нього зважали. Витворювалася якась ілюзія нібито сталості або певности.

Але певности не було. Не було ґрунту. Ґрунт вислизав з-під ніг. Арсен Петрович виразно відчував це. Од нього вимагали ґрунтовної перебудови експозиції. Вимагали виступити з критикою й самокритикою. Перекуватись. Демаскувати інших, тих, що приховались або не хочуть перекуватись, уникають самокритики.

Арсен Петрович почав нервуватись.

— Я, — признався він мені стурбовано, — знаю, що у мене не все з експозицією гаразд, але що я можу?

І він безпомічно знизав плечима!

Що він міг? Що від нього хотіли? Цього ніхто не міг сказати йому виразно. З'ясувати, чого від нього хотіли інші, мусів він сам.

Але це було вище його спроможностей. Він почував себе людиною, загубленою в лісі. Скориставшись з мого приїзду, він просив мене обдивитись експозицію Музею й порадити, як йому перебудуватись і перебудувати.

Ми перейшли експозиційними залами Музею. Після огляду Арсен Петрович спитав мене:

— Ну, як? Що?

Він дивився мені в вічі, гадаючи прочитати в них свою долю.

Що я повинен був йому сказати? Сказати йому, що він жаден музейний робітник, жаден фахівець-мистецтвознавець, що він аматор, провінціал, що він людина іншої генерації й не має нічого спільного з сучасністю, що він однаково не знає історії мистецтва, як і не розбирається в діяматі? Що роки праці статистиком наклали на нього відбиток, якого не виправити? Що він, власне, людина без знань? Сказати йому все це? Для чого?..

Я обачливо ухилився від прямої відповіді. Торкаючись рукою бронзових канделябрів з трьома античними граціями, що стояли на лякованому столі в його службовому кабінеті, дивлячись через високе вікно на зелену димку дерев, як сказав:

— У вас є бездоганні речі. Найкращі світові Музеї могли б позаздрити вам: ван Дік, Кранах, Тільман Ріменшнайдер і, нарешті, ця така зовсім виключна у нас рідкість Ель Греко!

Він зрадив безмежно.

— Справді?

Аджеж це він зібрав усе, що було тут. Розшукав, врятував од загибелі, придбав для Музею.

— Хіба ж цього мало? Га?

Мало для порятунку? Для виправдання себе? Мало в тяжбі з добою, в змаганнях з часом, щоб встояти тепер через десятиліття, як він встояв, втримався на ногах тоді в роки громадянської війни?

Він говорив дещо голосніше, ніж звичайно. Він перепитував, немов не дочував. Він хвилювався. На очах у нього виступили сльози. Лупа, яку він тримав у руці, тремтіла, — чи, може, це мені лише здалося так?

Я йому нічого не сказав більше. Навіщо? Хай справи йтимуть так, як вони йдуть. Навіщо намагались аналізувати речі, що в них однаково не можна передбачити ні їх ходи, ані змінити в них щось.

Щождо самої експозиції в Музеї, то признаюсь, вона з усіх поглядів, як фахових, так і нефахових, була нижче всякої критики. Щонайменше вона була безпорадна. В експозиційних залах на стінах поруч з шедеврами висів безнадійний мотлох. Це були збірки речей здебільшого випадкових. Таких же випадкових, як випадково вони потрапили до Музею. В розташуванні картин не було жадної системи, жадного принципу, не було покладено в основу їх експозиції нічого, окрім власних уподобань самого Директора. Була кунсткамера й поза тим більше нічого.

— Мені закидають речезнавство. Але як побудувати експозицію в Музеї без речей? Я не розумію, що треба робити?

Речезнавство! Закид в речезнавстві був йому компліментом. Аджеж були речі, і не було їх знання.

Ліве око по-старечому сльозилось. Арсен Петрович витягнув з кишені широку білу хустку й витирав нею вогуку шоку.

По інших музеях музейні робітники, щоб врятуватись од закидів в речезнавстві, здимали зі стін картини,

виймали з вітрин речі і, натомість, вішали плякати, льозунги, вирізки з часописів, портрети вождів, збільшені фота. Експозиція починалась з пубка: з родословного дерева походження людини від мавпи за Дарвіном. Макет горилоподібного неандертальця правив звичайно за вступ.

Я не намагався переконувати Арсена Петровича, що іноді плякат, цитата, гасло, малюнок, вирізаний з часописа, недолadne зображення пастуха з ягням на плечах, нашкрябане цвяшком на стінах новітніх катакомб, може важити більше, ніж мармур статуї, різьбленої майстерним різцем Праксітеля.

Я сказав:

— Від зображень в катакомбах до Сікстинської Мадонни Рафаеля минуло п'ятнадцять століть, чи можна їх пройти в п'ятнадцять років?..

Але, здається, Арсен Петрович не зрозумів мене, до чого я сказав це.

Справа знов ішла про емальований кухлик, а не про елегантну вишуканість ван Діка чи про екзотизи Ель Греко або Тільмана Ріменшнайдера з його зображеннями святих. Речі сумнівні й непевні.

Я подивився на годинника.

— Пробачте, мені дуже шкода, мушу поспішати!

Я поквапливо потиснув руку Арсенові Петровичеві. В очах у мене промайнула біла хустка, срібло скронь, сивина бороди, сутулість плечей, чорнота бронзи, червоний блиск лаку на шліфованій поверхні стола.

Я збігав східцями вниз. На серці лежав жаль до людини й свідомість власної безпорадности.

Схилившись над мармуром балюстради, Арсен Петрович гукнув мені згори навздогін.

— Так не забувайте: сьогодні чекаємо на вас о п'ятій!

Моя рука торкнулась кошлатої м'якоти оксамиту на поруччях східців. Я хитнув головою.

— Гарзд! О п'ятій!

Я біг соняшною стороною вулиці. На серці легкою хмаринкою танув жаль. Я перейшов через вулицю. Під ногами шаруділи кам'янци бульварної жорстви. Мій зір пробіг шерогом зелених лавок. Очима я шукав Ларисиного капелюшка. Билось в напрузі стиснене серце.

XXXIX

Можна бути неточним, коли справа йде про лекцію, можна, ба навіть годиться спізнитись прийти на засідання, але в жаднім разі не можна бути неточним, коли справа торкається прийняття, святкового урочистого обіду.

На цей раз я був достеменно точний. Щоб перевірити себе самого, я навмисно глянув на годинник, звертаючи з проспекту на бічну вуличку. Було за сім хвилин п'ята. Я йшов затишною в деревах і з палісадниками при будинках вздовж пішоходів вуличкою, розшукуючи третій піворуч од рогу дім, як це докладно було зазначено в записочці, що мені передав її Арсен Петрович.

Так, це був він, присядкуватий, кількавіконний дім, що над його бляшаним бурякового кольору дахом розгорнула своє зелене листя й білі грона цвіту акація.

Я спиняюся біля воріт і повільно відчиняю фіртку, не без тривоги чекаючи, що ось зірветься й нападе на мене бурхлива згряя оскаженілих з лютим гавканням псів. Дарма! Все тихо. Викладена цеглою доріжка веде мене вздовж глухої стіни будинку в двір. На розі кам'яниці під ринвою стоїть, за звичаєм, велика чорна діжка для дощової води. Воно, звісно, чи то голову помити, чи білизну попрати, немає кращої для того води за дощову.

Спадала спека. Густшали барви. Високий зелено-сірий бур'ян, що вкривав двір, нагадував дитинство. Протоптані стежки, плутаючись і перехрещуючись, ішли від хати до господарчих споруд, льодовні, льоху, сараю.

бляшаних листах. Так само й борщ був варений в печі в великому чавуні. Борщ був з бараниною, з засмажкою, добре вистояний, як годиться доброму українському борщу.

Пили за моє здоров'я, здоров'я господаря, господині, всіх присутніх разом і кожного зокрема. Піднісши чарку, я висловив жаль, що наукові поважні студії та інші службові обов'язки, поза Нарадою, бажання не загубити й краплини дорогоцінного, як вино, часу, перешкодили мені віддати досить часу роботам Наради й бути присутнім на всіх засіданнях.

Іван Васильович Гуля тягнувся до мене з чаркою через стіл:

— Ростиславе Михайловичу, хіба ж ми... Та ж ви!.. Як же ж би не ви...

Галас, що знявся за столом, збентеживши по той бік веранди сполоханих кур, засвідчив одностайність гостей в підтримці Гулиного вітання. Усі, разом з Гулею, щоро поділяли його співчуття до мене, надто переобтяженого працею, розчавленого тягарем службових, покладених на мене обов'язків.

Зі мною цокануться, зі мною вітаються, і ми, стоячи, до дна допиваємо чарки, повні гострої з гіркуватим кістковим присмаком вишнівки.

Іван Васильович Гуля в захваті затягує «Многая літа». Як і все, що робив Гуля, це було зворушливо, хаотично й якоюсь мірою безглуздо.

По обіді, здавалось би ніколи не скінченому в своєму надивовижу грандіозному обсязі, ми всі гуртом, на запрошення господарів, перейшли до середини хати. На стінах чепурних кімнаток я побачив цікаву, невелику, але з добрим смаком підбрану збірку картин українських митців. Поруч з чудовим річковим пейзажем в бузкових тонах, темперою Васильківського, висіла в широкій декоративній манері написана картина Василя Кричевського. В простінку між двох одчинених на вулицю

вікон, де акація простягала щедро свої грона цвіту, висів оксамитний пейзаж Бурачека, репінський етюд до «Запорожців» та бароккова графіка Нарбута.

— А Линник? — питаю я. — Чому ж я не бачу у вас жадного Линника?

— Линник?! — майже з побожною повагою відповідає господар. — У мене є колекція його ескізів, малюнків і фот з його картин, якої, я певен, ви навряд чи ще знайдете деінде.

І на столик, накритий в'язаною скатертиною, лягає кілька великих тек і громіздких альбомів в важких шкурятяних папітурках.

Так, це було щось зовсім виключне, цілком надзвичайне. З пожадливою цікавістю я поринаю в розглядання збірки. Я odkриваю для себе несподіванки. Особливо цікаво підібрані його ескізи й малюнки з 1907-1908 рр., коли в зв'язку з будівництвом Варязької церкви Линник часто приїздив і подовгу жив в Катеринославі.

З повним правом годилося б говорити про катеринославський період в творчості цього світової слави, мого найбільш улюбленого великого майстра. В ці роки хаотична стихійність дещо неврівноважена й надто поривчата перших його творів поступається місцем монументальній завершеності. В його творчість входять елементи візантинізму, софійної соборности, клясицизму, одночасно суворо патетичного й разом з тим містично проникливого. Якщо на перших його творах позначився варязький дух Святослава, завойовника, вершника, руїтника царств, то тут ним опановує інша варязька тема, дух Володимира, засновника міст, будівника і басилевса. Володимирова путь ставала шляхом Линника в цей період.

Арсен Петрович, надто великий для цієї невисокої кімнати, стоїть поруч мене.

— Критика, — кажу я, звертаючись до нього, — мала цілковиту рацію, відзначивши вплив Врубелівських

Вони відкривали шляхи до споминів. Я пізнавав цей незнаний мені двір, як перечитану знов згадку про власне минуле. Сарай, збитий з почорнілих, немов зуглєлих дощок, наближався до мене з протилежного боку двора не лише в простороні, але і в часі. Ворота в сараї похилилися й не причиняються; щоб вони не впали, їх підперли кілком. Світ змінив своє обличчя, космічні бурі пронеслися над земною кулею, сталися революції, припливали й відпливали фронти, загинули мільйони людей, але незмінним лишився кілок, яким колись підперли ворота в сараї, що зірвались з перержавілого гака.

За чорним сараєм я побачив садок. Стрункі ряди білоповапнених яблуневих стовбурів, зелені кущі порічок, масну чорноземлю грядок, засклені рами парників та поруч відкинені на бік жовті чотирикутники очеретяних і солом'яних мат. З Арсена Петровича був добрий господар і дбайливий садівник. Сонце зеленим вогнем запалило бур'янове бадилля в дворі. В його джунглях блукають жовті пискляві курчата й чути збентежене квоктання заклопотаної квочки. Легкий вітрець приніс до мене аромат квітів і разом з тим втішну думку, що день скінчився і натомість має прийти й опанувати світ лагідна тиша вечора, прозорі присмерки й спокій.

Я повертаюсь. В поле мого зору потрапляє блакитнорожева клямба, темний вишняк попід парканом, сірі дошки столика з ніжками, забитими в землю, а на столикові, спустивши донизу свій довгий хвіст, стоїть чепурна й струнка, свідомо своєї гоноровитої урочистості, байдужа до всього, зеленосиня пава.

Так накопичуються почуття, враження, думки і спомини. Свідомість ще не охоплює їх внутрішньої конечности. Вони постають строкаті, гомінкі й невпорядковані, керовані моїми кроками, з'являються з ними і з ними ж зникають.

Я стою перед фасадом будинка. Око побіжно фіксує

веранду, зарослу диким виноградом, широкі дошки сходів, крицевий різачок, прибитий до дошки, щоб перед тим, як увійти до хати, зчищати налиплу до чобіт, масну, принесену з города землю.

На сходах веранди з'являється білобородий господар.

— Ростиславе Михайловичу, радий вас бачити!

Ми приязно й широко міцно тиснемо один одному руки. Таким він лишився у мене в пам'яті й сьогодні, коли я, через десять років, пишу ці рядки. Живий, бадьорий, лагідний. Як важко мені уявити його іншим: зламаним, сумним, стомленим, яким він став після того, як його зняли з посади Директора.

— Марусю! — дзвінким ласкавим голосом гукає він на господиню. — Вийди но, прийшов Ростислав Михайлович.

Вона виходить, огрядна, повновида, рожева, уже немолода, але ще вродлива, в фартусі, з закасаними руками. Арсен Петрович дивиться на неї закохано, з ніжною гордістю. Він явно пишається з своєї дружини, що вона вродлива і що так добре виглядає, як на свої роки, і така добра господиня.

Я схиляю в уклоні голову й цілую пухку руку.

Обідали ми за довгим столом, накритим на веранді. Пава, розпустивши пір'я свого фантастичного хвоста, поважно похажала по майданчику перед верандою. Червоночорні, жовточервоні, зозулястосірі, білі кури метушливо товпились попід верандою. Ми кидали їм хлібні крихти, і вони, дзьобуючи одна одну, зчиняли голосний й безладний ярмарковий гармидер.

Темнозелені скляні барильця у вигляді ведмедів та низенькі присадкуваті гранчасті чарки надавали столу старосвітського вигляду. Пухкі великі пироги були горою накладені в довгу, з білої лози плетену корзину, що на табуретках стояла поблизу стола. Це були правдиві пироги, печені не в духовці, а в печі на широких

фресок з Кирилівської церкви на фрески й мозаїки Линника в Варязькій церкві. Але до цього треба було додати, що Линник усунув ту хоробливу мрійність, блідобілявий тон, що лежав на них. Якщо Врубель був близький до Достоевського, то Линник до Константина Леонтьєва.

Я дякую господареві за показані мені скарби і додаю:

— Якщо, — кажу я, — в заздрості може бути бодай найменший відтінок шляхетности, то я заздрю вам, що ви володієте такою прекрасною, сказати б, унікальною збіркою.

Арсен Петрович явно щасливий з моїх слів. Він прибирає малюнки Линника, щоб натомість покласти на столик альбом з зразками селянських вишивок. Їх по черзі заступають томи малюнків настінного розпису хат.

Тоді приходиться павза, і на столі з'являється шатула червоного дерева. Які загадки ховає вона в собі? Я чекаю на всілякі несподіванки. Ми досить випили, щоб до найбільшого чуда поставитись з розсудливим і спокійним резонерством і першу-ліпшу найординарнішу річ сприйняти з ентузіазмом, як чарівний фантом в манері Е. Т. А. Гофмана.

З таємничим дзвоном одімкнувся сталевий замок. Я бачу, як тремтять пальці Арсена Петровича, коли він в шанобливій повазі дістає з шатули перев'язаний шовковим мотузком пакунок. Він простягає нам пожовклі аркуші листів до нього від Михайла Коцюбинського, дорогоцінні пам'ятки дружби, що досі лишалась незнаюю в життєписах письменника. Його переповнюють скорботи й жаль. Схвильована зворушеність підказує йому слова, насичені ніжністю й печаллю.

Він показує нам листи Лесі Українки. Химерно й напружено дивно перехрестились їх шляхи. Можливо, ці листи ховають психологічну розгадку внутрішньої

драми Лесі і допомогли б розкрити творчі джерела Лесиних маленьких трагедій, цих драматургічних шедеврів.

Щождо листування з редакціями часописів, то, певно, воно притягло б до себе заздрісну увагу не одного з літературознавців, які зробили прибутковий для себе фах з публікацій листування відомих, маловідомих і зовсім невідомих авторів.

Пили каву. Розмова перейшла на справу, що цікавила кожного з нас: про закінчувану побудову Дніпрельстану. Питання обговорювали з усіх боків. Найбільше говорили про пороги, що їх повинна була залити вода і вони незабаром назавжди лишаться тільки довільною згадкою історії. Етнографів цікавила доля лоцманів з Лоцманської Кам'янки, що їх професія вже ні до чого стане. Багатьох приваблювала перспектива подорожі по Дніпру з Києва до Херсона. Інші з запалом говорили про ті докорінні зрушення, що їх принесе модерна техніка й протягом кількох небагатьох років ґрунтовно змінить успадковане від тисячоліть обличчя цього степового краю.

Були ентузіясти, й були скептики. Уявлення грандіозних технічних зрушень, в своїй надмірності подібних на катастрофу, звернули нашу розмову від сучасности до минулого, від страху перед майбутнім до згадок про ті зміни й злами, що їх перейшла Україна протягом попередніх тисячоліть.

Ми заговорили про епохи, що зникли, про народи, які жили колись у цьому степовому краю. Ми згодилися, що ми надто мало знаємо себе самих, які ми є нині, і ще менше знаємо себе, які ми були в минулому.

Серед нас, в нашому гурті були присутні археологи, місцеві й приїжджі, що брали участь в розкопах Дніпрельстанівської археологічної експедиції. Ми спробували шукати порятунку в відкриттях, зроблених археологічною наукою.

Здобутки розкопів вели нас через тисячоліття. Палеолітична стація, розкопана в Ребровій балці під містом, неолітичний могильник коло Ігрени на Самарі, поховання в кам'яних кістах доби бронзи, скитські кургани, розкопані довкола порогів, — визначили етапи наших уявних мандрівок.

Нарешті, ми підійшли до могильників з I-IV ст. по Різдві, що їх копав П. Козар в Волоському. Чи освідомлював він тоді вагу проваджених ним розкопів?..

Розмова зосереджується на цих пам'ятках античної доби. Ми з запалом підносимо вагу цієї могутньої й величної епохи в історії України, коли прекрасна й висока культура в перші століття нашої ери суцільним масивом охопила колосальні простори античної України від Чорного моря й до Десни і від Десни та верхів'їв Висли далеко на схід, до Донця й Дону.

Тоді бородатий розпатланий скит, наскрізь просякнений кінським потом, з довгим волоссям, підібраним на лобі вузьким ремінцем, одягнений у довгі шкурятні штани й такі ж постолі, що, кочуючи з стадами по степах, годувався коблячим молоком, солодким хмільним кумисом і, розпаливши на ніч вогнище, варив в великих металевих казанах м'ясо та просяну кашу, — вперше поголив собі бороду й підстриг своє рудаве волосся.

Він змінив свій спосіб життя. Войовничий скит скинув з себе варварське вбрання скотаря-вершника і одягнувся коректно й пристойно, як і годиться кожній людині цивілізованого античного Середземномор'я. Тепер він убирався не як вершник в шкіри тварини, натягнені на голе тіло без сорочки, допасовуючи свій одяг до своєї професії скотаря, а в полотно й шерсть, виткані в хаті руками працюючих жінок. Замість шкіряних штанів він носив білий льняний плащ і застіблював його на плечі бронзовою або золотою фібулою.

Льон заступив шкіру. Замість убити тварину задля її шкіри, тварину стригли.

Бритва з широким і округлим лезом стала звичайною приналежністю щоденного туалету. Примхлива жінка, яка носила в вухах маленькі цеберочки для коштовних ароматів, привезених з найкращих парфюмерних крамниць Родосу або Олександрії, вимагала, щоб чоловік голився не менше двох разів на день.

Колошній войовничий кочовий скотар, грабіжник і вершник зник. Він поступився місцем осілому хліборобу в густо заселеній країні, де міста на півдні були оточені кам'яними стінами й селище від селища були розташовані на відстані кількох кілометрів.

Отари овець під доглядом чабана, що стояв, спершись на ґирлигу, паслись у полі. Півень, злетівши на тин, співав, витягуючи горлянку, і курка, знісши яйце, кудкудакала на подвір'ї. Купи запашного збіжжя заповнювали засіки вимбарів і присадкуваті конуси клунь охороняли полову од осінніх дощів.

Вересневий вітер дув з моря. В портовій таверні Ольвії за склянкою фалернського вина сидів бездоганно виголений, в білому, застібнутому на плечі фібулою плащі рудий тубілець. Він з увагою прислухався до оповідання засмаленого сухорлявого матроса, з головою, пов'язаною червоною ганчіркою, про цьогорічний врожай на збіжжя в Африці. Його бентежили чутки про коливання біржових цін на хлібних ринках Картагену, Олександрії й Антіохії.

Кинувши недбайливо пару срібних монет на стіл таверни, він ішов до міста, щоб завітати в корабельні й банкові контори хлібних експортерів. Він спинявся перед міськими воротами. В безмежність простяглося блакитнобіле море. На синяві моря білили вітрила трирем, що везли зібраний на українських ланах хліб до Малої Азії, Греччини й Риму.

І вже не жінки ліпили від руки по селах посуд,

призначений для власного вжитку в межах потреб родини, — не завжди зграбні місцеві копії довізного посуду. Досвідчений ремісник, що став професіоналом, сидячи на ослінчику, вироблював на колі досконалий посуд вишуканих форм і кольорів. Він не наслідував, він конкурував.

Ми з захопленням підносимо витонченість мистецького смаку, ту досконалу стриманість, що керувала майстром. Його не приваблювали банальні ефекти. Він уникав чистих фарб, що їх гама могла б здатися галасливою. Це були спроби вправного мистця згнуздати свій творчий запал в ім'я завершеності, рівноваги й міри.

Майстер-ганчар в своїх пошукуваннях кольорової гами мав сміливість зрєктися напружених яскравих барв. Він прагнув декольоризувати кольор, досягнути ефекта від полутонів, міці від полутіней, прищепити загалові любов до матової безкольоровості. Він спромігся довести, що сїяво сірого розсіяного світла може бути не менше інтенсивним, як і кожен чистий кольор, зелений, синій або червоний.

Він цінив одноманітність і намагався зберегти її. Він творив широкий простір нічим не заповненої площі. Він оголяв поверхню, щоб показати досконалість матеріялу, з якого був зроблений посуд. Він припускав перебіг, відмінювання тонів виключно як гру тіней на вигибі бочка, в профілі вінців. Кольоровий відтінок народжувався з зміни контура й форми посудини, як тінь або як відблиск, що його набуває основний тон тотожньої собі за кольором поверхні.

Ми відчуваємо правдиву втіху, згадуючи про кольори глини цього посуду античних часів України: сіроясний, зеленавий, синявий, попелястосірий, червоनावий, в його переходових відтінках од яснобрунатного до кавового й чорного.

Так само й ливар, схилившись над столом варстату в хаті коло вікна, затагнутого бичачим пухирем, виробляв фібули, згинаючи й карбуючи бронзовий, залізний або золотий дріт. У своїй дрібній роботі ретельний майстер досягав того суворого й простого, точного й врівноваженого стилю.

Дух античної міри віяв над золотоланними просторами України. Ми наважуємося висловити припущення, що серед поетів, які в цей період репрезентували для Європи добу срібної латини в колі сучасників Авзонія, його суперників і друзів, були не тільки поети, що народилися в Галлії але й ті, яких пеленала мати в степах Сарматії.

Хто були вони, ці експортери збіжжя, ремісники, поети, будівники й власники мурованих з цегли кам'яниць, що жили в віллах і молились в храмах, прикрашених колонами? Геленоскити, за яких згадує ще Геродот? Їх нащадки? Волохи? Венеди?

XL

З уламків, з дрібниць, з нічого, поєднуючи факти й припущення, зводячи ізольовану річ на ступінь загальнообов'язкового образу, збираючи крихту до крихти, ми, в розшуках шляхів з минулого в майбутнє, визначаємо обрії й межі високих і досконалих культур, що творились на терені України і, проіснувавши 6-8 століть, протягом кількох років раптом і несподівано зникали.

Ми говоримо про закони виникнення й занепаду, про ритм зникнень, і картини загибелі постають перед нашою схвильованою уявою.

В середині кожного з нас прокидається тривога й страх, зникає певність. Серце в одчаї зривається й каменем падає в безодню.

Ніч нечутними кроками входить до нашої лагідної й затишної хати.

В відчинені вікна хати дихала ніч, насичена солодким ароматом квітів.

Темна, тепла, чорна безодня-мати, вагітна нездійсненністю, широке лоно народжень і зникнень.

Я підходжу до вікна і, спираючись руками на підвіконня, висовуюсь назовні. Я поринаю в п'ятьм, пожадливо вдихаю в себе свіже повітря запашної ночі. Я дивлюсь на мерехтіння зір, на простір, що замикає сполучені в собі початки й кінці, все те, що було, є й буде, і згадую про ту ніч, коли, божеволіючи од бажань, ми блукали з Ларисою, п'яні химерами цієї нічної безодні.

Арсен Петрович підходить до мене. Він злегка обіймає мене, висувається з вікна поруч мене й питає:

— Дивитесь?

В його запитанні згучить лагідність, м'який сум і покора перед рішенням долі. Я відчуваю печаль, що його насичує. Мене наповнює жаль до нього, але що я можу?

Слово *знищення* діє на Івана Васильовича Гулю, як дотик острог. Він сприймає згадку про знищення як докір, звернений особисто до нього. Він є представник Комітету охорони пам'яток культури, старовини й мистецтва. Як представник КОПКСіМу, він несе на собі всю повноту відповідальності за всяке знищення й всяке знищення. Ніщо не повинно зникнути. Ніщо не повинно бути знищене.

Він похмуро й зосереджено оглядає всіх нас.

— Я завжди казав, що бездіяльність уповноважених КОПКСіМу — найбільше зло. Я ніколи не забував про це нагадувати. Я завжди застерігав. Саме про це я говорив у своїй промові на Другому Всеукраїнському з'їзді КОПКСіМу.

Проблему знищення він сприймає з дражливістю професіонала, з піднесеною збентеженістю фахівця. Історія людства для нього це історія діяльності КОПКСіМу. Усе, що було, залежало від діяльності Комітету охорони пам'яток. Мережа комітетів могла бути

досить або не досить розвинена, представники комітету могли мати достатні або недостатні повноваження, і це зумовлювало відповідні зміни в історії людства, збереження або занепад людських культур.

Одвіку існували уповноважені Комітету. Світ міг не існувати, але вони існували. Хиби в діяльності уповноважених Комітету призводили до занепаду культур. Так він уявляє собі істоту історичного процесу і свій гнів скеровує проти порушників Статуту. Статут Комітету це найбільше досягнення людства, найвищий його набуток, варіант Біблії, гатунок Кантової «Критики чистого розуму», але більш досконалий і довершений.

Гуля встромляє руки в кишені і, опанований своєю думкою, починає блукати по кімнаті, з різкими інтонаціями повторюючи ті самі слова й фрази. Їх у нього небагато:

— Треба вжити заходів... Треба звернутись до влади... Апелювати до громадської думки... Поширити мережу уповноважених.

Він спляється. Він загинає палець за пальцем:

— На другому з'їзді КОПКСіМу я вказував — а) на недостатню активність місцевих представників комітету, на — б) їх бездіяльність, на те, що — с) вони не стоять на належній височині, що вони — d) не відповідають своєму призначенню, що — e) значна частина їх це малокваліфіковані люди, що вони — f) ставляться байдуже або легковажать дорученою їм справою. Підсумовуючи, я зазначив, що це може привести до катастрофи.

Я дивлюсь на пасмо чорного волосся, що піднеслось похмурим полум'ям над важким опуклим чолом Івана Васильовича Гулі. Я дивлюсь на його схрещені руки, на схилену голову, і мені здається, що я розумію його. Мені здається, що я розумію цю його професіоналізовану абстракцію думки, ізольованість його концепцій, фахову специфікацію мислення. Усі речі, ідеї, явища він

сприймає виключно за функціями тієї установи, де він працює як службовець. Увесь світ і все, що є в світі, то для нього тільки пам'ятки культури, старовини й мистецтва, що повинні бути зареєстровані, підлягають охороні й відрізняються між собою в залежності від того значення, яке вони мають: пам'ятки місцевого значення, республіканського, всесоюзного й світового.

Ідеалом для Гулі було б перетворити весь світ в грандіозний музей, де кожна річ була б заінвентаризована, точно визначена, описана, занесена на картку під певним числом з додатком малюнка або фота, з датою вступу, від кого придбано й ціни.

Світ повинен бути каталогізований. В його, Гулево-му, ідеальному світі підтримувалася б завжди стала температура, речі піддавалися б сезонному діянню формаліну. Міль, хробачок, вогкість, цвіль, коливання температури — ці найбільші вороги людства й культури, будуть остаточно переборені й ліквідовані. Рішення Комітету охорони пам'яток будуть остаточні й не підлягатимуть жадному оскарженню.

Я добре пам'ятаю, з якою настирливістю, упертістю, з яким ентузіастичним паланням він домагався в Харкові, щоб йому як уповноваженому Комітету, окрім посади діловода, запровадили в штат також посаду друкарки. З його слів і доказів виходило, що доля людства залежна саме від того, як буде розв'язана ця справа. Чи будуть збільшені штати й бюджетні асигнування на придбання шафи, течок, склографу, атраменту, стільців, вентилятора й матки для витирання ніг. Бухгальтер Комітету лякався Гулиного приїзду як стихійного лиха. Він тікав в ті дні і не з'являвся на службу. Навіть риб'ячий, вогкорукий Петро Іванович Стрижиус, секретар Комітету, втрачав як на той час свою рівновагу. Він сидів, почервонівши, розгублено кліпаючи повіками, абож доходив навіть до того, що починав метушитися.

Гуля бив в барабани. Він уперто відстоював

необхідність придбання матки для ніг. Вів систематичну облогу на голову Комітету. Зчиняв бучу в Наркомосі, тероризував всю канцелярію Уповноваженого Головна-уки.

Тільки повновласті, надані Комітету охорони пам'яток, забезпечили б збереження людської культури. Людство мало б повний корпус виданих і розшифрованих папірусів. Мало б не фрагменти, а повну збірку творів Геракліта. Воно не страждало б, не знаючи досконалого списку «Слова о полку Ігоревім», «Джонконда» Леонарда да-Вінчі не була б викрадена з паризького Лувру. Були б видані всі твори і всі листи Ганни Барвінок. Усі старі хати на Україні були б описані, зфотографовані й виміряні. Було б заборонено розорювати в степах скитські кургани. Був би створений окремий Музей, і в ньому фахівці вивчали б зібраних тут кам'яних баб.

Гуля пропонує нам наповнити чарки слив'янкою, міцною, як спирт, і солодкою, як зацукрений мед, і випити за всіх тих, що розуміють провіденціональне значення справи охорони пам'яток. Те, що в устах кожного іншого здалось би блягерством, у Гулі згучить зворушливо й щиро.

Його палкий тост приймають з ентузіазмом. Йому тиснуть руки. Чи точніше: він, Гуля, тисне всім руки. Його вітають і йому дякують, що він висловив правдиві почуття всіх нас, тут зібраних.

В кімнаті жвавішає.

XLI

Арсен Петрович сидить на м'якому, обитому сіророжевим рипсом низькому кріслі, і тому, що крісло низьке, гострі коліна його ніг, зігнених під кутом, приходяться на рівні грудей, і жовтий кістяк руки він вплив у сивину своєї бороди.

— Вас цікавить, що таке знищення? Ми всі сповнені

страху перед катастрофою. Ми говоримо про зрушення й кризи.

Він робить коротку павзу, підносить вгору свій келишок і дивиться на густу прозору рідину, що рубіном просяннює в світлі електричної лампочки. Він оглядає нас і каже.

— Але я бачу, що ви вагаєтеся. Ви не знаєте, чому віддати перевагу, ненависті або милосердю. Ненависть вас стомила, і ви волієте шукати порятунку для себе в милосерді. Я поділяю ваші почуття, але я не певен, чи хочете ви милосердя лише для себе чи також і для всіх інших? Чи ваше милосердя живе, чи воно постало виключно з свідомости вашої слабкодухости?

Він говорить лагідно, але в його словах відчувається докір нам всім.

— Ненависть, — каже він, — є концепція історичного чину, але милосердя може так само бути нею.

Він прислухається до нашого мовчання.

— Мені здається, що ви сповнені сумніву. Ви не певні, чи не є милосердя зрадою?

Він ставить недопитий келишок з слив'янкою поруч себе на стіл і підводиться.

Він надто високий для цієї низької кімнати. Він підходить до книжкової шафи і здимає з верхньої полиці книжку, вкладену в картонну скриньку й оправлену в шовкові палітурки.

— Це «Fata morgana» Коцюбинського! — урочисто зголошує Арсен Петрович, показуючи нам цю книгу з автографом і дружнім присвятним написом на титулбляті, як людям з амбону в церкві показують Євангелію.

— Ви, певно, пам'ятаєте це місце, — каже господар, вертаючи на своє місце й сідаючи в рипсове сіророжеве крісло, — як Хома Гудзь та Андрій прийшли до панської гуральні, що її збираються будувати. Якщо ви дозволите, я зачитаю цей невеличкий уривок.

Він читав спокійним голосом, не кваплячись:

— «Андрій бачив уже валку саней з колодами, брусами, повні лубки червоної цегли. Андрій бігав од саней до саней, обмацував дерево, стукав по цеглі... Але на Андрія шипіли з Хоминих очей зелені гадючки. "Чого зрадив? Хліба схотів? А горба не заробиш? Гляди! Кому черевко наросте, а тобі жили тягтимо; пропади воно прахом... бодай би взялося вогнем та розвіялось попелом разом з людською кривдою!" "Чекайте ж бо, Хомо!" Але Гудзя годі було спинити. Він гнав, наче з горба. "От узяв би, р-раз, розвалив би к бісовій мамі, зрівняв би з землею, щоб і пам'ять пропала на віки вічні!"»

Арсен Петрович повторює:

— Розвалив би... з землею зрівняв би...

Він хоче говорити далі, але господина одчиняє двері до їдальні й уриває йому мову. Вклоняючись, вона запрошує нас перейти до сусідньої кімнати, де на столі парує самовар і виблискує скло склянок.

Сяє біла, як сніг, скатерть. Монументальна величність господині, що сидить копо самовару й розливає по склянках золотобарвний чай, підкреслює ідилічну замкненість цього ізолюваного світу. Співає пара. Блищить нікель цукерниці. Рожеві пухкості шок і ліктів.

Арсен Петрович продовжує свою мову:

— Так само діди Гудзеві палили в 17 столітті бернардинські кляштори й шляхетські замки рівняли з землею. Так Гудзенки року 17-ого палили економії, розбирали кам'яниці, нищили міста, потяги пускали під укіс, тягли рейки з колій в багна, щоб усе — кам'яниці, економії, міста, мости, залізниці з землею зрівняти, щоб була земля тільки і на землі хата і щоб нічого не було, окрім землі, яку орати можна і на ораній землі сіяти...

Арсен Петрович перевів дух. Тут тільки я помічаю, який у нього стомлений вигляд, яка утома лежить в його очах і як тремтить склянка в його руці. Зовсім так, як вранці в Музеї в його руці тремтіла люпа.

— На початку революції я багато їздив по селах,

збираючи те, що подекуди ще заціліло. Пригадую, десь на весні я приїхав до одного села, сподіваючись врятувати кілька полотен Боровиківського й Левицького з маєтку Лихачових. З великими труднощами, з небезпекою для власного життя я дістався до села. Уявіть мій одчай, коли я довідався, що від економії, маєтка, мистецьких збірок, старовинних мебльових гарнітурів не лишилося нічого.

Він одсунув склянку вбік і стискує рукою бороду.

— Була ніч. Я лежав на лаві і чув тифозне маячення хворих господарів. В цілому селі не було хати, де не було б тифозних. Десь на вулиці стріляли. Хтось біг в нічній п'ятмі городами й несамовито гукав: «Рятуйте!» Гавкали збентежені пси. На темному обрії палало багрове полум'я. Щось горіло. У мене боліла голова. Я почував себе виснаженим. Я стомився од безплідних блукань, од дороги, од вражень руїни. Я був пригнічений. Я не був певен, чи не починався в мене тиф...

Він простягає руку, бере вазочку з варенням і підносить її вгору, немов чашу. Є щось літургійне в цьому його жесті.

— Я вже нічого не хотів. Нічого не прагнув. Я хотів тільки зрозуміти, що це: помста? віками накопичена, «шевченківська» лють народу проти панів? сліпий стихійний інстинкт руїництва? демони глухонімії?

Він не помічає, як вазочка в його руках перехилилася і густі краплі червоного соку падають на скатерть. Господиня поглядає на нього з мовчазним докором, він перехоплює її погляд, спалахує, затурбувавшись, ставить вазочку на тарілку і починає ножем збирати варення з скатерти.

Тим часом він каже:

— Я лежав у хаті поруч з тифозними і, лежачи, вночі, в маячневій темряві хати нарікав на народ, на село, яке заперечує все, що не є ним. Замкнути своє життя в межах

села й не прийняти нічого, що є поза тином, по той бік царини й цвинтаря?.. Свідомість народу здавалась мені грандіозною в своїй замкненій величчі. Замкненість — ось у чому я обвинувачував тоді народ.

Шипить самоварна пара, тонким сивим струмком вибиваючись з вузької дірочки кришки. Я ложечкою розмішую цукор в склянці, й дзеленчить скло. Не без вагань я переглядаю довший ряд кольорових тонів: жовтозелена айва, прозора рожевість троянди, червона чорнота вишень.

— Чи ви брали яблучне? — нагадує мені господиня.

Але я волю спинити свій вибір на агрусовому. «Якщо дозволите, то я...».

— Арсене, передай Ростиславу Михайловичу агрусове!..

Арсен Петрович виконує наказ дружини, передає мені вазочку з агрусовим варенням і каже далі.

— Тоді я був молодший. Тільки роки дають свідомість перспективи. Це як сходити вгору, зійдеш, і все лежить у тебе під ногами. Я посивів, я став стриманий. Я зрозумів те, чого колись не розумів. Я питаю вас: що таке народ? що таке існування народу? Що таке історія абож те, що ми умовно називаємо історією?.. Народ перебуває. Народ стоїть поза історією. Він воліє лишатися осторонь од подій. Він або зовсім не реагує на події історії, або реагує на них зовсім не так, як ми цього хотіли б і як того ми вимагаємо від нього в ім'я здійснення завдань, що ми їх називаємо історичними. А-історизм народу, питаю я вас, чи є це вираз неповноцінності народу чи, навпаки, свідчення повноти його мудрости?

Арсен Петрович оглядає нас своїми лагідними й спокійними очима. І я сприймаю в його постаті урочисту гієратичність, тріумфальну пишність, ту літургійність, що нею просякнені поезії, які він пише.

Немов підсумовуючи, він зазначає:

— Наш дядько оре якщо не поле, то в кожному разі свій город ще й досі тим самим ралом, що про нього на Долобському з'їзді згадував Володимир Мономах. Вімбар він замикає колодкою, що і в 12 столітті, і ту саму косу точить бруском, що ним його діди точили вісімсот років тому. Що дивного, що дядько в себе на селі розцінює події інакше ніж ми?..

Арсену Петровичу гаряче. Він пожадливо випиває склянку чаю й, простягаючи порожню до дружини, просить налити йому другу.

Мишу визнати, неонародництво Арсена Петровича не захопило нас. Воно здалось нам трохи старомодним. Його концепція лишила в нас враження архаїзованої стилізації.

Не всі сприйняли суть думок, висловлених Арсеном Петровичем, або сприйняли їх не зовсім так, як він їх висловив. Знялись суперечки. Кожен хотів відстоювати свій погляд і, якщо за деякий час створилась певна однотайність, то вона звелась до вимоги, зверненої до Арсена Петровича:

— Доказів! Ще раз з'ясувати!..

Арсен Петрович кладе свої руки на стіл, сплітає пальці, дещо схиляється тулубом над столом. Я надто випив, каламутний туман огортає мені мозок, і в цій своїй позі, висунувшись вперед, Арсен Петрович здається мені раптом дуже великим, несподівано громіздким, немов своєю широкою постаттю він заповнив весь простір стола, а всі довкола, що сидять поруч, раптом стали дуже малі і пливуть, тануть, коливаються в невизначеності і з якоїсь далекої й глухої безодні доходить голос.

Я примушую себе слухати.

— Село воліло стверджувати себе! Воно воліло ствердити себе й знищити все, що не було ним, що було поза ним, що йому протистояло! З Богданом воно палило замки Вишневецьких в Лубнях і Прилуках на

Лівобережжі, з Гонтою й Залізняком ляські будинки в Гумані й Корсуні на Правобережжі. З Гудзем року 905 руйнувало панські гуральні, роялі викидало з вікон панських будинків і з Гудзенками знов року 17 палило, з землею рівняло маетки, економії, залізниці, містечка. Повалений на бік паровик лежав, скинений в рівчак, коло того місця, де перед тим була економія і де тепер не було нічого, окрім горбка й битої цегли.

Він малював апокаліптичні картини нищення, свідком яких він був у своєму житті і обсяг яких він простягав в минуле й обертав в майбутнє. Він поширював перспективи катастроф, а я плів з безодень в незнане проваль.

Він розсовував грані.

Я плів в безмежності. Усе було нестале.

XLII

Треба було менше пити!.. Я підводжусь зі стільця, одставляю його вбік і, тяжко ступаючи, виходжу на терасу.

Ніч. В саду солов'ї. Пах квітів на кльомбах перед терасою. Чорний морок ночі сіє зоряний пісок.

Усе пливе: темрява, зорі, аромати дерев і квітів, Лариса. Пливу я. Я розчиняюсь в потоці нездійсненого й незавершеного. Я лину, лину, лину. Сліпі й глухі простори нічного космосу поглинають мене. Крізь моє «я» тече ріка нерухомої темряви.

І тоді з нічних глибин до мене приходить невиразне відчуття, що хтось стоїть коло мене. Хтось з невідомої далечини прийшов і став поруч мене. Я зовсім не певен ні в чому, але мені здається, що той мовчазний і нерухомий, який стоїть поруч мене, це Арсен Петрович.

Ми мовчимо. Я тисну йому руку. Моя рука лихоманково гаряча. Я п'яний!

І коли ми так стоїмо і на мене хвилями напливають

уривки згадок про сьогоднішній вечір, хаотична суміш згуків, барв, думок, почуттів, сказаних слів, мені починає здаватися, що все, що було сьогодні ввечері, було химерою, що не було нічого, що ієратичний спокій господаря, коли він говорив, був уданий, що в ньому сьогодні немає вже віри, що ті думки, які він плекав у собі протягом десятиліть, стали нетривкі, ланки розірвалися. Гупаючи з гуркотом вони котяться по помосту тераси. Кеглі падають.

— Кеглі? Ви любите гуляти в кеглі?

Кеглі?.. Я?.. Чи я люблю гуляти в кеглі?.. Ні, я не люблю гуляти в кеглі. Мені здається, що я відповів, що я не люблю гуляти в кеглі. Можливо, однак, що я не відповів нічого.

Ми мовчимо. Ріка мовчазної темряви тече крізь мене. Я знов втрачаю себе, гублю всі кінці й початки. Але я мушу підтримувати розмову і я кажу:

— Молотком треба прибавати картини до стін!

Мовчання сповнене непевності. Треба уникати непевності! Можливо, що, сказавши це, я прокинувся, бо я зовсім виразно почув:

— Певне, ви маєте рацію: картини треба прибавати до стін. Власне, вішати на цвяшки, вбиті в стіну.

Я згоджуюсь. Я не заперечую. Я в захопленні від того, що цвяшки забивають в стіну й на них, на цвяшки, вішають картини.

— У вас, — кажу я Арсену Петровичу, — є чудесні речі в Музеї. Їх обов'язково треба вішати на цвяшки!

— Але мені закидають речезнавство! — каже він. — Скажіть мені, чи це дуже серйозне обвинувачення, в речезнавстві?.. Чи це вже каюк?.. Кінець?..

Я пізнаю трагедію, що її переживає людина, яка нерухома в нічній п'їтмі стоїть поблизу мене. І тоді раптом відразу я тверезію. Я відчуваю, що це запитання згучить в його устах як докір, особисто звернений до

мене. Він плікає в собі надію, що я міг би допомогти йому, що я міг би врятувати його, якби я тільки захотів.

— Ви помиляєтесь, Арсене Петровичу, коли думаете, що я міг би зробити щось. Повірте мені, але я не знаю, що таке речезнавство. До того ж, правду сказати, одверто кажучи, мене ніколи не цікавили справи, які безпосередньо не стосувалися до мене особисто.

Я знаю, моя відповідь згучить жорстоко, мої слова не ласкаві, вони згучать як присуд, але навіщо підтримувати в людині ілюзії?..

— Та-ак!.. — каже господар і замислюється.

В ньому йде внутрішня боротьба. Його сповнює почуття небезпеки і там, всередині, на серці в нього лежить тягар, і він не може скинути його з себе. В цю мить він заздрить вантажникові на пристані, старцю, що з простягнутою рукою сидить біля воріт при вході до цвинтаря.

Вантажникові в парусиновій робі легше носити лантухи з зерном на спині по хистких сходинах з берега в чорне черево баржі, як йому, директорові Музею, витримати в серці нудьгу тривоги. Але він згадує про свої обов'язки господаря і люб'язно пропонує мені:

— Може, ви випили б, Ростиславе Михайловичу, ще склянку чаю?

— Якщо б у вас знайшовся нарзан або зельтерська, то я віддав би перевагу не чаю, а нарзану або ж зельтерській.

Ми повертаємось до хати. На столі з'являються пляшки з зеленими етикетками. Я спрагнів і тепер тішусь з п'явою прохолоди нарзану. Живе срібло бульбочок осідає на склі.

Арсен Петрович пожадливо п'є чай, але рідина гірчить, і солодкість здається йому подібною на смак ліків.

Він не здібний опанувати себе. За звичайною його

стриманістю не важко вхопити глибоку внутрішню несталість. Я пробігаю швидким поглядом по ньому. Він засовує пальці, руки в кишені жилетки, брюк, обмацує кишені свого піджака, немов він щось загубив, чогось шукає й чогось не може знайти.

— Тобі чогось треба? — питає дружина.

— Мені?

Він робить зусилля, щоб посміхнутися, але посмішка в нього виходить розгубленою й ніяковою. Не зводячи з мене очей, він якийсь час напружено вдивляється в мене, ніби намагаючись про щось згадати. Погляд у нього нерухомий і німий. Він дивиться й не бачить.

— Що з тобою? — запитує дружина.

— Зі мною?

Він прокидається з свого півзабуття.

— Ні, нічого! Я хотів був спитати дещо у Ростислава Михайловича, але я вже питав. Отже, нічого!

Тоді він повертається до дружини.

— Ти питала, що мені треба? Я хотів просити тебе, щоб ти налила мені склянку чаю.

— Вона стоїть перед тобою!

— Ага! Дякую, я не помітив був!

Він бере цукерницю, кладе цукор до склянки й починає розважливо розмішувати ложечкою.

— Ти вже клав цукор!

— Справді?

Він робить ковток.

— А так, ти маєш рацію, я пересолодив!

Він знов посміхається до дружини, тоді до всіх нас, але в його посмішці відбивається розгубленість, і він немов просить пробачення: усе якось не лагодиться!..

— Будь ласка, вилий цей чай і налий свіжого!

Він примушує себе. Він робить зусилля над собою. Він перемагає себе. Він одсуває від себе тривогу. Він примушує думати про сказане раніше. Він повертається до раніше висловлених думок.

— Ми кажемо: народ! — зауважує він: — Історики складають грубі томи, присвячені історії українського народу. Ми поважаємо їх працездатність. Але чи знають вони, що таке народ і його історія?

Його слова згучать вимушено й штучно. Навіщо він повторює сам себе? Навіщо він ще раз говорить про те, про що він говорив?

Він одпив трохи чаю.

— Ти не поклав цукру!

— Дякую, я питиму без цукру.

Він знов одпив із склянки.

— Наші поважні історики кажуть про даність народу в історії, про рух історії, а я хотів би спитати вас, чи не слід говорити про не-рух народу поза історією?..

Дерев'яні м'ячі з гуркотом котяться по помосту. Керлі падають з сухим стуком.

Я одсуваю стільця.

— Вже пізно. Чи не треба дякувати нашим милим господарям і дати їм змогу відпочити?

XLIII

З цим ми розходимося. Ідемо в запашну ніч, насичену пахощами розквітлих дерев. За мною, хоч уже пізно й йому зовсім не по дорозі, іде Іван Васильович Гуля.

Він розчулений. Він іде, деклямує, співає. Він каже про те, що він, що всі ми... «Ми всі вас любимо, Ростиславе Михайловичу! Любимо й поважаємо. Любимо, що ви такий приступний для кожного з нас, що ви такий прямий і непохитний! Ми віримо в вас, Ростиславе Михайловичу!» з патосом проголошує Гуля.

Я озираюсь. Що він белькоче, цей Гуля? Чи він свідомий того, що каже?

Гуля намагається обняти мене, хоч я, супроти нього, далеко вищий і грубший. Щоб якось його приборкати,

мені доводиться взяти його за руки.

— Слово чести, друже, ви мені кінець-кінцем обірвете піджак. Прошу вас, не смикайте мене за піджак.

Та Гулю годі в чомусь переконати, і за деякий час, через мить, як я одпустив йому руки, він знов робить спробу обняти мене за талію, тягне мене за піджак і знов твердить про любов і пошану до мене, про свою гординь бути моїм учнем, про дальші перспективи розгорнення музейної роботи в «Варязькій церкві» після того, як вона стала тепер філіялом Музею.

В мені прокидається уїдливе бажання іронізувати, внести неспокій в цю Гулеву певність, порушити його піднесеність, знищити його чулисть. Я повертаюсь всім тулубом до нього:

— А скажіть, будь ласка, Іване Васильовичу, чи ви релігійна людина?

— Тоб — то як?

— Ну, дуже просто, чи ви релігійна людина, чи ні?

Він мнеться, йому стає ніяково. Він не розуміє, для чого це, і не знає, що йому відповідати. Я посміхаюсь:

— Очевидячки, за формулою Остапа Вишні: дома вірую, а на службі — ні?

Гуля непевно розводить руками.

— Та, — кажу я, — не в тому справа! Має вагу не це, а інше: чи можете ви зрозуміти почуття релігійної людини?

Гуля навіть трохи ображається, що його про це питають.

— А як же! Авжеж, що можу!

— Ну, то й гаразд. Значить, ви можете збагнути ситуацію, як вона склалася. От ви домагалися, ви були ініціатором, абож точніше, одним з ініціаторів, щоб Варязька церква, яку збиралися, відібравши од парафіяльної ради, закрити й передати Комунгоспові, була обернена в культурно-мистецький заповідник.

Він не розуміє, для чого я все це кажу.

— А був! Алеж для чого це? Хіба ж я що?

— Ні, нічого! Мене цікавлять тільки деякі деталі!

— Деталі? — перепитує Гуля.

Він досить випив, цей Гуля, його похитує, язик йому не зовсім слухняний, думки дещо плутаються й перестрибують.

— Деталі, це добре! Це я згоден!

— Припустімо, цими днями вас призначать завідувачем філіялу. Не виключене це?

Гуля щасливо сміється. Це його мрія. Він сподівається. Він хотів би, щоб це сталося.

— Ну, то добре! Ось вас призначили на цю посаду, і першою вашою справою буде відкрити царські врата, щоб одвідувачі могли проходити до олтаря й розглядати Линникові мозаїки. Так?

Гуля погоджується:

— Так!

— Але за канонічними приписами, як це вам добре відомо, мирській особі не годиться ні відкривати царські врата, ні проходити через них. Та, не зважаючи на це, ви одчиняєте олтарну запону й церковні врата, ви йдете через врата, дарма що це правдиве блюзнірство.

У Гулі пересихає в горлі, він спазматично ковтає слину, і каже:

— Так, — покірливо згоджується він, — це блюзнірство!

— Чи вистарчить у вас рішучости, відповідно до церковних правил, написати оголошення й вивісити його перед входом до вітаря: «Жінкам та особам неправославного віроісповідання вхід до вітаря заборонений!»?..

— Ростиславе Михайловичу! — благає він, — Ростиславе Михайловичу, навіщо це ви?

Але я невблаганий. Я кладу руку на плече Гулі, дивлюсь йому в вічі.

— Будьмо чесними, принаймні з собою. Договори́мо до кінця те, що треба договорити. Відмовмося від нашої

інтелігентської звички завжди спинятися на півдорозі і ніколи не доходити до краю. Ми звикли ходити всіма шляхами, бо кожен інший шлях нам здається таким же добрим, як і той, яким ми йшли перед цим. Майте мужність визнати, що немає половинних істин. Істина одна і суцільна.

Гуля сконфужено сміється. Він намагається сміхом прикрити свою розгубленість:

— Чого ви хочете од мене?

— Я! Од вас? Нічого, мій друже! Цілком нічого! Нічого, окрім ясности. Нічого окрім того, щоб ви визнали, що митар з Комуногоспу, закриваючи церкву й вкочуючи до неї діжки з гасом, олією й оселедцями, був би далеко послідовніший, ніж ми з вами, ніж кожен з нас, ніж ви, що, зробивши з Церкви Музей, кажете: Слава Тобі Господи, що я не такий, як оцей митар!

Гуля робить спробу оборонятись.

— Алез, Ростиславе Михайловичу, ви забуваєте про мистецьку вагу Варязької церкви, про естетичну вартість Линникових мозаїк. Ми ж врятуємо їх од загибелі, ми ж зберігаємо їх для майбутніх поколінь. Це ж наш обов'язок. Я не розумію вас, Ростиславе Михайловичу, як ви можете це казати. Ви жартуєте?

— Жадні жарти, шановний Іване Васильовичу, жадні жарти! Немає естетичних вартостей самих по собі. Линник будував церкву, а не експозиційні зали для виставки. Ізольоване естетичне ставлення до релігійних справ це блюзнірське заперечення їх метафізичної суті!

Я залишив Гулю перед готелем цілком розгубленим. Він безпомічно мурмотів:

— Як же це так? Це неможливо! Це жарти! Навіщо так? Я ж уповноважений Комітету охорони пам'яток. Це мій обов'язок.

Він метушився й підстрибував. Я не слухав його. Я потиснув йому руку й увійшов до півтемного вестибюлю.

Я йшов повз шерг пальм в діжках, відображений в настінних люстрах, і почував, що з кожним кроком мене дедалі охоплює все більша й більша лють. Я сердився на себе: навіщо я почав цю розмову з Гулею? Для чого абож для кого потрібна була ця розмова? Навіщо я збентежив спокій людини, певної себе, сповненої поваги до себе й інших? Я стурбував його сумління, і не знати, для чого я зробив це: з примхи? ідіоте!.. Для чого треба було мені втручатись у справи, які й найменше не обходили мене?! В мені постає почуття полинної прикрости!

Я беру від порт'є ключі на великому дротяному колі, купу листів і записок, не дивлячись засуваю їх до кишені й широкими східцями, вкритими м'яким килимом, підіймаюсь вгору.

Я одчинив двері, засвітив електрику й побачив відразу на столі букет кітів. Обризані водою троянди були гордовито-пишні й свіжі. Їх квітуча врода схвилювала мене. Миле дівча! сьогодні перший вечір з дня нашої зустрічі, який ми провели не разом. Чи не краще було б відмовитися од обіду у Витвицьких і пробути вечір з Ларисою?

Я з вдячністю схилию свої уста до пелюстків троянд. Яка пишність цвіту! Яка велич буяння! Яка розкіш барв! Мене сповнює почуття надмірности, і разом з ним приходять, як і завжди, відчуття болю.

Розв'язую краватку, сідаю на стільця, скидаю черевики, одягаю пантофлі. Помитись і спати! Я вже берусь за рушник, я вже передчуваю холодне поскотання струмків, що тектимуть по тілу.

День скінчено. Спокій огортає мене. Прийде приязний сон і принесе блаженство забуття. З радісною сподіванкою я поглядаю на свіжу білизну приготованого до сну ліжка.

І тоді я чую обережний стук в двері. Я вражений несподіванкою: що це значить? так пізно? хто це може бути?

І раптом у мене з'являється думка, що це Лариса. Невже ж вона? Невже ж вона сиділа внизу на лаві бульвару й чекала, поки засвітиться світло в вікні моєї кімнати?

Божевільна нестерпна радість потрясає мене. Кидає мене до дверей. Кров приливає до обличчя. Полум'ям пожеж проносяться перед моїм зором пелюстки троянд. Барви вибухають. Тисячі метеорів спаляхують, вирують, кружляють в мені й довкола мене.

Я настіж одчиняю двері. Тріумфальний крик «Ларисо!» ладен вирватися у мене з середини моєї істоти.

За дверима в коридорі передо мною з винуватою фізіономією стоїть Гуля.

Він прохає пробачення, що в таку пізню годину після того, як ми вже розпрощалися, він наважується ще раз потурбувати мене. Але він сподівається, що я зрозумію його. Після того, що я йому сказав, він не може піти додому. Його прохання, щоб я йому дещо з'ясував.

Я роблю люб'язне обличчя. Я примушую себе посміхнутися. Я посміхаюся з лагідною доброзичливістю. Я прошу його зайти до кімнати. Я одсуваю крісло. Я пропоную йому сідати. Я улаштовую його в кріслі якнайвигідніше. Я поводжусь, як найгостинніший господар. Хіба ж він не бачить, як я радий, що він завітав до мене? Я дбаю, щоб пригостити його. Я натискаю на кнопку дзвінка. Я сідаю на крісло супроти нього.

— Ви що питимете, мій друже? Чому ви волієте віддати перевагу: горілка, коньяк, лікер?

Він дивиться на мене здивованими очима. Він не розуміє мене.

— Пити? Як це пити?

— Ну, як звичайно! Ви були ласкаві завітати до мене. Я дуже радий з того. Я хочу вас почастувати. Ми вип'ємо!

— Але...

Він посилається на пізній час.

— Ніяких але!.. Саме тому, що вже пізній час!..

Він губиться.

— Ні, я не щоб пити, а щоб ви мені з'ясували...

Я перебиваю його. Я не відчуваю жадного жалю. Я заявляю категорично:

— Ми питимемо! За вами лишається тільки право вибрати, що ви волієте: горілка, коньяк, лікер?

Він слухає мене з невимовним жахом. Ще пити щось знов після того, як стільки було випито? Але в Гулі перемагає пошана до мене. Він не наважується відмовитися. Ні, йому, цьому Гулі, явно бракує нахабства.

Він шукає для себе порятунку, спиняючи свій вибір на лікері.

— Ви волієте лікер? Гаразд, хай буде лікер!..

Гуля робить помилку. На його місці буди, опинившись в ролі жертви, я вибрав би коньяк! Це далеко безпечніше, ніж паскудна солодкава продукція Спиртотресту. Коньяк, в кожному разі, природніший, особливо дорогий коньяк без всяких сурогатних домішок! Але жеребок кинуте. Сьогодні ти матимеш, о чоловіче, свій Рубікон, через який тобі доведеться перейти, з тією відміною супроти Цезаря, що останній на своєму черепі не мав ні волосинки, а тебе прикрашає буйна шевелюра.

Офіціантові, який з'являється на дзвінок, я замовляю:

— Пляшку бенедиктину! І будь ласка, дасте не чарки, а стопки!

Гулі довелося пити. Після кожного ковтка, він відставляв стопку вбік. На кожне моє домагання, він відмовлявся, він пробував відновити розмову, виправдатись передо мною, врятувати себе. Його сумління було вражене, але я переривав його.

— Жадної філософії. Ніякої достоєвщини. Я жаден Ставрогін, ви жаден Альоша або князь Мишкін. Я не аматор сцен з вивертанням нутра.

Я не давав йому говорити. Я примусив його пити. Зрештою йому стало погано, він знепритомнів і заснув.

Я викликав покоївку, і ми влаштували Гулю на канапі.

Я був жорстокий до нього? Можливо. Але чи не було ще більш жорстоко з його боку порушувати мій спокій пізньої ночі, коли людині випадає спати, і добиватись од мене відповіді на питання, що не мають ні психологічного аргументування, ані узагальненого оправдання.

XLIV

Офіційно я виїхав уже наступного дня, фактично я лишився.

Вихор, знявшись з безодні, підхопив мене. Порив бурі ніс в хаос, в якому не можна було дати собі жадної ради.

Дні й ночі втратили свої межі. Ми поринули в безвість стихійного потоку. Моторовим човном ми їздили вниз по ріці до порогів. Ми стояли на березі й слухали рев збентеженої ріки. Ріка кричала, вила як поранений звір. З рани кошлатого звіря текла блакитна кров. Бурхливий плин розчавлював блакить. Шал ріки вабив своєю небезпекою. Зриваючись з каміння, пінявий потік стремів униз. Сивина шумовиння скаженіла від болю.

Я намагався перекричати гул ріки.

— Страх має свої принади, Ларисо! Чи ти не боїшся? Вона похитала головою. Ні, вона не боялась.

Первозданий камінь підносився з води. Чорні скелі стирчали в авреолі піни. Ми були перенесені на тисячоліття назад. Ми дихали подихом наших палеолітичних предків. Оголений берег був берегом скандинавського фйорду. Жовте волосся Лариси було золотом північної Сольвейг. Які небезпеки ховало наше кохання, чи жадних?

Наступного дня ми поїхали в верх по Дніпру до

Кам'янського. Тут ми зійшли на пристань, щоб наступним пароплавом, який прийде згори, повернутись назад.

Я запропонував взяти човна й переїхати на другий берег.

— Пароплав згори прийде нескоро. Ми ще маємо час.

Ми переїхали на той берег, витягли човна на пісок. Був сірий захмарений день. Крупинки сажі засмічували пісок. Гіркий пах лози насичував повітря. Вода хлюпала об днище човна. Лариса сиділа, не скидаючи сукні, охопивши руками вбрання на колінах, що його роздував вітер.

— Ти не хочеш скинути з себе вбрання?

У відповідь я чую категоричне:

— Ні!

— Тобі холодно? — питаю з відтінком піклування. Я оглядаю небо, затягнене хмарами:

— Сьогодні трохи похмурий день!..

— О, ні!

Я дивлюсь на неї з здивуванням.

— Ти чогось незадоволена?

— Ні!

— Що сталося з тобою?

— Ні, нічого. Абож, ні — я хотіла б знати, чому ти ніколи не скажеш мені «люблю»?

— Я думаю, — відповідаю я без жадної претенсійності, — що це з сором'язливості!

Мої слова викликають в неї вибух сміху. Вона сміється несамовито, до сліз, до істерики. Вона гладить мене по голові й каже:

— О, мій милий, маненький, безневинний хлопчику!

Я цілую їй руку.

— Що я можу, Ларисо?! — кажу я з відтінком меланхолійності: — Повір мені, але я ніколи б не наважився сказати жінці, яку я покохав: «Мое сонечко!»

— Я й не сподівалася, що ти почнеш мені читати

поезії Олеся!

— Ти маєш рацію, поети нашого покоління не пишуть ліричних віршів. Їх любовні поезії антиліричні. Наше покоління антипочуттєве, воно антипсихологічне!

— Чи не находиш ти, що жінки багато втрачають на тому?

— Я думав про це, — стверджую я, — здається, що це так! Можливо, що наступні покоління знов культивуватимуть почуття й чоловіки знов говоритимуть жінкам про свої почуття до них й жінки будуть щасливі, слухаючи чутливі й романтичні слова. Але можливо, що ці покоління, які прийдуть, житимуть в світі суцільних негачій, житимуть в жадному світі. Слід згодитися, в маразмі немає нічого втішного!

Лариса дивиться на мене допитливо.

Вона замислено зауважує:

— Фльобер колись написав роман: «Романтичне виховання!»

— Так, — підхоплюю я, — «Виховання почуттів». Це було колись. Він був друг Тургенева й Тургенев приятелював з Марком Вовчком. Боже мій, як світ змінився з тих часів. Ми не виховуємо в собі і в інших жадних почуттів. Ми лише роботи інстинктів. Ти бачиш: пісок цього пляжу притрушений курявою фабричних димарів. В воді ріки пливе шлак, випущений з мартенів.

— Я знаю, — відповідає Лариса, — ти казатимеш про занепад пейзажу, про руйнацію чистої незаторкненої природи, про спустошення землі через модерну техніку. Ти вже казав!

Я згоджуюсь.

— Ти не хочеш, щоб я говорив про техніку, гаразд, я говоритиму про мистецтво. Скажімо, про Линника. Линник мріяв стати основоположником нової ери в мистецтві. Його не приваблювала психологічна характеристика осіб, що їх він малював. Він не прагнув відтворити почуттєве становище страждання або радос-

ти. Він не надавав ваги індивідуалізованим відтінкам внутрішніх переживань. Сантиментальне випало з поля його уяви.

Вітер похитував човен, витягнений на берег. Плюскотіли хвилі. Десь стрекотів мотор. По середині ріки на чорній труні човна нерухомо сидів чоловік, зігнувшись над вудочками. За рікою по захмареному небу тяглися смуги диму з фабричних димарів. Над чорними силуетами заводських конструкцій, які розташувались вздовж берега, спалахувало похмуре жовтаве або синьосіре полум'я.

Я дістав з течки плитку «Золотого ярлика» і запропонував Ларисі шоколяди. Ми жуємо шоколяду, і я продовжую говорити далі.

— Ми кажемо про кризу реалістичного й індивідуалістичного мистецтва, яким воно було досі. І це зрозуміло. Центр ваги за наших часів пересунувся з особи на суспільство. Діє держава, народ, нація, кляса, партія. Коли діє держава, коли діють організовані маси, чи можуть вчинки окремої особи лишитися психологічно мотивованими? Індивідуальна, внутрішня, особиста мотивація вчинка одпадає.

— І натомість не приходять нічого?

— Натомість в людині розвивається почуття ліктя. Ти йдеш в колоні, один серед багатьох, ти мусиш іти, як і твій товариш, як і тисячі, з якими ти йдеш разом. Торкаючись товариша ліктем, ти мусиш відчувати його поруч. Дотиком ліктя перевіряєш його присутність.

Я кажу так, дивлюсь на Ларису, що сидить, охопивши руками коліна й плечем прихилившись до мене. Я відчуваю овал її тіла й втягаю в себе пах її волосся. Я думаю, що наше кохання, як і блаженство святих і страждання грішників на середньовічних фресках і мозаїках, не забарвлене в романтизм почуттів. Я одламую од плитки шматок шоколяди й простягаю Ларисі.

— Прошу!

Я вхоплюю її вагання.

— Бери, це ж не «Міньйон». Я навмисне взяв «Золотий ярлик», бо він гіркий, і я був певен, що ти віддаш йому перевагу.

Лариса бере. «Дякую!» І тоді:

— Почуття ліктіа!.. Я не хочу ходити в жадних лавах. Я волю йти власними шляхами! — проголошує вона з героїчним піднесенням.

Я примружую очі. Я дивлюсь на неї насмішкувато.

— О, так! Ти згадуєш про печиво своєї прабабки, але тимчасом віддаєш перевагу штампованому смаку фабричної шоколяди. Я не маю й найменшої сподіванки, що ти з своєї валізки витягнеш коржики або пиріжки, які ти напекла вчора.

— Ти нахаба!.. — сміється Лариса: — У мене вчора не було й хвилинки, щоб возитися з тістом.

— Алеж про це й іде мова. Мова йде про те, що ти жадного не печеш тіста, жадних не робиш пиріжків, що ми одвигаємо забарвлювати свої вчинки й свої бажання в ізолюваність особистого переживання. Ми одвигаємо діяти, відчувати й думати за власною ініціативою. Ми діємо, думаємо, живемо за загальними приписами, що стосуються мільйонів, які обов'язкові для кожного і для всіх.

Лариса повільно повертає своє обличчя до мене. У неї пухкі м'язисті уста, що виступають трохи вперед, — дві густі смуги червоної фарби.

Вона повторює:

— Дії, почуття, думки... — І тоді питає: — І любов?

Окреслені карміном уста тягнуться до мене.

— І любов! — відповідаю я.

Порожня ріка. Самотня постать рибалки на ріці. Гіркий пах лози.

Глухий гудок, що донісся здалека по ріці, нагадав нам про потребу збиратись. Лариса підводиться, обсмикує

сукню, витрушує з черевиків пісок, витягає з торбинки люстерко й поправляє розвіяне вітром волосся...

Чекаючи на пароплав, ми стоїмо на пристані, спираючись на поруччя. Перед нами простяглася широка площа ріки. Пахне смолою, рогожами, деревом. Погойдуючись, з гуркотом стикаються прип'яті до берега човни. По темній стіні пристані плутаним павутинням блукають ясні відблиски води.

На пароплаві ми не пішли на чардак. Ми влаштувалися на носу в сальоні-ресторані. За широкими люстраними вікнами, змінюючи барви, пливли береги. Сутенів, згасаючи, день. Гуркотіла машина.

Я замовив їсти.

Ми цокнулися з Ларисою склянками. Жовтогарячим полум'ям спалахнули високі кручі правого берега. І коли пароплав проходив вздовж берега, в затишку вечірнього повітря до нас донеслося ідилічне цвіркання цвіркунів й солодкий запах трави.

Холодний ковток рідини, терпкої й гострої, сприймається як апотеоз визволення, відчутого безпосередньо.

— Ви гарно вмієте пити, Ларисо! — з захопленням кажу я.

— А хіба ж я не гарна? — з викликом запитує вона.

— Ви гарні! — стверджую я.

— Ну, то вип'ємо за те, що я гарна! — пропонує вона. І ми цокаємося знов.

І від цього ковтка горілки все довкола відразу прояснюється й опрозорується, кожне враження стає тепер несподівано чітким і завершеним: лінія виделки, яку вона тримає в руці, прямий контур бров, злам віконного кута, і на ріці за рамою вікна гострий, рожевий, як крило флямінго, клин піскової коси.

І тоді, відновлюючи тему розпочатої нашої розмови, вона каже:

— І ви кажете, що кохання...

— Так, я кажу, що кохання за наших часів стало антипсихологічним. Ми не говоримо ніколи «Я люблю!», або ж навіть якщо ми й кажемо «Я кохаю!», то ми не вкладаємо в ці слова жадного почуттєвого змісту. Такий є стиль нашої доби, що одкидає психологічну, особисту характеристику чину. Ми зробилися стримані в вияві наших почуттів. Ми зрікаємося чутливості. Ми стверджуємо кохання, позбавлене чулості. Ми уникаємо означати наше почуття до жінки як кохання, бо ми не хочемо припуститись неточности. Письменники нашого часу стали суворіші в виборі слів і вибагливіші до форми. Наша поезія не культивує лірики. Вона зневажає суб'єктивізм ліризму й прагне обов'язкових норм, змісту, який би був обов'язковим для всіх.

— Ви цинік, Ростиславе Михайловичу, хоч ви й кажете про сором'язливість.

— Це явно несправедливий докір з вашого боку, Ларисо Павлівно! Я завжди тримався думки про себе як про високоморальну й глибоко принципову людину. Це поперше, а подруге, в поведженні з такою ефектною й гарною жінкою, як ви, Ларисо, я ніколи не дозволив би собі бути не те, що цинічним, а бодай хоча б найменшою мірою нескромним.

Лариса подивилась на мене скептично.

Я перехопив її погляд. Я сказав:

— Ви ставите мене перед необхідністю апелювати до вас самих. Що некоректного або дражливого ви могли б закинути мені в моєму ставленні до вас з першого дня вашого знайомства зі мною?

Лариса поспішила заспокоїти мене.

— Розуміється, нічого, Ростиславе Михайловичу! Цілковито нічого! Протягом цілого нашого знайомства, починаючи з першої нашої зустрічі, ваша поведінка відносно мене була бездоганно коректна.

Лариса надто була жінка нашого часу, щоб надавати

якесь значення словам або оцінкам, можливо, навіть вчинкам і очевистості фактів.

XLV

Дні проносилися в блиску соняшного божевілля.

За ці дні, проведені на ріці й сонці, я засмавився, як мурин.

Мені давно треба було повертатися додому, але у мене не вистарчало рішучості сказати собі, що я їду. Я відкладав свій від'їзд з дня на день. Я затягував останній момент. Я не міг покластися на себе. Я не був певен, що, сказавши: «Ларисо, я їду!», я не зроблю якогось цілком несподіваного вчинку, найбезглуздішого, зовсім не передбаченого кроку.

І все ж таки, кінець-кінцем, сповнений вагань і непевности, я сказав:

— Ларисо, я завтра їду!

Я сказав це і був вражений, що сказані слова прозвучали так м'яко й лагідно. Жадної катастрофи не сталося.

Як завжди, так і тепер, найважче було прийняти рішення. Прийняте рішення принесло ясність. Тепер я стояв перед визначеним фактом і діяв в межах вирішеного.

Лариса переконала мене відкласти мій від'їзд ще на один день, бо вона хотіла влаштувати для мене в себе маленьке прийняття.

— Сугубо камерний вечір. Я співатиму для тебе.

Зійшлося зовсім небагато людей. Окрім господарів і мене, була ще Ларисина акомпаньюторка — бліда особа невиразного віку з довгими павучими кістлявими пальцями й великими ногами в вузьких черевиках — та ще одна родина, сусіди по дому, що їх мешкання були розташовані одне проти одного на тій самій площадці, двері проти дверей.

Чоловік був професор фізики, доктор, член-кореспондент Академії Наук. Він був високий, стрункий, сухорлявий, з вузьким чітко профільованим носом і тонким розрізом уст на смуглявому обличчі. Я пізнав його, ми колись зустрічалися з ним. Одного літа ми були разом в «Бююрнусі», будинкові відпочинку для вчених в Гурзуфі. Тоді він справляв враження ще зовсім молодого людини, тепер він ще зберігав свою молоджавість, але сивина вже торкнулася його скронь і в смугливості його обличчя помічалася пожовклість. За ці роки він швидко висунувся як учений в перші ряди фізиків. Я часто натрапив на його ім'я в газетних звітах про наукові з'їзди й конференції або на його доповіді, перегортаючи сторінки «Звідомлень Академії Наук».

Дружина його була ще досить молода жінка, висока й широкотіла, рожевошока, з круглим білявим обличчям. М'яка розпливчастість свідчила про її нахил грубшати.

Спочатку Лариса співала. Вона стояла перед роялем. Ефектна жінка з обличчям, зробленим для концертної естради. На ній була чорна сукня за модою XVII століття, вузька перетята талія, широка спідниця, глибокий прямокутно вирізаний корсаж, що в рамці з білого мережива одкривав опуклі груди, і голова на високій шиї виростала, як квітка, над чорними пишними буфами рукавів.

Вона співала романси, співала гнучким і глибоким голосом, співала про любов. І я був сповнений дивного почуття, немов я перенесений був у зовсім інший світ, неподібний і найменше звичний. Усе, що відбувалося, діялося в цьому зміненому світі, де все було те саме і разом з тим інше. Її голос був люстром, що відображав цей відмінений світ.

Я сидів на обитому шовком стільці, спираючись на спинку, поглинений голосом Лариси, дивився на чіткий профіль молодого вченого, на високе вузьке його чоло з

зачісаним назад на скронях волоссям і... ревнував. Так, я ревнував. Я зовсім нічого не знав про взаємини Лариси й цього фізика, але гадюче жало ревності висмокувало мені серце.

Я думав про завтрішній свій від'їзд, про Ларису, що я її залишаю тут, і мій мозок бентежили отруйні уявлення й думки. Кожну мить я ладен був вибухнути в усій сліпоті роз'ятреної ненасиченої пристрасти. Я не був певен себе. Хто зна, на що я був здібний?!

А голос Лариси згунав переможний, могутній, що не знав жадних меж для своєї деспотичної влади. Голос Лариси говорив про любов, і слова її пісень були звернені до всіх і до кожного. Я відчував заздрість, біль, утому й ненасичену жагу.

Я думав про все пережите за останні дні, про соняшний хаос, в який я поринув, про Ларису, про Чайковського, що його романси співала Лариса. Я думав про ту дивну й страшну подвоєність життя й творчості Чайковського, про трагічне його кохання, про цей фантастичний роман його з лані фон-Мекк, що тягся десятиліття й що його насправді не було.

Я задихався. Я знемагав. Я пірнав в провалля. Я був знищений. Але все це було лише ілюзія. Реальністю був маленький прямокутник брунатного картону, квіток на потяг, що лежав в кишені жилетки. Він стверджував, що завтра я від'їду.

Пізніше вечеряли. Пили. Господар, Ларисин чоловік, скаржився весь час на хвору свою печінку, але це не заважало йому пити більше за всіх нас. Вечеря була багато і зі смаком сервована. Лариса, схиливши на бік голову, сказала:

— На жаль, Ростиславе Михайловичу, я й сьогодні не спекла пиріжків!

— Що робити? — розвів я руками.

Вийшовши на балкон, я цілував Ларису. Наступного дня я виїздив. Уже одцвітали дерева, вітер ніс по

розпеченій бруківці проспекту біле квіття акації, що починало в'янути. В соняшному повітрі палала спека.

Весна кінчалась. В свої права вступало південне літо. Лариса проводжала мене на двірець. Ми ходили по пероні, тримаючись за руки, щільно притиснувшись один до одного. Я обіцяв приїхати влітку. Вона обіцяла концертувати восени в Харкові. Я тиснув хрумкі пальці.

Задзвонив дзвін. Я поцілував долоню Ларисиною руки. Зійшов до вагону, пройшов до свого купе, спутив віконну раму і, коли потяг почав рухатися, я перекинувся через вікно і в останнє поцілував кінчики її пальців. Лариса йшла за вагоном. Крізь гул руху і гуркіт колес я почув:

— Визнайте, що все, що було, було лише випадок?

Я гукнув:

— Необхідність!

Не знаю, чи чула вона. Потяг прискорював ходу. Вона махала своєю легкою барвистою парасолькою.

Я спустився на м'яку канапу й стомлено закрити очі. В кружлянні вогневих плям передо мною пролинула біла, залпята соняшними променями «Варязька церква», чорні трикутники старих бабусь на східцях церковної паперти, сіра бруківка вулиці під схилом гори, рейки трамваю, вузька парусинова спідниця, високі закаблуки черевик, Лариса.

Провідник одсунув двері до купе й сказав:

— Громадяни, зачиніть вікна! Зараз міст!..

Я розплющив очі. З блакитної безодні знявся нестерпний білий блиск Дніпра.

ПРИМІТКИ

Романи Куліша вийшли окремою книжкою (під прізвищем Віктор Петров) в виданні «Рух», Київ, 1930. Друкується за цим виданням. До основного тексту в виданні «Рух» були долучені «Додатки»: Уривок з Кулішевої справи в III відділі Імператорської канцелярії та листи Куліша до Ганни Рентель. У нашому виданні ці матеріали не передруковуються.

Без ґрунту друкувалося спершу в журналі «Український засів» (Харків 1942-1943), чч. 2, 3 і 4, частинами. Після числа 4 журнал не виходив, і таким чином остання частина повісті тоді світу не побачила. Окремим виданням повість вийшла в цілості 1948 р. в Регенсбурзі (видання Михайла Борецького). Для книжкового видання автор, зберігаючи загальну композицію, ґрунтовно переробив текст, перекомбінуючи розділи, додаючи або оминаючи речення і уступи, вносячи стилістичні зміни. Порівняння двох редакцій повісті могло б впровадити в творчу лабораторію Домонтовича. Поскільки наклад числа 3 «Українського засіву» був знищений у воєнних діях, практично журнальний текст, приступний сьогодні, охоплює розділи 1-9 і 22-36 (у журнальній редакції це розділи 1-11 і 29-43). У виданні 1948 р. було чимало коректорських і друкарських помилок, а подеколи пропусків слів або рядків. Там, де відповідні місця наявні в журнальному тексті, пропуски усунуто вставками з цього останнього. В інших випадках здогадні виправлення-коньєктури подано в квадративих дужках.

Невідомо, коли Домонтович почав працю над повістю, перед війною чи під час війни. Однак ясно, що він працював над нею в 1941-1942 рр. Це впливає з присвяти, зробленої ним на примірнику регенсбурзького видання, що його автор подарував Ю. Шерехові. Цей напис читається: «Дорогому ЮрЮ Володимировичу Шерехові на добру згадку про другу печерну й "засівну" зиму року 1942/3 ширО відданий Автор. 10-IX-48, Мюнхен». Книжкова редакція, правдоподібно, була зроблена 1946 або 1947 року.

ЗМІСТ

5	Романи Куліша
7	Вступні уваги
27	Літо року 1856
81	Леся Милорадовичівна
142	Марко Вовчок
198	Параска Глібова
241	Ганна Рентель
265	Без ґрунту
475	Примітки